

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**Fetihten Selçuklu Hâkimiyetine Kadar
TUR ABDİN BÖLGESİ TARİHİ**

Mehmet KAVAK
2501100045

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Casim AVCI

İstanbul-2013

Y Ü K S E K L İ S A N S

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : **Mehmet KAVAK** Numarası : **2501100045**
Anabilim/Bilim Dalı : **Tarih** Tez Savunma Tarihi : **16.07.2013**
Danışman : **Doç.Dr.Casim AVCI** Saati : **12:00**
Tez Başlığı : **"Fetihten Selçuklu Hakimiyetine Kadar Tur Ab Dîn Bölgesi Tarihi"**

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.Abdülkerim ÖZAYDIN		Kabul /
2-Doç.Dr.Casim AVCI		Kabul
3-Doç.Dr.Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU		Kabul

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Doç.Dr.Ebru ALTAN		
2-Doç.Dr.Cengiz TOMAR		

ÖZ

“Fetihten Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Tur Abdîn Bölgesi Tarihi” adlı yüksek lisans tezi Mehmet KAVAK tarafından Doç. Dr. Casim AVCI danışmanlığında yürütülmüştür.

Ortaçağ coğrafyacıları tarafından üç kısımda ele alınan el-Cezîre bölgesinin önemli bir kısmını teşkil eden Diyâr-ı Rebia içinde yer alan Tur Abdîn Bölgesi günümüzde Batman ilinin Hasankeyf ilçesini, Mardin ilinin merkezini ve merkeze bağlı Oğuz Köyü (Dârâ), Midyat, Nusaybin, Kızıltepe ilçeleri ile Şırnak iline bağlı Cizre ilçesini kapsamaktadır. Aynı zamanda şehir ismi olarak da zikredilen Tur Abdîn (Midyat) bu bölgenin başşehri konumundadır.

Tur Abdîn şehri merkez olmak üzere bölgede yer alan diğer şehirler, kuzeyde Hasankeyf, güneydoğuda Cizre, güneyde Nusaybin, güneybatıda Dârâ, batıda Mardin ve Kızıltepe olmak üzere yedi şehirden oluşmaktadır. Tur Abdîn Bölgesi gerek stratejik konumu gerekse tarımsal verimlilikleri ve yoğun su kaynakları ile ortaçağda çok meşhurdur.

Tezin önemli bir kısmında Ortaçağ’da yazılmış Arapça, Farsça, İbranice, Süryanice ve Ermenice tarih ve coğrafya kaynaklarının asılları ve tercümelerinin yanı sıra bölge ile ilgili önemli bazı bilgileri ihtiva eden son dönem kaynak ve bölgeyi gezmiş birtakım seyyahların eserlerinden istifade edilmiştir.

Tur Abdîn Bölgesi bünyesinde barındırdığı zenginlikleri korumakta ve bu yönüyle UNESCO tarafından dünya kültürel mirasına aday olarak gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tur Abdîn, el-Cezîre, Mardin, Midyat, Hasankeyf, Nusaybin, Cizre, Dârâ, Kızıltepe.

ABSTRACT

The master's thesis titled as the “From the Conquest till the Seljuk Dominion History of Tur Abdîn Region” was carried out by Mehmet KAVAK under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Casim AVCI.

Tur Abdîn region today includes Hasankeyf district of Batman city, the central Mardin city and its Oğuz Village (Dara), Midyat, Nusaybin, Kızıltepe districts as well as the Cizre district of Şırnak province, is located within the borders Diyâr-ı Rebia which constitutes an important part of al-Jazirah region that medieval geographers discussed in three parts. Tur Abdîn (Midyat) which is also referred as the city name is the capital of the Tur Abdîn region.

Other cities in the region are composed of seven cities such as the center Tur Abdîn city, in the north Hasankeyf, in southeast Cizre, in the south Nusaybin the south west Dârâ, and in the west Mardin, Kızıltepe city. TurAbdin region was very famous in medieval times due to its strategic location and agricultural productivity and intensive water resources.

An important part of this thesis was written by making use of written resources in the middle ages of the Arabic, Persian, and Hebrew, Syriac and Armenian history and geography. In addition, the works of some authors, who travelled to the region as well as many updated resources have been used to give some specific information about the region.

The region has been protecting the historical richness and in this respect it was presented as a candidate for the world cultural heritage by UNESCO.

Keywords: Tur Abdîn, al- Jazîrah, Mardin, Hisn Kayfâ, Nasîbîn, Jazirah Ibn 'Umar, Dârâ, Dunaysir.

ÖNSÖZ

el-Cezîre sınırları dâhilinde bulunan Tur Abdîn Bölgesi Ortaçağ İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. Tur Abdîn Bölgesi el- Cezîre'yi oluşturan üç ana bölgeden biri olan Diyâr-ı Rebia'nın (diğer ikisi Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Mudar) önemli bir kısmını teşkil etmektedir. İslâm dönemine kadar birçok uygarlığın hâkimiyetinde kalan bölgede birçok unsur uzun bir süre bir arada yaşamıştır. Bölgenin merkezi Tur Abdîn (Midyat/Mardin) şehri olup aynı zamanda bölgeye de ismini vermiştir.

Tur Abdîn Bölgesi'nde yer alan ve dönemin kaynaklarında bilgi verilen en önemli yedi şehri tezimize konu edindik. Bu şehirlerin başında Nasibin (Nusaybin/Mardin), Dârâ (Oğuz Köyü/Mardin), Maridîn (Merkez/Mardin), Düneysir (Kızıltepe/Mardin), Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf/ Batman), Cezîre-i İbn Ömer (Cizre/ Şırnak) ve bölgenin ortaçağdaki merkez şehri Tur Abdîn (Midyat/Mardin) gelmektedir.

Bu bölge İslâm öncesi dönemde Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının sınırlarını teşkil etmekte olup iki devlet arasında yaşanan birçok savaşa sahne olmuştur. Özellikle verimli toprakları, doğal korunak alanları (mağara vs.) ve yoğun su kaynaklarının çokluğuyla meşhur olan Tur Abdîn Bölgesi ortaçağ devletlerinin ele geçirmek istediği gözde mekânlardandı. Ortaçağ'da bölgeyi gezen coğrafyacı ve seyyahların çoğunda hayranlık uyandıran bu bölge tarihi ve stratejik önemini daima korumuştur.

Bölge Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarına barış yoluyla dâhil olmasından sonra yoğun bir Müslüman iskânına sahne olmuş ve bunun doğal sonucu olarak bölgenin dini yapısında bir değişme meydana gelmiştir. Bölgede yaşayan Yahudi, Süryani ve bir kısım Hıristiyan Arapların dışında kalan Arap ve Kürtler İslâmiyet'i tercih etmiş ve Anadolu'ya İslâmiyet'in yayılmasında önemli rol oynamıştır.

Ayrıca Anadolu seyitliğinin de giriş kapılarından biri olan Nusaybin'e Emevîler devrinde çok sayıda seyit aile yerleşmiş ve buradan Tur Abdîn'in dağlık bölgelerinden Bêcirmân (Vergili Köyü/Gercüş/Batman) ve Ba'bunıs civarlarına

yerleşmişlerdir. Seyitlerin bu iskân ve yayılış politikası bölgede İslâmiyet'in hızla yayılmasında etkin rol oynamıştır.

Tur Abdîn bölgesi yanında bölgede yer alan bazı şehir, kasaba ve köylerin Ortaçağ'daki isimlerini günümüzde de koruduğu görülmektedir. Mardin, Nusaybin, Dârâ ve Düneysir'in yanı sıra Mervânîler Devleti'nin ayakta kalan kalıntısı Mervânîye Köyü (Akyar, Gercüş/Batman) adıyla bilinen yerleşim alanları burada hatırlanabilir.

Fetihten Selçuklu hâkimiyetine kadar Tur Abdîn bölgesi tarihini (h. 18- 489/ m. 638-1087) inceleyen bu tez bir giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında el-Cezîre bölgesi ile ilgili genel bilgi verilmektedir.

- I. Bölüm'de el- Cezîre coğrafyası ve şehirleri hakkında genel bilgi verildikten sonra Tur Abdîn Bölgesi ve şehirleri ele alınmış, ardından İslâm hâkimiyetine kadar bölgenin kısa tarihi verilmiştir.
- II. Bölüm'de el-Cezîre ve bu arada Tur Abdîn bölgesinin fethi üzerinde durulmuştur.
- III. Bölüm'de Tur Abdîn bölgesinin Emevî ve Abbâsî hâkimiyetindeki tarihi hakkında bilgi verilmektedir.
- IV. Bölüm'de ise Hamdânîler ve Mervânîler dönemi tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Sonuç ve Kaynakça'dan sonra Tur Abdîn bölgesi ve şehirlerini gösteren haritalar ilâve edilmiştir.

Bu tezin hazırlanması özellikle bölge çalışması olması dolayısıyla önemli bir zorluğu da beraberinde getirmekteydi. Konunun dâhilinde farklı şehirlerin bulunması bölge sınırlarının tayini konusunda bizleri detaylı bir kaynak taramasına ve farklı bilim dalları irtibat kurmamıza götürmüştür. Önemli coğrafi bilgileri ihtiva etmesinden dolayı coğrafya ve tarih dalları arasında ilişkisi kurulmaya çalışılmış ve bu şekilde bölge sınırları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Özellikle tezin hazırlanması sürecinde desteğini esirgemeyen, kaynak temininde yardımcı olan, yapıcı eleştirileri ve metodolojik disipliniyle bana yön veren saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Casim AVCI'ya teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Tezin araştırma ve kaynak tarama evresinin bir kısmı Almanya ve Hollanda'nın önde gelen kütüphanelerinde yapılmıştır. Tezin ilk safhasının

yürütüldüğü Almanya’da, tez danışmanlığımı yapan hocam Prof. Dr. Rebekka von MALLINCKRODT’a [Freie Berlin Universität, Geschichte-Friedrich Meinecke Institut]teşekkür ederim. Yönlendirmeleri ve destekleriyle İslâm Araştırmaları, Türkoloji, Judaistik ve İranistik kütüphanlerinden alınan kaynaklar taranmıştır. Doküman konusunda yardımlarından dolayı Freie Berlin Universität, Institut für Islamwissenschaft kütüphanesi müdürü Kamran HAGHMORADİ’ye ve Institut für Islamwissenschaft hocalarından Prof. Dr. Ulrike FREİTAG’a, Arapça kursunda yardımlarını gördüğüm Freie Berlin Universität ZEDAT Sprache-Zentrum Arapça direktörü Andrée BİCHARA’ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca bilgileri ve yönlendirmeleriyle araştırmaya derinlik kazanmamı sağlayan İstanbul Üniversitesi Ortaçağ Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN’a, Tur Abdîn Tarihi adlı tez konusunu seçmemde görüşlerinden istifade ettiğim değerli hocam Doç. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU’na, Sakarya Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalından Prof. Dr. Mevlüt KOYUNCU’ya, İstanbul Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Ar. Gör. Cumhur Ersin ADIGÜZEL’e, Tarih Bölümü Sekreteri Mesut ARSLAN’a desteklerini esirgemeyen bölüm hocalarıma ve çalışmalarım boyunca her zaman yanımda bulunan değerli aileme ve ismini zikredemediğim tüm dostlarıma şükranlarımı sunuyorum.

Çalışmalarımın önemli bir bölümünü yaptığım İSAM Kütüphanesi’de yardımlarını esirgemeyen tüm idareci ve çalışanlara teşekkürü bir borç bilirim.

Ortadoğu ve Afrika Çalışmaları’nın Yüksek Lisans kontenjanında bursiyeri bulunduğum T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu’nun bağlı kuruluşu Türk Tarih Kurumu’na verdiği maddi ve manevi desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Bu tez İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projesi Birimi tarafından maddi olarak desteklenmiştir. Gösterilen ilgi ve verilen maddi destekten dolayı emeği geçen tüm Bilimsel Araştırma Projesi Birimi¹ (BAP)’ ne teşekkürlerimi sunarım.

Mehmet KAVAK

İstanbul 2013

¹Proje No: 19126

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	xii
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	1
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM : el-CEZÎRE BÖLGESİ VE TUR ABDÎN	4
1.1. el-CEZÎRE’NİN BÖLGESEL COĞRAFYASI	4
1.1.1. el-Cezîre Bölgesi	4
1.1.1.2. Diyâr-ı Rebia	5
1.1.1.3. Diyâr-ı Mudar	5
1.1.1.4. Diyâr-ı Bekr	6
1.1.2. el-Cezîre Bölgesi Şehirleri	6
1.1.3. el-Cezîre Bölgesi Nehirleri	17
1.1.4.1. Fırat Nehri	17
1.1.4.2. Dicle Nehri	21
1.1.4. el-Cezîre Ticareti	26
1.1.5. el-Cezîre’de Bölgesi ile İlgili Bazı Rivayetler	29
1.2. TUR ABDÎN BÖLGESİ ŞEHİRLERİ	30
1.2.1. Tur Abdîn (Midyat)	31
1.2.2. Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf)	37
1.2.3. Cezîre-i İbn Ömer (Cizre)	40
1.2.4. Nasibin (Nusaybin)	44
1.2.5. Dârâ	52

1.2.6. Maridîn(Mardin)	54
1.2.7. Düneysir (Kızıltepe)	60
1.3. FETİH ÖNCESİ TUR ABDİN BÖLGESİ TARİHİNE GENEL BAKIŞ	62
1.3.1. Hurri – Mitanni Egemenliğinde Tur Abdin	62
1.3.2. Asurlular Egemenliğinde Tur Abdin	65
1.3.3. Med İmparatorluğu Egemenliğinde Tur Abdin	68
1.3.4. Persler Egemenliğinde Tur Abdin	68
1.3.5. Büyük İskender ve Diadoklar Egemenliğinde Tur Abdin	69
1.3.6. Roma ve Bizans Egemenliğinde Tur Abdin	71
II. BÖLÜM : HULEFÂ-Yİ RÂŞİDİN DÖNEMİ	91
2.1. el-Cezîre ve Tur Abdin Bölgesinin Fethi	91
2.1.1. el-Cezîre Bölgesinin Fethi	91
2.1.2. Tur Abdin Bölgesinin Fethi	99
2.1.2.1. Mardin ve Havalisinin Fethi	99
2.1.3. Hulefâ-yi Râşidîn Devrinde Tur Abdin’de Yönetim	127
III. BÖLÜM: EMEVİLER VE ABBASİLER DÖNEMİ	130
3.1.EMEVİLER DÖNEMİ	130
3.1.1. Emeviler Devrinde Tur Abdin Bölgesi - Merkez ilişkisi	130
3.1.2. Emeviler Devri Tur Abdin – Bizans İlişkileri	138
3.1.3. Emeviler Devri Tur Abdin -Hazar İlişkileri	140
3.1.4. Emeviler Devri Tur Abdin ve el-Cezîre Bölgesi İç Karışıklıkları	140
3.1.4.1. Tur Abdin ve el- Cezîre Bölgesinde Kabile Savaşları	140
3.1.4.1.1. Makisin Savaşı	142
3.1.4.1.2. I. Sersâr Savaşı	143
3.1.4.1.3. II. Sersâr Savaşı	144
3.1.4.1.4. Fudeyn Savaşı	145
3.1.4.1.5. Sukeyr Savaşı	145
3.1.4.1.6. Meârik Savaşı	146
3.1.4.1.7. Şer'abiyye Savaşı	147
3.1.4.1.8. Belîh Savaşı	147
3.1.4.1.9. Haşşâk Savaşı	147
3.1.4.1.10.Kühayl Savaşı	150

3.1.1.11. Bişr Savaşı _____	152
3.1.4.2. Salih b. Müserrih Ayaklanması _____	155
3.1.4.3. Yezid b. Mühelleb İsyânı: _____	160
3.1.4.4. Behlül b. Bişr İsyânı _____	161
3.1.4.5. Dahhak b. Kays İsyânı _____	161
3.1.4.6. Sa'îd b. Behdel İsyânı _____	163
3.2.ABBÂSÎLER DÖNEMİ _____	164
3.2.1. Abbâsîler Devrinde Tur Abdîn Bölgesi - Merkez ilişkisi _____	164
3.2.2. Abbâsîler Devri Tur Abdîn – Bizans İlişkileri _____	177
3.2.3. Abbâsîler Devri Tur Abdîn -Hazar İlişkileri _____	181
3.2.4. Abbâsîler Devrinde Tur Abdîn ve el-Cezîre Bölgesi İç Karışıklıkları _____	181
3.2.4.1. el-Cezîre Halkının Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'a Başkaldırmaları _____	181
3.2.4.2. Abdullah b. Ali Ayaklanması _____	183
3.2.4.3. Mülebbed b. Harmele İsyânı _____	184
3.2.4.4. Abdusselam b. Hâşim el-Yeşkurî Ayaklanması _____	185
3.2.4.5. Yasin et-Temimî İsyânı _____	187
3.2.4.5. Sahsah İsyânı _____	188
3.2.4.6. Fadl Ayaklanması _____	188
3.2.4.7. Velîd b.Tarîf eş- Şârî İsyânı _____	189
3.2.4.8. Bâsir İsyânı _____	192
3.2.4.9. Fudayl b. Ebî Saîd'in İsyânı _____	192
3.2.4.10. Ebû Amr eş-Şarî İsyânı _____	193
3.2.4.11. Ebû's-Serâyâ İsyânı _____	193
3.2.4.12. Nasr b. Şebes el-Ukaylî İsyânı _____	193
3.2.4.13. Hüseyin b. Hamdân'ın İsyânı _____	194
3.2.4.14. Ağar b. Matara es-Sa'lebî _____	196
3.2.5. Abbâsîler Devrinde Tur Abdîn'de Yaşanan Diğer Olaylar _____	197
IV. BÖLÜM: HAMDÂNİLER ve MERVANÎLER DÖNEMİ _____	198
4.1. HAMDÂNİLER DÖNEMİ _____	198
4.1.1. Hamdâniler Devrinde Tur Abdîn Bölgesi - Merkez İlişkisi _____	198
4.1.1.1. Vezir İbn Mukle ve Nâsirüddevle Arasında Geçen Olaylar _____	200
4.1.1.2. Emîrül-ümerâ Beckem ve Nâsirüddevle Hamdân Arasındaki Mücadele _____	201

4.1.1.3. Nâsirüddeve Hamdân'ın Adl el-Beckemî'ye Karşı Zaferi _____	203
4.1.1.4. Nâsirüddeve'nin Evlâdı Arasında Meydana Gelen Anlaşmazlık _____	205
4.1.3. Hamdâniler Devri Tur Abdîn –Büveyhî İlişkileri _____	210
4.1.3.1. Muizzüddeve'nin Musul ve Nusaybin Üzerine Yürümesi _____	210
4.1.2. Hamdâniler Devri Tur Abdîn – Bizans İlişkileri _____	214
4.2. MERVANÎLER DÖNEMİ _____	219
4.2.1. Mervanîler Devrinde Tur Abdîn Bölgesi-Merkez ilişkisi _____	219
4.2.1.1. Mervânoğulları Devletinin Kuruluş Devri _____	223
4.2.1.2. Bedrân b. Mukallid el- Ukaylî ile Nasruddeve'nin Arasındaki Savaş _____	226
4.2.1.3. Bedrân b. Mukallid'in Nusaybin'i Ele Geçirmesi _____	227
4.2.1.4. el-Cezîre Hâkimi Ebû Harb b. Mervân'ın Öldürülmesi _____	228
4.2.2. Oğuzlar'ın el-Tur Abdîn Akınları _____	229
4.2.3.1. Sultan Tuğrul Bey'in Diyârbekir ve Sincâr'a Yürümesi _____	231
4.2.3. İbn Cehîr'in Mervânî Hâkimiyetine Son Vermesi _____	234
4.2.4. Mervanîler Devri Tur Abdîn-Bizans İlişkileri _____	238
4.2.5. Mervanîler Devrinde Tur Abdîn'de Yaşanan Diğer Olaylar _____	239
SONUÇ _____	240
BİBLİYOGRAFYA _____	242
EKLER _____	264
Ek.1. Haritalar _____	264
Ek.2. Tur Abdîn Şehirlerinin Zic Tablosu _____	275

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı Geçen Eser.
a.g.m.:	Adı Geçen Makale.
a.g.t.:	Adı Geçen Tez.
A.y.:	Aynı Eser.
C.:	Cilt
EP.:	The Encyclopaedia Of Islam Second Edition
E.J.:	Encyclopaedia Judaica
Elr.:	Encyclopaedia Iranica
ed.:	Edition
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.:	Hazırlayan
İA:	İslâm Ansiklopedisi
k.g.:	Karşı Görüş
mad.:	Madde
nr.:	Numara
ö.:	Ölümü
p.:	Paper
s.y.:	Sayı
s.:	Sayfa
thk:	Tahkik
Sad.:	Sadeleştiren
trc.:	Tercüme
Tsh.:	Tashih
TTK:	Türk Tarih Kurumu
v.:	Volume
vb.:	Ve benzeri
vd.:	Ve diğerleri
vr.:	Varak
vs.:	Ve saire
Yay.:	Yayımları, Yayıncılık

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

A. İslâm Kaynakları

1. Tarih Kaynakları

Tarih ve olaylar konusunda başvurduğumuz kaynaklardan en eski tarihli İslâm kaynağı olarak İbn İshak'ın (ö. 151/768) bir kısmı günümüze ulaşan **Sîretu İbn İshâk, el mübtede' ve'l-meb'as ve'l megazî** adlı eseri karşımıza çıkmaktadır. İbn İshak ilk büyük İslâm tarihçilerinden olup el-Cezîre bölgesini bizzat gezmiştir.¹ Bu anlamda verdiği bilgiler de konumuz açısından değerli olup eserinde anlattığı Selman-ı Farisî'nin Nusaybin'e geliş hikâyesini tezimizde kullandık. Zamanımıza çeşitli yazma nüshaları gelmiş Wüstenfeld tarafından Leipzig'te 1856-1860 yıllarında yayınlanmıştır. Eserin aslı Yunus b. Bükeyr'in rivâyetiyle bir parçası bulunmuş ve bu parça Muhammed Hamîdullah tarafından 1976 yılında Fas'ta, 1978 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Sezai Özel tarafından Türkçe 'ye tercüme edilen eser 1991'de İstanbul'da basılmıştır.²

Vâkıdî'nin (ö. 207/823) **Kitâbü'r-ridde** adlı eserinde İslâm'ın ilk dönemi el-Cezîre bölgesi tarihi ve olayları hakkında önemli bazı bilgiler yer alır. Eser Muhammed Hamidullah tarafından 1989 yılında Paris'te yayınlanmıştır.³ Mahmûd Abdullah Ebü'l-Hayr tarafından tahkik edilen eser Amman şehrinde basıldığı bilinmektedir. Müellifin diğer bir eseri olan **el-Meğâzi** Tur Abdîn bölgesi fethi ve İslâm'ın bölgeye gelişi hakkında önemli bilgiler verir. Marsden Jones tarafından tahkik edilen eser 1966 Beyrut'ta basılmıştır.

Halife b. Hayyat (ö. 240/854) **Tarihu Halife b. Hayyat** adlı eserinde el-Cezîre ve Tur Abdîn tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kronolojik açıdan bazı tarihlerin açıklığa kavuşturulmasında son derece önemlidir. Eser 2001 senesinde Abdulhalik Bakır tarafından Türkçe' ye tercüme edilmiş olup Ankara'da basılmıştır.

İbn Kuteybe'nin **Uyûnü'l-ahbâr** adlı eserinin Tur Abdîn fethi ile ilgili kısmı

¹ Mustafa Fayda "İbn İshak", **DİA**, C.XX, Ankara, 1999, s. 93, 95.

² Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda-Tarih Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul, 1998, s. 27.

³ Ramazan Şeşen, **a.g.e.**, s. 30.

tezimizde kullanılmıştır. Eser Beyrut'ta basılmış olup basım tarihi belirtilmemiştir.

Câhız'ın (ö. 255/869) **Kitâbü'l evtân ve'l-büldân** adlı eseri Abdülhalik Bakır tarafından **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler** adlı kitabın II. cildinde **Yurtlar ve Ülkeler** adıyla yer almaktadır. Bu eserde müellif konumuz dâhilinde olan Fırat nehri hakkında ilginç bilgiler vermektedir.

Fesevî'nin (ö. 277/890) **Kitâbü'l-ma'rife ve't-târîh** adlı eseri el-Cezîre ile ilgili bazı önemli bilgileri vermektedir. Eser Ekrem Ziya Ömeri tarafından tahkik edilmiş ve Medine'de basılmıştır. Kitabın basım tarihi yazılmamıştır.

İlk dönem İslâm fetihlerini konu alan Belâzurî'nin (ö. 279/892) Arapça eseri olan **Fütûhu'l-büldân** adlı eserinin Mustafa Fayda tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade edildi. el-Cezîre ve Tur Abdîn bölgesi fetihleri hakkında detaylı bilgi veren eser, Hz. Ömer'in el-Cezîre fethi için görevlendirdiği sahabe kumandanlarla mektuplaşmaları içermesi açısından son derece önemlidir.

Ebû Hanife ed-Dineverî (ö. 282/895) **el-Ahbâru't-tıval** adlı eserinde olayları kısaca anlatsa da tarih belirlemeleri ve farklı anektodları ile el-Cezîre ve Tur Abdîn tarihi açısından son derece önemlidir. Eser Nusrettin Boelli ve İbrahim Tüfekçi tarafından 2007 senesinde Türkçe'ye çevrilmiştir.

el-Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) **Târîhu'l-Ya'kûbî** adlı eseri Tur Abdîn şehirleri tarihi için önemli olupbölgenin fethi konusunda bu değerli esere müracaat edilmiştir. Eser Beyrut'ta basılmıştır.

İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902) **Kitâbü'l-büldân** adlı eserinde Tur Abdîn şehirleri ve gelirleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ayrıca bazı şehirlerin fethini bazı Kur'an ayetlerinin tefsirine göre temellendirmiş olması da önemlidir. Eser Yusuf Hadi tarafından tahkik edilmiş olup 1416/1996 senesinde Beyrut'ta basılmıştır.

el-Ya'kûbî(ö. 292/905) **Kitâbü'l Büldân** adlı eserinde Tur Abdîn şehirleri, nehirleri, toprakları ve tarımsal ürünlerinin yanı sıra, tarihi yapı ve köprülerden de bahsetmiştir. Özellikle burada yaşayan kabilelerin içtimai hayatları hakkında verdiği bilgiler önemlidir. EserM. E. Ayetî tarafından 1964 senesinde Tahran'da basılmıştır.

4

⁴ Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 51.

İbn Hurdazbih (ö. 300/913) **Kitabu'l-memâlik ve'l-mesâlik** adlı eserinde ana yollar ve şehirler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bir kısmını gezerek temin ettiği bilgiler ve el-Cezîre hakkındaki coğrafi bilgileri bizim açımızdan son derece önemlidir. Eser M. J. De Goeje tarafından 1889'da neşr edilmiştir.

Taberî'nin (ö. 310/923) **Târîhu't-Taberî** olarak da bilinen **Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk** adlı eseri umumî bir tarih kaynağı niteliğindedir. Tezimizin temel başvuru kaynaklarından olup bölgenin tarihi, idaresi ve coğrafyası hakkında değerli bilgiler verir. Eser Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim tarafından tahkik etmiştir. Eser 1967 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö. 314/926) **Kitabü'l Fütûh'u** Tur Abdîn bölgesinin fethi noktasında bazı bilgileri ihtiva eder. Eser **Süheyl Zekkâr** tarafından tahkik edilmiş olup 1992'de Beyrut'ta basılmıştır.

Mes'udi (ö. 345/956) **et-Tenbîh ve'l-işrâf** adlı eserinde Tur Abdîn şehirleri, nehirler ve Tur Abdîn dağından ve şehirden bahseder. Burada yaşayan Süryaniler hakkında da bilgi verir. Eser M. J. DE. Goeje tarafından neşr edilmiş olup 1967 Leyden'de basılmıştır. Mes'udi'nin bir diğer eseri **Murûcü'z-zeheb** ise konumuz açısından son derece önemli olan Cezîre-i İbn Ömer ve Nuh Tufanı hakkında bilgi vermektedir. Tezimizde Ahsen Batur tarafından Murûcü'z-zeheb'in bir kısmının yapıldığı çevirisi kullanılmıştır.

İstahrî (ö. 346/957) **Kitab'ül-memâlik ve'l-mesâlik** adlı eserinde el-Cezîre bölgelerinden, bunların gelirlerinden, şehirler arasındaki mesafelerden bahseder. Tur Abdîn bölgesi şehirleri de ayrıntılı olarak ele alınmış olup bunların durumları hakkında önemli bilgiler ihtiva eder. Eser M. J. De. Goeje tarafından tahkik edilmiş olup 1967 senesinde Leyden basılmıştır. Ayrıca bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüshasından alınan orijinal harita tezimizin haritalar kısmında el-Cezîre Haritası-3 numarasıyla verilmiştir.

İbn Havkal'ın (ö. 367/977) **Kitâbu sureti'l-arz** eseri coğrafya bilgileri açısından son derece önemlidir. Müellifin Tur Abdîn bölgesinin önemli şehri Nusaybin'den olması dolayısı ile bölge coğrafyasının detaylarını yazmıştır. el-Cezîre bölgesinin kısımları ve şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş olup bu bölgelerin gelirlerinden de bahsetmiştir. el-Cezîre ile ilgili verdiği harita içinde nehirlere göre

şehir konumlandırmaları önemli diğer coğrafyacıları da etkilemiştir. Tezimizin coğrafya kısımları için bu eserin önemli bir yanı olmuştur. Eser 1929 senesinde Leyden şehrinde basılmıştır.

Makdisî (ö. 380/990) **Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifetil-ekâlim** adlı eserinde el-Cezîre şehirlerinin yanı sıra el-Cezîre isminin farklı kullanımlarını vermesi açısından önemli bir kaynaktır. Eser 1967 senesinde Leyden'de basılmıştır.

Mutahhar b. Tahir Makdisî'nin (ö. 355/966) **el-Bed' ve't-târîh** adlı eseri umumi tarih niteliğinde olup Tur Abdîn bölgesi tarihi ile ilgili genel bilgiler vermektedir. Eser Clement Imbault Huart tarafından 1899-1919 yılları arasında Paris'te yayınlanmıştır.⁵

Ebû Firas el-Hamdânî'nin (ö. 357/968) **Divanı** Hamdânîler'in savaşları sırasında şairler tarafından söylenen tarihsel şiirleri içermesi açısından son derece önemlidir. Halil Düveyhi tarafından neşr edilen eser 1991 senesinde Beyrut'ta basılmıştır.

İbn Zûlâk'ın (ö. 387/997) **Fezâilu Mısır ve ahbâruhâ ve havâshâ** adlı eserinden el-Cezîre- Mısır ilişkileri hususunda yararlanılmıştır. Eser Ali Muhammed Ömer tarafından tahkik edilmiş olup 1420/ 2000 senesinde Kahire'de basılmıştır.

Şabüşî'nin (ö. 388/998) **ed-Diyârât** adlı eseri bölge tarihi açısından son derece önemlidir. Tur Abdîn Bölgesi'ne gidip gelen rahiplerin yanı sıra ve bölgede yer alan manastır ve kiliseler hakkında da detaylı bilgi verir. Korkîs Avvâd tarafından tahkik edilen bu eser 1951 senesinde Bağdad'ta basılmıştır.

İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) **Tecâribü'l-ümem** adlı eserinden istifade edilmiştir. Eser Ebü'l-Kâsım Emami tarafından tahkik edilmiştir. Tezimizde 1422/2001 senesinde Tahran'da yapılan Arapça baskısı kullanılmıştır.

Ca'fer Kudaî'nin (ö. 454/1062) **Tarihü'l-Kudaî** olarak da bilinen eseri el-Cezîre tarihi ve Nuh tufanı hakkında bilgiler içermektedir. Eser Cemil Abdullah Muhammed el-Mısri, tarafından tahkik edilmiş olup 1415 /1995 senesinde Mekke'de basılmıştır.

İbn Hazm el-Endelüsî'nin (ö. 456/1064) **Esmâu'l-hulefâ ve fütûhu'l-İslâm** adlı eserinden Tur Abdîn bölgesi fethi ve diğer bazı konularda istifade edilmiştir.

⁵ Ramazan Şeşen, **a.g.e.**, s.67.

Bediusseyid el-Lahham tarafından neşredilen eser Şaban Öz tarafından **Halifeler ve Fetihler** adıyla 2004 senesinde Türkçe'ye çevrilmiştir.

İbnü'l-Belhî'nin (ö. 510/1116) **Farsnâme** adlı eseri Bizans-Sâsânî ilişkilerinin yanı sıra, Tur Abdîn bölgesinde etkinliği olan bazı Sâsânî şahlarının hayat hikâyeleri hakkında bilgi verir. Farsça olan eserin edisyon kritiği Guy Le Strange, R. A. Nicholson, tarafından yapılmıştır.

Azîmî'nin (ö. 556/1160-61(?)) **Azîmî tarihi: Selçuklularla ilgili bölümler: h.430-538** eseri Selçuklular'ın Tur Abdîn bölgesine gelmesi ile ilgili önemli bilgiler verir. Eser Ali Sevim tarafından Türkçe'ye çevrilerek, 1988'de Türk Tarih Kurumu tarafından çıkarılmıştır.⁶

İdrîsî'nin (ö. 560/1165) **Nüzhetü'l-müştak fî ihtirâki'l-âfâk** adlı eseri el-Cezîre şehirlerinden, büyüklüklerinden ve yapılarından bahseder. Eser 1989'da Beyrut'ta basılmıştır. İdrîsî'ye nispet edilen diğer bir önemli eser de **Ravz el-farac uns el-mühec**'tir.⁷ Bu eser de el-Cezîre şehirlerinin durumundan, şehirler arasındaki mesafelerden bahseder. Eser Vafî Nahi tarafından tahkik edilmiş ve 2007/1428'de Rabat'ta basılmıştır.

Gırnâtî (ö. 565/1169) **Rihletü'l-Gırnati: Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb** adlı eserinde bazı el-Cezîre şehirleri hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Eser Kâsım Vehb tarafından tahkik edilmiş olup 2003 senesinde Ebuzabi ve Beyrut'ta şehirlerinde basılmıştır. Ayrıca Fatih Sabuncu tarafından Gırnâtî Seyahatnamesi adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.

İbnü'l-Ezrak'ın (ö. 577/1181) **Târîhü'l-Fariki: ed-devletü'l-Mervaniyye** adlı eseri Mervanî Devleti tarihi için son derece önemli bir kaynak eser olup Abdüllatif Avvad tarafından tahkik edilmiştir. 1974'te Beyrut'ta basılan bu eseri Mehmet Emin Bozarslan **Mervanî Kürtleri Tarihi** adıyla 1990 senesinde Türkçe'ye çevirmiştir. Tezimizde hem orijinali hem de çeviri metni kullanılmıştır.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) **Sîre ve menâkıbu Ömer b. Abdilazîz**, adlı eseri Ömer b. Abdülazîz devrinde Tur Abdîn bölgesinin idaresi ve tarihi hakkında önemli bilgiler verir. Naim Zerzûr tarafından neşr edilen eser 1984 senesinde Beyrut'ta basılmıştır.

⁶ Ali Sevim, "Azîmî", **DİA**, C. IV, İstanbul, 1991, s. 330-331.

⁷ Ramazan Şeşen, **a.g.e.**, s.109

Hüseyinî'nin (ö. 622/1225) **Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye** adlı eseri Selçuklular'ın Tur Abdîn Bölgesine gelmesi ile birlikte başlayan sürecini anlatması açısından önemlidir. Eser Necati Lugal tarafından 1943 tarihinde TTK tarafından Ankara'da basılmıştır.

Herevî (ö. 611/1215) **Kitâbü'l-işârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât: Guide des lieux de pelerinage**, adlı eseri Tur Abdîn'de bulunan önemli şahsiyetlerin mezarları hakkında bilgiler vermektedir. 1957'de Institut Français de Damas tarafından Damas'ta Fransızca çevirisi ile birlikte basılmıştır.

Yakut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) **Mu'cemü'l-büldân** adlı eserinde tezimizle ilgili şehirlerden bahsetmektedir. Müellif Nusaybin hakkında detaylı bilgi vermekte olup Tur Abdîn bölgesini şehir olarak da eserine alan ilk müelliflerdendir. Eser Beyrut'ta basılmıştır.

İbn Cübeyr (ö. 614/1217) **Rihletu ibn Cübeyr** adlı eserinde Tur Abdîn bölgesi hakkında önemli bilgiler verir. Bölgeyi bizzat gezen Endülüslü müellif Tur Abdîn şehirlerine hayran kalmış ve bir kısmını da bölgesindeki güzelliklere benzetmiştir. Eser 1964 senesinde Beyrut'ta basılmıştır.

Ali b. Zafir el- Ezdî'nin (ö. 623/1226) **Ahbâru'd-devleti'l Hamdâniyye** adlı eseri el- Cezîre'de kurulmuş olan Hamdânî Devleti tarihi açısından son derece önemli olup Temime Ravvaf tarafından neşredilmiştir. Mehmet Akbaş tarafından 2011 senesinde Türkçe'ye çevrilmiştir.

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) **el-Kâmil fi't-târîh**, adlı eseri dünya tarihi açısından son derece önemli bir kaynaktır. Tezimizin İslâm tarihi kısmının da temelini teşkil eden bir kaç eserden birisidir. Müellifin kendisinin de Cizreli olması açısından verdiği bazı nadir bilgiler başka herhangi bir kaynakta bulunmamaktadır. Özellikle bölgede yer alan kabileler arasındaki mücadeleler ile ilgili verdiği bilgiler son derece önemlidir. Tezimizde eserin hem orijinali hem de tercümesi kullanılmıştır. Özellikle İslâm kumandanlarının mektupları ve diğer resmi yazışmalarında başvurduğumuz eser 1979 da Beyrut'ta basılmıştır. Eserin tercümesi ise Abdülkerim Özaydın ve diğerleri tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır. Eserin ciltleri 1985'ten 1987'ye kadar basılmış olup 12 cild şeklinde hazırlanmıştır.

Hamdullah el-Müstevfi (ö. 750/1350) **Nüzhetü'l-kulûb** adlı eserinde el-Cezîre bölgesi şehirleri ve şehirlerin gelirleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kitap Mirzâ Mehdî Şirâzî tarafından 1898'de Bombay'da taş basma olarak yayınlanmıştır. Daha sonra Guy La Strange kitabın Coğrafyaya dâir kısmını İngilizce tercümesiyle beraber Gibb Memorial Serisi içinde 1915, 1919, yıllarında Leyden'de yayınlanmıştır. Eserin tam metni Tahran'da basılmıştır.⁸

İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298) **Kitâbü't-târîhi's-Sâlihî** adlı eserinde Tur Abdîn bölgesinin bazı şehirleri hakkında bilgiler ihtiva eder. Ömer Abdüsselam Tedmurî tarafından tahkik edilen eser 1430/2010'da Beyrut'ta basılmıştır. .

Reşidüddin Fazlullah'ın (ö. 718/1318) **Câmiu't-tevârih** adlı eseri Selçukluların el-Cezîre ve Tur Abdîn bölgelerine yaptığı keşifler ve bölgedeki mücadeleleri hakkında önemli bilgiler verir. Eser Ahmed Ateş tarafından 1960'da Ankara'da yayımlanmıştır.

Ebü'l-Fida (ö. 732/1331) **Târîhu Ebi'l-Fida**, adlı eserinde el-Cezîre ile ilgili genel bilgiler yer alırken **Takvîmü'l-büldân** adlı eseri ise Tur Abdîn şehirleri tarihi ve coğrafi özellikleri açısından son derece önemlidir. Her şehir tablo şeklinde gösterilmiş olup, şehirlerin birçok özelliği künye biçiminde yazılmış ve cetvel usulü ile kısımlar birbirinden ayrılmıştır. Tezimizde M. Reinaud ve Mac Guckin de Slane, tarafından 1860'da Paris'te neşr edilen nüsha kullanılmıştır.

İbnü'd-Devâdârî (ö. 732/1332) **Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer** adlı eseri genel bir tarih olup Tur Abdîn bölgesi fethi ve tarihi konularında bu eserden istifade edilmiştir. Eser Bernd Radtke tarafından tahkik edilmiş olup 1982 senesinde Wiesbaden şehrinde basılmıştır.

Zehebî'nin (ö. 748/1348) **Düvelü'l-İslâm** adlı eseri genel bir tarih niteliğinde olup el-Cezîre ve bu arada Tur Abdîn bölgesi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Hasan İsmail Merve ve Mahmûd Arnaut tarafından tahkik edilen eser 1999 senesinde Beyrut'ta basılmıştır.

Yafî'nin (ö. 768/1366) **Mir'âtü'l-cinân** adlı eseri el-Cezîre bölgesi tarihi ile ilgili bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Eser Abdullah Muhammed Cûburi tarafından tahkik edilmiş olup, 1984/1405 senesinde Beyrut'ta basılmıştır.

⁸ Ramazan Şeşen, **a.g.e.**, s.142.

İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) **el-Bidâye ve'n-nihâye** adlı eseri genel bir tarih olup yaratılıştan başlayarak kendi dönemine kadar önemli olayları anlatmaktadır. Anlatımında bazı önemli bilgiler farklı bakış açısı ile verilmiş olmasından dolayı bilgiler kullanılırken titiz davranılmıştır. Eser Mehmet Keskin tarafından Türkçe 'ye tercüme edilmiştir. Eser tüm ciltleri 1994-2000 yılları arasında İstanbul'da basılmıştır.

Hafız-ı Ebru (ö. 833/1430) **Coğrafya** adlı eserinde el-Cezîre bölgesinin şehirleri, nehirleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Özellikle de burada yaşayan halklardan ve kabilelerden bahsetmesi beşeri coğrafya yönüyle önemlidir. Eser Sadık Seccadi 1999/1375 senesinde Tahran'da basılmıştır.

Belhî'nin **Tercüme-i memâlik ve'l-mesâlik** adlı eseri Süleymaniye Kütüphanesi'nin, Ayasofya Bölümü'nde (nr:03156, vr. 35/a) yer alır. Tezimizde bu nüshasında yer alan orijinal el-Cezîre haritası kullanılmış olup, konumuz açısından son derece önemlidir. Tezin Ekler - Haritalar kısmının ilk haritası üzerinde şehirlerin Arapça ve Türkçe isimleri birlikte verilmiştir.

Hudûdü'l-âlem:mîne'l-maşrik ile'l-mağrib adlı eserin müellifi bilinmemektedir. Bu eserde Cezîre'nin şehirleri, kabileleri, halkı, halkın tarımsal faaliyetleri, akarsuları hakkında geniş bilgiler verilir. Minûçeher Sîtûde tarafından tahkik edilen eser 1983/1403'te Tahran'da basılmıştır. Eser Abdullah Duman Murat Ağarı tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup 2008'de İstanbul'da basılmıştır.

Şemseddin Dîmaşkî'nin (ö. 727/1327) **Kitâbu nuhbeti'd-dehr fî acâibi'l-berri ve'l-bahr** adlı eseri Diyâr-ı Rebia ve Tur Abdîn şehirleri hakkında önemli bilgiler verir. Özellikle Mardin kalesi hakkında verdiği bilgiler başka herhangi bir kaynakta bulunmamaktadır. Bu yönüyle değerli bir kaynaktır. Fuat Sezgin ve M. A. F. Mehren tarafından hazırlanan kitap 1994'te Frankfurt'ta basılmıştır.

İbn Battuta'nın (ö. 770/1368) **Rihletu İbn Battuta** adlı eserinin A. Sait Aykut tarafından Türkçe'ye çevrilen **İbn Battûta Seyahatnamesi** kullanılmıştır. Eser bölge ile ilgili son derece ilginç bilgiler vermektedir. Özellikle Nusaybin ve Mardin hakkında teferruatlı bilgiler bulunmaktadır.

İbnü'l-Verdî (ö. 861/1457) **Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib** adlı eserinde genel olarak el-Cezîre'den ve ilginç yerlerinden bahseder. Mahmûd Fahuri tarafından 1411/1991 senesinde Haleb'de basılmıştır.

Şeref Han'ın (ö. 1012/1603) **Şerefnâme** adlı eseri her ne kadar yeniçağda yazılmışsa da Tur Abdîn bölgesi şehirleri ve medeniyet tarihi açısından son derece önemlidir. Özellikle Cezîre-i İbn Ömer hakkında detaylı malumat içerir. Yöresel isimlere de değinen eser bu noktada çok değerlidir. M.Emin Bozarlan tarafından Türkçeye çevrilmiş olup istifade ettiğimiz 3. Baskısı 1990'da İstanbul'da basılmıştır.

2. Bölge ve Şehir Tarihi Kaynakları

Vâkıdî'ye (ö. 207/823) nispet edilen **Fütuhü's-Şam** adlı eser ise el-Cezîre ve Tur Abdîn bölgeleri fethi için çok önemli bir kaynak niteliğindedir.⁹ Özellikle Mardin'in fethini bazı hikâyelerle anlatması esere romansı bir hava katmıştır. Eserin hem orijinalinden hem de Hasan Gülşen tarafından yapılan Türkçe çevirisinden istifade edilmiştir. Çeviride bazı yer ve şahıs isimlerinin yanlış okunduğu görüldüğünden eserin orjinaline müracaat edilmiştir.

İbnü'l-Kalânîsî'nin (ö. 555/1160) **Târîhu Dımaşk: 360-555h.** adlı eserindenKonumuz açısından geç dönemi teşkil etmesine rağmen Suriye - el-Cezîre ilişkileri hususunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. eseri bazı önemli bilgileri ihtiva etmesinden dolayı bu eseri tezimizde kullanmayı uygun bulduk. EserSüheyl Zekkâr tarafından tahkik edilmiş olup 1403/1983'te Dımaşk'ta basılmıştır.¹⁰

İbnü'l-Lemiş'in (ö. 640/1242) **Târîhu Düneysir** adlı eseri Tur Abdîn bölgesinin Düneysir şehri hakkında detaylı bilgiler içermesi açısından son derece önemlidir. Düneysir tarihi, idari ve kültürel yapısı gibi birçok alanda değerli bilgiler veren eser 1986'da Dımaşk'ta basılmıştır.

İbn Şeddâd'ın (ö. 684/1285) **el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şam ve'l-Cezîre** adlı eserinin I ve III. ciltleri el-Cezîre tarihi açısından son derece önemlidir. el-Cezîre bölgesi tarihi ve coğrafyasına ayrılan III. Cildinin 1. Kısmı konumuz

⁹ Mustafa Fayda, "Vâkıdî", **DİA**, C. XXXXII, İstanbul, 2012, s. 471.

¹⁰ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l Kalânîsî", **DİA**, C.XXI, İstanbul, 2000, s. 99-100.

açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Tur Abdîn şehirleri üzerinde de ayrıntılı durması ve şehirler hakkında bazı nadir bilgiler vermesi eseri daha da değerli kılmaktadır. Eser Yahyâ Zekeriyâ Abbare tarafından tahkik edilmiştir. Eser 1978'de Dımaşk'ta basılmıştır.

İbnü's-Şihne (ö. 890/1485) **ed-Dürrü'l-müntehab fî tarihi memleketi Haleb**, adlı eserinde Halep tarihini anlatırken Halep'in diğer bölgeler ile ilişkileri üzerinde durmuştur. el-Cezîre-Halep ilişkileri bağlamında istifade edilen bu eser Serkis tarafından 1909 senesinde Beyrut'ta neşr edilmiştir.¹¹

Abdüsselam Efendi'nin (1786-1843) **Ümmü'l-iber: Mardin Tarihi** eseri Mardin ve bölge tarihi açısından önemli bir kaynak olup Hüseyin Haşimi Güneş tarafından sadeleştirilmiştir. el-Cezîre ve Tur Abdîn Bölgesi tarihi ile ilgili olan kısmın çoğu Vâkîdî'ye nispet edilen **Fütûhu's-Şâm** adlı eserden alınmadır. Fakat yöre ve şahıs isimlerinin bir kısmı Vakîdî'den farklı gösterilmiş, bu da isimler konusunda karşılaştırma yapmayı gerekli kılmıştır.

Abdulgani Bulduk'un (1864-1951), **el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi** adlı eseri el-Cezîre'nin fethinden, bölgeye atanan valilerden detaylı şekilde bahsetmesi açısından önemli bir eserdir. Eser Mustafa Öztürk ve İbrahim Yılmazçelik tarafından sadeleştirilmiş olup 2004 senesinde Elazığ'da basılmıştır.

4-Tabakât Kitapları

İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) **et-Tabâkâtü'l-Kübrâ** adlı eseri konumuz dâhilinde olan bazı önemli kumandan ve sahabelerin hayat hikâyeleri hakkında bilgiler vermektedir. Eser 1388/1968 senesinde Beyrut'ta basılmıştır

Belâzurî'nin (ö. 279/892) **Ensâbü'l-eşraf** adlı eseri bölge tarihine etki eden ve fethinde bulunan bazı önemli şahsiyetlerin, ileri gelenlerin hayatları hakkında bilgi verir. İlk cildi Muhammed Hamîdullah tarafından tahkik edilmiş olup 1959 senesinde Kahire'de basılmıştır. Diğer ciltleri ise Süheyl Zekkâr tarafından neşr edilmiştir.

Sem'anî'nin (ö. 562/1167) **el-Ensab** adlı eseri bölgeler için kullanılan nisbelere dikkat çekmesi yönüyle önemlidir. Abdullah Amr Barudî tarafından tahkik edilen eser 1988'de Beyrut'ta basılmıştır.

¹¹ Ramazan Şeşen, a.g.e., s.204

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) **el-Lübab fî tehzîbi'l-ensâb** adlı eseri bazı şahıslar ve el-Cezîre'nin bazı şehirleri hakkında da bilgiler verir.

Zehebî'nin (ö. 748/1348) **Tarihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l- a'lâm :11-100 h.**, adlı eseri de diğer tabâkât kitapları gibi önemli kişilerin hayat hikayelerine yer vermesi açısından önemlidir. Eser Beşşar Avvad Ma'ruf tarafından tahkik edilmiş olup 2003/1424 tarihinde Beyrut'ta basılmıştır.

Tabakât kitaplarının yanı sıra İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995) **el-Fihrist**'inden Tur Abdîn Bölgesi ile ilgili bazı şahıslar ve şehirler hakkında bilgi edinilmiştir. Eser Rıza Teceddüd tarafından neşr edilmiş olup 1971 senesinde Tahran'da basılmıştır.

5-Emval ve Harac Kitapları

Tezimizde bu alana değinmemiz son derece ehemmiyet taşımaktaydı. İslâm topraklarına dâhil olan bölgenin vergi sisteminin düzenlenmesinin yanı sıra ekonomik kaynakların bilinmesi ve bir kısım uygulamaların buna göre yapılması son derece önemliydi. Bu açıdan bu tür kayıtları barındıran kaynaklara ulaşmak elzemdi.

Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) **Kitâbü'l-harac** adlı eseri Dört Halife ve sonrasında Tur Abdîn bölgesinden alınan haraç miktarı ve türünü açıklaması yönünden son derece önemlidir. Bölgenin iktisadi yaşamının da daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Tezimizde bu eserin 6. baskısı kullanılmış olup eser 1977 senesinde Kahire'de basılmıştır. Eser Ali Özek, tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup 1973'te (2.Bsk) İstanbul'da basılmıştır. Diğer bir Türkçe tercümesi Akçağ Yayınları tarafından yapılmış olup 1982'de Ankara'da basılmıştır.

Ebû Ubeyd (ö. 224/838) **Kitâbü'l- emvâl** adlı eserinde bölgelerin fetih bilgileri ve biçiminin yanı sıra alınan Cizye ve Harac miktarlarını ve türünü de belirtmesi açısından son derece önemlidir. Eser Muhammed Amare tarafından Kahire'de basılmıştır. Türkçe tercümesi Cemaleddin Saylık tarafından yapılmış olup 1981 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Kudame b. Cafer'in (ö. 337/948) **Kitâbü'l- harâc ve sînâatü'l- kitâbe** adlı eseri Tur Abdîn şehirlerinin haraç ve cizye miktarlarını vermesi açısından son derece önemlidir. Bu eser Muhammed Hüseyin Zebidi tarafından tahkik edilmiş olup 1981'de Bağdat'ta basılmıştır.

B. Süryani Kaynakları

Ephrem-Isa Yousif'in **Süryani Vakanüvisler** adlı eserinde Ortaçağ'da yazılmış birçok Süryani Vakayiname ele alınmış ve bunların Fransızca 'ya çevrilmiş nüshaları, Mustafa Aslan tarafından Fransızcadan Türkçe 'ye çevrilmiştir. Özellikle Tur Abdîn bölgesinde yaşayan rahiplerin yaşantıları, Nusaybin okulu, kiliseler tarihi ve Tur Abdîn bölgesi hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bölgede yaşanan doğal felaketlere de sıkça değinen eser bu anlamda çok önemlidir.

Adday Şer **Siirt Vakayinamesi**'nde Ortaçağ Süryanileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Tur Abdîn bölgesi tarihi ve coğrafyası ile ilgili bazı bilgileri de ihtiva eder. Eser Celal Kabadayı tarafından Türkçe 'ye çevrilmiş olup 2002 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Mar-Yeşua'nın **Vakaayi'nâme** adlı eseri Tur Abdîn'in İslâm öncesi dönemi için son derece önemli bir kaynaktır. Tur Abdîn'de yaşanan bazı doğal felaketlere değinen bu eserde, rahiplerin hayatlarından da söz edilmektedir. Orijinal dilinden İngilizce 'ye çevrilmiş olan bu eser Mualla Yılmaz tarafından Türkçe 'ye tercüme edilmiş ve 1958 İstanbul'da basılmıştır.

C. Ermeni ve Bizans Kaynakları

Urfalı Mateos'un **Vekayi-namesi (952 - 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli 1136 – 1162 adlı** eserinde Tur Abdîn ile ilgili olaylar ele alınmış ve tezde kullanılmıştır. Bu eseri Hrand D. Andreasyan Türkçe 'ye çevirmiştir. Eser 1962 senesinde TTK tarafından Ankara'da basılmıştır.

Bizans kaynaklarından Theophanes'in **The Chronicle of Theophanes confessor: byzantine and near eastern history** adlı eseri İslâm-Bizans ilişkileri çerçevesinde tezimizde kullanılmıştır. Eser orijinalinden İngilizceye Cyril Mango ve Roger Scott tarafından çevrilmiş ve 1999 senesinde Oxford'da basılmıştır.

Bunun dışında Hıristyan olup İslam ve Bizans Tarihi ile ilgili kitap yazan bazı müellifler vardır. Saîd b. Bıtrık bunlardan biridir.

Tabip ve Melkî patriği olan Saîd b. Bıtrık el-İskenderî'nin (ö. 328/940) **et-Târîhu'l-mecmû'** '**ale't-tahkîk ve't-tasdîk** adlı eserinde bölgenin fethi ile ilgili verilen bazı bilgilerden istifade edilmiştir. Eser 1909 senesinde Beyrut'ta basılmıştır.¹²

Yahyâ b. Saîd el-Antakî (ö. 458/1066) **Târîh** adlı eserinde bazı ilginç ve sıra dışı bilgilere yer vermiştir. Verdiği bazı bilgiler Müslüman kaynaklarında da yer almakta olup mukayese açısından son derece önemlidir. Eser Ömer Abdüsselam Tedmuri tarafından tahkik edilmiş olup 1990 senesinde Trablus'ta basılmıştır.

D- Araştırma Eserleri

Tur Abdîn bölgesi ile ilgili çok az araştırma yapılmıştır. Bu eserler arasında alan araştırması yönüyle dikkati çeken en önemli eserlerden biri XX. Yüzyılın başında Tur Abdîn bölgesini bizzat gezen Gertrude L. Bell'in, **The Churches and Monasteries of Tur Abdîn** adlı eseridir. Gertrude kilise ve manastırlarla ilgili çok sayıda fotoğraf çekip bunları kitabında basmıştır. Bu eser hem müstakil basılmış hem de Amida adlı kitapta bir makale şeklinde 1910 yılında Heidelberg şehrinde basılmıştır.

Helga Anschütz'ın **Die Syrischen Christen vom Tur 'Abdin** adlı eseri Tur Abdîn bölgesi tarihi, coğrafyası, toplumu ve yaşantısı hakkında bilgi veren önemli bir araştırma eseridir. Eser 1985'te Würzburg'da basılmıştır. Bu eserin ekler kısmında yer alan Tur Abdîn bölgesi haritalarından bir kısmının açıklaması yapılarak tezimizin ekler kısmına ilave edilmiştir.

Andrew Palmer'in **Monk and Mason on the Tigris frontier: The early history of Tur 'Abdin** adlı eserinde Tur Abdîn tarihinin yanı sıra, bölgenin şehirleri, dini kurumları, burada yaşayan rahipler ve önemli Hıristiyan âlimleri hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Eser 1990 senesinde Cambridge'de basılmıştır.

Hans Hollerweger'in **Lebendiges Kulturerbe Turabdin: Living Cultural Heritage Turabdin: Canlı Kültür Mirası Turabdin** adlı kitabı bölge tarihi için

¹² Casim Avcı, "Saîd b. Bıtrık", **DİA**, C.XXXV, Ankara 2008, s. 551-552.

önemli olup daha çok görsellik ön plandadır. Özellikle Süryani yerleşim alanları incelenmiş olup eser harita ve resimlerle zenginleştirilmiştir. Bu eserde Tur Abdîn bölgesi sınırlarını gösteren bir harita da tezimizde kullanılmıştır. Eser Türkçe, Almanca ve İngilizce yazılmış olup çeviriler Andrew Palmer ve Sevil Gülçur tarafından yapılmıştır. Tezimizde Linz şehrinde yapılan ikinci baskısı (1999) kullanılmıştır.

Abdulkadir Osman, **Arabu Tur Abdîn** adlı eseri Tur Abdîn bölgesi tarihi ve coğrafyasının yanı sıra bu bölgede yaşayan Mahallemler Arapları ve kökenleri hakkında da bilgi vermektedir. Eser 2009 senesinde yayımlanmıştır.

Mark DelCogliano'nun **Syriac Monasticism in Tur Abdîn: A Present -Day Account** adlı makalesi bölgenin Hristiyan mezhepleri ve özellikle Süryani-Ortodoksluğu hakkında bilgi verir. Ayrıca bölgede Hristiyanlığın gelişimi hakkında da bilgi verir. Bu makale 2006 senesinde **Cistercian Studies Quarterly** adlı çalışmada yayınlanmıştır.

Muhammed Yusuf Gandur'un, **Târîhu Cezîreti İbni Ömer** adlı eseri Tur Abdîn Bölgesi şehirlerinden olan Cezîre-i İbn Ömer hakkında bilgi vermesi bakımından son derece önemlidir. Eser şehrin tarihinin yanı sıra, coğrafyası, iklimi, tarihi yapıları ve ileri gelenler hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Hasan Şimeysanî'nin **Medînetu Mardin mine'l-fethi'l-Arabi ila sene 921/1515** adlı eseri Tur Abdîn bölgesi şehirlerinden Mardin için son derece önemli bir araştırma eseri olup 1987'de Beyrut'ta basılmıştır.

Levent Öztürk'ün, **İslâm Toplumunda Hristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar** adlı eseri Tur Abdîn bölgesi Hristiyanları ve kiliseleri hakkında önemli bilgiler vermekte olup 1998'de İstanbul'da basılmıştır.

GİRİŞ

Tur Abdîn ortaçağda el-Cezîre bölgesinde yer alan Diyar-ı Rebia içerisinde bulunmaktadır.

el-Cezîre bölgesi Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki bölgenin Orta Çağ'daki ismidir. Bölge, Ortaçağ kaynaklarının çoğunda el-Cezîre¹(الجزيرة)olarak geçerken, bir kısım kaynaklarda Akûr (اقور)² ve Babilonya³ şeklinde de geçmektedir. Etrafı Fırat ve Dicle nehirleri ile çevrildiğinden bu alana ada manasına gelen el-Cezîre denilmiştir.⁴ Eski Yunan coğrafyacıları bu bölgeye iki nehir arası manasına gelen Mezopotamya adını vermişlerdir.⁵ Bölgenin İslâm topraklarına dâhil olması ile birlikte İslâm coğrafyacıları tarafından buraya el-Cezîre isminin yanı sıra, Cezîretü Asûr, İklîmü Asûr da denilmiştir. Kullanılan bu isimler daha çok Yukarı Mezopotamya'yı, yani Dicle'nin doğusunda kalan Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Siirt, Zap Havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alır.⁶

el-Cezîre çok yüksek olmayan bir bölge olup günümüzde takriben Fırat-Diyarbakır arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre arasındaki Tur Abdîn, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebel-i Abdülaziz, Habur ile Dicle arasındaki Sincar Dağı, Musul'un güneyindeki Cebel-i Mekhûl bu bölgede yer alır. el-Cezîre'nin

¹ İdrisî, **Nüzhetü'l-müştâk fi ihtirâki'l-âfâk**, Beyrut 1989, Âlemü'l-Kütüb, C. II, s. 654; İdrisî, **Ravz el-farac uns el-mühec**, thk. Vafî Nûhî, Rabat, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007/1428, s. 114; İbn Havkal, **Kitâbu sureti'l-arz**, thk. J.H.Kramers, Brill, Leyden, 1939, s. 207; İstahri, **Kitab'ül-memâlik ve'l-mesâlik**, thk. M. J. De. Goeje, Leyden, Brill, 1967, s. 71; İbn Şeddâd, **el-A'lâkü'l-hatîre fi zikri ümerai's-Şâm ve'l-Cezîre**, thk. Yahyâ Zekeriyâ Abbare, Vizâretü's-Sekâfe, Dımaşk, 1978, C. I/III, s. 4.

² Makdisî, **Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm**, 2. bs., Leiden, E. J. Brill, 1967, s. 136; Ebû Ubeyd el-Bekrî, **Kitabü'l-mesâlik ve'l-memâlik**, thk. A. P. Van Leeuwen - A. Ferre, Kartaca, Dârü'l-Arabiyyeli'l-Kitâb, C. I, 1992, s. 190.

³ Batlamyus, **el-Makâletü's-Sâminemin Kitâbi'l-Coğrafya**, Süleymaniye Yazması, Ayasofya Bölümü, vr: 63/a, no.02617-004.

⁴ Batlamyus, **a.g.e**, vr: 63/a, nr.02617-004; İbn Havkal, **a.g.e**, s. 208; **Hudûdü'l-âlem mine'l-maşrikile'l-mağrib**, thk.Minûçehr Sîtûde, Tahran, Kitâbhâne-i Tahûrî 1983/1403, s. 155; İbnü'l-Fakih, **Kitâbü'l-büldan**, thk. Yusuf Hadi, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1996/1416, s. 180; Şemsettin Sami, "Cezîre", **Kâmûs'ul-â'lâm**, İstanbul, 1308, C. III, s. 1802; Guy Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993, s.86.

⁵ Şemsettin Sami, **a.g.m.**, C. III, s. 1802; Abdulgani Bulduk, **el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi**, Haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ, 2004, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 1.

⁶ Ramazan Şeşen, "Cezîre", **DİA**, VII, İstanbul, 1993, s. 509; M.Canard, "Al-Djazira", **EI²**, Leiden, E.J. Brill- London Luzac&Co., C. II, 1965, s. 523.

batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Bölgenin doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak bulunur. 38° ile 33°20' kuzey enlemleri, 35°30' ile 42° doğu boylamları arasında yer alıp, kuzeybatıdan, güneydoğuya yani Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar olan mesafesi yaklaşık 700, Musul'dan Habur çıkışına kadar olan kısmı ise yaklaşık 200 kilometre uzunluktadır. Tüm alanı hesaplandığında ise bölgenin 140.000 km²'lik bir alana sahip olduğu görülür. Bu geniş alan ortaçağ coğrafyacıları tarafından 3 ana kısımda incelenmiştir. Bu kısımlar ele alınırken coğrafi bölgelendirme yöntemi kullanılmış olup, bu bölgeler isimlerini burada yerleşen kabilelerden almışlardır. Bu bölgelerden en geniş alana sahip olanı Diyâr-ı Rebia olup, ardından Diyâr-ı Mudar ve nihayetinde Diyâr-ı Bekir gelmektedir.⁷ Bu bölge sınırları dâhilinde bulunan bazı şehirler muhtelif zamanlarda farklı bir bölgede kendisine yer bulabilmektedir. Bir zaman diliminde Diyâr-ı Rebia bölgesinde zikredilen bir şehir aynı zaman diliminde farklı bir müellif tarafından farklı verilebilmektedir. Bu bölgede yer alan bir şehir aynı zamanda farklı zaman dilimlerinde Diyâr-ı Bekr sınırlarında da zikredilebilmektedir. Bu durum ise zaman bazı müelliflerin el- Cezîre'yi alt bölgelere ve şehirlere ayırırken kullandıkları metodların farklılığı ile açıklanabilir.

Tur Abdîn bölgesi ise el-Cezîre'nin Diyâr-ı Rebia bölgesi içerisinde kendisine yer bulmuştur. Tur Abdîn bölgesi içerisinde yer alan Nasibin (Nusaybin), Cezîre-i İbn Ömer (Cizre), Dârâ ve Tur Abdîn şehirleri kaynakların çoğunda Diyâr-ı Rebia içerisinde zikredilirken; Maridîn (Mardin), Düneysir (Kızıltepe) ve Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) bazı dönemlerde Diyâr-ı Bekr sınırlarında zikredilmiştir. Genel itibari ile bu şehirler Diyâr-ı Rebia bölgesi dolayısıyla Tur Abdîn bölgesi içerisinde kendisine yer bulmuştur. Bu farklılığın sebebi şehirlerin Diyâr-ı Bekr'a bağlı olmasından ziyade, müellif tarafından sınırların ve devlet hâkimiyetlerinin bir önceki zaman diliminde kendi zamanına göre değişmesinden kaynaklı olduğu savunulabilir.

Ortaçağ coğrafyacıları tarafından Dünya coğrafyası bölgelere ayrılırken Tur Abdîn' in de içinde bulunduğu el-Cezîre, altıncı bölgenin (el-Cüzü's- Sâdis- الجزء السادس) veya bir kısım kaynaklarda aktarıldığı üzere yedinci bölgenin (el-İklîmü's-

⁷ Ebû Ubeyd el- Bekrî, a.g.e., s. 44; Hâfız-ı Ebru, **Cografya-yı Hâfız-ı Ebru**, thk ve tsh. Sadık Seccadi, Tahran, Ayine-i Miras, C. II. 1999/1375, s. 21; İbnü'l-Verdi, **Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib**, tsh. Mahmûd Fahuri, Dârü's-Şarki'l-Arabi, Halep, 1991/1411, s. 54; İbn Şeddâd, a.g.e., C. I/III., s. 5.

Sâbiğ-السَّابِيعِ الاقلِيم) dördüncü alanı, olarak kendisine yer bulmuştur. Bir kısım şehirleri ise hem altıncı bölge hem de yedinci bölge sınırlarında yer alabilmektedir. Altıncı iklimde el-Cezîre'den başka bölgeler de var olup iklimin en geniş topraklarına sahip alanı da yine el-Cezîre'dir.⁸ Bu bölgede büyüklü küçüklü birçok şehir bulunmaktadır. Hamdullah Müstevfî döneminde bu sayı 29'dur.⁹ Bu şehirlerin bir kısmı çok büyük olup yarıya yakını orta büyüklükte geriye kalanları ise küçük sayılabilecek türdendir. Bunlardan büyük şehirlerin 100.000'e kadar nüfusları olup, küçük şehirler 10.000 civarındadır. Nasibin, Musul, Ruha bu şehirlerin en büyüklerindedir. İsmi aşağıda zikredilmekte olup şehir statüsünde olmayan bir kısım yerleşkeler de o dönemde bölgenin gelişmesinde aktif rol üstlendikleri için listeye alınmıştır. el-Cezîre'nin başlıca kentleri şunlardır:

Rakka(الرقعة), Râfika (الرافقة), Hânûka(الخانوقة), Bâcervân(باجروان), Arabân(عربان), Enbâr(الانبار), Sarsar, Sırsır(صرصر), Kıtar (القطر), Sevrâ(سورا), 'Âne(عانة), Kûfe(الكوفة), Makisîn(ماكسين), Sincâr(سنجار), Sekîru'l-Abbâs(سكير العباس), Tâbân(طابان), Tuneynîr(تئينير), Muhammediyye(المحمدية), Karkisya, Karkîsiya(قرقيسيا), Rahbe(الرحبة), Dâliye(الدالية), Hadra (الحضر), Mevsil, Musul (الموصل), Beled(بلد), Dârâ (دارا), Düneysir(دونيسر), Tur Abdîn (طور عدين), HısnKeyfa(حصن كيفا), Cezîre-i İbn Ömer (جزيرة ابن عمر), Nasîbîn(نصيبين), Mârdin (ماردين), Berkaîd (برقعيد), Re'su'l - 'Ayn(رأس العين), Adrama (أذرمة), Ruhâ(الرها), Harran(حاران), Surûc(سروج), Ceryân(جريان), Cernîs(جرنيص), Tanzi(طنزي), Haynî(حيني), Âmid(آمد), Ninova(نينوا), Feysâbûr(فيسابور), Kardâ(قردي), Ma'lesyâ(معلثايا), Bâzebdâ(بازيدا), Sûku'IEhad(سوق الأحد), Hadîse(الحدیثة), Sin(السن), Bârmâ(بارما) gibi şehirler vardır.¹⁰

El-Cezîre bölgesinde Tur Abdîn bölgesi dâhilinde olup kaynaklarda ismi geçen şehirler başşehir Tûr Abdîn (Midyat) olmak üzere, Cezîre-i İbn Ömer (Cizre), Nasibin (Nusaybin), Maridîn (Mardin), Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Dârâ ve Düneysir'dir. Bu şehirler Tur Abdîn Bölgesi olarak Diyâr-ı Rebia'nın bir parçası olup birinci bölümde ayrı başlıklar altında tek tek incelenecektir.

⁸ İdrisî, *Nüzhetü'l-müşâk fi ihtirâki'l-âfâk*, s. 654; Mes'udi, *et-Tenbîhve'l-işrâf*, nşr. M.J. DE. Goeje, Leyden, Brill, 1967, s. 51.

⁹ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb: el-makâletü's-sâliise*, ed. Guy La Strange, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993, s. 102.

¹⁰ İdrisî, *Nüzhetü'l-müşâk....*, s. 654; İbn Haldun, *Mukaddime*, thk. Derviş Cüveydi, 2. Bsm., Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995/1415, s. 69.

I. BÖLÜM : el-CEZÎRE BÖLGESİ VE TUR ABDÎN

1.1. el-CEZÎRE’NİN BÖLGESEL COĞRAFYASI

1.1.1. el-Cezîre Bölgesi

Ortaçağ coğrafyacıları tarafından el-Cezîre bölgesi üç ana bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler isimlerini buraya yerleşen kabilelerin isimlerinden almaktadır. Bazı dönemlerde bölgelerin sınırları değişmekte ve bölge sınırlarına yeni şehirler eklenebilmektedir. Bölgeye hakîm olan devletlerin vergi toplamayı kolaylaştırmak maksadıyla böyle bir taksime gittikleri öngörülebilir. Bu taksimde doğal sınırlar ve nehirler de etkili olmaktadır.

Şehirlerin ekonomik yapısı genel olarak tarım ve ticarete dayanmaktadır. Savaş zamanlarında ise çoğu zaman yerleşikler bölgelerini terk etmekte ve yüksekere kaçmaktadır. Boş kalan araziler ve biçilemeyen ekinler maddi olarak bölge halkını zor duruma sokmaktadır. Ticari hayatın temelinde tarımsal faaliyetler ve sanayi ürünlerinin (el yapımı vs.) olduğu düşünüldüğünde bölge üzerine yapılan saldırılardan sonra halkın ekonomik olarak çökmesi öngörülebilir bir durumdur.

Bölgeyi idaresi altına alan devletlerin yıllık vergi almak şartıyla halka eski işlerini devam ettirme olanağı tanımış olması ekonomik hayatın devamlılığı için son derece önemlidir. el-Cezîre Ortaçağ’da dünyanın bilinen önemli bölgelerinden biri sayılmıştır. Bu çağda zengin olan bölge birçok devlette burayı topraklarına dâhil etme arzusu uyandırmıştır. Bu toprakların bereketinin dönemin meşhur olduğu göz önüne alındığında ehemmiyetinin artması da anlaşılabilir. el-Cezîre’nin önemli kısımlarından ilkinin teşkil eden Diyâr-ı Rebia konumuz olan Tur Abdîn bölgesinin içinde yer aldığı bölge olması hasebiyle önemlidir.

1.1.1.2. Diyâr-ı Rebia

Cezîre'nin en büyük bölgesi olarak karşımıza çıkan Diyâr-ı Rebia'nın merkez şehri Musul'dur. Diyâr-ı Rebia'ya bağlı birçok şehirlerin önemlileri şunlardır: Hadîse, Hasaniyye, Telafer (Tel Afer), Cebel-i Sincar, Beled, Berka'id, Basibin, Dârâ, Nasibin, Ba'arbaya, Habur, Bazabda, Karda, Kefertûsâ, Re'su'l-'Ayn, Semanin, Mardin, Cezîre-i İbn Ömer, Hısn-ı Keyfa, Tur Abdîn ve Düneysir'dir. Diyâr-ı Rebia'nın haracına bakıldığında fetih sonrası ilk dönemlerde yaklaşık 1.700.000 dirhemdir. İbn Hurdazbih'e göre kendi döneminde bu miktar 4.635.000 dirheme kadardır.¹¹ Bu şekilde yüksek olmasının bir sebebi de diğer bölgelere nispeten Diyâr-ı Rebia'ya yakın bir diğer merkez olan Habur ve bağlı köylerin de Diyâr-ı Rebia sınırları dâhiline eklenmesinden kaynaklanmaktadır. Diyâr-ı Rebia içerisinde Tur Abdîn bölgesi kadar olmasa da Habur bölgesi de bölge tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Habur'un merkez şehri Araban'dır. Buranın kasabaları ise: el-Huse'in, Sukeyr, Suvver, Ğudayr, Makisin, Şemsaniye, Sukeyr, Ta'ban, el-Tunanir (Tüeyniru'l Ulya, Tüeyniru's- Süfla) ve Şa'a'dır¹²

1.1.1.3. Diyâr-ı Mudar

Diyâr-ı Mudar bölgesinin başkenti Rakka'dır. Bölgenin şehirlerinden bazıları şunlardır. Muhtarika, Refika, Hanuka, Haris, Tell Mahre, Bacarvan, Hısn-ı Mesleme, Ter'uz, Harran ve Ruha'dır. İbn Fakih'e göre Diyâr-ı Mudar'ın haracı 1.600.000 dirhemdir.¹³ Buranın ilk fethedildiği dönemlerdeki haracı ise 600.000 dirhemdir.¹⁴

¹¹ Kudame b. Cafer, **Kitâbü'l-harac ve sînâatü'l-kitâbe**, thk. Muhammed Hüseyin Zebidi, Bağdad, Dârü'r-Reşid, 1981, s. 176; İdrisî, **Nüzhëtü'l-müştâk...**, s. 654, 662; İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 180; Makdisî, **a.g.e.**, s. 137; İbn Hurdazbih, **Kitâbü'l-memâlik ve'l mesâlik**, nşr. M.J.De Goeje, Leiden, Brill, 1889, s. 245; Yakut el-Hamevi, **Mu'cemü'l-büldân**, Beyrut, Dâru Sadır, C. II, t.y., s. 494; İbnü'd-Devâdarî, **Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer: ed-dürrü's-semîr fî ahbâri seyyidi'l-mürselin ve'l-hulefâi'r-raşidîn**, thk. Bernd Radtke, Wiesbaden, C. I, 1982/1402, s. 109; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, I/III., s. 5; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s.86.

¹² Makdisî, **a.g.e.**, s. 137-138; İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 180; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, s. 150.

¹³ İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 180; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. II, s. 494; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 6; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s.86.

¹⁴ Kudame b. Cafer, **a.g.e.**, s. 177.

1.1.1.4.Diyâr-ı Bekr

Diyâr-ı Bekr ise son bölgemiz olup başkenti Âmid'dir. Bu bölgenin bazı şehirleri ise şunlardır: Meyyâfârikîn, Tell Fafan, Far, Hadîse'dir.¹⁵

Bir kısım şehirlerin gelirleri hesaplanmamakla birlikte el-Cezîre bölgesi şehirlerinin tümünün Emevî hâkimiyetinden önceki haraç gelirlerinin toplamı yaklaşık 55.000.000 dirhemdir.¹⁶

1.1.2. el-Cezîre Bölgesi Şehirleri

el-Cezîre bölgesinin tarihinin iyi bir şekilde kavranabilmesi için bölgede yer alan önemli şehirlerin bilinmesi gerekir. Bu maksatla bölgede yer alan belli başlı şehirler hakkında genel bilgi sahibi olmak zaman-mekân-olay algısının daha iyi pekişmesini sağlayacaktır. Bu şehirlerin bir kısmı ticaret, bir kısmı da siyaset arenasında bölge tarihini önemli ölçüde etkilemiştir.

Ortaçağ coğrafyacıları güzergâhları üzerindeki şehirlerin mesafelerini bazen bizzat yolu kat'ederek, bazen de duyduklarına ve rivayet edilene göre genelde fersah ölçü birimini kullanarak vermişlerdir. Buna göre batıdan doğuya doğru mesafeler yaklaşık şu şekildedir.

Malatya'dan Sümeysat'a doğru iki günlük mesafede Fırat'ın kaynağı vardır. Malatya Sümeysat arası ise üç günlük mesafedir. Sümeysat'tan Cîsr-i Menbic'e (جسر منبج) dört gün, Cîsr-i Menbic'ten Bâlis'e (بالس) dört gün, Bâlis'ten Rakka'ya iki gün, Rakka'dan Enbâr'a yirmi gün, Enbâr'dan Tikrit'e iki günlük mesafe vardır. Ortaçağ boyunca bu yolda vahşi hayvanların varlığından söz edilir. Bu yüzden Enbâr-Tikrit arasında yoğun kafilelere rastlanmazdı. Tikrit'ten Musul'a beş gün, Musul'dan Âmid'e on dört gün, Âmid'den Sümeysat'a üç gün, Musul'dan Beled'e bir merhale¹⁷ Musul ile Beled arası 1 merhale, Beled'den Nasibin'e beş merhale, Musul'dan Sincar'a üç gün, Sincar'dan Nasibin'e beş gün, Nasibin'den Ra'su'l- 'Ayn'e üç

¹⁵ Makdisî, a.g.e., s. 137; Hafız-ı Ebru, a.g.e., C. II. s.21; İbn Şeddâd, a.g.e., I/III., s. 6.

¹⁶ Ya'kûbî, **Tarihu'l-Ya'kûbî**, Beyrut, C. II, t.y, s. 233-234; Mehmet Aykaç, **Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar: 132-232/750-847**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, XXVII, 1997, s. 124.

¹⁷ Günlük yolculuk, rota; durak, mola yeri; aşama, merhale, sahfa; Bir yolcunun bir günde toplam 8 saatlik gidebileceği yola da merhale denir. Bkz. Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 2011, s. 314.

merhale, Re'su'l-'Ayn'den Rakka'ya dört gün, Re'su'l-'Ayn'den Harran'a üç gün, Harran'dan Cisir-i Menbic'e kadar iki gün, Harran'dan Ruha'ya bir gün, Ruha'dan Sümeysat'a bir gün, Harran'den Rakka'ya üç gün, Rakka'dan Karkisya'ya dört gün sürer. Bu yolun ortasında Hanuk şehri vardır. Hanuk'tan Araban'a dört merhale, Araban'dan Hıyâl'e (الحیال) iki merhale, Buradan Sincar'ayarım merhale, Sincar'dan Mekasin'e iki merhale, Mekasin'den Münharik'e (المنخرق) bir gün, Münharik'ten Fırat'a bir günlük olup Münharik'te¹⁸ göl vardır.¹⁹

Bu şehirlerin önemlileri şöyle sıralanabilir:

Enbâr: Orta Çağ'da Enbâr, küçük ve mamur bir şehirdir. Bu şehrin sağlam bir kalesi ve bir de çarşısı vardır. İsa Nehri'nin başlangıcı da bu şehirdendir. Sulak alan olması hasebiyle burada çok fazla miktarda meyve yetiştirilir. Aynı zamanda buradan Bağdat'a gemiler vasıtasıyla eşya taşınır ve ticaret yapılır. Hatta bu şehrin ismi buna istinaden Enbâr, "tahıl deposu, cephanelik" manasında kullanılmıştır.²⁰ Tarihî kaynaklar burada yaşayan halkın çok iyi karakterde olduğunu bildirmektedir. Bu durumun Abbasî halifesi Ebü'l Abbâs es-Seffâh'ın burada ikamet etmesinde etkili olduğu kaydedilir.²¹

Hit: Fırat Nehri'nin batı yakasında yer alan orta büyüklükte bir şehirdir. Bu şehrin bir de kalesi vardır. Aynı zamanda ürünleri boldur.²² Tebe-i Tâbiîn'in büyüklerinden olan Abdullah b. el-Mübarek'in mezarının burada olduğu söylenmektedir.²³

Bacirvan: Burası küçük bir şehir olup aynı zamanda çarşısı vardır. İdrisî buranın çarşısının eşyalarının ucuz olduğundan bahseder.²⁴

Tikrit: Bağdat'ın 140 km kuzeybatısında, Dicle Nehri'nin batı tarafında kurulan Tikrit'in Dicle ile arasında 15 fersahlık (86.4 km) mesafe vardır. Fırat Nehri ile Tikrit arasında da 15 fersah vardır. el-Cezîre ile Irak sınırının arasında yer alır.

¹⁸ Fırat ile Mekasin arasında yer alan bu gölün yatağı döndürülmüştür. Bu gölün cam gibi parıldayan, kaynağı nereden geldiği ve miktarı bilinmeyen tatlı bir suyu vardır. Oranın suyun kararı (debisi) bilinemediği için onun suyunun miktarı ipe kuyudan çekilen suyun miktarına göre belirlenir. Bkz. İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 211; İdrisî, **a.g.e.**, s. 657.

¹⁹ İbn Havkal, **Kitâbu sûreti'l-arz**, Leyden, Brill, 1929, s. 210; İstahri, **a.g.e.**, s. 72.

²⁰ İdrisî, **a.g.e.**, s. 656; **Hudûdu'l-âlam**, s. 156.

²¹ Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 156; **Hudûdu'l-Âlam**, s. 156.

²² İdrisî, **a.g.e.**, s. 656; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 156; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 227; **Hudûdu'l-âlem**, s. 156.

²³ Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 156; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 227; **Hudûdu'l-âlem**, s. 156.

²⁴ İdrisî, **a.g.e.**, s. 662.

Halkın çoğu Hıristiyan'dır. Havariler dönemine ait Hıristiyanlıktan kalma kalıntılar vardır. Burası bereketli bir şehirdir.²⁵ Tikrit şehri beyaz taşlarla yapılmıştır. Evleri, mahalleleri ve kapıları beyazdır. Bir tepenin üzerinde olup 60 büyük burcu vardır.²⁶

Kayyara: Dicle nehrine yakın bir yerde kurulmuştur. Bu bölgede ise ziyadesiyle petrol kaynakları mevcuttur ve bütün petrolün toplanması için havuzlar yapılmıştır. Yer üstünde bulunan petrol siyah, yumuşak ve parlak olup, hoş kokulu bir çamur gibidir. Bu kara göletin üstü ise ince bir yosun tabakası ile kaplanmıştır. Yosun eşelenince petrol kendiliğinden ortaya çıkar. Petrol ihtiyacı olduğunda ateş yakılıp toprak yumuşatıldıktan sonra petrol kendiliğinden parçalar halinde yeryüzüne çıkar.²⁷

Navsiye: Küçük bir şehir olup bostanları ve meyveleri çok fazladır.²⁸

‘Âne: Fırat'ın orta kısmında yer alan küçük bir şehirdir. Buranın mahsûlü ve nimetleri çoktur. Bu ürünler genelde burada yer alan çarşıda satılır.²⁹

Daliye (Valiye): Fırat'ın batı kenarında yer alan küçük bir şehir olup, mahsûlâtı ve nimetleri fazladır.³⁰

Melik: Bu şehrin toprakları bereketli olup, çok büyük ve güzel bir çarşısı vardır. Burada çok sayıda imaret vardır. Bu şehrin surunun çevresi ise toprakla kaplıdır.³¹

Kûfe:Bâbil harabelerinin güneyinde Fırat'ın batı kenarında kurulmuş olup Necef ile Kerbelâ arasında ve Hîre'nin 5 km kadar kuzeyindedir.

Kâdisiye Savaşı'nın ardından fethedilen Medâin şehrine geçici olarak yerleştirilen Araplar'ın sağlığı yörenin rutubetli iklimi ve sivrisineklerinin çokluğu sebebiyle bozulmuş, aynı şekilde deve ve koyunlar da zarar görmüştü. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın durumu Hz. Ömer'e bildirmesi üzerine halife ordugâh-şehir için Medine ile arasında nehir engeli olmayan daha uygun bir yer tesbit edilmesini istedi. Çeşitli araştırmalardan sonra uygun arazi bulunarak Haddülezzâ (Sûrestân) denilen yerde

²⁵ İdrisî, **a.g.e.**, 656; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, s. 154-155; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 288-289; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 228; İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 177; **Hudûdu'l-âlem**, s. 154-155.

²⁶ İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 177.

²⁷ İbn Battûta, **İbn Battûta Seyahatnamesi**, trc. A.Sait Aykut, İstanbul, C. I, 2004, s. 334.

²⁸ İdrisî, **Nüzhetü'l-müşâk...**, s. 656.

²⁹ İdrisî, **Nüzhetü'l-müşâk**, s. 656; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 156; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 286-287; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 228; **Hudûdu'l-âlem**, s. 156.

³⁰ İdrisî, **Nüzhetü'l-müşâk...**, s. 656; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 282-283; **Hudûdu'l-âlem**, s. 156.

³¹ İdrisî, **Nüzhetü'l-müşâk...**, s. 656; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 153.

Kûfe adıyla yeni bir şehir kuruldu.³²Sa'd b. Ebû Vakkas ordusu Kûfe'ye geldiğindedaha önce kamışla yapılmış olan Kûfe şehrinin yangınla kül olduğunu görmüş ve bunu Hz. Ömer'e yazarak bu duruma nasıl bir çözüm getirebiliriz diye sormuştur. Cevaben Hz. Ömer Kûfe'nin yeni baştan kerpiçle inşa edilmesini buyurdu.³³Bu şehre Kûfe denilmesinin nedeni buranın çakıl taşları ve kumlarla dolu olmasındandır. Araplar bu tür çakıllık yerlere Kûfe derler. Burada üç manastır vardır. Bunlar ise, Deyr Hurke (Hareme), Deyr Ümmi Amr ve Deyr Silsile'dir.³⁴ Hz. Ömer'in emri ile burada Künase adı verilen pazar kuruldu.³⁵Kaynaklara göre bu şehrin halkı verdikleri sözü tutmamakla bilinir.³⁶

Latife: Fırat kenarında kurulu bu şehrin, bahçeleri ve bostanları çok fazladır. Burada yetişen meyveleri de çok fazladır.³⁷ Ayrıca buranın büyük bir çarşısı vardır.³⁸

Karkisya: Yedinci iklim bölgesinde kendisine yer bulan Karkisya Diyâr-ı Mudar sınırları içerisinde yer alır. Rakka civarında, Fırat'ın doğu kıyısında kurulmuş bu şehrin aşağısında Hermes Nehri vardır. Aynı zamanda Habur Nehri şehrin yakınlarında Fırat'a dâhil olur. Sahabilerden Cerir b. Abdullah el- Becelî burada doğup burada vefat etti ve bu yüzden nisbesi Karkîsyanî'dir.³⁹ Buranın toprakları çok verimli ve daima yeşildir.⁴⁰ Ağaçları ve meyveleri çok fazladır. Buranın meyveleri o kadar çoktur ki ticaret için Habur ve Irak yöresine meyve gönderilir.⁴¹

Hanuka: Burası küçük bir şehir olup birçok çarşısı bulunan önemli bir ticaret merkezidir. Güzel bir şehir olup, tarım alanların çoğu sulanmakta ve çok sayıda

³² Casim Avcı, "Kûfe", **DİA**, C. XXVI, Ankara, 2002, s.339.

³³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. II., s. 484; Zehebi, **Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm : 11-100 h.**, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, Darü'l-Garbi'l-İslami, C. II, 2003/1424, s. 99; **Hudûdu'l-âlem**, s. 154.

³⁴ Taberî, **Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk**, C. IV, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut, Dâru Süveydan, 1967, s. 41; İbnü'l-Esîr, **el-Kamil fi't-târîh**, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, 1985., C. II., s. 483.

³⁵ Casim Avcı, "Kûfe", **DİA**, s.339.

³⁶ Gırnatî, **Rihletü'l-Gırnatî:Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb**, thk. Kâsım Vehb, Ebûzabi, Dâru's-Süveydi / Beyrut, el-Müessesetü'l-Arabiyyeli'd-Dirasat, 2003, s. 55.

³⁷ İdrisi**Nüzhetü'l-müşâk...**, s. 657; İbnHavkal, **a.g.e.**, s. 227.

³⁸ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 229.

³⁹ İdrisi, **a.g.e.**, s. 657; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 151; Aşık Mehmed, **Menâzirü'l-avâlim**, Haz. Mahmut Ak., Ankara, TTK, C. II, 2007, s. 748.

⁴⁰ Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 156; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 280-281; **Hudûdu'l-âlem**, s. 156.

⁴¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 227.

yetişmektedir.⁴² İbnü'l Verdî burada fil ve zürafa gibi vahşi hayvanların bulunduğunu söyler.⁴³

'Akabra: Dicle'nin doğu kısmında yer alan küçük bir şehirdir.⁴⁴

Kadisiye: Orta Çağ'da önemli şehirlerden biri de Kadisiye'dir. Burada cam sanayi vardır. Birçok çarşısı bulunan şehirde çok çeşitli meyveler yetişir.⁴⁵

Kerh: Dicle'nin doğusunda kurulan küçük bir şehirdir.⁴⁶

Sin: Dicle kenarında kurulmuş bereketli toprakları olan bir şehirdir. Kalesi ve surları bulunan şehrin yakınında bir dağ yer almaktadır. Ayrıca çarşısı da vardır. Küçük Zab suyu buradan geçmektedir.⁴⁷

Sarsar: Mamur bir şehir olup, bereketli bir yerdir. Sarsar nehri buradan gelmektedir.⁴⁸

Bevazic: Küçük Zab suyunun batı tarafında kurulmuş bir şehirdir.⁴⁹

Hadıse: Buranın çok geniş toprakları olup bereketli tahıl alanlarına sahiptir. Ayrıca bostanları çok fazladır. Dicle'nin doğu tarafında kurulmuştur.⁵⁰ Hicretin 20. senesinde Hz. Ömer'in tayin ettiği Musul valisi Utbe b. Ferkad es-Sülemî Hadıse şehrini inşa etmiştir. Kendisi burayı imar etti ve buraya Araplardan bir topluluk yerleştirdi. Kadim dönemde burası, iki kilisesi olan eski bir köy idi.⁵¹

Cebel-i Habtun: Burası çok güzel bir şehir olup, Ermeniyye'ye yakın Zap üzerinde korunaklı bir merkezdir.⁵²

Mevsil: Dicle batısında kurulan büyük bir şehirdir. Orta düzeyli bir havası olup buranın halkı içme suyunu Dicle'den karşılamaktadır. Dicle nehri şehri ikiye bölmektedir. şehir ile su arasında 60 zira' mesafe vardır. Buranın bostanları ise çok azdır. Mevsil'in güneyinde Antik Asur şehrinin civarında Küçük Zab Suyu Dicle'ye

⁴² İdrisî, **a.g.e.**, s. 657; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 227; İbnü'l-Verdi, **a.g.e.**, s. 60.

⁴³ İbnü'l-Verdi, **a.g.e.**, s. 60.

⁴⁴ İdrisî, **a.g.e.**, s. 658.

⁴⁵ **A.y.**

⁴⁶ **A.y.**

⁴⁷ İdrisî, **a.g.e.**, s. 658; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 157; **Hudûdu'l-âlem**, s. 157; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 288-289.

⁴⁸ Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 153.

⁴⁹ İdrisî, **a.g.e.**, 658.

⁵⁰ İdrisî, **a.g.e.**, 658; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, s. 156; **Hudûdu'l-âlem**, s. 157.

⁵¹ İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 177.

⁵² İdrisî, **a.g.e.**, 658.

karışır. Mevsil'in iki tane suru vardır.⁵³ 712 yılında 1/3'ü yıkık ve harab haldeydi. Beled kalesi Mevsil civarında meşhurdur. Ayrıca Humeydiye kalesi de meşhur olup burada Kürtler'in yoğun olarak yaşadığı rivayet edilir. Mevsil civarında Dicle'nin doğusunda yer alan bir dağda Şuş adında mükemmel bir kaleden bahsedilir.⁵⁴

Musul valisi Utbe b. Ferkad es-Sülemî (ö. 22/643) Musul'u ilk planlayan ve oralara Arapları yerleştiren ilk kişidir. Burada büyükçe bir kale ile Hıristiyan kiliseleri ve bir de Yahudi mahallesi vardı.⁵⁵

Ninevâ, Ninova: Bu kadim şehirde geçmişten kalan birçok eser vardır. Irak'ın en eski şehri olup Kenanîlerden kalmadır. Ashâb-ı Kehf kıssasının bu civardaki mağaraların birinde geçtiği rivayet olunur. Burası aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'de kıssası geçen Yûnus peygamber olayının geçtiği yerdir. Ninova aynı zamanda çarşıları ile meşhurdur. Hz. Peygamber (s.a.v.) Taif halkı tarafından zulmedilince Efendimiz Şeybe ve Utbe b. Rebîa karedeşlere ait bir bağa sığınmış ve köle olarak bulunan Addâs adındaki Hıristiyan, efendilerinin emriyle kendisine tabakta bir miktar üzüm sunmuştu. Hz. Peygamber Addâs'a nereli olduğunu sorunca Ninevâlı olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Efendimiz "Yunus b. Mettâ'nın memleketi mi?" o benim kardeşimdir. O bir peygamberdi ben de bir peygamberim deyince konuşmadan etkilenen Addâs, müslüman olmuştur.⁵⁶

Burası açık, geniş ve aydınlık bir yerdir. Buranın ticari hayatında etkin olan Kürtler ticareti elinde bulundurmaktadırlar. Birçok ticaret eşyasını pazara getirip alım-satımını yaparlar.⁵⁷ Burada incir, üzüm, zeytin ve daha birçok ürün yetişir. Buğday tarlaları o kadar verimlidir ki bire iki yüz ürün alındığı söylenir. Aynı zamanda çok miktarda darı ve susam da yetiştirilmektedir. Halk sadece Susam yağı kullanmaktadır. Şehirde bal üretilmektedir. Burada ter alan gayrimüslimler hurmadan şarap imal etmektedir.⁵⁸

⁵³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 216-217; İdrisî, **a.g.e.**, s. 659; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 155; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 756-757; İshak b. Hüseyin Münecim, **Akamü'l-mercan fî zikri'l-medâini'l-meşhûre fî külli mekân**, thk. Fehmi Sa'd, trc. Muhammed Asaf Fikret, Meşhed, Muavenet-i Ferhengi Astane-i Kuds-i Razavi, 2006/1370, s. 63; İbnü'l-Verdi, **a.g.e.**, s. 54; **Hudûdu'l-âlem**, s. 155.

⁵⁴ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 284-285; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 757.

⁵⁵ İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 177.

⁵⁶ Birsal Küçükspahioğlu, "Ninevâ", **DİA**, C. XXXIII., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, s. 136.

⁵⁷ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 216-217; İdrisî, **a.g.e.**, s. 659; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 153; İbnü'l-Verdi, **a.g.e.**, s. 57.

⁵⁸ Herodot, **Herodot Tarihi**, trc. Perihan Kuturman, İstanbul, 1973, s. 68.

Karda: Burası büyük bir şehir olup, burada arpa ve buğday yetişmektedir.⁵⁹

Mâkisin: Habur üzerinde kurulu bir şehir olup, Karkisya ile arasında yedi fersahlık mesafe vardır.⁶⁰

Merc: Çok büyük bir şehir olan Merc çarşıları ile meşhurdur.⁶¹

Cebel: Merc'e sınır olan Cebel şehrinin yakınında bulunan Kefer 'Izza bölgesinde Müslümanlar ve Hıristiyanlar birlikte yaşamaktadır.⁶²

Zab-Hızzet: Buranın iklimi çok serttir. Buna rağmen burada çok fazla miktarda buğday yetişmektedir.⁶³

Habur: Burası büyük bir şehirdir. Buraya bağlı birçok belde vardır. Buranın tahılı ve meyveleri çoktur.⁶⁴

Hettah: Bu şehir Diyâr-ı Bekr sınırları dâhilindedir. Bölgede yer alan kalelerin en güzellerinden birine sahip olduğu da rivayet edilir.⁶⁵

Sincar: Yedinci iklim bölgesinden olup Diyâr-ı Rebia'dandır. Nasibin'in güneyinde yer alıp el-Cezîre'nin en güzel şehirlerden bir tanesidir. Nasibin'e yakın olup Diyâr-ı Rebia topraklarının ortasında yer alır. el-Cezîre'de Sincar'dan başka herhangi bir şehirde hurma yetiştirilmediği gelen rivayetler arasındadır. Burada badem, ceviz, sumak, sarımsak ve nar gibi ürünler de yetişir. Sincar'da yetişen narlar çok büyük olup, lezzeti ile meşhurdur. Şehrin kuzey tarafındaki dağın bitişiğinde büyük bir suru vardır. Bundan başka birçok bostanları olup, suları da fazladır. Buranın hamamlarının çok güzel olduğu rivayet edilir. Evleri çok geniş olup, döşemeleri değerli taşlardandır. Her çeşmenin altında taştan yapılmış özel havuzları olup çeşmelerin kubbeleri kırmızı, sarı ve beyaz renklerle boyanmış renkli camlarla kaplıdır.

Sincar şehri ile ilgili anlatılan bir hikâye dikkat çekicidir. Sultan Melikşah'ın cariyesi Sincar'da iken doğum zamanının yaklaşmış olduğunu işiten münecimler şayet bu kadın bebeği bugün değil de kendilerinin söylediği vakitte doğurursa doğacak çocuğun büyük bir sultan olacağını sultana bildirdiler. Bunun üzerine

⁵⁹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 217.

⁶⁰ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 282-283; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 752.

⁶¹ İdrisi, **Nüzhetü'l-müşâtâk...**, s. 659.

⁶² İbnHavkal, **a.g.e.**, s. 217; İdrisi, **Nüzhetü'l-müşâtâk...**, s. 659.

⁶³ İdrisi, **Nüzhetü'l-müşâtâk...**, s. 660.

⁶⁴ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 217; İdrisi, **Nüzhetü'l-müşâtâk...**, s. 660.

⁶⁵ Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 750.

sultan, cariyeyi mu'allaka⁶⁶ aldirtmiştir. Daha sonra bu cariyeden Sultan Sencer dünyaya gelmiş ve Sincar şehrine nispetle kendisine Sence ismi verildiği söylenmiştir.⁶⁷

Bu şehrin iki kalesi olup bunlardan biri Ukaylîler tarafından yapılmıştır. Diğeri ise Yeni Kale'dir. Bu kale 660 senesinde Musul hâkimi İmadeddin Zengi tarafından yaptırılmıştır.⁶⁸

Re'su'l-'Ayn: Diyâr-ı Rebia bölgesi sınırları dâhilindedir. Buranın arazisi dümdüz olup Tur Abdîn şehirlerinden olan Dârâ'ya nispetle daha büyüktür. Buradan yaklaşık olarak 300'e kadar su kaynağı çıkar. Nehr-i Habur bünyesinde birleşen 5 tane menbaı daha sonra Fırat'a dökülür. İsmi de buradan aldığı muhakkaktır. Re'su'l-'Ayn "baş kaynak, kaynağın en başı" şeklinde çevrilebilir. Buraya verilen bir diğer isim de Aynülverde'dir. Diyâr-ı Mudar tarafından gelindiğinde Diyâr-ı Rebia'nın ilk şehridir. Harran'dan iki günlük mesafede olup Habur'un baş kısmını oluşturur. Buranın Arap olan halkı, Musul'dan nakl edilmiştir.⁶⁹ Burada demir madeni bulunmaktadır.⁷⁰

Meyyâfârikîn: Çok büyük ve aynı zamanda çok güzel bir şehirdir. Yeşil alanları ve meyveleri çok fazladır.⁷¹ Suyu ve bostanları cihetiyle Nasibin'e benzemektedir. Bu şehir el-Cezîre ile Ermeniyye sınırında yer alır. Hamdânî hükümdarı Seyfûddeve İbn Hamdân'ın kabri de buradadır. Meyyâfârikîn isminin uzunluğundan dolayı bazen Fârkîn şeklinde de isimlendirildiği görülür. Musul'dan, Hısn-ı Keyfa üzeri yol mesafesi altı gündür. Ayrıca Mardin cihetinde de buraya giden yol vardır. Taştan bir kalesi vardır. Şehrin kuzeyinde bir dağ yer almakta olup şehir bu dağın yamacında kurulmuştur. Kuzeybatısında 'Ayn-ı Havs verilen küçük bir nehri olup şehrin Meyyâfârikîn'in bostanlarını suladıktan sonra tarlalardan

⁶⁶ Doğumu geciktirmek için yapılan bir tür işlem.

⁶⁷ İbnü'l-Esrî, **El-lübab fi tehzibi'l-ensâb**, C. II., s. 145; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 282-283; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 753-754; Muhammed Sa'd eş-Şeybani, **Tarihü'l-Irak**, Tunus, el-Atlasıyyeli'n-Neşr, t.y., s. 318.

⁶⁸ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 155.

⁶⁹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 221-222; İdrisî, **a.g.e.**, s. 661; İbn Cübeyr, **a.g.e.**, 217-218; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 279; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 156 ; **Hudûdu'l-âlem**, s. 156; Zekerıyya el-Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**, Beyrut, Dâru Sadır, t.y., s. 259; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 145; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, II, s. 748.

⁷⁰ İdrisî, **a.g.e.**, s. 661.

⁷¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 224; İbnü'l-Verdi, **Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib**, tsh. Mahmûd Fahuri, Haleb, Dârü's-Şarki'l-Arabi, 1991/1411, s. 54.

süzülerek akışına devam eder.⁷² Bu şehrin ilginç yönlerinden biri de karıncalarıyla meşhur olmasıdır.⁷³

Hizan: Diyâr-ı Bekr sınırları dâhilindedir. Burada çok sayıda ağaç ve kerestenin varlığından söz edilmektedir. Bu bölgede fındık coğrafi koşullara bağlı olarak yetişmezken kaynaklarda özellikle bu şehirde çok iyi fındık ağaçları (اشجر البندق) olduğundan bahseder. Dağ arasında kurulu olup, dağın zirvesinde kalesi vardır.⁷⁴

Tell Afer: Sincar ve Musul arasında bir kale olup Sincar'a daha yakındır. Buranın ağaçları çok fazladır. Sincar ile arasında beş fersah vardır.⁷⁵

Kefertûsâ: Diyar-Rebia bölgesinde yer alır. el-Cezîre bölgesinin büyük kentlerinden olup Diyâr-ı Rebia'ya dahildir. Dârâ ile Re'su'l-'Ayn arasında olup Dârâ ile arasında beş fersah vardır. Burası mamur bir şehirdir. Buranın suyu çok fazla olup bu sebeple ziraati de çok gelişmiştir. Toprakları verimli ve bereketlidir.⁷⁶ Burayı yurt edinen Hz. Peygamberi ziyaret eden ve aynı zamanda tabip olan Sahabilerden Ebû Rimse'nin(ö. 49/669) evlatları şehri mamur hale getirip burada bir kale inşa etmişlerdir.⁷⁷

Beled: Diyâr-ı Rebia'dan olup yedinci iklim bölgesindedir. Dicle'nin batı kenarında kurulmuştur. Buradan çıkan sular da Dicle'ye karışır. Dicle'ye akan su dışında bu şehrin başka nehirleri de vardır.⁷⁸ Şehrin kuzeybatısında çok nezih yeşil alanlar ve ağaçlıklar vardır. Buranın meyveleri de çok iyi ve güzeldir.⁷⁹ Yukarı Musul'da çok eski bir şehir olup Musul'a yedi fersah mesafasindedir. Buraya ayrıca Balat denildiği de görülür.⁸⁰

⁷² İdrisî, **a.g.e.**, 663; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 278-279; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 749-750.

⁷³ Gırnati, **a.g.e.**, s. 58.

⁷⁴ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 282-283; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 752.

⁷⁵ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 284-285; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 754-755.

⁷⁶ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 221; İdrisî, **a.g.e.**, s. 661; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 156; **Hudûdu'l-âlem**, s. 156; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 284-285; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 755.

⁷⁷ Belâzurî, **Fütuhu'l- bıldan**, trc. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, s. 258

⁷⁸ Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 155; **Hudûdu'l-âlem**, s. 155.

⁷⁹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 220.

⁸⁰ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 284-285; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 755.

Belh: Burada Sabîiler'in varlığından söz edilir. Bunlarda Hz. İbrahim'den gelen hanif inancı yaygındır. Burası küçük bir şehir olmasına rağmen ağaçları ve tarım üretimi fazladır.⁸¹

Berka'id: el-Cezîre bölgesinin önemli şehirlerinden biri olup, etrafı surlarla çevrilidir. Birçok çarşısı mevcuttur. Şehir güzelliğinden ve halkının çok iyi olduğundan bahsedilir. Benî Tağlib kabilesinin bazı kolları burada yaşamaktadır.⁸²

Hadra: Bölgenin kadim şehirlerinden olup Tikrit şehrinin karşısında yer alır. Ortaçağda harap bir vaziyette olduğu nakledilen bilgiler arasındadır.⁸³

Azrama (Adrama): Nusaybin yakınlarında mamur bir şehir olup, tahıl ürünleri ile bilinir. Köyleri ve mezarları da mamur durumdadır. Halkının çok iyi olduğundan bahsedilir.⁸⁴ Burası Hasan b. Amr b. Attab et- Tağlibî tarafından kurulmuştur. Hasan b. Amr burada güzel bir saray yaptıktan sonra çevresini kale haline getirip korunak yapmıştır.⁸⁵

'Araban: Bu şehrin çok güzel bir şehir olduğundan bahsedilmekle birlikte kaynaklarda hakkında detaylı malumat bulunmamaktadır.⁸⁶

Harran: Büyük bir şehir olup bu dönemde harap haldedir. Burada hanif inanca mensup Sâbiiler mevcut olup Hz.İbrahim yolunu takip etmektedirler ve onu Peygaber olarak kabul ederler.

Buranın çok az ağacı ve kaynak suyu vardır. İçme suyu kuyulardan karşılamaktadır.⁸⁷

Rahbe: 'Ane ile Rakka arasında bir şehirdir. Buranın suları bol olup çok geniş ağaçlıkları vardır. Burada eski zamanlara ait kalıntılar vardır. Şehir Abbâsî halifesi Me'mûn (198-218/813-833) döneminde Mâlik b. Tavk tarafından kurulmuştur. Şehrin kalesi Turab tepesi üzerinde yer alır. İçme suyu Nehr-i Sa'id ve

⁸¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 226.

⁸² İdrisî, **a.g.e.**, s. 661; **Hudûdu'l-âlem**, s. 155; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, II, s. 756.

⁸³ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 284-285; İbnü'l-Verdi, **a.g.e.**, s. 54; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, II, s. 756.

⁸⁴ İdrisî, **a.g.e.**, s. 661; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 155; İbnü'l-Esîr, **el-Lübab fi tehzibi'l-ensâb**, C. I., s. 38; **Hudûdu'l-âlem**, s. 155.

⁸⁵ Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 258.

⁸⁶ İdrisî, **a.g.e.**, s. 661.

⁸⁷ İdrisî, **a.g.e.**, s. 664; İbn Cübeyr, **a.g.e.**, 219; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 276-277; **Hudûdu'l-âlem**, s. 157.

Fırat'tan karşılanmaktadır. Irak ve Suriye bölgesinden gelen kabilelerin uğrak yeridir.⁸⁸

Ruha: Çok eski ve büyük bir şehir olan Ruha'da çok sayıda Hıristiyan yaşamaktadır.⁸⁹ Bu çevrede 300'ün üzerinde kilise vardır.⁹⁰ Kiliselerin çoğu mimari açıdan dikkat çeker. Buranın toprakları çok iyi ve verimlidir.⁹¹ Suları çok fazla olup tarıma son derece elverişlidir. Bu tarlaların birçoğu bostandır.⁹² Buranın meşhur kaynaklarından biri Uyunu't- Tavile'dir. Şehrin 3 ana kapısı olup bunlar Harran Kapısı, Aksâs Kapısı, Şa' Kapısı'dır. Kalesi ise dağ üzerinde yer almakta, şehir surları batı yönünden kaleyle birleşmektedir.⁹³

Âmid: Dicle'nin batısında kurulmuş alan Âmid Diyâr-ı Bekr bölgesi içinde yer alır. Buranın ziraatı gelişmiş ve ağaçları çok fazladır. Şehir çevresindeki surları büyük ve çok sağlamdır. Surların rengi siyah olup, kalesi de siyah taştandır. Şehir surları içerisinde dahi ikincil surları mevcuttur. Burada demir üretimi de vardır. Buranın bostanları çok fazladır.⁹⁴

Surûc: Harran'ın kuzeyinde mamur bir şehirdir. Surûc'da çok sayıda ağaç mevcut olup suları boldur. Buranın narı, kuru üzümü, armut, ayva ve şeftalisi meşhurdur. Bostanları çok fazladır.⁹⁵

Sümeysat: Burası küçük bir şehir olup Âmid ile Har-Birt arasındadır. Buranın dağları meşhur olup şehirde çok çeşit meyve yetişir. Şehrin çok sağlam bir kalesi de vardır.⁹⁶

İs'ird: Dağ üzerinde kurulmuş bir büyük bir şehir olup çok ma'murdur.. İs'ird'in havası temiz ve güzeldir. Burada pirinçten çok iyi aletler yapılır. Burada benzersiz taşlar üretilir ve Ortaçağ'da çok meşhurdur. Bu yüzden gelir vergisi de fazla

⁸⁸ Belâzurî, **a.g.e.**, s. 258; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 156; **Hudûdu'l-âlem**, s. 156; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 280-281.

⁸⁹ İdrisî, **a.g.e.**, 663; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 226; İbnü'l-Verdi, **a.g.e.**, s. 54; **Hudûdu'l-âlem**, s. 157.

⁹⁰ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 226; İbn Zülak, **Fezâilu mısırve ahbâruhâ ve havasuhâ**, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 2000/1420, s. 69.

⁹¹ Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 157; **Hudûdu'l-âlem**, s. 157; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 276-277; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 85.

⁹² İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 227; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 86.

⁹³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 86.

⁹⁴ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 222; İdrisî, **a.g.e.**, s. 663; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 286-287.

⁹⁵ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 276-277; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 101.

⁹⁶ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. II, s. 191; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 276-277.

olup yıllık yaklaşık 46.000 dinardır.⁹⁷Kaynak suları boldur. Buranın ağaçları özellikle incir ve narı çok fazladır. Meyyâfârikîn 'e iki günlük mesafededir.⁹⁸

1.1.3. el-Cezîre Bölgesi Nehirleri

Özellikle el-Cezîre bölgesi nehirleri ve dağlarıyla da önemli bir bölgedir. Bölgenin en önemli nehirleri olan Fırat ve Dicle tarih boyunca birçok medeniyetin hayat kaynağı olmuştur. Bunun dışında da irili ufaklı çok sayıda nehir olup bir kısmı kaynağını bu iki büyük nehirden alırken bir kısmı da kaynağını başka yerden alıp bu nehirlerle kavuşmaktadır. Bu nehirlerin birçoğu el-Cezîre bölgesinin tarıma elverişli topraklarını sulamakta ve birçok şehrin de içme suyu ihtiyacını karşılamaktaydı. Ayrıca bu nehirler tarih boyunca nehir taşımacılığında da aktif bir rol üstlenmekteydi. Bu nehirlerin en önemlileri şüphesiz Fırat ve Dicle'dir.

1.1.4.1. Fırat Nehri

Fırat nehrinin kaynağı konusunda çeşitli rivayetler vardır. Temel görüş ise Rum⁹⁹ diyarından çıktığı yönündedir. Bu kaynağın menbaı bir kısım görüşe göre yedinci iklim bölgesinden Henâlik (هنالك)¹⁰⁰ dağının altından olup bundan sonra Malatya'ya akar. Diğer bir görüş ise Abrîk (ابریق)¹⁰¹denilen bölgenin yukarisından Efredhas¹⁰² denilen dağdan doğduğudur. Çıkış noktasından biri Ahlat yakınlarındaki Kalikala (قاليفلا)¹⁰³olup dağ silsilesi gibi kıvrandıktan sonra Erminiye diyarından Rum tarafına geçer, Kemah kalesinin dibinden geçerek oradan da Malatya'ya akar. Beşinci iklim bölgesinden çıkış yapan Fırat'ın çıkışından Malatya'ya kadar olan akış uzunluğu yaklaşık yüz fersahtır¹⁰⁴. Nehir çıkışından sonra Sümeysat, Cisir-i Menbic'e

⁹⁷ Hamdullah Müstevfi, **a.g.e.**, s. 105.

⁹⁸ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 288-289.

⁹⁹ İslam coğrafyacılarının Anadolu'da İslâm sınırlarının ulaştığı bölge dışındaki yerlere Rum, Rum Diyarı ve Ermeniye dediği görülmektedir. Genel itibarıyla Rum bölgesi Bizans'ın doğu sınırlarından Malatya ve batısını kapsamaktadır. Ermeniye bölgesi ise Kozluk/Batman ve kuzey kısımlarını kapsamaktadır.

¹⁰⁰ Mes'udi, **et-Tenbîhve'l-işrâf**, nşr. M.J. DE. Goeje, Leyden, Brill, 1967, s. 51.

¹⁰¹ İbn Rüsteh, **el-A'lakü'n-Nefise**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, 1992, s. 93.

¹⁰² Mes'udi, **Murûcu'z-zeheb:Altın Bozkırlar**, trc. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s. 33.

¹⁰³ Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. IV, s. 241.

¹⁰⁴ İbn Haldun, **a.g.e.**, s. 69.

doğru ilerler burada kendisine küçük kollar birleşir. Bu nehirler ise Sence, Keysum, Deysan ve Belih nehirleridir. Bundan sonra Kal‘atü’l Necm (Menbic’in karşısında) tarafına doğru akar. Suruç, Ruha, Karkisya, Devsere, Rakka’ya, Rehabe, Karkisya, ‘Âne, Heyt, Feysır, Hadîse, Hît, Kûfe, Enbâr, Rahbe, Bağdat, Tikrit Sura, Kasribn Hubeyre, Kûfe, Camiayn, Ahmedabad, Ners ve Tufuf topraklarını kat’ederek güneye iner.¹⁰⁵ Fırat’ın sularının büyük bir kısmı Hire diyarına ulaşır ki ona Atik derler. Bağdat yakınlarında Dicle ile birleşen nehir daha sonra Basra Körfezi’ne dökülür.¹⁰⁶ Fırat Nehri’nin uzunluğu yaklaşık olarak beş yüz fersah olup bu da 2.840 km’ye tekabül eder. Modern coğrafi bilgiler nehrin uzunluğunu 2.800 km olarak hesaplayarak ortaçağdaki bu bilgiyi doğrulamaktadır.¹⁰⁷

Fırat ismi, aslı Sumerce Bu-ra-nu-nu olan Âsur dilindeki Purattu, İbrânîce’deki Perath adının Arapçalaşmış (Furât) şeklindedir. Güneybatı Asya’nın en büyük nehri olan bu akarsuyun adı Eski Farsça’da Ufrâtu. Orta Farsça’da ise Frât biçiminde geçer. Batılı müellifler de bu kelimeyi Euphrate veya Eufrate şeklinde kullanırlar. Fırat birçok isme sahip olup bunlardan biri Falazuz (فلاذوذ)’dur. Bu ismin Farsça’daki kullanımını ise Falaz (فالاذ)’dır. Arapça bir kelime olan Fırat, sularının zor yerlerden veyasarp yerlerden çıkması ile “suların can çekişmesi” manasında kullanılmıştır.¹⁰⁸

Fırat nehri üzerinde de tarih boyunca taşımacılık yapılmıştır. Bu taşımacılık kelek¹⁰⁹ denilen küçük ve orta boy taşımacılık araçlarıyla yapılırdı. Kelekler genelde yuvarlak olup, deriden yapılmıştır. Bunlar Ermeniye bölgesinde ve Âmid şehrinde yapılırdı. Kayıkların gövdesi ve kasnağı söğüt dallarıyla yapılıyor ve üzerlerine deri

¹⁰⁵ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 208; Hafız-ı Ebru, **a.g.e.**, C. II, s. 21; İbn Rüsteh, **a.g.e.**, s. 93; İstahri, **a.g.e.**, s. 72; Mes’udi, **Murûcu’z-zeheb**, s. 33; Mes’udi, **et-Tenbîh ve’l-işrâf**, s. 51 ;Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, IV, s. 241; Eb’ul-Fida, **Takvimü’l-büldan**, nşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane, Paris, A L’imprimerie Royale, 1860, s. 51; Zekeriyya el-Kazvînî, **Asârü’l-bilâd ve ahbârü’l-ibâd**, s. 421; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, TTK, Ankara, C. II, 2007, s. 282

¹⁰⁶ Mes’udi, **Murûcu’z-zeheb**, s. 34; İbn Haldun, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁰⁷ Mes’udi, **Murûcu’z-zeheb**, s. 33.

¹⁰⁸ Metin Tuncel, “Fırat”, **DİA**, XIII, İstanbul, 1996, s.31.

¹⁰⁹ Eski Çağdan 1900’lü yılların başına kadar nehir taşımacılığında kullanılan ilkel sal. Genelde tomruk şeklindeki kereste ve hayvan deri tulum yapılarak elde edilirdi. Anadolu’da ise Dicle Nehri’nin başladığı Amid civarında kelek üretim ve yapım sanayisi meşhurdu. Buradan Bağdat’a kadar giden kelekler 40 ton kadar ağırlık taşıma kapasitesine ulaşabiliyordu. Seksen tulumlu olanlar en büyükleri sayılırdı. Akıntı yönüne doğru taşımacılık yapılabilirken dönüşte Kelek’in parçaları sökülüp değerli tulumlar alınır tahtalar ise atılırdı. Bunlar merkep sırtında nehrin başına getirilerek tekrardan kullanıma hazır hale getirilirdi.

geçiriliyordu. Deri, keleğin ne başında ne arkasında, kendini salarak gevşeyip incelmiyordu. Tam bir kalkan gibi yuvarlak olan keleğin içi otla doldurulduktan sonra palmye ağacından yapılan fiçılara doldurulan şaraplar bu keleklerle yüklenip nehrin akıntısına bırakılarak aşağı doğru gitmesi sağlanırdı. Bu kelekler iki adam tarafından idare ediliyordu. Ellerinde kürek olduğu halde önde ayakta duran kelekçilerden biri küreği kendine doğru çekiyor, arkadaki de ileriye doğru iterek yol alıyorlardı. Keleklerin genişliği değişiklik gösterebiliyordu. Bazıları epeyce büyük ebatlarda olup en büyüklerinin taşıma kapasitesi on dört ile kırk ton arasında değişmektedir.¹¹⁰ Büyüklerde, bir kaç tane olmak üzere, her kelekte bir eşek bulunuyordu. Babil'e gelip de mallarını satan kelekçiler keleğin tahta kısımları ile otlarını atıyorlar, derileri sökerek eşeklerin sırtlarına yükleyip karadan Ermeniyeye ve Âmid'e dönüyorlardı. Kelekleri güçlü akıntı yüzünden çekmek imkânsız olduğundan taşınması kolay olsun diye kelekler tahta yerine deriden yapıyorlar. Eşekleriyle çıkış yerlerine döndükten sonra aynı şekilde yeni kelekler yaparak tekrar mallarını Babil'e ve Aşağı Mezopotamya'ya getiriyorlardı.¹¹¹

Fırat nehri gerek taşıdığı su miktarı gerekse heybetiyle tarih boyunca insanların dikkatini çekmiştir. Bazı büyük zatlardan Fırat Nehri hakkında sözler nakledilmiştir.

Hız. Ali bu nehir hakkında şöyle demiştir: “*Ey Kûfe ehli! Nehriniz Fırat'a cennetten iki oluk karışır.*” Cafer-i Sâdik'in ise; Fırat'tan biraz su içerek üç kez şöyle dediği rivayet olunur. “*Bu çok büyük bir berekettir. Eğer insanlar bunda olan bereketi bilseydi, iki kenarına kubbeler ve binalar dikerdi. Ve kim bir hastalığa bulaşırsa, Fırat suyuna girdikten sonra o hastalığı iyileşir.*”¹¹² Tatlılık yönünden çevresindeki nehirlerden daha tatlı olup, tatlı su anlamına gelen Fırat kelimesi de Kûfe Fırat'ından ismini almıştır.¹¹³

¹¹⁰ Herodot, a.g.e., s. 68.

¹¹¹ Herodot, a.g.e., s. 69.

¹¹² Yakut el-Hamevi, a.g.e., C. IV, s. 242; Zekeriyya el-Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 421; Aşık Mehmed, a.g.e., C. II, s. 283.

¹¹³ el-Câhız, “Kitabü'l evtân ve'l büldân- Yurtlar ve Ülkeler”, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Haz. trc. Abdülhalik Bakır, Ankara, 2002, s. 225; Gırnati, a.g.e., s. 61.

Fırat'a Akan ve Fırat'tan Kaynağını Alan Nehirler:

Nehr-i Sümeysat: Bu nehir Sümeysat'a, Hısn-ı Ziyad'a(Adıyaman) ve Hartıbert'e (Harput) uğrar ve Malatya yukarısında Fırat Nehrine kavuşur.¹¹⁴

Nehr-i Belih: Bu nehrin çıkış yeri Harran'dır. Zehbaniye adında bir kaynaktan çıkar. Doğuya doğru akar ve Rakka'nın arkasından geçer. Rakka'nın kuzey tarafından aşağıya akar ve burada Fırat'a dâhil olur.¹¹⁵

Nehr-i Habur: Bunun çıkışı Re'su'l-'Ayn civarındaki 'Ayn-ı Zahidiyye (Zahiye)'den çıkıp Karkisya'ya akar ve Karkisya civarında Fırat'a dahil olur.¹¹⁶ Zevazan (Zozan Dağı) bölgesinden gelen Duşa Nehri de Habur vadisine akar.¹¹⁷

Hermes (Hirmas) : Hermes nehrinin Tur Abdîn'in güneyi ve Nusaybin'in kuzeyinde dağlık bir bölgededir. Yunanlılar bu nehre Mygdonious ile Saocoras adını vermişlerdir.¹¹⁸Bu dağ Tur Abdîn şehrinin başlangıcıdır. Bu dağın altından çıkan su şiddetli bir şekilde fişkıarak Nasibin'e doğru kendisine yol bulur. Bu nehir iki dağ arasından akar ve çıktığı yere Bîr-i 'As ya da Ber'as (براس)ismi de verilir. Suyun çıktığı yerde yemyeşil ağaçlar ve üzüm bağları olup bu Nusaybin'e kadar böyle devam eder. Burası Nusaybin'e 3 fersah mesafededir.¹¹⁹ Habur nehri Karkisya'ya varmadan önce Hermes Nehri ile birleşir, ikisi tek nehir halinde Karkisya civarında Fırat'a dâhil olur.

Nehr-i Sersar:Hermes'den ayrılan Sersâr nehri asıl çıkış yeri "Surrak" denilen bir köyün yakınında ve Sincâr şehrinin doğusundaki bir yerdedir. Bu nehir Hısn ve Sincar'a doğru akar vesularını Kûhayl ile Ferac'e bağlı olan Ra'su'l-Eyl arasında bir yerde Dicle nehrine boşaltır.¹²⁰

Nehr-i İsa: Bunun Fırat'tan çıkış yeri Kûfekarşısında Dehemâ denilen yerdir. Bir kısım yazarlar da Dehemâ taş köprüsünün altında Enbâr yakınlarında bir yerden çıktığını belirtmektedirler. Buradan Bağdat'a doğru akar. Muvahhil'e ulaştığında bu nehirden birçok kol ayrılır ve Bağdat'ın batı tarafında Dicle'ye karışır. Felluce ilinde

¹¹⁴ Ebü'l-Fida, a.g.e., s. 51-52; Yakut el-Hamevi, a.g.e., C. II, s. 441; Aşık Mehmed, a.g.e., II, s. 282.

¹¹⁵ Aşık Mehmed, a.g.e., C. II, s. 282.

¹¹⁶Yakut el-Hamevi, a.g.e., C. II, s. 441; Ebü'l-Fida, a.g.e., s. 52; Aşık Mehmed, a.g.e., C. II, s. 282.

¹¹⁷Yakut el-Hamevi, a.g.e., II, s. 441.

¹¹⁸Guy Le Strange, a.g.e., s.94.

¹¹⁹ Şâbüştî, a.g.e., s. 121.

¹²⁰ Şâbüştî, a.g.e., s. 121-122; İbnü'l Esir, a.g.e., C. IV, s. 282; Aşık Mehmed, a.g.e., C. II, s. 282.

Fırat'ın suyu azalınca doğal olarak bu nehrin suyu da azalıyor ve insanlar tarlalarını sulamak için kova (devl) yardımı ile bostanlarını suluyorlar. Nehir Abbâsî halifesi Mansur'un amcası olan İsa b. Abdullah b. Abbas'a izafetle bu ismi almıştır.

Nehr-i Sarsar: Bunun Fırat'tan çıkışı Nehr-i İsa'nın çıktığı yerin aşağısıdır. Irak topraklarında Bağdat-Kûfe arasından çıkıp, Sarsar'a akar ve buradaki toprakları suladıktan sonra, Bağdat ile Medâin arasında Dicle'ye karışır.¹²¹

Nehri-i Melik: Bunun Fırat'tan çıkış yeri Sarsar nehri aşağısıdır. Buradan çıktuktan sonra Irak topraklarını sular ve Medayin aşağısında Dicle'ye karışır.¹²²

Nehr-i Kûsî, Kûfi: Bunun Fırat'tan çıkış yeri Nehr-i Melik çıkışının aşağısındadır. Melik nehrine 3 fersah uzaklıktadır. Çıkışından bir süre sonra ikiye ayrılıyor. Bir kısmı güneyden Kûfe'ye geçip Bataih'e doğru akarken, diğeri Kasr-ı İbn Hubeyre'den geçmektedir. Irak topraklarını suladıktan sonra Nehr-i Melik aşağısından Dicle Nehrine karışır.¹²³ Fırat Nehri Rakka civarında ve kuzey ötesinde kış günlerinde buz tutup donarken, Rakka'nın güney tarafında buz tuttuğu görülmez.

Nehri's-Surre: Kasr-ı İbn Hubeyre'den güneye doğru eski Babil şehriden geçerek burada kollara ayrılır. Buradan sonra Sarrate diye adlandırılan bölgede Dicle'ye dökülür.¹²⁴

1.1.4.2. Dicle Nehri

Dicle nehri 5. İklim bölgesinde yer almakta olup kaynağı Âmid dolaylarında Zülkarneyn Kalesi diye bilinen bölgededir.¹²⁵ Burası Âmid şehrine iki buçuk günlük mesafededir. Buranın ismi ise Behlures (بهلورس) olup suyun çıkışı buradaki karanlık bir mağaradandır. Buna ek olarak doğu tarafından da birçok kaynağı bulunmaktadır. Dicle'ye Erzen, Meyyâfârikîn 'den doğan Seryat (Şerit) ve Satiyema nehirlerinden başka, Ermeniye topraklarından çıkan Duşa ve Habur gibi nehirler de dökülür. Bunlar Ermeniye'nin Hilat (Ahlat) bölgesindeki gözelerdir. Bunlar Habur'un

¹²¹ İdrisî, **a.g.e.**, s. 668; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. IV, s. 241; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 282.

¹²² Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 282-283; Maximilian Streck, **Hittatu Bağdad ve enhârü'l-İraku'lkadîme**, trc. Hâlid İsmail Ali, Bağdad, Matbuatu Mecma'i'l-İlmi'l-İraki, 1986/1406, s. 48.

¹²³ Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 283; M. Streck, **Hittatu Bağdad ve enhârü'l İraki'l-kadime**, s. 49

¹²⁴ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 53.

¹²⁵ Mes'udi, **et-Tenbîhve'l-işrâf**, s. 52; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. II, s. 441; Zekeriyya el-Kazvîni, **Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**, s. 420.

Dicle'ye döküldüğü yer olan Basureyn şehriyle Kabr-i Sabur (Feysabur) arasındadır.¹²⁶

Dicle, Mezopotamya ovasına varmadan önce Diyarbakır ovasını sular ve akabinde Tur Abdin ile Raman Dağı arasında kanyonik bir oluşum içine girerek Cizre'de yeniden ovaya kavuşur. Cizre'de Mezopotamya ovasına giren ve Hakkâri Dağları ile Cudi'den beslenen Hezil Çayı'nı da kendisine katan Dicle, güneye doğru ilerlerken Basurin, Karda, Bazebda, Beled'den sonra Musul, Tikrit, Bağdat ve Vâsıt'a ulaşır burada kollara ayrılır. Daha sonra da Bağdat yakınlarında 2 kilometrelik alana sahip olan Şattü'l Arap bölgesinde Fırat'la birleşir. Basra ve Abadan'dan geçtikten sonra Hind Denizine dökülür.¹²⁷ Ebu Bekir el-Hatib'in ve İbn Abbas'ın aktardığına göre; Dicle ve Fırat nehrini Danyal kazdı. Allah Te'ala'nın Danyal'a şöyle dediği tarihi kaynaklarda aktarılmaktadır. Allah (c.c.), Danyal'a iki büyük su kanalı kaz diye emretti. Danyal ise, bunu ben nasıl ve hangi araçlarla yapabilirim ki diye feryad edince Allah (c.c.), biraz demir bul onu yassıla ve içine odun geçirdikten sonra kazma yap ve işe başla, ben sana yardım için melek gönderirim diye vahy etti. Danyal da işe başladı. Bekâr ve yetimlerin toprağına geldiğinde sürekli yönünü çevirip başka tarafa doğru kazıp nihayetinde hendeği bitirmiştir.¹²⁸

Dicle Nehri üzerinde de Fırat gibi taşımacılık yapılmaktadır. Bu bölgede üzerinde taşımacılık yapılabilen 4 tane nehirden en önemlisi Dicle Nehri'dir. Dicle nehri üzerinde tarih boyunca nehir taşımacılığı yapılmıştır.¹²⁹ Bu taşıma ise Diyâr-ı Bekr'den başladı. Diyâr-ı Bekr'in Halep Kapısı'ndan girilip Şat kapısından çıkıldıktan sonra bahçeler arasında 11 gözden oluşmuş taş bir köprü'nün yanında keleklere binilir ve nehir vasıtasıyla Hısn-ı Keyfa'ya doğru yol alınır. Kelek iki gün sonra Mardin dağları arasında geçerken bu bölgede Çarh-ı Felek denilen ve kelek taşımacılığına büyük zarar veren su girdap tipi su tehlikeleri ile karşılaşılırdı. Burada çok sayıda kelek batmış ve çok can ve mal kaybı olmuştur. Yarım saat süren dar geçitten sonra nehrin batı tarafında kurulmuş bir şehir olan Hısn-ı Keyfa'ya

¹²⁶ Mes'udi, **a.g.e.**, s. 36.

¹²⁷ Mes'udi, **et-Tenbîh ve'l-işraf**, s. 52; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. II, s. 441; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 53; İbn Haldun, **a.g.e.**, s. 69-70; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 284; Ali Asgar Hikmet, **Kenar-ı Dicle**, Tehran, 1331, s. 7; Suavi Aydın v.d., **Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet**, 2001, İstanbul (2.bsm), s. 7.

¹²⁸ Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. II, s. 441; Zekeriyya el-Kazvîni, **Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**, s. 420; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 283.

¹²⁹ Herodot, **a.g.e.**, s. 222.

varılırdı¹³⁰. Hısn-ı Keyfa çıkışından sonra Dıfne karyesi civarında Mervaniye nehri de Dicle'ye dâhil olunca suyun seviyesi artar ve keleklerin hızı da artardı. Karakaş Dağları'nın (Reşiyeye ve Fa'deli) bitiminde derin kanyonlardan geçerken büyük tehlikeler atlatabilen yolcular Fa'deli denilen bölgenin arkasından Cezîre-i İbn Ömer tarafına doğru akmaya devam ederdi. Buradan nehir yolu ile Cezîre-i İbn Ömer'e iki günde varılırdı. Diyâr-ı Bekr ile Mevsil sınırlarını belirleyen Hazil Nehri, Cezîre-i İbn Ömer yakınlarında Dicle'ye karışır. Bundan sonra Dicle'ye Zaho nehri karıştığı için suyun seviyesi daha da yükselir. Buradan ise nehir yolu ile Musul'a üç günde gidilir.¹³¹ Böylece taşınan yolcular ve ticari mallar hedefine ulaşırdı. Dicle nehri ile ilgili kaynaklarda ilginç bazı bilgiler de mevcuttur. Bunlara göre Dicle nehrinin suyu erkeklerin şehvetini kesmekte, atların kişnemesini götürmekteydi. Burada yaşayan insanların açık havayı teneffüs etmemeleri durumunda, kemiklerinde sertlik ve derilerinde kuruluk meydana gelirdi. Safkan atların sahipleri ise Dicle Nehri sularından asla içmezler ve hayvanlarına da bu nehrin suyunu içirtmezlerdi.¹³²

Dicle'ye Karışan ve Dicle'den Kaynağını Alan Nehirler:

Nehr-i Bâsânfâ: Bu nehrin çıkışı Meyyâfârikîn'dir. Bu nehir, Cezîre-i İbn Ömer'in 5 fersah yukarısından yani doğu tarafından Dicle'ye karışır.¹³³

Nehr-i Duşa: Cezîre-i İbn Ömer ve Habur arasındadır. Bu nehir Kabr-i Sabır ve Basurin arasından Dicle'ye dökülür. Bu Zevazan (Zozan) toprakları ve Doğu Anadolu'dan çıkıp Cudi Dağı ile Tinnin Dağı arasından akar. Bu nehrin üzerinde Rehzadiyeli Ali b. Dâvûd el-Kürdi'nin kasırları vardır.¹³⁴

Nehr-i Barma: Büyük bir nehir olup bunun çıkışı Ermeniye topraklarından olup, doğu tarafından Dicle'ye karışır.¹³⁵

Nehr-i Mervaniye: Bu nehir Hasankeyf'in güney tarafında kalıp Dıfne denilen kanyon vadide, Hasankeyf köprüsünün aşağı kısımlarında Dicle'ye karışır.

¹³⁰ Karçınzade Süleyman Şükrü, **a.g.e.**, s. 134.

¹³¹ Karçınzade Süleyman Şükrü, **a.g.e.**, s. 135.

¹³² el-Câhız, **a.g.e.**, s. 224.

¹³³ Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 284.

¹³⁴ Mes'udi, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, s. 54.

¹³⁵ İdrisî, **a.g.e.**, s. 664.

Bunun çıkış yeri ise Ese karyesi olup Havre ve Hırbeta altlarından geçerek Mervaniye Köyü'ne¹³⁶ varır. Kürtçe'de "Seré her dû nahra"¹³⁷ denilen bu alanda kendisine İdeva çıkışlı başka bir nehir karışır ve tek nehir halinde Hırbetü İsmail taraflarına akarlar. Bu nehir boyunca en az üç tane taş değirmen ve tarihi su kanalları bulunmaktadır. Bu kanallar bu toprakları suladıktan sonra Hosele denilen alanda tekrar bu nehre katılır. Nehir dar ve derin bir kanyondan geçtikten sonra Dıfne karyesinin güney tarafından dolaşarak aşağıda Dicle'ye karışır.

Nehr-i Zab-ı Â'lâ: Bu nehrin çıkışı Azerbaycan sınırında olup asıl nehir Erbil ve Musul arasındadır ve Sin denilen yerde Dicle Nehri'ne karışır. Bu nehrin akış hızı çok fazla olduğu ve sellere sebep olduğu için buna Zab-ı Mecnun da denilmiştir.¹³⁸

Zâb-ı Eşfel: Bu nehrin çıkışı ise Şehrizer dağındandır. Erbil ve Dekuka arasına uğrayıp daha sonra Dicle Nehri'ne karışır¹³⁹.

Nehr-i Katûl A'lâ: Bu nehrin Dicle'den çıkışı Ca'feri olarak bilinen Kasr-ı Mütevekkil civarındadır. Sonra birçok köy arasından geçerek buraları sular. Ve daha Cercerâyâ bölgesinin aşağısında tekrar Dicle'ye dökülür¹⁴⁰.

Nehr-i Düceyl: Bu nehrin çıkışı Samerra'nın aşağısıdır. Bu nehrin üzerinde birçok şehir ve köy vardır.¹⁴¹ Farsların kaya, demir ve kurşun taşları ile inşa ettiği "Tüster Şadırvani" (شادروان تُسْتَر) suyunu Düceyl Nehri'nden alır. Önüne set çekilmiş baraj şeklindeki bu şadırvana nehirden su akar ve daha sonra dolan baraj suyu şehre dağıtır.¹⁴²

Nehr-i Ahvâz: Dicle'nin doğu tarafında yer alır.¹⁴³

Nehr-i Mere: Dicle nehrinin Batı tarafındaki dokuz nehirden biridir. Dicle Nehrinden ayrılarak batı tarafına doğru bir yol çizer. Dicle'nin batısı ve Basra'nın kuzeyindeki alanları sular.¹⁴⁴

¹³⁶ Mervanlı Devleti'nin ayakta duran kalıntısı. Hısn-ı Keyfa'nın 15 km güneyinde, tepede kurulmuş bir köy. Bkz. Burhan Zengin, **Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri**, Ankara Kariyer Matbaacılık, 1994, s.27

¹³⁷ İki nehrin birleştiği yer.

¹³⁸ Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 284.

¹³⁹ **A.y.**

¹⁴⁰ Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. II, s. 441; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 284.

¹⁴¹ Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II., s. 285.

¹⁴² Gırnati, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁴³ Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 285.

Nehr-i Deyr: Nehr-i Mere ile Deyr nehri arasında üç fersahlık mesafe vardır. Bu nehir de Dicle'nin batı tarafından çıkıp toprakları sular. Bu nehrin Dicle'den çıktığı yer Muhammed b. el-Hanefiyye'nin vefat ettiği yerdir. Bu yüzden bu memleketin halkının çoğu Râfızî'dir. Herhangi birisi öldüğünde malını ve mülkünü buraya vasiyet eder. Burası Râfızîler için önemli bir mekândır.¹⁴⁵

Nehr'i Ma'kıl: Bu nehir Basra nehirlerinin en büyüğü ve hızlı akanıdır. Çıkışı Bisk-i Şirin'e iki fersah olup önce batıya ardından bir kavis çizerek Basra'nın kuzey ve batısından Basra'ya akar. Burada Münyâ mevkiinde Nehr-i Übülle ile birleşir. Nehir ismini burayı kazan kişinin adından almaktadır.¹⁴⁶ Hz. Ömer Basra halkı için bu nehri kazdırmış bunun için Ma'kıl b. Yesâr el-Müzenî'ye emir göndermiş ve böylece nehir burayı yapan kişinin ismiyle tanınmıştır.

Nehr-i Übülle: Bu nehrin Dicle'den çıkışı Ma'kıl nehrinin kaynağından dört fersah aşağıdır. Bundan sonra Basra'ya doğru akan bu nehirden daha başka nehirler ve kollar da ayrılır. İki yakasındaki bostanları sular ve batı tarafına doğru yol alır. Basra civarında Ma'kıl nehri ile birleşir. Basra Körfezine ulaştığında denizin yaptığı gelgitler sonucu baskıyla bu su geri döner. Basra Körfezi'nde yol alan gemiler ve diğer araçlar Dicle'den gelip 'Abadan'dan Übülle nehrine kadar yükselir ve Übülle nehrinden Basra'ya geçer. Ardından Ma'kal nehri vasıtasıyla Dicle'ye geçerler. Basra Denizi ve Hind denizi geri çekilince nehir normal akışlarına devam eder. Ma'kal ve Übülle yarım daire şeklinde olup Dicle bunları bağlayan bir veter¹⁴⁷ gibidir. Bu iki nehrin Dicle ile birleştiği yere Cezîre-i 'Uzma adı verilir. Buranın çevresi bostanlar ve gezinti alanları ile çevrilidir¹⁴⁸.

Nehr-i Yehûdi: Bu nehrin mahreci Übülle Nehri'nin dört fersah aşağısıdır. Bu nehir üzerinde yer alan yapıların çoğu yıkık bir kısmı da ayakta¹⁴⁹.

Nehr-i Ebu'l-Huseyb: Bu nehrin mahreci Yehudi Nehri'nin bir fersah aşağısındadır. Aynı şekilde bunun da üzerinde yer alan yapıların bir kısmı harap vaziyettedir¹⁵⁰.

¹⁴⁴ A.y.

¹⁴⁵ A.y.

¹⁴⁶ Aşık Mehmed, a.g.e., C. II, s. 285.

¹⁴⁷ İp ve kiriş manasına gelmektedir.

¹⁴⁸ Aşık Mehmed, a.g.e., C. II, s. 285-286.

¹⁴⁹ A.y.

Nehr-i Emir: Bu nehir ise Huseyb Nehri'nin bir fersah aşağısındadır¹⁵¹.

Nehr-i Kündül: Dicle'nin batı kısmından ayrılır¹⁵².

Bunun dışında Dicle nehrinden yaklaşık olarak bin nehir ve çay ayrılır. Bunların çoğu ise tarım maksadıyla açılan kanallar olup toprağı, bitkileri ve bostanları sularlar¹⁵³.

1.1.4. el-Cezîre Ticareti

el-Cezîre bölgesi şehirleri çok ma'mur olup burada birçok alanda uğraş olup özellikle sanayi, ticaret ve tarımda gelişmiştir. Buradaki şehirlerin toprakları bereketli, havası çok güzel, insanları çok iyi, akan suları, bağları ve Hurrami (خرمی) adıyla bilinen bostanları vardır. Ayrıca bu bölgede çok sayıda yüksek dağ vardır.¹⁵⁴ Bölgenin iklimi ve toplumunun gelenekleri genellikle Suriye coğrafyası ile aynıdır. Bölgenin kuzeyinde bulunan Âmid ise dağlara yakın olmasından dolayı soğuktur. En sıcak iklime sahip el-Cezîre şehri ise Musul'dur. Özellikle de bu tür sıcak yerlerde Hurma ağaçları yetişir. Bölgenin yapıları genelde taştan yapılmıştır. Bölge genelinde içme suları temizdir. Bu bölgenin sınırlarında ne deniz, ne de büyük çaplı göl mevcuttur.

el-Cezîre bölgesinin ticaretine geçmeden önce buradaki toplumsal yaşama da değinmek yerinde olur. Buradaki insanların çoğu Benî Rebia kabilesine mensuptur. Ardından sırayla Benî Mudar ve Diyar-ı Bekr gelmektedir.¹⁵⁵ Ortaçağ boyunca bu bölge ilmi yönden ise çok gelişmiştir ve bu anlamda meşhurdur. Şafiî ve Hanefî fikhına bağlı halkın burada kurduğu medreseleri vardır. Burada Hanbelî fikhına mensup bir kısım topluluk da mevcuttur.¹⁵⁶

Ticari olarak el-Cezîre Ortaçağ dünyasının önemli bir bölgesi konumundaydı. Ticari yolların kavşağında ve geçiş noktasında bulunması hasebiyle önemli ticari faaliyetlere konu oluyordu. Özellikle de iklimin elverişli, suyunun yeterli olması

¹⁵⁰ A.y.

¹⁵¹ A.y.

¹⁵² A.y.

¹⁵³ A.y.

¹⁵⁴ Hudûdu'l-âlem, s. 155.

¹⁵⁵ Hudûdu'l-âlem, s. 155.

¹⁵⁶ Makdisî, a.g.e., s. 142.

hemen hemen tarımın bütün çeşitlerine imkân sağlamıştır. Topraklarından su yollarının ve kanalların geçmesi sebebiyle yolların çevresinde büyük ticaret merkezleri kurulmuştur. Bu geniş alanlarda yetiştirilen ürünler buradaki yoğun nüfusun temel geçim kaynağı oluşturmuştur. Bundan başka buralarda değerli eşya imalatı, çadır ve saraçhanelerde saraç yapımı önemli bir geçim kaynağıydı.¹⁵⁷ Her şehrin kendisine has ürünleri olduğu gibi, farklı şehirlerin aynı ürünleri üretip sattığı da görülür. Bu ise ticari rekabeti beraberinde getirmiş ve bazı çarşıların daha ucuz olmasına imkân sağlamıştır. Bu yüzden insanlar ucuz çarşılarından ticaretini yapmaya özen gösterirdi. Bir kısım şehir, ticaret, hayvancılık ve sanayi yönünden gelişirken, önemli bir kısmı ise tarım alanında kendini göstermiştir. Bu şehirlerden en önemlileri Nasibin, Maridîn, Cezîre-i İbn Ömer, Düneysir, Mevsil ve Âmid idi. Ortaçağda el-Cezîre şehirlerinin ihraç ettiği ürünlerden bahsedecek olursak;

Nasibin'de; kurutulmuş meyveler, palamut (baru), tartılar, yazı malzemeleri (hokka, divit), yıkama için saplı tahtalar gibi ürünler yaygındı. Bu ürünlerin başında palamut hayvan yiyeceği olarak ihraç edilen mallardandı. Özellikle kuru meyve ve sebze fazla olup, yazın yoğun güneşi meyve ve sebze kurutulmasına imkân vermekte, bu sayede kurutulan meyve ve sebzeler kış için önemli bir ihtiyacı gidermekteydi. Saplı tahtalar ise özellikle nehir kenarlarında elbise yıkamak ve keçi, koyun gibi hayvan yününü ot, diken gibi yabancı maddelerden ayırmak için kullanılırdı. Bu işlem ise çok yorucu olup dikenleri yünden ayırmak için yayvan bir kaya üzerine konulan yün ıslatılarak tahta vasıtasıyla iyice dövüldükten sonra kirlerinden arındırılır ve kullanıma hazır hale gelirdi.

Musul'da; tahıl, bal, namaksud¹⁵⁸ (kurutulmuş et), kömür, iç yağı, peynir, tatlı kavun, sumak, nar, zift, demir, bakraç (satıl), bıçak, ok, tuzlanmış balık ve zincirler yaygın ürünler arasında yer alır.. Kurutulmuş balıklar ise yoğun olarak görüldükleri ilkbaharda avlanır ve tuzlanarak güneşte kurumaya bırakılırdı. Böylece hem ihraç edilir hem de kendi ihtiyaçları için kullanılırdı.

¹⁵⁷ Mark Sykes, **The Caliphs' Last Heritage**, New York, 1973, s. 441.

¹⁵⁸ Namaksud ya da Meksud denilen kurutulmuş et bu şehirde ve bir çok Tur Abdîn şehrinde yaygın olarak yapılmaktadır. Yılın belirli dönemlerinde özellikle de sonbaharda kesilen hayvanların etlerinin bozulmasını engellemek amacıyla, et tuzlanarak bir sene kadar bozulmadan muhafazası sağlanırdı. Tuzlanan bu et genelde kamıştan yapılan sepetlerde (zembil) saklanır, ihtiyaç hâsıl olduğunda yemeklerde kullanılırdı.

Sincar'da; badem içi, nar çekirdeği, kamyş ve sumak gibi doğal ürünler yaygındı.

Rakka'da; daha çok sanayi üretimi olup sabun, zeytinyağı, kamyş kalem yapımı yaygındır.

Harran'da; bal kovanı, pamuk ve teraziler oldukça revaçtaydı.

Cezîre-i İbn Ömer'de; çok iyi ceviz ve badem yetişirdi. Bu ürünler uluslararası pazarlarda satılırdı. Hayvancılığın yaygın olduğu bölgede tereyağı meşhurdur. Ayrıca Cezîre-i İbn Ömer'de çok iyi atlar yetiştirilir ve satılırdı.

el-Hasaniyye; peynir, keklük, tavuk, şirz türü peynirler, kurutulmuş meyve ve kuru üzümü ile tanınırdı.

Tam olarak el-Cezîre sınırlarına dâhil olmamakla beraber el-Cezîre ile yaptığı ticarete Malatya son derece önem arz etmekteydi. Malatya'da; süt ürünleri, kömür, üzüm, taze meyveler, kenevir tohumu, kenevir ve kendir, kurutulmuş et bulunurdu ve çevre şehirlere ihraç edilirdi.

Âmid'de; yün elbiseler, Sicilya tipi Roma keten elbiseleri yaygındı. Bu tür ürünler el-Cezîre ticaretinin belkemiğini oluşturmaktaydı.¹⁵⁹ Aktif ticaret hayatı gelir miktarını artırmakla beraber yoğun bir vergilendirmeyi de beraberinde getiriyordu. İbn Fakîh'in nakline göre Diyâr-ı Rebia'nın vergilerinin bazı dönemlerde 9.715.000 dirheme kadar çıktığı görülür. Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia bölgelerindeki bazı yerleşimlerin şehir bazında vergi miktarlarına bakıldığında, Erzen 1.650.000, Âmid 1.150.000, Meyyâfârikîn 856.000 kadar; Mardin, Dârâ, Karda, Bazebda, Tur Abdîn, Re'su'l-'Ayn gibi şehirlerin de haraçları ortalama bu şehirlere yakın olduğu görülmektedir. Diyâr-ı Mudar'ın vergilerine bakıldığında; Harran 740.000, Ruha 1.300.000, Sümeysat 1.000.000, Suruç 600.000, Fırat'ın köyleri 600.000, Resul Keyfa 350.000, Arz-ı Beyza (Beyda) 150.000, Rakka 160.000, Refika ve Ravabi bölgeleri 75.000, Mazihin ve Müdeybir Bölgesi ise 185.000 dirhem olduğu görülür.¹⁶⁰ Bu miktarlar bize bu bölgenin Ortaçağda zengin müreffeh bir halde olduğunu göstermektedir. Fakat zaman zaman istilalar, savaşlar ve yangınlar ürünlerin zarar görmesine sebep olmuş ve bu yüzden uzun süren kıtlıklar

¹⁵⁹ Makdisî, **a.g.e.**, s. 145; Şemseddin Sami, **a.g.e.**, s. III, s. 1803; Ramazan Şeşen, "Cezîre", **DİA.**, İstanbul, C. VII, 1993, s. 509.

¹⁶⁰ İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 181.

yaşanmıştır. Özellikle sıkça rastlanan çekirge istilaları mahsullere büyük zararlar vermekte ve bunun önü alınamamaktaydı. Bazen nehirlerin düzensiz akışı nedeniyle yaşanan taşmalar temel geçim kaynağı olan tarım ürünlerinin zarar görmesine ve birçok hayvanın telef olmasına yol açmıştır. Bu durumu engellemek maksadıyla kanal ve setler yapılmışsa da buna tam manasıyla çözüm bulamamıştır.

1.1.5.el-Cezîre’de Bölgesi ile İlgili Bazı Rivayetler

El-Cezîre, coğrafyasında geçen olaylar açısından dünya tarihinde önemli bir yer tutar. Burası birçok peygamberin zuhur ettiği bir bölge olarak da bilinir. Hz. Nuh, Hz. İbrahim gibi peygamberlerin yanı sıra Hz. Yunus’un kıssası da burada geçer. Vaktiyle Allah Hz.Yunus ve kavmine yardım etti ve aniden yükselen bir sel sonucu taşkınlar meydana geldi. Hz. Yunus kıssası Kur’an-ı Kerim’de Saffat suresinde şu şekilde anlatılır:“*Hani o dolu bir gemiye binip kaçmıştı, gemide olanlarla karşılıklı kur’a çektiler de kaybedenlerden oldu. Yunus kendini kınayıp dururken onu bir balık yuttu. Eğer Allah’ı tesbih edenlerden olmasaydı, tekrar dirilecekleri güne kadar onun karnında kalırdı. Halsiz bir vaziyette kendini dışarı çıkarttık. Ve üstüne (gölge yapması için) kabak türünden geniş bir nebat bitirdik. Onu yüz bin veya daha çok kişiye peygamber kıldık. Sonunda ona iman ettiler . Bunun üzerine biz de onları bir süreye kadar yaşattık*”.Bu şekilde hem kendisi hem de ashabı selamete kavuştu.¹⁶¹El-Cezîre bölgesi aynı zamanda Zülkarneyn peygamberin kötülere karşı mücadelesinin çıkış yeridir.Cercis(جرجيس) ile (دازيانة)Dazyane arasında yaşanan olaylar da yine bu bölgede vuku buldu.¹⁶²

Cezîre’nin ilgi çekici yerleri ve durumları ile ilgili bazı ilginç nakiller de şu şekildedir. Ortaçağda Rumlar’ın Ruha Kilisesi hakkında söylediğine göre taş ile inşa edilmiş yapılar arasında Ruha Kilisesi’nden daha güzeli yoktur. Ahşap yapılar arasında da Menbic Kilisesi’nden daha güzeli yoktur. Nedeni ise bu kilisenin Hünnab ağacından yapılmış olmasıdır. Bu yüzden ilgi çekicidir. Ruha şehrinin etrafında 360 kilise olduğu söyleniyor.

¹⁶¹ Kur’an-ı Kerim: 37/140-148.

¹⁶² Makdisî, a.g.e., s. 136, Dineverî, el-Ahbâru’t-tıval, trc. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul, Hivda İletişim, 2007, s. 97.

Zamanında Ruha'daHeylanedenilen kürsüde oturmuş şekilde çok güzel bir kadın heykelinin varlığından söz edilir.¹⁶³ Bölgenin Ortaçağ dünyasında meşhur olan bir yanı da burada çok fazla çiban hastalığına rastlanmasıdır.¹⁶⁴

1.2. TUR ABDİN BÖLGESİ ŞEHİRLERİ

Tur Abdînbölge olarakbatıda Mardin ve Düneysir, kuzeyde Raman dağları ve Hasankeyf, doğuda Hasankeyf'ten Cizre şehrine kadar Dicle Nehri akış çizgisini izleyen kanyonik vadi ve sınırlarını oluşturan Becîrmân¹⁶⁵, Dargeçit ve Cizre, güneyde Nusaybin ve güneybatıda Dârâ şehirlerini kapsamaktadır.¹⁶⁶Doğu sınırını Cizre'den yukarıya doğru kuzeyden gelen Batman suyunun döküldüğü yere kadar Dicle teşkil eder. Her iki ırmağın birleştiği yerden Mardin 'e doğru çizilmiş bir hat, takriben Tur Abdîn diye tanınan arazinin batı sınırını oluşturur. Bu arada bu batı sınırının kuzey kısmından geçen K o r o s D a ğ ı bütün silsilesi ileTur Abdîn'e âit bir kol olarak kabul edilebilir. Kuzeyde Tur Abdîn'in sınırı iyice belirlenmiş olup, buradaki yaylanın kayalıkları, dik ve hatta çok defa doğrudan-doğruya Mezo-

¹⁶³ İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 180.

¹⁶⁴ Gırnati, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁶⁵Tur Abdîn bölgesinde bulunan Becîrman köyü bölgeye dağılmış Seyyit ailelerin önemli merkezlerinden biridir. Buranın merkezi Seyit Bilal'in kabrinin olduğu Becîrman köyüdür. Osmanlı'dan tevarüs eden geleneğe göre Hz. Peygamber'in soyundan olan kimselerden vergi alınmıyordu. Bu köy de bu sebeple kendilerinden vergi alınmayanlar manasına gelen "Be-cırm-ân - vergisizler" ismini almıştır. Günümüzde köyün isminin Vergili Köyü olması bir tezâtı beraberinde getirmektedir. Bu köy Becirmanîler'in büyük ataları olan Seyit Bilal'in kabrinin bulunduğu ziyaretle tanınmakta ve senenin her ayında büyük bir ziyaretçi kitleyi ağırlamaktadır. Her yıl düzenli olarak 13 Eylül tarihlerinde düzenlenen "Zev-Toplanma" törenlerine katılım çok yüksek olmaktadır. Halk arasında anlatılanlara göre ismi verilmeyen dönemin Hasankeyf meliki av sırasında büyükçe bir tavşanın peşinden Seyyit Bilal'in oturduğu Becîrmân dağlarına kadar gelir. Kendisinin av köpeği tavşanı takip ederken bir yerden sonra bu takibini bıraktığını görür. İyice yaklaştığında Tavşanın bu köyde bulunun Seyyit Bilal'in yanına geldiği ve köpeğin de yan tarafta oturduğunu görür. Bu manzaradan çok etkilenen Emir, burada yaşayanların Seyyit olduğunu öğrenince bölgeyi onlara temlik eder. Halkın büyük saygı gösterdiği bu ailelerin günümüzde de halk üzerinde etkisi fazladır.

Anlatılanlara göre Seyit Bilal, Emevi valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'nin Ehl-i Beyt'e karşı olan tutumu sonucu önce Nusaybin'in dağlık bölgelerine ve Tur Abdîn platosuna daha sonra da Becîrmân'a göç ettiği yönündedir. Diğer bir görüş Harunurreşid zamanında Bağdat'ı terk etmek zorunda kalan seyyitlerdendir. Bir başka görüş de Moğol istilası üzerine Bağdat'ı terk etmiştir. Ayrıca Bkz. Ahmet Taşğın, "Yezidiler, Becirmaniler, Karaçiler", **Makalelerle Mardin Tarih – Coğrafya**, C. IV, ed. İbrahim Özcoşar, İstanbul, 2007, s.190-191.

¹⁶⁶ Hanna Aydın, **Das mönchtum im Tur-Abdin: das Leben der Mönche im Tur-Abdin in der gegenwart**, Eichstätt, Katholische Universitaet Eichstaett Katholisch-Theologische Fakultät, 1982, s. 12; Neslihan Dalkılıç, "Midyat, Kızıltepe, Savur, Derik, Dargeçit", **Taşın Belleği Mardin**, İstanbul, 2005, s. 283.

potamya'ya doğru iner ve buradan bakılınca azametli ve gayet biçimli bir duvar gibi görünür. Eskiden beri işlek olan ve Mardin, Nusaybin üzerinden Cizre'ye giden yol, Tur Abdîn'in kuzey hududuna yakın bir mesafeden geçer.¹⁶⁷ Bu bölgenin su kaynakları çoktur. Bunların en önemlisi ise Hermes nehridir. Bu nehir kuzey Mezopotamya'daki şehirlerin özellikle Nusaybin, Mardin ve Midyat'ın temel içme suyu ihtiyacını karşılamaktadır.¹⁶⁸

1.2.1. Tur Abdîn (Midyat)

Tur Abdîn(ܬܘܪܐܒܕܝܢ) tarihi kaynaklarda hem şehir olarak hem de bölge ismi olarak geçmektedir. Bölgenin merkezi Midyat-Nusaybin arasında Midyat'a bağlı bir köy olan Nebile Köyü (Toptepe Köyü) arazileridir. Dolayısıyla Midyat ve çevresi aynı zamanda Tur Abdîn bölgesinin de merkezi konumundadır.

Tur Abdîn (Midyat) Kuzey Mezopotamya'da dağlık bir yaylanın adı olup Mardin, Hasankeyf, Cizre ve Nusaybin şehirlerinin merkez noktasını oluşturur. Günümüzde Tur Abdîn şehri Mardin ilinin Midyat ilçesi sınırları arasında kalmaktadır.¹⁶⁹ Tur adına nispetle burada yaşayan insanlara Torî denilmektedir. Tur Abdîn Süryani Hıristiyanların en eski yerleşim yerlerinden biridir. Eski çağ Asur kaynaklarında Hermes nehrinin yukarısı yani Nebile tarafları Mons Masius olarak geçer.¹⁷⁰ Öteki kesimlere göre daha alçak ve dağlık bir yapı gösteren bu dağlık alanın merkezi, geçmişi Asur dönemine kadar uzanan Matiati/Midyat olarak kabul edilmektedir.¹⁷¹ Bulunduğu dağ silsilesinin Hermes dağı kısmında yer alıp, bu dağın dibinden Hermes Nehri geçer.¹⁷²

Tur Abdîn'in merkezi olan Midyat'ın ismi ve kuruluşu hakkında değişik rivayetler mevcuttur. Midyat ile ilgili ilk yazılı belgeler M.Ö. 13. Yüzyıla

¹⁶⁷ Maximilian Streck, "Tur Abdin", *IA*, XII/11, s. 97; Neslihan Dalkılıç, *a.g.m.*, s. 283; Abdulkadir Osman, *Arabu Tur Abdin*, y.y., 2009, s. 35.

¹⁶⁸ Şâbüştî, *ed-Diyârât*, thk. KorkîsAvvâd., y.y., y.y., 1951., Bağdad, Matbaatü'l-Maarif, s. 121.

¹⁶⁹ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, C. I/III, giriş: s.39.

¹⁷⁰ Maximilian Sterck, *Assurbanipal und die letzten Assyrische Könige bis zum Untergange Niniveh's*, Leipzig, 1916, s. 359; Gertrude L. Bell, "The Churches and Monasteries of Tur Abdîn", *Amida*, s.224, Heidelberg, 1910, s.224.

¹⁷¹ Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur-Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin Tarih – Coğrafya*, editör: İbrahim Özcoşar, İstanbul, C. I, 2007, s. 106.

¹⁷² Şâbüştî, *a.g.e.*, s. 121.

dayanır.¹⁷³II. Aurnasirpal (M.Ö. 883-859)'in 879 yılında yukarı Dicle yöresine yaptığı sefere ilişkin kayıtlarda rastladığımız Matiatsu, Matiate (Midyat) ismi aynı hükümdara ait daha sonraki birkaç sefer kaydında da geçmektedir.¹⁷⁴ Asur tabletlerinde geçen Matiate'nin günümüz Türkçesiyle 'mağara kenti' olarak çevrildiği görülür.¹⁷⁵ En azından Helenistik çağda, Selevkos'lar devletinin yöreye egemenliğinden beri Midyat'ın var olduğu ve Medeat adını taşıdığı biliniyor. Bazı kaynaklara göre Midyat Farsça, Arapça ve Süryanice karışımından meydana gelen ve ayna manasına gelen kelimedenden türemiştir.¹⁷⁶Bu görüşe paralel olarak Midyat'ta ilk yerleşim yerinin mağaralar olduğunu gösteren 'Eleht' mevkiini¹⁷⁷ göz önüne almak gerekir. Buranın, Romalılar döneminden günümüze kadar geldiği söylenmektedir.¹⁷⁸

Midyat'a Tur Abdîn isminin verilmesi muhtemelen Hıristiyanlığın bölgede yerleşmesi ile başlamıştır. Ruhbanların mesken edindiği dağlık kısım olan Tur Abdînismi hakkında da çeşitli rivayetler mevcuttur.¹⁷⁹

Bu görüşlerden ilki, Patrik Afrem Bar Sauma (Savmo)'nın öne sürdüğü isimdir. Ortaçağ Süryaniliğinin önemli siması Bar Sauma buranın Köleler Dağı manasına geldiğini savunmaktadır. Bu düşüncesini ise Farslı savaş esirlerinin/kölelerinin Romalılar tarafından doğu sınırının kalesi olan Tur Abdîn adındaki yerleşim bölgesine yerleştirilmesine bağlamaktadır. Tur (Dağ) Abdîn (Köleler) şeklindeki tezi çok kuvvetli değildir. Tur Abdîn'in kurulu olduğu dağda ve Midyat merkezde Hıristiyanlıktan önceki dönemlere ait kayıtlar mevcuttur.

Bir başka görüşe göre Tur Abdîn isminin ortaya çıkışı, Bizans-Sâsâni mücadelesinin yoğunlaştığı VI.yüzyılda Bizans imparatorlarının Sâsâni hakimiyetindeki topraklara yaptıkları intikam saldırıları sonunda buralardan getirdikleri Mecusi ve Putperest esirlerle ilgili bir süreci ifade etmektedir. Kfonyo'lu (Nurlu) Mor Yuhanun'un yaşam hikâyesindeki rivayete dayandırılan bu görüşe göre;

¹⁷³ Hans Hollerweger, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁷⁴ A.Çevik, **a.g.m.**, s.110.

¹⁷⁵ Azer Bortaçına, **Kültürün Gerçek Tanığı Güneydoğu Anadolu**, İstanbul, 2003, s. 137.

¹⁷⁶ Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İstanbul, 1993, s. 570; İbrahim İşler- Mehmet Çetin, **Diller ve Dinler Diyarı Midyat**, İzmir, t.y., s. 14.

¹⁷⁷ Midyat'a 3 km uzaklıkta ve Acırlı Beldesi [Derizbîn] yakınında bulunan ziyaret-mesire yeri.

¹⁷⁸ Ali Saib, **Coğrafya-yı mufassal memalik-i Devlet-i Osmaniye**, Kostantiniye, Matbaa-i Ebüzziya, 1304, s. 349; Sadi Eyidilli, **Midyat Tarihiçesi**, İzmir, 2008, s. 1.

¹⁷⁹ Şâbüştî, **a.g.e.**, s. 121; İbn Fazlullah el-Ömeri, **Mesalikü'l-ebzar fi memaliki'l-emsar: el-mesalik ve'l-asar ve'l-ekalim**, thk. Abdullah b. Yahyâ es-Süreyh, el-Mecmaü's-Sekafi, Ebüzabî, I., 2003/1424, s. 385.

‘... Buralardan çok sayıda Mecusi ve putpereti esir aldılar ve bunları Izlo Dağı’ndan Arzun’a kadar ve Fanak (Fenek) köyünden Hasno, Savr ve Mardin’e kadar olan alanda yerleştirdiler. Bu esirler buraya yerleştikten sonra bu dağlar ‘Atro d Cabode (Köleler Dağı) olarak adlandırıldı. Çünkü bunlar kulluk ve kölelik için getirilmişti. Bu dağ da adını kölelikten almış ve böylelikle Bizans İmparatoru I. Iustinianus (427-565) zamanından itibaren Abdin Dağı (Cebel Abdin veya Turcabdin, TurAbdîn) olarak anıla gelmiştir.¹⁸⁰Bir görüşe göre de Tur Abdîn (Kullar Dağı, İbadet Edenler Dağı, Tanrı Hizmetkârları Dağı) manasına gelir.¹⁸¹

Buradan geçen Asur Kralı I. Adadniari (M.Ö. 1305-1274) ve I. Salmanassar (12-74-1244) İzala Dağı’ndaki şarapların şöhretinden etkilenmiş ve sarayında bunlardan içmiştir. Yunan ve Romalı yazarlar Ptolemaus, Strabon ve AmmianMasius Dağı’ndan haberdardılar. Ayrıca Ermeni KralıI. Pharaates’in (m.ö. 175) vahşi kabilenin cesurluğu ile meşhur Mader adlı kişiyi Hazar denizi taraflarından bu bölgeye yerleştirdiği ve böylece Zerdüştlüğün burada yayılmaya başladığı yönünde çeşitli bilgiler mevcuttur. İzala olarak adlandırılan bölge Nisibis (Nusaybin) ile Azak (bugünkü İdil, Hezex) arasındaki güneydoğu kesimine atfedildikten sonra, Süryanicede Mardin çevresindeki yöre "Mardin Dağı", buranın Karacadağ (Aşumo) ile komşu olan batı kesimi "Ağloş Dağı" ve doğu tarafındaki plato "TûrAbdin"adını almıştır. BethSvirina ile Cezîre-i İbn Ömer arasında kalan ve Tur Abdîn'in doğu tarafını oluşturan bölge coğrafi olarak ayrıdır ve buraya Melabas Tepeleri (Süryanicede Turo d-Malbaş: Giyimli Dağ) denilmiştir. KnofeliYohannanEfsanesi'nde TurAbdîn, doğuda Dicle Nehri kıyısındaki Fenek ya da Fenik ve Sawro Kalesi'nden batıda Mardin'e; güneyde İzala Dağı'ndan kuzeyde Arzanene'ye (bugünkü Batman bölgesi) kadar uzanır.¹⁸²

Tur Abdîn'in Hz. Ömer döneminde fethedilmesiyle burası İslâm topraklarına dâhil olmuştur. Daha önce bağımsız bir şekilde çokça rastlanan Tur Abdîn ismi fetihle birlikte daha çok el- Cezîre adı altında tarih kayıtlarına geçmiştir. Bölge olarak el- Cezîre kapsamında alınan Tur Abdîn, şehir olarak anılmaya devam

¹⁸⁰ Adnan Çevik, **a.g.m.**, s. 118.

¹⁸¹ Hans Hollerweger, **a.g.e.**, s. 24; Mark DelCogliano, "Syriac Monasticism in Tur Abdîn: A Present - Day Account", **Cistercian Studies Quarterly**, 41.3, 2006, s.313

¹⁸² Helga Anschutz, **Die Syrischen Christen vom Tur 'Abdin**, Würzburg, Augustinus-Verlag, 1985, s. 11.

edilmiştir.Fetihten sonra sadece şehir ismi olarak kaynaklarda kendine yer bulmuştur. Bölgede yer alan diğer şehirler de el- Cezîre bölgesi içinde anılmaya başlamıştır.¹⁸³

Mes'udî'ye göre bu dönemde burada Süryani ve Müslümanların haricinde“el-Ermanlar” yani Ermeniler de yaşamaktadır. Daha sonra buraya yoğun bir İslâm iskânı başlamıştır.¹⁸⁴İslâm fetihleri sonrasında bölge tahkim edilmeye başlanmış ve şehirlerin kaleleri güçlendirip buraya dışardan, özellikle de Benî TağlibArapları yerleştirilmiştir.

Yapılan iskân ve imar çalışmaları sonrasında, çok sağlam kayaç yapısına sahip olmasına rağmen, ortaçağda bu bölgede etkili bir depremin yaşandığı görülür.İbnHavkaldeprem vakasını şöyle anlatmaktadır: Tur AbdînNasibin'in kuzeyinde olup burada geniş düzlükler vardır. İbnin Düzlüğü (رستاق ابنين) de Tur Abdîn'e komşudur. Hamdânî Devleti'nin Halep kolunun kurucusu ve ilk emiri Seyfûddevl¹⁸⁵(333-356/ 944-967) buradan 1000 Kurr¹⁸⁶ tahıl vergisi alıyordu. Buranın geliri iseSeyfûddevl devrinde yaklaşık 1.000.000 dirhemdi. Anlatılana göre Allah onları ve Metelli (متلى) adında birini cezalandırdığı için büyük bir zelzele oldu ve helak oldular.Bu durum ise orada baskı ve zulüm ile hükmettikleri içindi. Fakat yine Allah onları nasıplendirdi. Buranın harap kalması durumunda halkın Seyfûddevl'e olan itimatı azalacaktı. Bu yüzden kısa bir zamanda için çeşmeler, araziler, çocukların oynayacağı bahçeler, değirmenler, tandırların yeniden imarı için 30.000 dinar harcanmıştır.¹⁸⁷ Bu imar sonrası diğer şehirler gibi Tur Abdîn de kendisini kısa sürede toparlamış ve ekonomik gelişmesini hızlandırmıştır. Özellikle Tur Abdin dağı üzerinde yer alan ve muhteşem binalara sahip Umrü'z-Za'feran (عمر الزعفران)¹⁸⁸manastırı çevresinde yetişen ve rahipler tarafından satılan Za'feran otundan çok fazla gelir elde ediliyordu. Bu sayede buradaki insanlar ve rahipler

¹⁸³ Abdurrahman Acar, “Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin Şehri (X-XIV.Yüzyıllar)”, **I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, ed. İbrahim Özcoşar- HüseyinH.Güneş, İstanbul, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006, s. 84.

¹⁸⁴ Mes'udi, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, s. 54.

¹⁸⁵ Abdülkerim Özaydın, “Seyfûddevl el-Hamdânî”, **DİA**, s. 35.

¹⁸⁶ Irak halkının kullandığı ölçü birimi. 1 Kurr buğday 2.925 kg, 1 Kurr arpa, nohut, mercimek 2437.5 kg, 1 Kurr pirinç 3656,25 kg kadardır. Bu ölçü 60 kafız veya 40 irdebe eşittir. 1 Kafız yaklaşık 26,6 kg kadardır; İrdeb'in kapasitesi taşıdığı mahsüle göre değişip 45 ile 180 kg arasında değişebilmektedir. 1 Buğday ölçüsü 150 kg, Arpa 120 kg, Mercimek 160 kg kadardır. Bkz. **el-Mu'cemu'l-Vasît**, 4. bsm., Kahire, 2004, s. 782.; Walther Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, Trc. Acar Sevim, İstanbul, 1990, s.53.

¹⁸⁷ İbn Havkal, a.g.e., s. 214.

¹⁸⁸ Bugünkü Mor Gabriel Manastırı (Der 'Amer/ Deyru'l Umur).

epeyce zenginleşmişlerdi. Bu manastırın bahçesi ve çevresinde ise Fıstık, Fındık, Badem, Zeytin ve Bittim¹⁸⁹ gibi değerli ürünler yetişirdi.¹⁹⁰ Özellikle de ektiği zeytinliklerden ötürü Şemun d' Zayte (Zeytinci Simeon) adını alan patrik, bu sayede Tur Abdîn bölgesindeki kiliselerin kandillikler için gerekli olan yağını buradan temin etmiştir.¹⁹¹ Buranın suyu da çok tatlı olup, bu sebeple Halife el-Müttaki Lillâh (329-333/940-944) burayı uygun yerleşim alanı olarak görmüş ve bir müddet burada kalmıştır. Dönemin şairleri burası için;

Eski eğlence günlerini bıraktım

Za'feran'a yöneldim

Orada cennetteki kadar güzel

*Güzel odalara yerleştim*¹⁹²

şeklinde medhiye yazmışlardır. Bu şiirleri de aktaran müellifler de buranın güzelliğine hayran kalmışlardır. Ortaçağ boyunca Cebel-i Tur ve Tur Abdîn¹⁹³ diye meşhur olan bölge¹⁹⁴ insanına ise Turî veya Torî denilirdi.

Midyat'ın coğrafi özelliklerine bakıldığında karşımıza orta yükseklikte bir plato çıkmaktadır. Mezopotamya ovasının deniz seviyesinden ortalama 650 metre yükseldiği noktalardan kornişler halinde başlayan Tur Abdîn Bölgesi Mardin Eşiği silsilesi, en yüksek noktasında 1150 metreye kadar ulaşmaktadır. Mardin kentinin hemen batısında, ortalama 1050 metre yüksekliğindeki boyun noktasına yakın bir yerden yüzeye çıkan en eski jeolojik katman kalker niteliği taşımaktadır. Bu kalker katmanının üzerinde, derece derece sertleşen kül renkli kalkerler, kornişlerin oluştuğu seviyelerde kırmızı ya da pembe renkli paleosen döneme ait kalkerlere dönüşmektedir. Bu kornişlerle başlayan paleosen kalkerleri, bazen tebeşirli dokularla

¹⁸⁹ Bittim, yabani fıstığı da diyebileceğimiz bu bitki normal bir fıstığın 1/3 kadar olup daha çok sabun yapımında kullanılır. Aynı zamanda Kizvan adı da verilen bu bitki Mardin, Midyat ve Gercüş civarında çokça yetişir. Osmanlı döneminde kurutulmuş erik(I'cas) ile birlikte Mardin vilayetinden saraya irsal olunurdu.

¹⁹⁰ İbn Fazlullah el-Ömeri, **a.g.e.**, C. I., s. 385.

¹⁹¹ Hans Hollerweger, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁹² İbn Fazlullah el-Ömeri, **a.g.e.**, C. I., s. 385.

¹⁹³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 214; Mes'udi, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, s. 54; J.M. Fiey, **Assyrie Chrétienne**, Beyrut, C. II, t.y., s. 422.; Helga Anschütz, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁹⁴ Tur Abdîn bölgesi Osmanlı döneminde "Tûr Nahiyesi" olarak isimlendirilmiştir. Nihayetinde 16. yüzyılda bir köy, 1839 yılındaki resmi kayıtlarda 19 nahiyesi olan bir kaza olarak geçmektedir. 1890 yılında ise belediye teşkilatı kurulmuştur. Midyat 1927 yılında Mardin'e bağlanmıştır. 1930 yılında Midyat ve Estel belediyeleri, Midyat adı altında birleştirilmiştir. Bkz. M.J.B.Chabot, **L'école de Nisibe: Son Histoire, ses Statuts**, Paris, Imprimerie Nationale, 1896, s. 54; Suavi Aydın v.d., **a.g.e.**, s. 7; Neslihan Dalkılıç, **a.g.m.**, s. 283.

karışarak kentin 15 km. kuzeybatısına kadar yayılmaktadır Bu kalkerli yüzey, 1400 metreye kadar yükselerek Habur havzasının kolları ile Dicle'yi besleyen kollar arasındaki su bölümü hattını oluşturan zirvelere çıkmaktadır. Tebeşirle karışık bu kalkerli doğa, Mardin kentini ve doğal yapıları ortaya çıkararak hammadde kaynağını bünyesinde taşımaktadır.¹⁹⁵ Cudi dağı silsilesinde yer alan Tur Abdîn bölgesinde yaygın ziraat alanları olup ortaçağda Fırat ve Hadra arası bölgenin tahıl üretimi açısından önemli bir merkezidir.¹⁹⁶Ortaçağda veya daha sonrasında Midyat'ın doğu tarafında bugünkü Dargeçit (Kerboran) tarafında Dicle Nehri kenarında bir iskelesi bulunup Bağdat'a gidecek olan kelekler (küçük gemi) burada bağlanırdı. Bu kelekler, burada yetişen önemli malların ve kerestenin Bağdat'a götürülmesinde taşıma aracı olarak kullanılırdı.¹⁹⁷

Bu vadi ve bütün Masius toprağının rengi kırmızı kahverengidir. Dağlar yumuşak, geçirgen kalkerdendir. Bu çok hızlı bir şekilde şekil değiştiren bir taş yapısıdır. Kötü kokan bir humus yapısına sahip kalker toprak, kat kat marn tabakası şeklindedir. Bu tabaka Yeşilli (Rışmıl) vadisinde çok kolay bir şekilde gözlenebilmektedir.¹⁹⁸Tur Abdîn bölgesinin çevresi ağaçlıklar ve bağlarla kaplıdır.¹⁹⁹ Eskiçağdan günümüze kadar devam eden üzüm yetiştiriciliği sanayi ürünlerinin yanı sıra pekmez, kuru üzüm ve pestil yapımında da kullanılmaktadır. En meşhur üzüm çeşidi ise sonbahar başlangıcında hasat edilen Mazrone Üzümü'dür. Tarlalar ve üzüm bağları çoğu zaman dağların tepesine kadar ulaşır. Üzüm, kumaş için pamuk, yağ için zeytin ile bittimve buğdaydan başka Suriye ve Mezopotamya'da yetişen hemen hemen bütün meyve çeşitleri Masisus'ta da yetişir. Bunların arasında en değerli olanı ise kayısıdır. Burada de Icas adında erik bulunup kuru meyve olarak dışarıya ihraç edilir. Fakat ilerideki köylere gidildikçe susuzluk boy gösterir. Su ihtiyacı çoğunlukla yağmur sularından karşılanır. Bunlar ise bu suyu kuyudan temin ederler. Masisus'ta kalkerden müteşekkil birçok kuyu olup bu yönüyle Nemrut

¹⁹⁵ E. Chaput, **Esquisse de l'évolution tectonique de la Turquie: Türkiye'nin tektonik tarihçesine umumi bir bakış**, trc. Hamit Nafiz, İstanbul, İstanbul Darülfünunu Geologie Enstitüsü Neşriyatı, 1931, s. 95; Hanna, Aydın, **a.g.e.**, s. 13; Suavi Aydın v.d., **a.g.e.**, s. 6.

¹⁹⁶ Yakut el-Hamevi, **Mucemu'l-büldan**, Beyrut, C. III, 1977/1397, s. 48.

¹⁹⁷ İbnü'n-Nüzhet Cevad, **a.g.e.**, s. 115; Andre Clot, **Harounal-Rachidet le Tempsdes Mille et une Nuits**, Paris, Librairie Artheme Fayard, 1986, s. 287-288.

¹⁹⁸ Eduard Sachau, **Reise in Syrien und Mesopotamien**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995, s. 408.

¹⁹⁹ Şâbüştî, **a.g.e.**, s. 121.

dağına benzemektedir. Onların genelde yuvarlak bir girişi olur. Ortalama 2-3 adım genişliğinde olup ağız kısımları yuvarlak büyük bir taşla kapatılabilir. Bu kuyuların en büyüğü Mahserte (Ömerli) ile Tao arasında yer alır. Bu plato Tao'dan ve ötesine kadar ağaçlarla kaplıdır. Tur Abdin bölgesindeki insanların suyu kuyulardan karşılanır. Kuyular ise yağmur ve kar suyu ile dolar. Buradaki kuyular yer altındaki kayaların içi oyularak ve şekil verilerek yapılır. Burada ormanlıklar, dikenli çalılıklardan (Balut) ve bodur tipli ağaçlardan oluşur. Özellikle de Baru, Balut (Mazi) ağaçları yaygın olup bunlar Dardaghan (Tao veya Gingeréz) diye adlandırılır.²⁰⁰ Bu ağaçlar genelde meşe ağacının iki katı uzunluğunda kalın gövdeli küçük ve sık yapraklardan oluşan bir yapıya sahiptir. Bu ağaç küçük, sarıya çalan yuvarlak meyve verir. Genelde bu meyveler çocuklar tarafından yenilir. Burada yer alan köylerin geneli kalker yapılı olup sağlam bir durumdadırlar. Evlerin çatıları düzdür ve evlerde oturmak için genellikle divanlar kullanılır. Masisus, Rışmel vadisinden Tao'ya ve Midyat'tan Gercüşe kadar olan bölge dağlık alan olmayıp plato şeklindedir. Midyat ortalama Mardin'den 500 ayak²⁰¹ daha alçakta yer alır. Kındirib ve Ebşe bölgelerinde Kürtler yoğun olarak yaşamaktadır.²⁰² Günümüzde ise bu yerlerde Mahalleme denilen Midyat Arapları yoğunluktadır.

1.2.2. Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf)

Yukarı Mezopotamya'da yer alan Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf)²⁰³ Dicle Nehri'nin sağında yer alıp, Diyarbakır ve Cezîre-i İbn Ömer'inyaklaşık olarak ortasına düşer. Arkasında Karakaş (Reşîye) Dağları, önünde Dicle nehri bulunan Hasankeyf adını, Süryanice bir kelimedenden geldiği anlaşılan Keyfa (kifo: kaya)'dan almıştır. Dicle Nehrine sarkan yekpare kaya parçası üzerine inşa edilmiştir. Roma dönemi tarihçileri Hasankeyf'ten Cepha ve Ciphas adıyla bahsederler.²⁰⁴ Yâkût el-Hamevî'nin Mucemu'l Buldan adlı eserinde ise Hasankeyf, Hısn-u Keyfa olarak

²⁰⁰ İbn Fazlullah el-Ömeri, **a.g.e.**, C. I., s. 385; Eduard Sachau, **a.g.e.**, s. 408.

²⁰¹ 1 Ayak (Foot) = 0,3048 cm. 500 Ayak ise yaklaşık 152.4 metreye tekabül etmektedir.

²⁰² Eduard Sachau, **a.g.e.**, s. 409.

²⁰³ Günümüzde Batman iline bağlı Hasankeyf ilçesi.

²⁰⁴ Ebü'l Fida, **a.g.e.**, s. 280-281; S.Ory, "Hısn Kayfa", **EP**, Leiden, C. III, 1986, s. 506; Marius Canard, **Histoire de la Dynastie des H'andanides de la Jazira et de Syrie**, Cezayir, Imprimeries la Typo-Litho, 1951, 1/I., s. 84.

geçer. Bazı kaynaklar Keyfa isminin Ermenice Keyba kelimesinden gelme ihtimali üzerinde dururlar. Nihayetinde dillerdeki bu kelimeler kaya manasını taşımakta olup, Hasankeyf Kalesi'nin üzerine kurulduğu, nehirden 100 m. kadar yükseklikte doğal bir savunma sistemi oluşturan yekpare kayacı karşılamaktadır. Bu yekpare üzerine kurulan Hasankeyf Kalesi Ortaçağ coğrafyacılığı tarafından hayranlıkla karşılanmış ve dünyada böyle güzel, acayip bir kale görmediklerini söylemeden de geçememişlerdir.²⁰⁵Kalenin ihtişamının yanı sıra, tüm heybetiyle El-Cezîre topraklarına can veren Dicle Nehri şehrin hemen dibinden geçer ve karşı düzlüklere taş köprüler sayesinde geçilirdi.²⁰⁶Kale ile ilgili Şeref Han'ın Şerefname adlı eserinde çok ilginç bir hikâye anlatılmaktadır. Kendinden önceki yazarların eserlerinde buranın isminin Hasankeyf olarak geçtiğini belirterek, bunun temelini ise şu hikâyeye dayandığını belirtmektedir. Vaktiyle kalenin kurucusu ve hükümdarı olan ve ismi zikredilmeyen kişi, yönetimi zamanında Arap ileri gelenlerinden Hasan adında bir kişiyi yakalayıp kalenin hapisanesine atmıştı. Hapishane günleri uzayıp da Hasan helâka yüz tutunca ve kendisinden ne istendiğini de öğrenemeyince hükümdara şu haberi gönderdi: “ben helaka yüz tuttum; birkaç günden, hatta birkaç saatten başka bir şeyim kalmadı. Hükümdardan ricam, banan ufak bir fırsat versin, daha önce birlikte getirdiğim atıma bineyim; bir saat at sırtında kalede dolaşım, sahip olduğum atılganlığı ve at biniciliği sanatındaki hünerimi, atı koşturmaktaki ve cirit atmadaki ustalığımı hükümdarın gözleri önüne seriyim. Ondan sonra, hayatımı bağışlamak ya da beni ortadan kaldırmak konusunda hükümdarın işaretiyle bağlı olacağım.” demiştir.²⁰⁷Bunun üzerine hükümdar onun bu isteğini ve arzusunun gerçekleştirilmesini olumlu karşılayarak atının hazırlanmasını emretti; at hazırlanınca binmesine izin verdi. Hasan hemen ansızın çıkan bir şimşek gibi atın sırtına atladı ve kalenin içinde bir taşkın sel gibi koşup dolaşarak, atıyla ve son derece ustalığıyla hükümdara hızlı hareketler ve oyunlar gösterdi. Sonra atını sert bir şekilde mahmuzladı, sıkıştırdı ve yüksekliği 150 mimar ziraidan fazla olan kalenin şerefesinden tehlikeli bir atlayışla aşağıya atladı ve kalenin yanından geçen Dicle

²⁰⁵ İbn Havkal, a.g.e., s. 224; Şemseddin Dimaşkî, *Kitâbu nuhbeti'd-dehr fi acâibi'l-berri ve'l-bahr*, yay. M. A. F. Mehren; ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994, s. 192; Yakut el-Hamevi, a.g.e., C. II, s. 265.

²⁰⁶ Yakut el-Hamevi, a.g.e., C. II, s. 265.

²⁰⁷ Şeref Han, *Şerefnâme*, trc. M.Emin Bozarlan, 3.Basım, İstanbul, Hasat Yayınları, 1990, s. 175.

sularının dalgaları arasına düştü. Fakat atın karnı parçalandı. Bu yüzden Hasan yüzmeye başladı ve sonunda selamet sahiline ulaşarak o korkunç vartadan ve o kanlı dalgadan kurtuldu. Hasan gözlerden kaybolduğu zaman arkasından yüksek bir sesle, “Hasan keyf!”²⁰⁸Diye bağırmişlar. O günden beri “Hasankeyf” sözünün bu garip hikâyedengeldiği söylenir.²⁰⁹

Başka bir rivayete göre de, kalenin mimarının adı Keyfa b. Talun olmasından dolayı yaptırdığı kaleye kendi ismi verilmiş ve böylece burası “HısnKeyfa” olarak adlandırılmıştır.²¹⁰

Ortaçağda Hısn-ı Keyfa’yı gezen bu şehri gezen coğrafyacı ve seyyahlar şehrin çok zengin bir yer olduğunu eserlerinde dile getirmişlerdir. Şehrin çok muhkem kalesi olup şehirde çok sayıda kilise ve cami yer almaktadır. Buranın çarşısı, hanları çok iyi olup içlerinde çok iyi ve kaliteli ürünler satılmaktadır. Ayrıca Hısn-ı Keyfa güzel ve renkligüvercinleri ile de ortaçağda meşhurdur.²¹¹Hasankeyf eski zamanlarda çok büyük bir şehir olup birçok melikin saltanat merkezi konumunda idi. Burada yer alan evlerin çoğu Tur Abdîn’de olduğu gibi taştan yapılmıştır. Bazı insanlar da bu dairelere ihtiyaç duymaksızın hazır buldukları mağaralarda barınmaktaydı. Özellikle sıcak yaz aylarında bu ev ve mağaralarda çok sayıda ve şiddetli zehirleri ile meşhur Hısn-ı Keyfa akreplerinden bahsedilir.²¹²Hısn-ı Keyfa ile Mardin arası 6 günlük mesafeydi. Şehre varılmadan önce sağ tarafta küçük bir tepenin üstüne birkaç ağıl oyulmuş ve sol tarafta başka bir tepede şehrin önemli bir kısmı kurulmuştur.²¹³Bu tepenin eteklerinde bol sayıda mağara yer almaktadır. Hepsi zemin yüzeyinde olup kâfi derecede yüksekliğe sahiptirler. Ağıllarda oturanların evlerine ulaşan sokaklar ve yollar vardır. Bu ağılların bir bölümünün zeminden yüksekliği 300 adımdır mağaralardan ve yollardan daha yüksekte yer alırlar. İnsanlar ve hayvanlar bu yollardan geçtiklerinde onları havada yürüdükleri zannedilir. Bu yollardan geçip sol tarafa dönerek şehre girilir. Burada çok sayıda kumaş taciri yer alır. Halkın çoğunluğu da burada yaşar. Şehrin çevresi ise bir mil

²⁰⁸ “Keyf” Arapça da nasıl, durum ve şaşkınlık ifade eden hal demektir. Buradaki anlamı ise “Hasan nasıl”, “Hasan nasıl bunu yapabildin” şeklindedir. Bkz. Şeref Han, **a.g.e.**, s. 176.

²⁰⁹ Şeref Han, **a.g.e.**, s. 176.

²¹⁰ Şeref Han, **a.g.e.**, s. 177.

²¹¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 224.

²¹² Ali Saib, **a.g.e.**, s. 352.

²¹³ Josaphat Barbaro, **a.g.e.**, s. 65.

kadardır. Şehrin içerisinde birkaç camii ve çok sayıda güzel yapılar vardır. Şehrin hemen dibinden geçen nehringenişliği 300 ayak olup bu da yaklaşık olarak 91,2 metreye tekabül eder. Günümüzde ise yaşanan kuraklık nedeniyle mesafe 20 metreye kadar düşmüştür. Nehrin üzerine ağaçtan, sadece kendi ağırlığına dayanan ve suyun içine dikilmiş kalasların ucunda yer alan, büyük bir köprü yapmışlar. Su o kadar derin ki hiçbir şey tek parça olarak onun dibine değmemektedir.²¹⁴Buraya bağlı çok sayıda köy vardır. Ortaçağ coğrafyacıları Hısn-ı Keyfa'nın, el-Far ve Hadise şehirlerinden daha büyük olduğunu söylemişlerdir. Buradaki halk içme suyunu Dicle Nehri'nden temin eder.²¹⁵ Buranın geliri ise yaklaşık olarak 82.500 dinardır.²¹⁶

Buranın toplumsal yapısı da daha çok Ortaçağ sistemine göre şekillenmiştir. Burada çok sayıda aşiret ve kabile yaşamaktadır. Hasankeyf aşiret ve kabilelerinin en önemlileri ve önde gelenleri 13 tanedir. Bunlar: Aşti, Mihalbi, Mihrani, Becnevi, Şakaki (Şeqaşi), İsturki, Büyük Kurdli, Küçük Kurdli, Reşan, Kişki, Cılki, Hendeki, Sohani ve Bidyan'dır. Hasankeyf'e yakın önemli yerler ise Beşiri, Tor (Midyat) ve Erzen nahiyeleridir.²¹⁷Hısn-ı Keyfa ile Midyat arasında yaklaşık olarak 50 km olup burayla ulaşım genelde dar geçitlerden sağlanır.

1.2.3. Cezîre-i İbn Ömer (Cizre)

Güneydoğu Anadolu bölgesinde, Dicle'nin Türkiye'yi terkedip Suriye topraklarına girdiği mevkiin çok yakınında bulunan Cizre, Dicle ırmağının sağ (batı) kıyısında deniz seviyesinden 400 m. kadar yüksekte kurulmuştur. Anadolu'yu Kuzey Mezopotamya'ya bağlayan, Büyük İskender'in de Dicle'yi aşarken kullandığı bu önemli geçit noktasını kontrol eden ve Ortaçağ Arap coğrafyacılarının sık sık sözünü ettikleri Bâdabdâ Kalesi'nin yer aldığı Cizre ve çevresi İslâm'dan önce çeşitli imparatorlukların hâkimiyeti altında kalmış, İslâmiyet'in doğuşuna yakın tarihlerde Bizans İmparatorluğu ile Sâsânî'ler arasında çetin mücadelelere sahne olmuştur.

²¹⁴ Josaphat Barbaro, **a.g.e.**, s. 66

²¹⁵ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 224; Makdisî, **a.g.e.**, s. 141.

²¹⁶ Hamdullah Müstevfi, **a.g.e.**, s. 104.

²¹⁷ Şeref Han, **a.g.e.**, s. 177.

Daha sonra Sâsânîler'in eline geçen yöre. Hz. Ömer zamanında İyâz b. Ganm tarafından fethedildi. Fetihden iki asır sonra Cezîre-i İbn Ömer adını aldı.²¹⁸

Cezîre-i İbn Ömer ile Musul arası 3 günlük mesafedir. büyük bir şehir olan Cezîre-i İbn Ömer'in üç tarafı sularla çevrilidir. Dicle Nehri şehir ile Cudi Dağı arasından akar. İlkın Şah Erdeşir Babakan bu şehri kurmuştur. Buraya bağlı 100'e yakın köy vardır.²¹⁹

İsminin Ortaçağda Cezîre-i İbn Ömer şeklinde nitelendirilmesi buranın Hz. Ömer döneminde fethinden kaynaklanır. 197 (812-813) senesinde Abbâsî Halifesi Emin tarafından bölgeye vali olarak gönderilen Hasan b. Ömer b. Hattâb el-Tağlibi tarafından 200 yıl sonra inşa edildi ve onun ismi ya da Hz. Ömer'in burayı fethine istinaden bu isimle adlandırıldı.²²⁰ Bir başka görüş ise Hicretin 250 (864/865) senesinde burası Hasan b. Amr tarafından yapıldığı için Cezîretü'l-Amr ismini almıştır. Kürtler arasında ise burası Cezîretü'ş-Şerif olarak geçer.²²¹

Cezîre-i İbn Ömer'in çevresi Dicle nehri tarafından bir hilal gibi kuşatılmıştır. Şehrin çevresinde bostanlar(verz)²²² vardır ve halkın çoğunluğunun geçimi buradandır.²²³ Buranın çok iyi üzümleri vardır. Ayrıca badem, incir, fındık, ceviz ve kurutulmuş yemişleri ile ticari hayatta dâhil olur. Ermeniyye'den, Rum bölgesinden, Meyyâfârikîn ve Erzen civarından Musul yönüne giden ticaret kervanları buraya da uğrar. Bu yüzden burası aktif ticaret alanı olup her mevsimde burada ticari yoğunluk vardır. Buranın geliri ise yıllık 170.200 dinardır.²²⁴

İbn Battûta, Musul'dan sonra nehirle çevrili büyük bir şehir olan Cezîre-i İbn Ömer'e (Bugünkü Cizre) varmıştır. Kendisi burayı gezdiğinde buranın büyük kısmı harabe haldeydi. Buranın sakinlerinin mükemmel bir karaktere sahip olduğunu ve

²¹⁸ Metin Tuncel, Abdülkerim Özaydın, "Cizre", **DİA**, C.VIII, İstanbul, 1993, s. 37.

²¹⁹ Hamdullah Müstevfi, **a.g.e.**, s. 103.

²²⁰ İbnü'n-Nedim, **a.g.e.**, s. 67; Şemseddin Dımaşkî, **a.g.e.**, s. 190; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, II, s136; Casim Avcı, "Tağlib: (Beni Tağlib)", **DİA**, İstanbul, C. XXXIX, 2010, s. 375; Robert G. Hoyland, **Seeing Islamas Others Saw it : A Surveyand Evaluation of Christian, Jewishand Zoroastrian Writings on Early Islam**, Princeton, The Darwin Press, 1997, s. 443; M.Hartmann, "Cezîre-i İbn Ömer", **İA**, C. III, s. 153; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s.93.

²²¹ Karçınzade Süleyman Şükrü, **a.g.e.**, s. 135.

²²² Buradaki bostanlarda özellikle kavun ve karpuzun yanı sıra Tirozi denilen ve beyaz tırtırlı şekilde olanhyar familyasından bir sebzedir ki bunun hem turşusu yapılır hem de çiğ yenilir. Bugün dahi bölgede yetiştirilir. Bunların yetiştirildiği tarlaya Verz denilir.

²²³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 225; İstahri, **a.g.e.**, s. 75; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, II, s138; **Hudûdu'l-âlem**, s. 157; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, II, s. 753.

²²⁴ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 225; İdrisî, **a.g.e.**, 664; Hamdullah Müstevfi, **a.g.e.**, s. 103.

çok misafirperver olduklarını söylemeden geçememiştir. Güzel bir çarşısı ve çok eski, tarihi bir mescidinin²²⁵ olduğundan bahseder. Mescidi gibi şehrin dışındaki surlarda taşlardan yapılmazdır.²²⁶ Şehrinönünden geçen Dicle Nehri üzerinde harap vaziyette fakat hala kullanılmakta olan bir kalker köprü ve ayrıca bu nehir üzerinde ahşap bir köprü de mevcuttur. Şehirmerkezinin içinde bir, doğu tarafta Şah Karyesinde Kasr-ı Rum adıyla anılan yerde üç, kuzeyde Finik karyesinde bir ve bunun dışında da olmak üzere bu civarda toplam sekiz tane büyük kale harabeleri vardır. Bunun dışında şehrin kuzeybatı tarafında Kala'ı Fenek mevcut olupve çok güzel olduğu rivayet edilir.²²⁷ Bu kale hala burada varlığını devam ettirmektedir. Şayet hemen nehrin kenarında olan kaleden bahsediliyorsa, bunun günümüzde ismi Burc-i Belek²²⁸ olan kale olma ihtimali yüksektir.

Cezîre-i İbn Ömer şehrinin çok güzel ve hoş alanları vardır. Bu bölge iyi atların kaynağıdır. Burada çok iyi atlar yetiştirilir. Buranın pazar fiyatları çok düşük olup çok güzel meyveleri vardır.²²⁹ Buraya bağlı nahiyeler ise Feysabur, Bağaynasa, el-Muğise ve Zavazan (Zozan)'dır.²³⁰

Kur'an- Kerim'de adı geçen ve Hz.Nuh'un gemisinin oturduğu Cudi dağı buradadır. Burada Semânin Köyü yakınındaki Cudi Dağı'na Hz.Nuh'un gemisi oturmuştur.²³¹ Cûdi Dağı Hz.Nuh'un Tufan zamanında altı ay kadar içinde buldukları geminin konduğu yerdir. Bu dağ çok yüksek olup dağın zirvesinde Hz.Nuh'un (a.s.) yüce makamları hala ziyaretgâh halindedir.²³² Semanın, Cudi

²²⁵ Cizre Ulu Camii.

²²⁶ İbn Battûta, **a.g.e.**, C. I., s. 336.

²²⁷ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 282-283; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 753; Ali Saib, **a.g.e.**, s. 354; Karçınzade Süleyman Şükrü, **a.g.e.**, s. 135.

²²⁸ "**Burca Belek**" ismi ile ilgili iki rivayet söz konusudur. İlki Kalenin 1596 yılında Cizre Azizân Beyi Şeref bin Muhammed bin Han Abdal tarafından, atası Emir Belek (Balak Gazi- ö.1249) adına inşa edildiği rivayet edilir. Diğeri ise kale isminin bu şekilde kullanılmasının kalenin yapımında kullanılan taşların renginden kaynaklandığı rivayettir. Kale Dicle nehrine nazır vaziyettedir. Bu kale Osmanlılar devrinde doğuda merkez Cizre olmak üzere kurulmuş olan Botan Emirliği'nin Miri olan Mir Zeyneddin'in sarayı ve yönetim merkezi idi. Osmanlı Devleti son dönemlerinde bölgedeki Hamidiye Alayları'nın merkezi idi. Daha sonra bu işlevini Askeri Garnizon olarak görmüştür. Günümüzde yıkılmaya yüz tutmuş bir harabedir. **Burc**: Arapçada Saray, Surların yüksek yerleri anlamındadır. Bkz. Mevlüt Sarı, **Arapça-Türkçe Lügat**, İstanbul, y.y., s. 83; **Belek**: Kürtçe bir kelime olup alaca, alacalı anlamındadır.

²²⁹ Makdisî, **a.g.e.**, s. 136.

²³⁰ Makdisî, **a.g.e.**, s. 137.

²³¹ Kudame b. Cafer, **Kitâbü'l-harac ve sînâatü'l-kitâbe**, thk. Muhammed Hüseyin Zebidi, Bağdad, Dârü'r-Reşid, 1981, s. 176; İdrisî, **a.g.e.**, s. 664; İstahri, **a.g.e.**, s. 78; İbn Hurdazbih, **Kitabu'l-memâlik ve'l-mesâlik**, nşr. M. J. De Goeje, Leyden, Brill, 1889, s. 245; Makdisî, **a.g.e.**, s. 136.

²³² Ali Saib, **a.g.e.**, 354.

dağının eteğinde yer alır. Burada Tur Abdîn'in kuzeyinde kalan memleketlerinden gelen bol sular vardır. Vehb b. Münebbih'ten gelen rivayete göre: Nuh gemiden çıkınca bir tane köy inşa etti ve orayı Semanın diye adlandırıldı. Tufan'dan sonra Hz. Nuh (a.s.) ilk evi burada inşa etti. Beraberindeki her bir kişi için bir ev inşa etti. Seksen kişilik bu köye bu sebeple Semanın denilmiştir. el-Cezîre'de inşa edilen ilk şehir buydu.²³³Semanin ile Cezîre-i İbn Ömer arası 1 merhalelidir.²³⁴**Sûk-i Semanın:** Bu köy Cudi Dağı'nın dibinde yer alır. Burası dünya üzerinde kurulan ilk makam yeridir. Burası şimdi harab vaziyettedir.²³⁵

Burada yetişen önemli âlimlerden biri olan Ebu'l Kasım Ömer B. Sabit es-Semânî nahiv alanında usta idi.Semanîli olduğundan kendisine Semanî denilmiştir. Nahvi çok iyi bilen bir âlim olup nahivde otoriteydi. İbnHallikan'ın anlattığına göre Arap nahiv ustası Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'denders almıştır. el-Lüma' adlı eserinin şarihidir. (ö. 442 /1050-1051).²³⁶

Hz. Nuhkâyesiise şu şekildeydi:

Nuh insanları Allah'a davet etti. İnkâr ederek aşırı gittiler ve davetini reddettiler. O da onlara beddua etti. Allah ona "bir gemi yap" buyurdu. Geminin yapımı bitince, Cebrail ona içinde Âdem'in kemikleri olan bir tabut getirdi. Gemiye mart ayının 19.gününe tekabül eden Cuma günü bindiler. Nuh ve beraberinde olanlar su üstünde kaldılar. Allah beş ay boyunca bütün yeryüzünü suya gark etti. Sonra Allah yere suyu emmesini, göğe de yağmuru kesmesini emretti. Gemi Cudi üzerine oturdu. Cudi ise Cezîre-i İbn Ömer'de yer alan bir dağdır. Cudi ile Dicle arası sekiz fersahtir.Geminin oturduğu yer bu dağın tepesinde halen durmaktadır.²³⁷Sonra Nuh gemiden indi. Yanında üç oğlu, Sam, Ham ve Yafes; oğullarının üç hanımı; kırk erkek ve kırk kadın vardı. Dağın eteğine indiler ve orada bir şehir kurdular ve şehre Semanın (Seksen) adını verdiler.Hicri 332 (943-944) yılında dahi bu ismi hala

²³³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 229; İdrisî, **a.g.e.**, s. 664; Makdisî, **a.g.e.**, s. 139; İstahri, **a.g.e.**, s. 78; Dineverî, **a.g.e.**, s. 46; İbn Vâsıl, **Kitabü't-tarihî's-Salihî**, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, C. I, 2010/1430, s. 100.

²³⁴ Makdisî, **a.g.e.**, s. 149.

²³⁵ Hamdullah Müstevfi, **a.g.e.**, s. 105; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, C. I, s. 101; Herevi, **a.g.e.**, s. 153.

²³⁶ İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII., s. 160; Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", **DİA**, C. XIX, Ankara, 1999, s.398.

²³⁷ Mes'udî, **Murûcu'z-zeheb: Altın Bozkırlar**, trc. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge, 2004, s. 23; Ca'fer Kudai, **Târîhü'l-Kudai: Kitâbuuyuni'l-maârif ve fünüiahbâri'l-halâif:Kitâbü'l-inba'ani'l-enbiya ve tevârihi'l-hulefâ**, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Misri, Mekke, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1995/1415, s.80.

taşımaktadır. Sonra bu seksen kişiden kimse kalmadı Allah, insan soyunu Nuh'un bu üç oğlundan çoğaltmıştır. Gemiye gelmeyen oğlunun ismi ise Yam'dır. Nuh yeryüzünü çocukları arasında bölüştürdü ve her birine bir bölgeyi tahsis etti. Nuh tufandan sonra üç yüz elli yıl daha yaşamış ve toplam ömrü 950 yıldır.²³⁸Cezîre-i İbn Ömer'de bir Yahudi Mabedi vardır. Bunu Üzeyir (Ezra) inşa etmiştir. Burada yaklaşık dört bin Yahudi yaşamaktadır. Bunların hahamları ise Mebher, Yosef (Yusuf) ve Riye (Riya)'dır. Yahudiler dini bayramlarında (Av ayının 9. gününde)²³⁹ ibadet için bu mabede gelirler.²⁴⁰

Cezîre-i İbn Ömer sınırlarında, Basurin Dağı ve Ba'aynasa sınırlarına yakın olan Karda kasabasındaki arpadan iki mahsül elde edilir ve toplamı 100.000 dinar değerindedir. Orada değer olarak taş değirmenleri vardır ve gelirleri 30.000 dinar değerindedir. Tüm bölgeden elde edilen gelirin toplamı ise 16.290.000 dirhemdir.²⁴¹Semanin, Basurin ve Feysabur Cudi civarındadır.²⁴²Cudi Dağ Silsilesi içinde Hasankeyf ve Siirt'e doğru 70 çeşit üzüm yetişir.²⁴³

1.2.4. Nasibin (Nusaybin)

Günümüzde Mardin'e bağlı bir ilçe olan Nusaybin, Mardin-Midyat eşiği denilen (Tur Abdîn) bölgede Hermes (الهَرْمَس) suyunun Türkiye'yi terk ettiği yerde kurulmuştur. Asur döneminde buranın ismi Na-sa-bi-na olarak geçer Yunanlılar ise bu şehre Mygdonious(Diğer adı Hermes) nehrine nispet olarak Antiochia Mygdoniae derler. Sonradan Romalılar buraya Nesibis demişlerdir.Talmut'ta ise o şehir Nasibin(נַצִּיבִין)şeklinde geçer.²⁴⁴Büyük ihtimalle Sâmi diline ait bu isim eski sikkeler

²³⁸ Mes'udi, a.g.e., 24.

²³⁹ Yahudi inancına göre, Av ayının ilk dokuz günü yas tutulur. Ondan sonra bayram edilir.

²⁴⁰ Bünyamin et-Tûtilî, **Rihletu Bünyamin et-Tûtilî**, trc. Azra Haddâd, Abu Dhabi, 2002/1423., s. 287; Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, **Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri**, Trc. Nuh Arslantaş, 2. bs., İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2009, s. 66-67; Eliyahu Ashtor, "Jazirat İbn 'Umar", **Encyclopaedia Judaica**, ed. Cecil Ruth, Jerusalem, Keter Publishing House, C. IX, t.y., s. 1305.

²⁴¹ İbn Havkal, a.g.e., s. 219.

²⁴² İbn Havkal, a.g.e., s. 225.

²⁴³ Şemseddin Dimaşkî, a.g.e., s. 192.

²⁴⁴ Bünyamin et-Tûtilî, a.g.e., s. 285; dipnot:3; E. S. Edwards, C. J. Gadd, N.G.L. Hammond, E. Sollberger, **History of the Middle East and the Aegean Region 1380-1000 B.C.**, Cambridge, Cambridge University Press, C. II, 1975, s. 421.

üzerinde *NEΣIBI* şeklini korumuş olduğu gibi çeşitli kaynaklarda Nisibin²⁴⁵ Nisibis, Nittibin, Nıtıbeni, Nizzibi, Nsebin vs. şekillerde geçer.²⁴⁶ Ortaçağ kaynaklarında ise genellikle bu isim “Nasibin”²⁴⁷ şeklinde zikredilir. Nusaybin’in fazla meşhur olmayan bir ismi de Tezebbüb (Tezbib²⁴⁸)’dir.²⁴⁹

Babil hükümdarı Nemrud bölgeye hâkim olduğunda Nisibis başta olmak üzere burada üç tane büyük şehir kurmuştu.²⁵⁰ Adına ilk defa Asur krallarından Adad Nirari döneminde (m.ö. 912-889) rastlanan Nusaybin, Basra Körfezi üzerinden gelen yolların hiçbir doğal engelle karşılaşmadan ulaştığı bir şehirdi. Buradan itibaren ikiye ayrılıp Mezopotamya’yı Batı Anadolu’ya, Suriye limanlarına ve Diyarbakır havzasıyla Anadolu’nun başka noktalarına bağlayan bir stratejik misyon üstlenmişti. Asur’un merkezi Ninova’yı Anadolu ticaret merkezlerine ulaştıran bu önemli ticaret yolu üzerinde konaklama merkezi olarak gelişme gösteren Nusaybin M.Ö. 852-715 yılları arasında Asurlular’a bağlı bir eyaletin merkeziydi. M.Ö. 612 ‘de Asurlular’ın Babil’ler ve Medler’e karşı yaptıkları savaşlardan sonra Med, Babil ve ardından Pers egemenliklerini yaşadı. M.Ö. 331’de Büyük İskender’in Anadolu’da Pers Hâkimiyetine son vermesi üzerine burası Makedonyalılar’ın eline geçti. İskender’in komutanlarından ve haleflerinden olan Selevkos buraya bir Makedon kolonisi yerleştirdi. Selevkoslar’ın daha sonraki krallarından IV. Antiochos zamanında (m.ö. 175-164) ele geçirdi ve gemiler vasıtasıyla nehirden yapacağı Irak seferi için burada bir tersane inşa etti.²⁵¹

Ardından Partlar’ın eline geçen şehir Partlar’la Ermeniler ve Partlar’la Romalılar arasında birkaç kez el değiştirdi. M.S. 195 yılında ise Nusaybin kesin olarak Roma topraklarına dâhil oldu. Yeni bir sınır eyaletinin merkezi olan şehir ülkenin doğu sınırının güçlü bir istihkâmı haline geldi. Ardından önemli bir Hristyanlık merkezi oldu. 363’te Sâsâniler’in eline geçti ve halkının bir kısmı

²⁴⁵ Willem Alexander Van Leer, **Jaarbericht van Het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap ex Oriente Lux**, Leiden, II, 1943, s. 752.

²⁴⁶ Metin Tuncel, “Nusaybin”, **DİA**, İstanbul, C. XXXIII, 2007, s. 269.

²⁴⁷ İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, thk. Rıza Teceddüd, 2. bs., y.y., y.y., 1971, s. 424; İbn Cübeyr, **Rihletu İbn Cübeyr, Beyrut**, Dâru Sadır, 1964, s. 214; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. V, s. 289; İbn Battûta, **a.g.e.**, C. I, s. 336.

²⁴⁸ Bir şeyin içine kuru üzüm koyma. Yaş meyveyi kurutma.

²⁴⁹ İbnü'n-Nüzhet Cevad, **a.g.e.**, s. 115.

²⁵⁰ Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, trc. Ernst A. Wallis Budge; Türkçeye trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, C. I, 1945, s. 75.

²⁵¹ Bünyamin et-Tûtilî, **a.g.e.**, s. 285.

Âmid'e bir kısmı da Nasibinü's-Sagir'e tarafına göç etmek zorunda kaldı. Hristyanlığın mezheplere ayrılmasından sonra V. yüzyılın başlarında el-Cezîre bölgesinde Ya'kubilik yaygınlık kazandı. Özellikle Diyar-ı Rebia'da Ya'kubîlerin sayısı arttı. 489'da Edessa (Urfa) Nesturi metropolitliği Nusaybin'e nakledildi böylece burası Nesturiliğin merkezi konumuna geldi. 639 yılında ise İslâm hâkimiyetine geçti.²⁵²

Nusaybin aynı zamanda Hristiyanlık âlemi açısından da önemli bir yere sahiptir. Burada yer alan Deyr Mar 'Ûvcin, Ûcîn(دير مار أوجين) burayı önemli kılan mekânlardan biridir. Bu manastır Nusaybin'e bakan dağda kurulmuştur. Nusaybin'den 4-5 saat mesafede yer alır. Burası IV. yüzyılda patrik 'Ûvcin ismiyle inşa edildi. Bu kişi Kıptî olup çok meşhur bir rahipti ve Mısır'dan bu bölgeye Hristiyanlığı yaymak için gelmişti. Manastır VI. yüzyılda buraya yerleşen Keldanîler tarafından tamir edildi ve başına İbrahimb. el-Maa'rrayîn getirildi. İbrahim yanına elli rahip alarak buradaki görevine devam etti.²⁵³ 489 senesinde Urfa'dan Nusaybin'e taşınan hem rahipler hem de halk için eğitim veren Nusaybin Okulu (Nusaybin Akademisi) bu dönemde bilime önemli katkılar sağlamıştır. Bu okulda felsefe, mantık, coğrafya, hendese ve vaaz dersleri verilirdi.²⁵⁴ Bu akademinin, ikinci kurucusu Mor Barşawmo (Barsawmo) ve onun buraya müdür olarak atadığı Narsay, Urfa Akademisi'nin eski öğrencilerindendir.²⁵⁵

Müelliflerin önemli bir kısmına göre ortaçağda el-Cezîre'nin en güzel şehri Nasibin'dir²⁵⁶. Bu dönemde Nusaybin'in önemli bir şehir ve ticaret merkezi olduğu görülüyor. Fakat gelen kervanlar ve seyyahlar şehrin dışına ve çevresine hayran kalmış, şehrin içini ise pek takdir etmemişlerdir. Diyar-ı Rebia'dan olan Nasibin çok büyüktür ve düz bir alana sahiptir. Buranın suru ve çok sayıda çarşısı vardır. Burada

²⁵² Levent Öztürk, **İslam Toplumunda Hristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar**, İstanbul, 1998, s. 50; Metin Tuncel, **a.g.m.**, C. XXXIII, s. 269.

²⁵³ Şâbüştî, **a.g.e.**, s. 238.

²⁵⁴ Şâbüştî, **a.g.e.**, s. 240; Lee JaeYoung, R. B. Serjeant, J. D. Latham, **Religion: Learning and Science in the Abbâsîd Period**, Cambridge, Cambridge University, 1990, s. 248; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi: Madrasto d Urhoy**, trc. Yaşar Gönenç, İstanbul, Yaba Yayınları, 2002, s. 158.

²⁵⁵ E. R. Hayes, **a.g.e.**, s. 164; M.J.-B. Chabot, **a.g.e.**, s. 47.

²⁵⁶ **Hudûdu'l-âlem**, s. 155.

sırmalı ipek kumaş sanayisi vardır. Burada üretilen elbiseler ise çok kaliteli olup çok rağbet görmektedir.²⁵⁷

Orta büyüklükte bir şehir olan Nusaybin'in çok güzel bir manzarası olduğu dönemin müellifleri tarafından rivayet edilir. Önünde ve arkasında göz alabildiğince uzanan yeşil bir ova vardır. Şehrin kuzey tarafında Tur Abdîn sınırlarından Balusa (بالوسا) veya Babalusa (ببالوسا) denilen yerden çok büyük bir su kaynağı çıkar. Hermes (حرمس) adı verilen bu kaynak çok hızlı ve şiddetli bir şekilde dağın dibinden çıkar. Buranın suyu çok güzel olup bu mekân çok nezihtir. Ya'kubî bu nehrin üzerinde Rumî tarzda yapılmış çok sayıda eski köprü bulunduğunu dile getirmektedir.²⁵⁸ Ayrıca şehrin en eski mescidi olarak bilinen Benî Bukre Mescidinin miladi 1300'lere kadar ayakta olduğu gelen rivayetler arasındadır. Bu mescid Nusaybin'de kurulan ilk mescid olarak da bilinir.²⁵⁹ Aynı zamanda burada Mescid-i Nebi ve Mescid-i Bâb-ı Sincar da vardır. Bâb-ı Sincar Mescidi'nde Hz. Osman'ın gönderdiği Kur'an Mûshâfi da vardır.²⁶⁰ Bir diğer mescid ise Ebû Hureyre Mescidi'dir. Mescidin giriş kapısında Yunanca yazılmış ve tercümesi şu şekilde olan bir yazı bulunmaktadır: "Sırt ağrısı için yararlıdır ve tecrübe edilmiştir." Kaynakta mescidin suyu mu yoksa taşın kendisinin mi yararlı olduğu açıklanmamıştır. Hz. Ali (r.a.) ve Zeynel Âbîdin, mezarlarının burada olduğu rivayet edilir ve Hz. Ali mezarında (meşhed) Unnab Ağacı olduğu söylenir.²⁶¹

Buradaki Hermes kaynağı ile ilgili bir rivayet şöyledir: Bu suyun çok fazla olması ve şiddetli bir şekilde şehre akması ve bazen taşkınlara sebep olmasından dolayı kaynağın menbağı kurşun yığını ve taşlarla kapatılmaya çalışılmıştır. Abbâsi Halifesi el-Mütevekkil-Alellah, Nusaybin'e gelince bu kaynağın kapatıldığını duymuş ve derhal açılması için emir vermiştir.²⁶²

²⁵⁷ İdrisî, **a.g.e.**, s.661; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 282-283; Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 142; Hasan b. Ahmed Mühellebi, **el-Kitâbü'l-Azizi: el-mesâlik ve'l-memâlik**, thk. Teysir Halef, Dımaşk, 2006, s. 112; İbnü'l-Verdi, **a.g.e.**, s. 54.

²⁵⁸ Ya'kubî, **el-Büldan**, trc. M. E. Ayati, Tehran, 1964, s. 142; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 124; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s.95.

²⁵⁹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 125.

²⁶⁰ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 126.

²⁶¹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 125; Herevi: Harawi, **Kitâbü'l-işârât ila ma'rifeti'z-ziyârât: Guide des lieux de pelerinage**, Damas, Institut Français de Damas, 1957, LXIV, s. 146-147.

²⁶² Zekeriyya el-Kazvîni, **Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd**, s. 368.

Şehrin kuzey tarafından çıkan bu nehri üzerinde birçok devletin kalıntıları olan eserler vardır. Dalin karyesinde günümüzde Aksu ve Karasu diye tabir edilen iki ayrı kaynaktan çıkan bu nehirler aşağıda Habur ve sonra da Fırat nehrine karışırlar.²⁶³Burası çok güzel ve nezih mekân olup mesire alanıdır. Akıp giden bu subostanları²⁶⁴, ovayı ve tüm kısımlarını sular. Daha sonra Nusaybin'e geçer. Bu su sayesinde şehir bahçelerle donatılmış ve olgun meyvelerle dolu birçok ağaç yeşermiştir. Nusaybin ve çevresinde 40.000 kadar bostan olduğu söylenir. Nusaybin halkının geçim kaynağı ise bundandır.²⁶⁵

Çok güzel bir şehir olup Musul'dan daha geniştir. Bol meyveleri, çok iyi hamamları ve yüksek alanları vardır. Buranın insanları çok iyi olup zengindirler. Uzadıkça uzayan çarşıları vardır. Şehrin taşlarla yapılmış çok sağlam kalesi vardır. Ama buranın her yerinde rastlanabilen akrepleri çok tehlikelidir.²⁶⁶ Burada bir kaynak var ki buradan beyaz renkli²⁶⁷ bir madde çıkar. Bu madde evlerin ve hamamların yapımında yapı malzemesi olarak kullanılır.²⁶⁸Buranın meyve ve üzümü çevreye göre çok iyidir. Bunlardan elde edilen şarabı da meşhurdur. Burada çok sayıda ağaç olup bu ağaçlar burayı nemlilikten korumaktadır. Nusaybin surları çok uzun olup çevresi yaklaşık 6500 adımdır. Burada çok sayıda öldürücü akrep olup bataklıklardan üreyen sivrisinekleri çok fazladır. Buranın kalesinde zehirli hayvanât ve böcek ısırmaları²⁶⁹ hayatı olumsuz etkiliyordu. Yıkık dökük kale bir süre sonra onarıldı.

²⁶³ İstahri, **a.g.e.**, s. 73; Ali Saib, **a.g.e.**, s. 353.

²⁶⁴ Nusaybin'e gelen bu su şehrin 37 km kuzeyinde yer alan Çağçağ (Beyazsu) Deresi ve kollarıdır. Günümüzde de Mardin, Midyat ve Nusaybin şehirlerinin içme suyu ihtiyacını karşılar. Ayrıca Bkz. Ross Burns, **a.g.e.**, s. 228.

²⁶⁵ İdrisî, **a.g.e.**, s. 661; İbn Battûta, **a.g.e.**, C. I, s. 337; **Hudûdu'l-âlem**, s. 155; Şemseddin Dîmaşkî, **a.g.e.**, s. 191; Ebû'l-Fida, **a.g.e.**, s. 282-283; Bünyamin et-Tûtilî, **a.g.e.**, s. 285; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, TTK, Ankara 2007, s. 752.

²⁶⁶ İdrisî, **a.g.e.**, s. 151; Makdisî, **a.g.e.**, s. 139.

²⁶⁷ Nıkar.

²⁶⁸ Makdisî, **a.g.e.**, s. 146.

²⁶⁹ Hamdullah Müstevfî ve İbnü'l Verdi'nin aktardığına göre yapılan bir sihir sayesinde bu şehre çekirge ve sivrisineklerin girmesi engellendi. Bu sihirden sonra sivrisinekler ve çekirgeler hiçbir zaman bu şehre giremediler. Selâhâddîn Eyyubî zamanında, şehrin surları inşa edilirken ağız kapalı bazı küplere rastlandı ve bunların bir hazine olabileceği düşünüldü. İçleri açıldığında içinde yalnız çekirge ve sivrisineklerin olduğunu gören askerler küplerden altın çıkmasını umut ederken karşılarında sivrisinek ve çekirge yığınından başka bir şey görememelerinin hüznünü yaşadılar. Nihayetinde kazı ve tamirden sonra şehrin eski harap halinden eser kalmadı ve şehir tümüyle onarıldı. Bkz. Hamdullah Müstevfî, **a.g.e.**, s.106; İbnü'l-Verdi, **a.g.e.**, s. 54.

Nasibin şehrinin etrafında genişalanlar vardır. Şehrin bereketli toprakları, güzel köyleri ve çokça sürüleri vardı. Şehrin çevresinde bir bilezik gibi kıvrılan suların etrafını bahçeler ve büyük gölgeleri kaplar. Burada beyaz güllerin yetiştiği fakat kırmızı güllerin yetişmediği yönünde rivayetler vardır.²⁷⁰ Burada yetişen güller dönemin önemli gül merkezlerinden olan Tümiran bölgesinde yetişen güllerden daha fazla olduğu söylenir. ²⁷¹Şehirden memnuniyetini ifade etmek için dönemin şairi Ebû Nuvas Nusaybin hakkında şöyle der ki;

*Nusaybin bana çok güzel geldi, ben onu razı ettim
Ah Nusaybin, keşke senden nasibim olsaydı.*²⁷²

İbn Cübeyr'e göre şehrin dışı, doğal bir cennet gibi, Endülüs'teki gibi ağaç ve yeşillikler ile kaplı, zengin, bereketli ve ihtişamlıdır. Şehrin iç kısmında ise insanın bakmak bile istemediği bir çöl dağınıklığı vardır.²⁷³ Bu dönemde yaşanacak olumsuzluklar şehri de etkilemiş ve burada salgın hastalık başlamıştır. İbn Cüzeyy ise bu konuda şu şiiri yazmıştır:

*“Nusaybin acayip bir yer, orada günler geçirdim
Nice hastalıkla boğuştum tarifsiz acılarla!
Oranın sularında kızarmaz gül, bulmaz rengini!
Suratlar sapsarı, insanlar hep ağlamakta!”*²⁷⁴

Zor günler ve harap olduğu dönemde şaireler Nasibin için şairler şunları söylemiştir:

*Nasibin'in nasibi Allah'tandır.
Bu vilayetin hepsinde zulüm ve işkence vardır.
İçi alev (cehennem) gibi olsa da
Dışı adeta bir cennet gibidir.*²⁷⁵

²⁷⁰ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 282-283.

²⁷¹ Hamdullah Müstevfi, **a.g.e.**, s. 106.

²⁷² İbn Battûta, **a.g.e.**, C. I, s. 337.

²⁷³ İbn Battûta, **a.g.e.**, C. I, s.337; İbn Cübeyr, **a.g.e.**, s. 214; İdrisî, **a.g.e.**, s. 150; Zekeriyya el-Kazvîni, **Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**, s. 259; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 752-753.

²⁷⁴ İbn Battûta, **a.g.e.**, C. I, s. 337.

²⁷⁵ Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. V, 289; Zekeriyya el-Kazvîni, **Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**, s. 468.

Dışının bu şekilde güzel olmasının sebebi Hermes Nehri'dir. Çevresine hayat veren bu nehir Nusaybin üzerine akar ve burada kollara ayrılır. Bir kolu ziraat ve yeşillikleri sulamak için kullanılır. Diğer kolu ise şehre akıyor ve sokakların arasından geçerek bazı evlere giriyor ve bir kolu da camiye ulaşıyordu.²⁷⁶ Caminin ortasından geçen su biri avluda diğeri doğu kapısında bulunan iki sarnıca dökülüyor ve caminin dışında yer alan iki havuz da bu sarnıçlardan besleniyordu. Şehrin güney kapısının yanında nehrin üzerinde sert taşlardan bir köprü yapılmıştır. Bu şehirde iki medrese ve bir de hastane bulunmaktadır.²⁷⁷ Burada yer alan dört adet dikili taş altışar zirâ' aşarı²⁷⁸ uzunluğundadır.²⁷⁹ Şehirde güzelliği ve kokusu ile benzersiz bir gül üretimi olduğu ilave edilmektedir.²⁸⁰

Halk Nusaybin'e o kadar değer verir ki buranın korunması için ellerinden gelen tüm tedbirleri alma yoluna gitmiştir. Rivayete göre ticaret için Nusaybin'e gelen ve salgın hastalık taşıdığı anlaşılan bir tacir şehrin ileri gelenleri tarafından yakalanır. Kendisine iki şahit huzurunda bu hastalığı Nusaybin'e gelmeden öncetaşdığı ve hastalıklı haliyle şehre girdiğini söylenmesi istenir. Aksi takdirde bir daha bu şehre alınmayacağı kendisine bildirilir. Böyle bir uygulamaya geçilmesinin sebebi Nusaybin'de var olan salgın yüzünden insanların hasta olduğu söylentisini engellemektir.²⁸¹

Nusaybin hakkında İslâm kaynaklarında yer alan bir rivayet şöyledir. Buna göre Peygamber Efendimiz (s.a.v) mirac gecesi büyükçe bir şehir görüyor. Bu şehri çok beğenen Efendimiz Cibril'e bu şehrin hangisi olduğunu sormuş Cibril de burası Nasibin'dir demiştir.²⁸² Ondan sonra Efendimiz şu şekilde dua etmiştir: "Allah'ım oranın fethini çabuklaştır ve orayı müslümanlar için bereketli kıl."²⁸³ Bu duanın kabulü olsa gerek bu bölge hem erken fethedilmiş hem de gerçekten bereketli kılınmıştır.

²⁷⁶ İbn Cübeyr, **a.g.e.**, s. 214-215; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 752-753.

²⁷⁷ İbn Cübeyr, **a.g.e.**, s. 215; İbn Battûta, **a.g.e.**, C. I., s. 337.

²⁷⁸ 1 Zirâ' = 64 cm. Her dikili taşın uzunluğu da bu hesaplama göre 3.84 m.'dir.

²⁷⁹ Ali Saib, **a.g.e.**, s. 353.

²⁸⁰ İbn Battûta, **a.g.e.**, C. I., s. 337.

²⁸¹ Zekeriyya el-Kazvîni, **Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd**, s. 467; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 752-753.

²⁸² İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 179.

²⁸³ Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. V, s. 289; İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 180; Zekeriyya el-Kazvîni, **Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd**, s. 467.

Tudelalı Bünyamin Nusaybin'i²⁸⁴(נצירבין- İbranice ismi) gezdiği dönemde burada 1000 kadar Yahudi yaşadığını söylemiştir.²⁸⁵Ayrıca şehrin içinde manastırlar olup buranın Hıristiyan cemaati de vardır. Şehir genelde taş yapılardan inşa edilmiş olup özellikle yaz aylarında çok sıcaktır. Şehirde sağlam kaleleri olup bunların içinde çok sayıda yılan vardır. Ayrıca Nasibin öldürücü ve çok zehirli akrepleri ile meşhurdur.²⁸⁶ Buradaki akreplerin menşesine bakıldığında günümüz Türkiye sınırlarında Leiurus'tan sonra en zehirli ikinci akrep tipleri olarak karşımıza çıkar.²⁸⁷Serahsi'nin aktarımına göre buranın akreplerle dolu olmasının hikâyesi şu şekildedir. İran şahı Enuşirvan Nasibin'i kuşatmaya gelince buranın halkı kaleyi savunmuş ve direnmiştir. Bunun üzerine Anuşirvan Şehrizor ve Tiranşah (?)kentlerinden getirdiği öldürücü akrepleri arrâde (mancınık) yöntemi ile surların iç tarafına atar. Belli bir süre sonra bu akrep sokmalarından dolayı birçok insan ölür. Neticede Anuşirvan'da burayı ele geçirir. Bu akreplerin ise aslının Kelha (كلها)²⁸⁸ bölgesinden geldiği de söylenmektedir.²⁸⁹Daha sonraki dönemlerde özellikle de Hz. Osman döneminde akrep sokmaları yoğunlaşınca Nusaybin valisi, Şam ve el-Cezîre valisi Muâviye'ye bir mektup gönderir. Mektupta halkın akrep sokmalarından çok muzdarip olduğunu ve tedbir için ne yapılması gerektiğini sorunca Muâviye; her fert her gece nöbet tutsun ve en az bir tane akrep öldürsün. Akrepler bitene kadar da bu şekilde devam edin. Böylece çözüme kavuşur cevabını verir.²⁹⁰

Nasibin hakkındaki rivayetlerden biri de Selmân-ı Farisî'nin İslâm'a girişi ile ilgilidir. Bu rivayete göre Selmân-ı Farisî bir gün kendi çiftliklerine giderken bir ses duydu. Sesin geldiği yönü takip edince orada Hıristiyanlar'ın ibadet ettiklerini gördü. Bundan etkilenen Selman onların dinine nasıl geçebileceğini sorunca Şam'a gitmesi

²⁸⁴ Nusaybin Musul-Şam ticaret yolunun ana güzergâhı üzerindedir. Rihaletu Fettahiye eserine göre ise de (1175) Nasibin'de 800 Yahudi'nin yaşamaktadır ve burada mabedleri vardır. Bkz. Bünyamin et-Tûtilî, **a.g.e.**, s. 285; dipnot:3.

²⁸⁵ Bünyamin et-Tûtilî, **a.g.e.**, s.285.

²⁸⁶ **Hudûdu'l-âlem**, s. 155; İstahri, **a.g.e.**, s. 73; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 124.

²⁸⁷ Mustafa Kürtüllü, "Mardin İli'nde Akrep Türlerinin (Ordo: Scorpiones) Dağılımı ve Sistemik Yönden İncelenmesi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi** Niğde Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Biyoloji Ana Bilim Dalı, Niğde, Ağustos 2006, s. 23.

²⁸⁸ Hermes Nehrinin çıktığı dağın karşısında yer alan bu köy günümüzde de aynı isimle anılmaktadır. Kelha (Kelehke) ise Kürtçe'de kale manasında olup, köy de aynı şekilde sarp bir tepelikte hisar gibi evlerden inşa olunmuş bu yüzden Kelehke (Kalecik) ismini almıştır.

²⁸⁹ Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. V, s. 288.

²⁹⁰ Zekeriyya el-Kazvîni, **Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd**, s. 468; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. V, s. 289; Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri: s. 256.

gerektiğini kendisine söylediler. Bir grup Hıristiyan tüccarla Şam'a gitti. Orda Piskoposa sizin dininize geçmek istiyorum diye istekte bulununca piskopos onu yanına aldı. O ölünce Selman'a Musul'da bir piskopos önerildi. Ardından Buradaki piskopos da ölümüne yakın Onu Nusaybin Piskoposuna gönderdi. Selmân Nasibin'de epeyce bir süre kaldıktan sonra Ammuriye geçti. Buradaki Piskopos ölmeden önce kendisine artık bizim dinimizde bizim gibi inanan kalmadı, ama Mekke'de bir peygamberin çıkacağına dair alametler var. Selmân-ı Farişî de oraya hicret ederken birlikte geldiği Yahudiler ona zulüm edip onu Vadi'l Kura bölgesindeki Yahudilere esir olarak sattılar. Selmân daha sonra Mekke'de Hz. Peygamber'i gördükten sonra Müslüman olmuştur.²⁹¹Günümüzde Selman-ı Farişî'nin makamı olarak bilinen Selmân-i Pâk ziyaretgâhı Nusaybin'de varlığını devam ettirmektedir.

Nusaybin ile ilgili bir başka rivayet şu şekildedir. Hz. Peygamber Taif'ten dönerken bir grup cinin onun Kur'an okuyuşunu dinlediğini ve İslâm'ı kabul ettiği Kur'an-ı Kerim'de ve diğer İslâm kaynaklarında zikredilir. İbn Hişam bu cinlerin Nusaybin cinleri olduğunu nakleder.²⁹²

1.2.5. Dârâ

Bir dağın eteğinde kurulan Dârâ, Büyük İskender tarafından öldürülen Darius tarafından yaptırılmış ve onun ismiyle adlandırılmıştır.²⁹³Eski adı Anastasiopolis olan Dârâ eski çağda Roma/Bizans sınırları içerisinde yer alıyordu.²⁹⁴Bizans İmparatoru Anastosios tarafından 507 tarihinde askeri bir şehir şeklinde tasarlanıp

²⁹¹ İbn İshak, **Siretü İbn İshak: Siyer**, nşr. Muhammed Hamidullah; trc. Sezai Özel, 2. Bs, İstanbul, 1991, s.140-144.

²⁹² İbn Hişam, **Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi: İslam tarihi, trc.** Hasan Ege, İstanbul, 1985, C. II, s. 79-80; Ayrıca Bkz. Kur'an-ı Kerim: Cin Sûresi, 1-28.

²⁹³ Mutahhar b. Tahir Makdisî, **el-Bed' ve't-tarih**, nşr. Clement Imbault Huart, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad, t.y., C. III/I, s. 152; Sirafi, **Rihletü's-Sirafi**, thk. Abdullah Habeşi, el-Mecmaü's-Sekafi, Ebûzabî, 1999, s. 55; Şemseddin Dimaşkî, **a.g.e.**, s. 191; Hamza el-İsfahani, **Tarih-i peygamberân ve şahân-târîhu sini müluki'l-arz ve'l-enbiya**, thk. Cafer Şiar, 2. bs., Tahran, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1367, s. 39; İbn Miskeveyh, **Tecaribü'l-ümem**, thk. Ebû'l-Kâsım Emami, Tahran, Suruş-İntişarat-ı Seda ve Sima-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran, C. I., 2001/1422, s. 94; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C.I/III, s. 140; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, II, s. 751; Muhammed Ramazani, **Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas**, Çaphane-i Haver, Tahran, 1939, s. 56.

²⁹⁴ Ross Burns, **Monuments of Syria**, London, 1995, s. 229.

kurulması ile bu şehre Anastosios'un ismi nispet edildi. Böylece Dârâ şehri ortaçağ boyunca jeostratejik konumunu devam ettirdi.²⁹⁵ Özellikle de Dârâ stratejik bir geçit üzerinde olup 6.yy'da doğu yönünde Bizans'ın savunma ve saldırı üslerinden bir tanesiydi.²⁹⁶ Bunu iyi bilen I. İüstinianos burayı daha da geliştirdi.²⁹⁷ Mardin ve Nasibin arasında bulunan Dârâ'da çok sayıda tarihi eser ve yıkıntılar vardır. Burası Büyük İskender ve Pers kralı Dârâ'nın mücadele alanıdır. Burası eski zamanda büyük ve ma'mur bir şehirdi. Eskiden geriye kalan ise Kalenderân adında büyük bir kasrın harabesidir.²⁹⁸ Bizans ile Sâsâniler arasında kalan önemli bir şehir olup Bizans'ın garnizyon şehriydi.²⁹⁹ Çoğunlukla Sâsâniler elinde bulunan Nisibis'e 98³⁰⁰ stadia, Sâsânilerin Yukarı Mezopotamya sınırlarına ise sadece 28 stad³⁰¹ (stad) mesafedeydi.³⁰² Bu yüzden sürekli çatışmalar kaçınılmazdı. Buranın bereketli ve bol mahsüllerinden dolayı fiyatları çok düşüktü. Bu durum bu diyarın tüm bölgelerinde aynıdır ve bu anlamda burası çok meşhurdur.³⁰³

Seyyahlar Dârâ için:

*“Ey Yolcu! Dârâ ve Harran arasında isen sabret.
Gönderir sana Allah güzel bir binek elbet.”*

Cezîre-i Benî Ömer ve el-Cezîre beldelerinde ise şöyle derler:

*“Ehlimiz düştü mü dara.
Bizi müdafaa eder bereketli topraklar şehri Dârâ”.*³⁰⁴

²⁹⁵ Michael Weiskopf, “Dara”, **EIR.**, C. VI, ed. Ehsan Yarshater, Costa Mesa, California,., 1993., s. 671.

²⁹⁶ Louis Dillemann, **Haute Mésopotamie Orientale et Pays Adjacents**, Paris, P. Geuthner, 1962, s. 226.

²⁹⁷ Michael Weiskopf, **a.g.m.**, EP², C. VI, s. 672.

²⁹⁸ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 221; İbn Cübeyr, **a.g.e.**, s. 215; Ali Saib, **a.g.e.**, s. 353.

²⁹⁹ Michael Weiskopf, **a.g.m.**, EP², C. VI, s. 671.

³⁰⁰ Sınra 18.130 m mesafesinde.

³⁰¹ Sınra 5.180 m mesafesinde.

³⁰² Michael Weiskopf, **a.g.m.**, EP², C. VI, s. 671.

³⁰³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 221.

³⁰⁴ Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 280-281; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, II, s. 418.

Burası küçük ve güzel bir şehirdir. Dârâ şehri bir dağın dibinde kurulmuş olup buranın çok sayıda akan suları vardır.³⁰⁵Bir su kemeri şehre baştanbaşa su dağıtır. Bu su evlerin damından taşınır ve sonra camiye akar oradan da bu su boş bir araziye akar.

Binaları siyah taştan olup çok sağlamdır.³⁰⁶Burası küçük bir yerleşim yeri olmasına rağmen iç içe girmiş çok sayıda arazisi, fazlasıyla tahıl üretimi vardır.³⁰⁷VIII.(XVI.yy) yüzyılda İbn Battûta'nın burayı gezdiği dönemde ise Dârâ yıkık, harap ve terk edilmiş haldedir.İbn Battûta burada çok güzel manzarası olan bir kalenin varlığından da söz etmeden geçemiyor.³⁰⁸Bu kalede büyük bir burç olup bu burcun ismi de Burc el- Mizan'dır.³⁰⁹Bu şehir Hamdânîler devrinde büyük bir değişikliğe uğramıştır.³¹⁰ Günümüzde bir kısım kalıntıları ayakta durmasına rağmen burası gereken ilgiyi görememektedir.

1.2.6. Maridîn(Mardin)

Mardin yüksekçe bir mevkide kurulmuş olup dört mevsimin bir arada yaşandığı bir şehirdir.Tarih boyunca buranın halkı cesareti, adaleti ve cömertliği ile tanınır. Benî Rebia bölgesine dahil olan Mardin şehrinin bir giriş kapısı vardır. O da dört adım genişliğinde tek parça tek basamaklı, bir mil kadar uzunluğu olan bir merdivendir. Bu basamakların yukarısında büyük bir kapı bulunuyor ve onun arasında şehirde son bulan bir yol vardır. Şehrin içinde eski tarzda yapılmış başka bir tümsek daha vardır. Onun üzerinde yaklaşık elli adım yüksekliğinde bir kale yer alıyor.³¹¹Yakut el-Hamevive Zekeriyya el-Kazvîni'ye göre Ortaçağda Mardin büyük bir şehirdir. Merkezde 8000'den fazla ev olup evleri ise ardı ardına yükselen bir şekilde ve ilginç bir mimari ile yapılmıştır.800 dükkân ve her çeşit zanaat işleri yanı sıra yüze yakın cami, medrese ve mescit bulunmaktadır. Ayrıca sanayisi ve üretimi çok iyi olup başka hiçbir beldede görülmeyen mamuller burada üretilir. Burada beş

³⁰⁵ Hudûdu'l-âlem, s. 156.

³⁰⁶ Makdisî, a.g.e., s. 140; Guy Le Strange, a.g.e., s. 96.

³⁰⁷ İdrisî, a.g.e., s. 662.

³⁰⁸ İbn Battûta, a.g.e., C. I., s. 338.

³⁰⁹ İbn Şeddâd, a.g.e., C. I/III., s. 141.

³¹⁰ İbn Şeddâd, a.g.e., C. I/III., s. 140.

³¹¹ Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Yolculuk**, trc. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005, s. 64.

hamam, bir han ve çok sayıda çeşme yer alır.³¹²Kadife ve ipek kumaşların bolca dokunduğu bir şehirdir. Türkler ve Mağrip Arapları Mardin için:

“Bu şehir o kadar yüksektir ki

Halkı şehrin üzerinden uçan kuşları asla görmezler.” derler.

Burada yer alan hastanelerde hastalara yemek verilmektedir. Eğer hasta meşhur bir kişi ise ayağının altına pahalı halılar sererlerdi.³¹³

Bimaristan adındaki çeşmenin suyundan içildiğinde ve bu suyla yıkanıldığında uyuz benzeri kaşıntılara ve saç dökülmelerine karşı iyi geldiği söylenmektedir. Bâb-1 Sur yakınlarındaki "Avn-ı Cevze" çeşmesi ise içildiğinde sancılara neden olmaktadır. Mardin şehrinin suyu ise çok azdır. Su ihtiyaçlarını, oluşturdukları kuyulara yağmur sularının biriktirmesini sağlayarak gidermektedirler. Bu kuyulardan suyu Saharic (devl: çikrik) vasıtasıyla çıkarırlar. Mardin Kalesi el-Cezîre kaleleri arasında en meşhur olandır. Kale hem Düneysir, hem Dârâ ve Hem Nusaybine bakmaktadır.³¹⁴

Şairler Mardin hakkında:

Mardin benim şehrimdir, Allah onu korusun.

Mecbur olmasaydım eğer.

Mardin'i terk etmezdim.

Mardinli'nin güzel dili karşısında, demir bile erir

*Lakin, Mardinli'nin kalbi katı ve serttir*³¹⁵

Burada Suver, Savr (صور) adında bir nehir var ki, bu nehir Zencan (زنجان) nehrine benzemektedir. Mardin'in bahçeleri buradan suyu alır ve sulanır. Bu su yaklaşık 10 fersah uzunluğunda bir alanı sular. Burada pamuk, mısır ve birçok meyve çeşidi yetişir. Bu tahılların çoğu da bu nehir vasıtasıyla sulanır. Buranın gelirleri 236.200 dinardır.³¹⁶

³¹² Yakut el-Hamevi, a.g.e., C. V, s. 39; Zekeriyya el-Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 259; Abdüsselam Efendi, *Ümmü'lİlber: Mardin Tarihi*, Haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul, 2007, s. 4.

³¹³ Josaphat Barbaro, a.g.e., s. 65.

³¹⁴ Yakut El-Hamevi, a.g.e., C. V, s. 39; Zekeriyya el-Kazvîni, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 259.

³¹⁵ Yakut el-Hamevi, a.g.e., C. V, s. 39; Zekeriyya el-Kazvîni, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, 260.

³¹⁶ Hamdullah Müstevfi, a.g.e., s. 106.

Nusaybine yakın bir dağda Dârâşehrîne, yarım günlük bir mesafede Mardin şehri vardır. Mardin şehri dağın yamacında kurulmuştur. İslâm toprakları içerisinde en güzel, en ilgi çekici birbiri ardınca sıralanmış yapışık binaları olan başka bir şehrin olmadığı bildirilmiştir. Dağın zirvesinde kurulmuş genişçe kalesi dünyanın en meşhur kalelerinden bir tanesi olduğu söylenmektedir. Kalenin toprak zemininden zirveye kadar yüksekliği 2 fersah (6 mil) kadardır. Hamdânî beyi Hasan b. Hamdân tarafından buranın üzerine bir kale yapılmıştır. Bu kaleye buraya Kal'atü'l-Baz da denilmektedir. Kale aynı zamanda Şehba Kalesi olarak da isimlendirilir. Kalede ölümcül zehirli yılanlar vardır.³¹⁷

Çok yüksek bir yerde kurulu olan Mardin'in tepesine çıkıldığında, üç günlük yol mesafesine kadar bir manzara izleyebilmektedir. Doğu tarafında yüksek bir dağ olan Barun Dağı bulunmakta ve Cudi Dağı'yla birleşmektedir. Arazileri Kara Âmid bölgesinden Habur'a, Sahrakiye'den Sincar'a, kadar uzanmaktadır.³¹⁸ Mardin Kalesi, kılıç mızrakla alınamayan dünyanın en meşhur ve sağlam kalesindeki camide Hz. Hızır'ın makamı bulunmaktadır. Burada yüzden fazla ev ve bir senenin gün sayısı kadar su kuyuları bulunmaktadır. Biri diğerine açılan iç içe bakan dört kapısı bulunmaktadır. Bunlardan ikisi "Sır Kapısı" olarak isimlendirilmiştir. Biri güneye diğeri kuzeye açılmaktadır. Kalede birçok karga olduğu için 'Kargalar Kalesi' olarak da adlandırılmaktadır.³¹⁹ Kalenin bir kısmı Dârâ ve Nusaybin'e bakar. Kalenin bir tarafında ise kalenin toprakları, çarşılar ve medreseler yer alır. Kalenin bulunduğu dağda ve civarda Cevahir-i Zücac (cam madeni) vardır.³²⁰ Bu cam madeni cam eşyalarının yapımında kullanılırdı. Burada imal edilen cam ürünleri el-Cezîre'nin diğer şehirlerine ihraç edilirdi.

Süryani tarih yazımına göre ise Mardin'in esas adı Merdin'dir.³²¹ Şehre bu ismin verilmesine sebep de yakınında birçok kalenin bulunmasıdır. Bu kaleler şunlardır: Kartal Kalesi veya Kartal Yuvası, Kuşlar Yuvası denilen kendi kalesi, Kalıtmara köyünün kalesi olan Kadın Kalesi, Deyrû'l Za'faran'ın kuzeydoğusundaki

³¹⁷ İdrisî, **a.g.e.**, s. 662; İbn Cübeyr, **a.g.e.**, s.215; Ebü'l-Fida, **a.g.e.**, s. 278-279; Aşık Mehmed, **a.g.e.**, C. II, s. 748-749; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 124; Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, sad. Tefik Temelkuran- Necati Aktaş, İstanbul, Üçdal Neşriyat, III-IV., 1986, s. 462.

³¹⁸ Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s.5.

³¹⁹ Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s.6.

³²⁰ İdrisî, **a.g.e.**, s. 662.

³²¹ Süryanîce «Kaleler» anlamına gelir.

Arur Kalesi yahut Arur Yuvası ve ona yakın olan Erdümüşt Kalesi'dir. Bununla beraber şehrin ismi bazı kitaplarda Merdö veya Merdi şeklinde de geçmektedir.³²²Bu bölgeden olanların nisbeleri el-Mardinî şeklindedir³²³. Mardin isminin menşei konusunda çeşitli rivayetler de mevcuttur. Bu rivayetlerden biri Pers hükümdarı ile ilgilidir. Pers hükümdarının Mardin adında bir çocuğu amansız bir hastalığa yakalanır. Uzun süre hekimler hastalığına derman bulamazlar. Sonunda bazı hekimler çocuğun sağlığına kavuşması için hükümdara bir öneride bulunurlar. Öneri şudur; Mardin'in sağlığına kavuşması için etrafı açık yüksek bir dağın tepesinde uzun bir süre yaşaması gerekmektedir. Bu özelliklere uygun bir yer aranmaya başlanır. Ülkenin dört bir tarafında yapılan araştırmalar sonucunda Mardin'deki dağın (Kargalar Dağı)³²⁴ en uygun yer olduğuna karar verilerek çocuk hekimlerle birlikte buraya getirilir. Amansız hastalığa yakalanmış olan Pers hükümdarının Mardin adındaki çocuğu bu dağın tepesinde yaşamaya başladıktan sonra, çok geçmeden sağlığına kavuşur. Böylelikle burası yerleşim alanı olmaya başlar ve "Mardin" adını alır. O dönemden sonra Mardin'i yerleşim yeri olarak seçen Persler, burada Mecûsîliği yaymaya başladılar. Mardin dağının tepesinde yanan ateşleri için bin yılı aşkın bir süre boyunca ibadet ettiler.³²⁵ Arsus b. Cariş adındaki Bizans kumandanı, Mecusilerin buradaki bin yıllık hükümdarlıklarına son verdi. Arsus, Bizans imparatoru Herakleios'in akrabasıydı. Dönemin Bizans kenti olan Trabzon'da idareci olarak görevlendirilmişti. Çok güçlü, kuvvetli ve acımasız biriydi. Trabzon halkı yaptıklarına dayanmayarak Arsus'u imparator Herakleios'a şikâyet ettiler. Bunun üzerine sürgün edildi. Arsus, sürgün sırasında Rebia bölgesine gelerek Mardin'i görmüş ve kalesine hayran kalmıştır. Burada Mecusi dinine mensup bir kişiyle tanışarak hediyeleşmeye başlar. Arsus karşılıklı hediyelerle bu Mecusi din adamıyla dostluğunu ilerleterek kendini kaleye davet ettirir. Davet üzerine bu Mecusi din adamıyla birlikte kaleye giren Arsus hemen bu adamı orada öldürür. Ardından etrafında ne kadar Mecusi varsa hepsini öldürmeye başlar. Oradaki tüm Mecusileri öldürdükten sonra taptıkları ateşi söndürür ve Hıristiyanlığın simgesi olan Dibac'ı giyerek hükümdarlığını ilan eder.Kaleyi kendine karargâh olarak seçen Arsus, şehir

³²² Hanna Dolapönü, **a.g.e.**, s.15.

³²³ Sem'anî, **el-Ensâb**, thk. Abdullah Amr Barudi, C. V, Beyrut, Dârü'l-Cinan, 1988, s.162.

³²⁴ Aslı ise Kartal Dağı veya Kartal Yuvası olacaktır.

³²⁵ Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s. 3-4.

merkezini ve etraftaki köy ve mezraları imar etmeye başlar. Daha sonra kızı Mariya için küçük bir kale inşa eder. Bu şekilde Arsus, İslâm hâkimiyeti dönemine kadar burayı imar eder.³²⁶

Evliya Çelebi ise Makdisi'ye dayandırdığı anlatımında Mardin kalesi hakkında sıra dışı bilgiler vermektedir. Anlatıma göre Musul civarında ikamet eden Hz. Yunus (a.s.) yazları yayla niyetine Mardin dağına çıkardı. Burada kendisine mekân ettiği mağaranın ismi de hâlâ Yunus Nebi olarak geçmektedir. Onun yaşadığı dönemde bu dağın ismi ise Şahika idi. Dağda bulunan mağaralardan çıkan bir ejderha onun ümmetinden birçok kişiyi yutunca, inanmayan bir kısım insanlar ejderhayı bir mucize gösterip öldürmesi durumunda kendisine iman edeceklerini beyan ettiler. Hz. Yunus ise eline aldığı taşla mucizesini gösterip ejderhayı öldürünce halktan 3.000 kişi ona iman edip onun yolunu takip ettiler. Bu dağdaki ejderhaya binaen buraya Mâr-Din (Deli-Yılan) adı verilmiştir.³²⁷Bununla beraber Musevî halk kalenin yanındaki el-Kasr denilen şehir harabelerinin Keldanîlerin ilk şehirleri olan Sina'dan kalma olduğu ifade edilmiştir. Harabe geniş bir alana yayılmıştır. Bu harabelerin surları taştan olup buradaki halkı koruyan sağlam burç ve kulelerden oluşmaktadır. Yontma taş ve yarım müdevver kubbelerle yapılmış olan haneleri günümüzde dahi varlığını devam ettirmektedir. Musevi insanlar bu harabede Babil ile bağlantılı hiçbir kanıt ve yapıya rast gelmemişlerdir. Burası aynı zamanda bir müddet İran şahı Dârâ'nın da taht merkezi olmuştur. Dârâ burada avcılık yapmaktan zevk alıyordu. O yüzden yazın burada kışında kendi şehri Dârâ'ya giderdi.³²⁸

DımaşkiMardin'e meliklerve sultanlar şehri demektedir.³²⁹Şehrin etrafında ve bazı binaların çevresinde hendekler vardır. Burada çevresi su ile kuşatılarak inşa edilmiş bir kasr vardır ki, kasrın sahibi olan melik Mardin'i ziyaret etmek istediğinde kasrın üzerindeki suyu serbest bırakır ve kasrın diğer tarafındaki su taşardı. Böylece su vasıtasıyla içeri girilirdi. Kasra giriş için su yüzeyinden sistemli bir giriş olduğu için buranın içerisinde yüksek binalar, uzun yapılı sıvalı kapılar ve yüksek bir tavanı vardır. Bu sebeple geçiş sırasında hiçbir şey ıslanmaz. Yazın en sıcak günlerinde bu

³²⁶ Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s. 6.

³²⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, C.III-IV., s. 461.

³²⁸ İbnü'n-NüzhetCevad,**a.g.e.**, s. 115.

³²⁹ Şemseddin Dımaşkî, **a.g.e.**, s. 191.

saraya gelinir ve burada kalınır. Bu su vasıtasıyla içerdekiler yaz boyunca serinler ve su ihtiyacını karşılar. Burayı boşalttıkları zaman ise buradaki su dışarıya akıtılır.³³⁰

Mardin'de birçok vadi ve bu vadilerde çok güzel bağ ve bostan yerleri bulunmaktadır. Gara Bağı Vadisi, Şeyh, Rişmil, Kabala, Nehras, Belabil, Zinnar Vadisi, Kavada, Paspanus, Sefa Vadisi, Baakan, Berekettü'l-Cemel ve Şadul gibi vadiler bulunmaktadır. Tüm bu vadilerde değişik bağ, bahçe, bostan, meyve ağaçları yetiştirilmektedir. Erik (Ica's) ve kiraz yetiştirilen en meşhur meyvelerindedir.³³¹

Şair Serâyâel-HillîMardin kalesi hakkında şöyle der:

*“Kızgın Hille'nin evlerini terket de çek git
Geç develerinden ve Zevrâ denen yerden geç
Kanbur Musul'da da bekleme yola devam et.
Çünkü Şehbâ Kalesi'nin şimşekleri
Zamanın (bela) ifritini yakacak er veya geç!”³³²*

Mardin'de45 tane önemli yapı vardır. Bunların yirmisicami, üçü medrese, biri mektep, bir kilise ve diğerleri halka açık önemli mekânlardır.

Mardin'in mevkii yüksek olup havası latif ve suyu da az olduğundan yağmur suları içmek üzere su sarnıçları vardır. Çöl bölgesi (bugünkü Kızıltepe Ovası) buraya yakındır. Buranın tarım mahsülleri kendisine yeter derecede olup, buradan elde edilen ürünler ise: buğday, pembe zeytin, tiftik, yapağı, susam, ıcas (kuru ve yaş erik), badem, mazı meyvesi (baru), nar, darı, sadeyağ, bıtım yağı, bal, pekmez, üzüm ve üzüm içeceği üretilir Mardin'de çok miktardabıttım (batum-kizvan) ve incir yetiştirilir.³³³ Ayrıca burada çok büyük miktarda pamuk yetiştirilir ve bunun dışında Bokeran (Boquerant) denilen bir elbise türünün imalatı da yapılır.³³⁴ Bunun dışında Mir'ızyününden yapılan ve Maridi veya Maridîn ismiyle ünlü kumaşları vardır.³³⁵

³³⁰ Şemseddin Dımaşkî, a.g.e., s. 192.

³³¹ Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 5.

³³² İbn Battûta, a.g.e., C. I., s. 338.

³³³ Ali Saib, a.g.e., 350.

³³⁴ Marco Polo, *Le Devisement du Monde le Livre des Merveilles*, Paris, 1982, C. I., s. 78.

³³⁵ İbn Battûta, a.g.e., C. I., s. 338.

Şehir meskûn bir haldedir. Mardin ortaçağ boyunca bu değerini korumuş ve çevre vilayetlerden gelen kervan, tacir ve halk Mardin’de istediği eşyayı alarak gidebiliyordu. Ortaçağ Mardin için çok parlak bir zaman dilimidir. Burası adeta uluslararası ticaretin merkezi konumundaydı. İbn Battûta buranın sultanına övgülerde bulunmuş Irak, Suriye, Mısır’da dahi böyle eli açık bir sultanın olmadığından bahsetmiştir. Şairve dervişlerin sultanı ziyaret ettiği ve sultanın bunlara cömertçe hediye verdiğini aktarmaktadır. Bu durum buranın kendisine ve misafirlere verdiği değer bir yansımasıdır. Bugün dahi bu gelenek devam etmektedir.³³⁶

Ortaçağdan 20.yy başlarına kadar Süryani ve Müslümanların yanı sıra burada önemli bir Yahudi nüfusu ve cemaati vardı.³³⁷ Bu yüzyıldan sonra nüfusları azalmasına rağmen burada İlyas Peygamber Mağarası (İlyas Peygamber Sinagogu) olarak bilinen yerde ibadet ederlerdi. Burası çok eski olup onlar için kutsaldı.³³⁸ Buranın İlyas peygamber devrinde Babil kralı Buhtunnasr’ın Mardin’de bulunan tapınağı olduğu söyleniyor.³³⁹

1.2.7. Düneysir (Kızıltepe)

Cezire’nin meşhur şehirlerinden olup çok büyüktür. Re’sû’l-‘Ayn ve Nusaybin arasında yer almaktadır. Mardin dağı eteğinde kurulmuş olup Mardin ile arasında iki fersah mesafe vardır.³⁴⁰ Geniş ve düz bir alanı vardır. Yemyeşil reyhan bostanları vardır. Burada oturanlar Sünni’dir. Çevresindeki şehirlerden buraya ticaret yapmaya gelinir. Bundan dolayı buraya Farsça terkip olan Düneysir adı verilmiştir. Aslı ise şu şekildedir: Arapça (راس دنيا) ve Farsça (سر دنيا) “Dünyanın Başı” anlamında kullanılmış olup, “Dünyanın Gözdesi (دنيسر)” manasını da içerir.

Düneysir’in ortaçağın bitimiyle kullanılan diğer bir ismi de Koçhisar (قوج حصار) olup bugün dahi kullanılmaktadır. Çevresinde hiç nehir olmadığı için içme sularını kuyulardan karşılanmaktadır. Su olmadığı için tarlarını büyük

³³⁶ İbn Battûta, a.g.e., C. I., 337-338; Aşık Mehmed, a.g.e., C.II, s. 749.

³³⁷ Abraham Ben-Yaacob, “Mardin”, E.J., ed. Cecil Ruth, Jerusalem, Keter Publishing House., t.y., XI, s. 951.

³³⁸ Abraham Ben-Yaacob, a.g.m., E.J., s. 951.

³³⁹ Evliya Çelebi., a.g.e., C. III-IV., s. 461.

³⁴⁰ Şemseddin Dimaşkî, a.g.e., s. 191; Yakut El-Hamevi, a.g.e., C. II, s. 478.

zahmetlerle kuyudan testiyle taşıdıkları suyla sularlar.³⁴¹Buranın havası ise gerçekten sıcaktır. Buranın nüfusu çok fazladır ve çok sayıda çarşısı vardır. Koçhisar bu dönemde önemli bir pazar şehri konumundaydı. Koçhisar kasabasında yaklaşık 5.000 hane vardır. Hepsisi de sade, alçak ve çatılıdır. Yerliler ya kendi teraslarında ya da yüksekçe bir yerde (taht) açık havada uyurlar. Nüfusun çoğu Hıristiyan ve Ermeni kilisesine mensuptur. Burada az sayıda Süryani ve Müslüman da oturur.³⁴²

Geniş bir vadide yer alan Düneysir sebze ve meyve bahçeleri ile çevrilidir. Bu bahçeler su çarkları vasıtası ile sulanıyor. Çölün karakterine uygun olarak bu şehrin çevresinde surlar yoktur. İnsanlarla dolu olan bu pazarlarda, alabildiğince ticari mallar vardır. Bundan dolayı Suriye, Diyarbakır ve Anadolu gibi merkezlerin Düneysir ile olan ilişkileri sıkıdır. Bu durum Düneysir'in Ortaçağ'da önemli bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir. Şehrin dışında etrafı bahçelerle çevrili yeni bir medrese ve bitişiğinde bir hamam vardır. Burası bir zamanlar medrese ve güzel bir dinlenme yeri idi. Her perşembe, cuma, cumartesi ve pazar günlerinde burada 'Bazar' denilen ticaret yerleri kurulur, buradaki insanlar ve çevre köylerdeki insanlar Bazar'a gelirler. Yol boyunca sağlam köyler ve hanlar vardır. Yakınında Tell el-Ukab (Şahin tepesi) adında kalesi olan büyük bir köye yer alır. Müslümanlar buradaki Hıristiyanlardan haraç alırdı. İbn Cübeyr'e göre bu köy Endülüs'ün ferah ve güzel köylerine benzemektedir. Burası her çeşit ağaç, üzüm bağları ve bahçelerle çevrilidir. Ayrıca burada akan bir nehir vardır. Burada çevresi bahçelerle kapalı bir nehir akar. Burada koyun sürülerine benzer şekilde domuz sürüleri de bulunur.³⁴³

³⁴¹ İbnü'l-Lemîş, **Târîhu Düneysir**, Dımaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1986, s. 16; İbn Cübeyr, **a.g.e.**, 216; Yakut El-Hamevi, **a.g.e.**, C. II, 478; Guy Le Strange, **a.g.e.**, s.96.

³⁴² Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. II, 478; B.J.Buckingham, **Travels in Mesopotamia**, London 1827, s. 175-176.

³⁴³ İbn Cübeyr, **a.g.e.**, s.217.

1.3. FETİH ÖNCESİ TUR ABDİN BÖLGESİ TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1.3.1. Hurri – Mitanni Egemenliğinde Tur Abdin

İnsanoğlunun Ön Asya'daki serüveni, beş binyıl öncesinden başlayarak daha belirgin biçimde izlenebilmektedir. Günümüzden iki binyıl öncesine kadar dünyanın kuzey yarım küresinde, oldukça farklı çevre ve iklim koşulları hüküm sürmüştür; buzul ve buzul arası dönemler yaşanmıştır. Buzul hareketleri Mezopotamya'ya kadar uzanmamış, bu nedenle de dağların güney eteklerinde bölgeye ulaşan topluluklar için uygun yaşam ortamları oluşmuştur.³⁴⁴ Bu yaşam alanları bölgede yapılan mağara araştırmalarıyla ortaya konulmuştur. Mezopotamya'da yaşayan Sümerlerden önce bu bölgede yaşayan kavimlerin kimlikleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak Tur Abdin'in de içinde bulunduğu Kuzey Mezopotamya'da Sümerlerden önce yaşamış kavimler için "Presümerien" kavramı kullanılmıştır.³⁴⁵ Bu dönemlerde de Ortaçağ'da olduğu gibi Mezopotamya coğrafi olarak üç bölgeye ayrılmaktadır. Ancak bu bölgeler hiçbir şekilde kendi kendine yeten birimler oluşturmamaktadır, iktisadi ve fiziki açıdan çok daha büyük bir bütünün parçasıdır. Dolayısıyla, Akdeniz'i ve Mezopotamya ovasını birleştiren birkaç doğu-batı rotası vardı. Bunların en kuzeyde olanı, Akdeniz'in kuzeydoğu köşesinden başlayıp, modern sınıra paralel bir şekilde Türkiye'den geçerek, kuzeydeki Ergani Maden civarında önemli bir bakır üretim bölgesinden gelen yolla birleştiği Mardin'de güneydoğuya yönelirdi. Daha sonra bu yol sınırı aşar, önemli bir yerleşim yeri olan Brak Höyüğü'nün yakınılarından geçip Cebel-i Sincar'daki boşluktan Dicle'nin doğusuna ve eski Ninova, modern Musul kentine yönelirdi. Bu yolların birkaçı, doğuya, İran yaylası üzerindeki nehir vadilerine yönelir ve Afganistan kadar uzak bölgelerden kaynaklara

³⁴⁴ Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Persler'e Kadar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 37.

³⁴⁵ Ekrem Memiş, **Eskiçağda Mezopotamya**, Bursa, 2007, s. 15.

erişim sağlardı. Bu yolların çoğu bugün hâlâ izlenebilir durumdadır, modern yollar ve demir yolları bu güzergâhın üzerinde kurulmuştur.³⁴⁶

Mezopotamya'nın kadim bölgelerinden olan Tur Abdîn, değişik isimler altında MÖ 13. yüzyıla kadar geri giden bir tarih akışı içinde her daim önemli mevkiye sahip bir yer olmuştur. Asur metinlerinde bölge için "Kaşari" tabiri sık sık geçtiği gibi, bu bölgenin orta kısmı için de "Nirbu" adı kullanılmıştır. Assurnasirpall'in (M.Ö. 883-859) yıllıklarında "*Ukhura dağının eteklerinde bulunan Nirbu ülkesini korkusuzca ele geçirdim*" cümlesi yer almaktadır. Ayrıca Kaşari ve Nirbu isimlerinin yanı sıra, bu bölgenin güney kıyısına ve özellikle de Tur Abdîn bölgesine "Izala" denilmiştir. Roma döneminde de bu bölge "Izala" adıyla anılmıştır. Bu isim, Süryani metinlerde "Izelâ", Arapça eserlerde ise "Cebelü'l-Izal" şeklinde kayda geçtiği görülmektedir.³⁴⁷M.Ö 3000 yılından beri yerleşim yeri olan Tur Abdîn bölgesi Anadolu'da ilk siyasi birliğini kuran Hitit İmparatorluğu'nun sınırları dışında kalmıştır. Hititler zamanında Mezopotamya sınırları dâhilinde yer alan Tur Abdîn bölgesi Hurri Krallığının elindeydi.³⁴⁸

Sümer ve Akad dönemlerini müteakip mezkûr tarihlerde İran'ın batısından gelerek Mezopotamya'nın kuzeyindeki dağlık kesime yayılan, din, dil, sosyal yapı ve kültür açısından farklı olan İndo-Âri soylu Hurri'ler kısa sürede bölgede yayılma fırsatı bulmuşlardır.³⁴⁹

Mezopotamya'da büyük bir imparatorluk vücuda getiren Sâmi kökenli Akad'ların vesikalarından anlaşıldığına göre M.Ö III. Binyılın sonlarında Tur Abdîn'in batı şehri Mardin merkez olmak üzere, Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Kuzey Mezopotamya'daki Musul ve Kerkük dolaylarına sarışın bir kavim olan Hurrilerin hâkim oldukları görülmektedir.³⁵⁰ Subari'lerle aynı kabul edilen Hurri'ler Doğu Anadolu'nun kayıtlara yansıyan en eski halkı olarak bölgedeki egemenliğini

³⁴⁶ Harrietb Crawford, **Sümer ve Sümerler**, trc. Nihal Uzan, Ankara, 2010, s. 14.

³⁴⁷ Işın Demirkent, "Ortaçağ'da Mardin", **Taşın Belleği Mardin**, ed.Filiz Özdem, 2005, s. 75.

³⁴⁸ "Mardin", **Rehber Ans.**, İstanbul, C. XI., s. 249.

³⁴⁹ Salim Cöhce, "Türk Hâkimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi", **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, ed.İbrahim Özcoşar- Hüseyin H.Güneş, İstanbul, 2006, s. 3.

³⁵⁰ Ekrem Memiş, **Eski Çağ Tarihi**, 5.bsm, Konya, 2003, s. 31.

Urartu dönemi sonuna kadar muhafaza etmiştir. Hurri halkları ve onların ilk yerleşim yerleri Sümerce’de Su-bir, Akadça’da Subaru (Subartu) olarak anılmaktaydı.³⁵¹

Hurri dilindeki en eski yazılı belge Tur Abdîn’in merkez şehri olan Midyat’ın güneybatısında bulunan Urkis (Urkeş) şehrinde bir tapınağın kurulması ile ilgilidir. Hurri mitolojisinin temel unsuru ve Kumarbi’nin kenti olan Urkeş en önemli Hurri yerleşmesi olarak karşımıza çıkar.³⁵² Başangıçta küçük şehir devletleri şeklinde kurulan Hurriler, 2. binyılın ortalarına doğru Mitanni devletinin şemsiyesi altında birleşmişlerdir. Hurriler M.Ö 1550’den itibaren yerini Mitannilere bırakacak Midyat, M.Ö VIII. Yüzyılın başlarına kadar yaklaşık iki yüz elli yıl Mitanni hâkimiyeti altında kalacaktır.³⁵³ Bunların başkentlerinin Vaşşugani (Vaşşukanni) olduğu biliniyor. Midyat-Nisibis arasında kalan ve Nisibis’in 4 kilometre kuzeyinde bulunan ve 1982 yılında kazısına başlanan Gırnavez Tepesi’nin 1 km güneyindeki Vesige (Veysiki) yerleşme yeri ile Vaşşugani arasındaki benzerlik buranın Mitanni-Hurri Devleti’nin başkenti olma olasılığını güçlendirmektedir.³⁵⁴ Mitanni kralı Şauşşatar Kerkük yakınlarında bulunan mektubunda Vaşşugani başkent olmak üzere Mitanni Krallığı’nı kurduğu ile ilgili malumat vardır.³⁵⁵ Burada çıkan seramik buluntular ise Yeni Assur Devri’nin geç bir safhasına tarihlendirilebilmektedir. Bu seramikler üzerindeki bazı özellikler daha çok M.Ö. VII. Asırda görülmektedir.³⁵⁶ I. Şuppiluliuma: “...ve ben, ...Alşe Ülkesi’ne (Dicle Habur arasındaki dağlık bölge) ve Kutmar bölgesine ulaştım ve güçle onları yendim. Orayı Alşe Ülkesi’nden Antaratli’ye hediye olarak verdim. Şuta bölgesine girdim ve Şuta bölgesini yağmaladım. Bu araştırma içindeyken Vaşşugani’ye (Tur Abdîn’de) ulaştım. Beldenin malları, sakinleri ile sığır, koyun ve Şuta bölgesinin atlarını Hatti’ye getirdim. Fakat kral Tuşratta kaçtı. O meydan savaşı için karşıma gelmedi.”³⁵⁷ Bunun üzerine ben I. Şuppiluliuma: “ Kral Tuşratta’nın küstahlığı nedeniyle bir sene

³⁵¹ Birol Can-Mehmet Işık, “Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları”, **Erzurum Karaz Pulur ve Güzelova’da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler** ed. A. Semih Güneri, 2007, s. 270.

³⁵² S.Aydın, v.d., Mardin: **Aşiret Cemaat Devlet**, İstanbul, 2001, s. 30.

³⁵³ Salim Cöhce, **a.g.m.**, s. 4.

³⁵⁴ “Mardin”, **Yurt Ans.**, s. 5760.

³⁵⁵ Nurdoğan K. Gülen, **Şuppiluliuma**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2010, s. 63-64.

³⁵⁶ Hayat Erkanal, “Gırnavez”, **XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi**, Ankara, TTK, 1998, s. 178.

³⁵⁷ Nurdoğan K. Gülen, **a.g.e.**, s. 278.

içerisinde bu ülkenin hepsini yağmaladım ve onları Hatti'ye taşıdım.” Bu kayıtlar iki devlet arasında Tur Abdîn'de büyük bir mücadelenin yaşandığını ve I. Şuppiluliuma'nın bu mücadeleden galip çıktığını doğrulamaktadır.³⁵⁸

I. Şuppiluliuma'nın M.Ö 14.yüzyılın sonlarına doğru bu şekilde başkent Waşşukanni'yi kuşatması ve daha sonra ele geçirmesi sonucu giderek zayıflayan Mitanni Devleti'nin bu yüzyılın ortalarında I. Şuppiluliuma'nın son darbesiyle Yukarı Mezopotamya hâkimiyeti sona ermiştir. Mitanni kralı Taşratta ise beklenmedik bir saldırı karşısında kaçmak yolunu denediysen de kaçtığı yerde oğullarından biri tarafından öldürülmüş böylece Mitanni devleti de son bulmuştu.³⁵⁹

1.3.2. Asurlular Egemenliğinde Tur Abdin

Mitanni egemenliğinin son bulmasıyla Yukarı Mezopotamya'ya doğudan gelen Asurlular hâkim olmuştur. Hitit kralı II. Muşşil komutanlarından birini Hayaşa Seferi'ne yolladı. Kendisi de Karkamış'a yöneldi. Ancak aynı tarihlerde Asur kralı I. Adad Nirari (M.Ö 1307 – 1275) Hititlerin vassal devleti olan Mitanni topraklarına girip, kral II. Şattuvara ve oğlu Vasasatta'yı mağlup etmişti.³⁶⁰ Böylece 1305-1275 dönemleri arasında I. Adad Nirari Mezopotamya'nın içlerine doğru genişleyerek bölgenin en güçlü devleti konumuna gelmiş, Midyat ve çevresine hükmetmiştir.³⁶¹ Mitanni'lerden Tur Abdîn'i aldıktan sonra batıya doğru yürümeye devam eden Adad Nirari sınırlarını Karkamış'tan Tur Abdîn'e kadar genişletti.³⁶² Assur kralı olan I. Tukulti-Ninurta (M.Ö.1244-1208) zamanında kuzeyde Nairi, güneyde de Babil ülkesi üzerine politika geliştirmiştir. Van Gölü havzasının batısından başlayan bir bölgenin adı olduğu anlaşılan Nairi'nin güney sınırı Mardin'in kuzeyindeki Tur Abdîn (Kaşyari- Kaşari) Dağlarına kadar inmekteydi.³⁶³ II. Adad Nirari Tur Abdîn bölgesinde bulunan Aramilere karşı sefer tertip etti.³⁶⁴ Assur ordusu Kaşari dağında

³⁵⁸ Nurdoğan K. Gülen, **a.g.e.**, s. 279.

³⁵⁹ Suavi Aydın, v.d., **a.g.e.**, s. 36, 37; Ekrem Memiş, **Eskiçağda Mezopotamya**, s. 189.

³⁶⁰ “Mardin”, **Yurt Ans.**, s. 5761.

³⁶¹ Kemalettin Köroğlu, **a.g.e.**, s. 132.

³⁶² Bethil Bokförlag, **Mezopotamya Uygarlığında Süryani Halkı**, İstanbul 2008, s. 64.

³⁶³ Kemalettin Köroğlu, **a.g.e.**, s. 133.

³⁶⁴ Fikret Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul, 1960, s.9.

Pazi yöresine geldi. ve Subari'lerin elinde olan bölgeleri ile Pazi'den Nisibis'e kadar olan kısmı ele geçirdi.³⁶⁵

Yeni Assur Dönemi krallarından II. Tukulti-Ninurta (890-884) döneminde bu bölgeler üzerine seferler düzenlenmiştir. Aramî kabilelerinden Bit-Zamani, Tur Abdîn dağları üzerinden ilerleyerek Diyarbakır bölgesine yerleşmişti. Assur'un bir parçası olan Tur Abdîn bölgesini bu kabileye kaptırmamak için Assur kralı Tur Abdîn bölgesine 3-4 sefer düzenlemiştir. Bu seferler sonucu yapılan savaşlar kesin bir sonuç vermemiş ve saldırılardan sonra Aramî askerleri tekrar toparlanmışlardı. Diyarbakır'ı başkent yapan bu kabile varlığını uzun süre korumuş ve buradaki halkla karışarak bölgenin nüfus yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. II. Tukulti-Ninurta'nın son seferleri ise Nasibina, Huzirna ve Muşkiler üzerinedir.³⁶⁶ II. Tigletpileser (967-935) döneminde Nisibis bölgesindeki Gidara işgal edildi.³⁶⁷ II. Adad Nirari (934-912) devrinde Ermenistan seferinden sonra Nisibis bölgesinde geniş bir kabile olan Teman'lar (Teima) üzerine bir Assur harekâtı başladı ve burası işgal edildi.³⁶⁸ Yeni Assur döneminin güçlü ve dinamik krallarından II. Aşurnasirpal, iktidarda kaldığı 25 yıl boyunca kayıtlara geçen 14 sefer yapmıştır. Bu seferleri adeta gün be gün anlatan yıllıkların sonuç bölümleri dikkate alınırca, esas amacın, ülkenin merkezinde büyüyen ve kalabalıklaşan kentlerin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak olduğu sezilebilir. Ülkenin batısında Tur Abdîn bölgesi ve civarında bulunan Aramîler yine hedeflerden en önemlisiydi. II. Aşurnasirpal batıdaki sorunlarla uğraşmaya başlamadan önce doğu ve güneydoğu yönünde Diyala bölgesine üç sefer gerçekleştirdi. Ülkesinin geleceğinin batı sınırlarının güvence altına alınmasıyla sağlanacağını iyi bildiği için, gücünün büyük bölümünü buraya yönlendirdi. Assur orduları, 882, 879 ve 866 yıllarında üç kez Güneydoğu Anadolu ve Tur Abdîn bölgesinde ilerledi, ilk seferde, Nairi ülkelerinin güney sınırını oluşturan bölgedeki Tuşhan'da (Üçtepe) bir eyalet merkezi kurdu.³⁶⁹ Böylece hem Torosları aşip kuzeye, Anadolu'ya ulaşan yollar üzerinde güçlü bir merkez oluşturulmuş, hem de Amedi (Diyarbakır) kenti çevresini kontrol eden Aramî Bit-Zamani kabilesinin etkinliği

³⁶⁵ A. T. Olmstead, **History of Assyria**, Chicago 1951, The University of Chicago Press, s. 76; E. S. Edwards, v.d., **a.g.e.**, s. 285.

³⁶⁶ Kemalettin Köroğlu, **a.g.e.**, s. 155.

³⁶⁷ E. S. Edwards, v.d., **a.g.e.**, s. 534.

³⁶⁸ E. S. Edwards, v.d., **a.g.e.**, s. 535.

³⁶⁹ Kemalettin Köroğlu, **a.g.e.**, s. 157.

azaltılmıştı. Bu seferlerin kayıtlarında bölgede bulunan bütün Nairi krallarından vergi alındığı belirtilir. Bölgeye gelişi ve saray inşası, şu şekilde anlatılır: “*Kaşıari Dağı'nı geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülkelerine girdim. Sigişu kentinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Sigişu kentinden hareketle Tupusu oğlu Lapturu'nun güçlendirilmiş kenti Madara'ya yaklaştım. Kent iyice güçlendirilmiş dört duvarla çevrilmişti. Kenti kuşattım. Güçlü silahlarımın görünüşünden korkuya kapıldılar ve onlardan mallarını mülklerini ve hizmetim için oğullarını aldım. Vergi ve haraç vermeleri koşuluyla hayatlarını bağışladım. Kenti yaktım, yıktım ve harabeye çevirdim. Madara kentinden hareketle Tuşhan kentine girdim. Tuşhan'da bir saray kurdum. Tuşhan'da Nirdun ülkesinden vergi ve haraç olarak atlar, katırlar, kazanlar, ayna, öküz koyun ve şarap aldım. Tupusu oğlu Lapturu'nun yönettiği, Kaşıari Dağı üzerindeki iyi tahkim edilmiş 60 kenti yıktım, yaktım, harabeye çevirdim. İzalla dağındaki şarapları da ele geçirdim... Benden önce gelen Assur kralı prens Şalmaneser'in Nairi ülkeleri sınırında yaptırdığı garnizonlar olan Sinabu ve Tidu kentleri Aramiler tarafından zorla ele geçirilmişlerdi; ben tekrar elde ettim. Nairi ülkesinde Assur kalelerini ellerinde tutan Assurlar -ki bunlar Aramî ülkesine tabi kılınmışlardı- onların kentlerini ve yerleşim alanlarını ele geçirdim ve huzur içinde oturulur kıldım. Bit-Zamanili Amme-baala'ya ait olan Ahlamu Aramilerinden 1500 kişiyi yerlerinden aldım ve Assur'a götürdüm. Nairi ülkelerinin hasadını topladım ve ülkemin geçimi için Tuşhan, DamdamMûsâ, Sinabu ve Tidu kentlerinde depoladım”.*

Bu olayların anlatıldığı yazıt, başarıların bir kanıtı olarak Tuşhan'da diktirilmiş ve 1863 yılında da eski Kurkh köyünde (modern Üçtepe: Tuşhan) bulunarak halen sergilendiği İngiltere'ye British Museum'a taşınmıştır.³⁷⁰ Bu seferiyle Tur Abdîn (Kaşıari) bölgesini tamamen kontrol altına alan Aşurnasirpal (Aşurnasirpal) böylece Akdeniz kıyılarına rahatça sefer yapma imkânı da bulmuştur. Ayrıca III. Salmanassar devrinde M.Ö. 854 yılında Kaşıari bölgesine bir sefer düzenlemiştir.³⁷¹

II. Sargon döneminde hızlı bir yükselişten sonra Urartu ve Babil devletlerine karşı üstünlük sağlamış ne var ki Sargon'un ölümüyle birlikte birçok halk

³⁷⁰ Kemalettin Köroğlu, **a.g.e.**, s. 158-159; A. T. Olmstead, **a.g.e.**, s. 88.

³⁷¹ Ekrem Memiş, **Eskiçağda Mezopotamya**, s. 200; Işın Demirkent, **a.g.m.**, s. 75; A.T.Olmstead, **a.g.e.**, s. 90, 96; A.T.Olmstead, **a.g.e.**, s. 88; William W. Hallo, William Kelly Simpson, **The Ancient Near East: A History**, New York, 1971, s. 127.

bağımsızlıklarını tekrar kazanmak için ayaklanmışlardır.³⁷² Bu arada taht kavgası sonucu iyice zayıflayan Asur İmparatorluğu yerine bölgede Med, Urartu ve Babil'ler etkili olmaya başladı.

1.3.3. Med İmparatorluğu Egemenliğinde Tur Abdin

Asur hâkimiyetinin sonlarına doğru M.Ö. 622'de Kimmerleri takiben Kafkasları aşırıp Gence merkez olarak büyük bir devlet kuran Saka boylarından Goglar/Gökler'in hızla güneye inmeye başlamasıyla Midyat ve çevresi ilk defa Türklerle tanışır. Herodot'un kaydettiği şekliyle Gog Hükümdarı Madyas (Meduva) Doğu Anadolu, Batı İran ve bugünkü Suriye ile Filistin'i zapt ederken, M.Ö. 653'te Midyat'ın da içinde bulunduğu bu bölgeye hâkim oldu. Türklerin Midyat çevresine gelişleriyle ilgili tarih kaynaklarında tespit edilen ilk bilgi budur. Ancak Sakalar yirmi sekiz yıllık hâkimiyet sonunda Med hükümdarı Kiyaksares tarafından ortadan kaldırılacaklardır.³⁷³

M.Ö. VII. yy sonlarında İran yaylasının güneybatısında yaşayan Med (Mata) toplulukları, Keyaksares liderliğinde güçlendiler. M.Ö. 608'de Med-Kimmer-İskit müttefik güçleri Yukarı Mezopotamya yönündeki hareketleri sonucu Midyat ve çevresini hâkimiyetlerine aldılar. Daha sonra merkez bölge olan bölge yönetimini Babil kralına bıraktıktan sonra Müttefik kuvvetler Anadolu'ya yöneldiler.³⁷⁴ Bundan sonra bölge hâkimiyeti Medleri ortadan kaldıran Pers İmparatorluğuna geçecektir.

1.3.4. Persler Egemenliğinde Tur Abdin

Persler, Med Devletine son verdikten sonra, Mezopotamya'ya girerek gücünü yitirmekte olan Babil Devletini de yıktılar. (M.Ö 539). Pers Devleti, I. Darius döneminde devleti merkeziyetçi bir yapıya dönüştürmeye çalıştı ve ülkeyi satraplıklara (askeri valilik) ayırdı. Böylece Tur Abdin bölgesi Suriye-Finike-Filistin büyük satraplığına bağlandı. Bu satraplık doğuda Habur Irmağından, batıda Kilikya'ya kadar, kuzeyde Aras satraplığı ve güneyde Mısır'a kadar uzanıyordu. Çok

³⁷² B.Bokförlag, **a.g.e**, s. 81.

³⁷³ Salim Cöhce, **a.g.m**, s. 5.

³⁷⁴ "Mardin", **Yurt Ans.**, s. 5762.

geniş ve zengin toprakları kapsayan bölge Pers hazinesine yıllık 350 gümüş talan (talent) ödemekle yükümlü tutulmuştu.³⁷⁵ Bölgede M.Ö. 550-331 arası dönemde hüküm süren Persler, hakimiyetlerindeki halkların ayaklanmasıyla zayıf düşmüş ve nihayetinde yerini doğuya hızla yayılan Makedonyalı İskender'e bırakmak zorunda kalmıştır. (M.Ö. 331)³⁷⁶

1.3.5. Büyük İskender ve Diadoklar Egemenliğinde Tur Abdîn

Makedonyalı İskender henüz genç yaşta devletinin sınırlarını genişletmek için doğu yönünde seferlere başlamıştı. İskender'in hızlı yayılışı karşısında son Pers kralı III. Darius onu durdurmak için ordusunu Fırat'ın batısında konumlandırdı. İkisi arasında 12 yıl boyunca süren savaşlar doğu ve Akdeniz bölgesinin dengesini sarsmıştı. M.Ö. 333 senesinde İssus yakınlarında yapılan savaştan galip çıkan Büyük İskender Perslerin hâkim olduğu alanlara yayılmaya başladı.³⁷⁷ İskender'in maksadı, büyük Pers imparatorluğu kuvvetleriyle girişilecek büyük savaşlardan önce Suriye sahillerini ele geçirmek, Pers ve Fenike donanmasını üssüz bırakıp teslimine zorlamak; Hellen ve Grek etkisi altında kalan Mısır'ı Perslere karşı ayaklandırmak ve kendi tarafına kazanmaktı. Bu düşünce ile Kilikya'ya girip Suriye'ye ilerlediği sırada, III. Darius'un çok kuvvetli bir ordu ile Anadolu'ya girdiğini haber aldı. Bu durum İskender'i çok ciddi bir tehlike ile karşı karşıya bıraktı. Suriye seferinden vazgeçen İskender, süratle geriye döndü. Onun geri döndüğünü haber alan Pers imparatoru III. Darius da Kilikya'dan Suriye'ye indi. Bugünkü Amanos dağları ile sahil arasında dar bir geçitte Pinaros (Deliçay) çayının kenarında büyük bir savaş cereyan etti. Yer itibarıyla İssus'a yakın olduğu için buna İssus Savaşı denir. Bu savaşa tarihte ters cephe savaşı da denmektedir (M.Ö. 333). Çünkü iki tarafın savaş düzeninde görünüşleri, Darius'un Anadolu'dan Suriye'ye doğru inişte; İskender'in Suriye'den Anadolu'ya girmek için çıkışta oldukları şeklindedir.

³⁷⁵ "Mardin", *Yurt Ans.*, s. 5762.

³⁷⁶ Adnan Çevik, *a.g.m.*, s. 112.

³⁷⁷ Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark : Perslerden Romalılara Kadar: Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya Ve Bergama Kırallıkları*, TTK, Ankara, 1951, C. I., s. 56; B.Bokförlag, *a.g.e.*, s. 130.

Darius kuvvetlerini kademeli olarak yerleştirmiştir. Savaş taktiği bakımından bozulan ve yorulan kuvvetlerini geri çekecek, yerine taze kuvvetler sevk edecektir. Dağlık sahada İskender ordusunun yan ve gerilerine yerleştirilen Pers kuvvetleri de zamanı gelince İskender ordusunu geriden vuracaktır. Darius'un bu savaş taktiği İskender'in beklenmedik mukabelesi ile alt üst oldu.³⁷⁸ Darius bunun üzerine savaş alanından kaçtı. Büyük İskender'in M.Ö. 330 yılında Mısır üzerinden Mezopotamya üzerine yürümesi üzerine III. Darius tekrar harekete geçti. Böylece yavaş yavaş Tur Abdîn bölgesi İskender'in kontrolüne girdi. M.Ö. 331 yılında Gavgamela ovasında Arbela civarında yapılan savaşta III. Darius ağır bir yenilgi daha alarak çekilmek zorunda kalıyor. Böylece Tur Abdîn Bölgesi ve Babil şehri İskender'in eline geçti.³⁷⁹ Ayrıca Darius'un hazinesi ve tüm değerli eşyaları İskender'in eline geçti. İskender bu büyük savaşta 100 kadar askerini kaybederken Perslerin kaybının 300.000 kadar olduğu söylenmektedir.³⁸⁰ III. Darius ise İskender'in saldırısı üzerine dağılan ordusunun içerisinde arabasında iken adamlarının ihanetine uğrayarak Bessos ve Barsaentes tarafından hançerlenerek öldürüldü.³⁸¹

İskender yöreye hâkim olduktan sonra yerel yöneticileri değiştirmede, inançlarına dokunmadı. Doğu ve Batı'yı kaynaştıran evrensel bir kültür oluşturma çabasındaydı. Ama Makedonyalı subaylar istila edilen topraklarda, kendi küçük politikalarını uygulamakta gecikmediler. İskender ölür ölmez komutan ve askeri valiler (diadoklar) arasında imparatorluğu paylaşma savaşı başladı. Selevkos adlı ünlü komutan, rakibi Antigonos'un oğlunu savaşta yenince, batıda Ege ve Marmara'dan, doğuda Hindistan'a kadar uzanan geniş topraklarda egemenliğini kurdu ve böylece bölge onun hâkimiyetine girmiş oldu.³⁸² Bu dönemde I. Selevkos Anadolu içlerinden, bilhassa Kapadokya yöresinden sürüp getirdiği grupların iskânıyla bölgede demografik açıdan bir yoğunluk hissedilecektir. M.Ö. 140 yılında Tur Abdîn bölgesi Parthların eline geçecektir. Bu sırada Romalılar da Anadolu'da

³⁷⁸ Hüseyin Salman, vd., **Genel Tarih I-Eski Çağ I-II**, İstanbul, 1974, s. 281; Arrian, **İskender'in Seferleri**, trc. Meriç Mete, İstanbul, 2005, s. 50-58.

³⁷⁹ İbnü'l-Belhi, **Farsnâme**, ed. Guy Le Strange, R.A.Nicholson, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, XXXII, 1993, s. 15-16; Johann Gustav Droysen **Büyük İskender, C. II**, trc. Bala Candemir, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 2000, s. 180-181, 215; Hüseyin Salman, **a.g.e.**, s. 282-283.

³⁸⁰ Arrian, **a.g.e.**, s. 89.

³⁸¹ Johann Gustav Droysen, **a.g.e.**, C. II, s. 249.

³⁸² "Mardin", **Yurt Ans.**, s. 5762.

yayılmaya çalışıyordu ki, onlar da bu mücadelede yerini almakta gecikmediler.³⁸³ VII. Antiokhos Sidetes (M.Ö. 138-129) döneminde Tur Abdîn ve Mezopotamya üzerinde Parth'larla yoğun bir mücadele vardı. Parth'ların bölgeyi alma girişimlerine karşı birçok tedbir almıştır. Saldırıların artması üzerine Sidetes sayısı 70 bini bulan ordusu ile Mezopotamya sınırlarına dayandı. Parthların tedhişinden bıkan halk da imparatorun yanında yer aldı. Ardı ardına yaptığı 3 mücadeleyi de kazanan Sidetes Tur Abdîn ve Mezopotamya'yı ele geçirdi (M.Ö. 130). Fakat bu durum çok kısa sürdü ve M.Ö. 129 senesi baharında Parthlar Sidetes'i yenerek bölgeye tekrar hâkim oldular. Böylece Mezopotamya Helenizm için ebediyen kaybolmuştur.³⁸⁴ Sürekli çatışma ortamı olan bölgede büyük bir iktidar boşluğu doğuruyordu. Bu boşluktan istifade eden yerel Aramî halkı Pers kökenli olduğu sanılan Abgar adlı bey önderliğinde Abgar (Abgerm) Beyliği'ni kurdular. Fakat bu süreç uzun sürmedi ve Roma'ya karşı başkaldıran ve sonradan Süryani Kadim diye anılacak olan bu ilk Hristyanlar'ı İmparator Septimus Severus buyruğu altına aldı.³⁸⁵ Böylece Tur Abdîn'de Roma dönemi başladı.

1.3.6. Roma ve Bizans Egemenliğinde Tur Abdîn

Roma İmparatorluğunun güneydoğu sınırını oluşturan Tur Abdîn bölgesi Sâsânîlerle yapılan mücadeleler sonucunda bir savaş üssü konumuna gelmiş, başta Nisibis olmak üzere buraya çok sayıda İranlı halk getirilerek yerleştirilmiştir.³⁸⁶ İki devlet arasındaki mücadele İslâm'ın buraya gelmesine kadar devam etti. İlk savaşlar ve çarpışmalar ise bizzat kralların himayesinde gerçekleşiyordu. Roma imparatoru Trainus (M.S. 98-117), karışık durumda bulunan Dicle bölgesi ve Tur Abdîn civarını kontrol altına almak için harekete geçti. Antakya üzerinden Mezopotamya'ya doğru ilerledi. Önce Urfa üzerine gittiler. Urfa merkezli Osroene/Osrhoene devletçığının kralı Abgarus, imparatoru karşılamaya geldi. Bu karşılama sonrası Trainus Nisibis'e doğru hareket etti. Böylece Trainus, Tur Abdîn'in önemli şehri Nisibis üzerine

³⁸³ Salim Cöhce, **a.g.m.**, s. 6.

³⁸⁴ Şemsettin Günaltay, **Yakın Şark : Perslerden Romalılara Kadar: Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Kirallıkları**, TTK, Ankara, I., 1951, s. 139.

³⁸⁵ "Mardin", **Yurt Ans.**, s. 5762.

³⁸⁶ Işın Demirkent, **a.g.m.**, s. 76.

saldırdı ve burayı ele geçirdi (114-115).³⁸⁷ Septimus Severus devrinde ise Nisibis Roma açısından büyük tehlikeye girdi. Araplar'ın bu bölgeyi ele geçirme faaliyetlerini durdurmak için Severus çeşitli tedbirlere başvurdu.³⁸⁸ Parth'lar Roma'nın iç karışıklıklarından istifade ederek 195 yılında yapılmış antlaşmayı ihlal ettiler ve Nisibis'i kuşatma altına aldılar. Severus üstlerine gelince de kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar. Bunları yenen ve 198 yılı Mart ayında 100.000 esir alan Severus daha sonra Nisibis'e gelip burada belli bir süre durduktan sonra Antakya üzerinden Roma'ya gitti (202).³⁸⁹ Macranus (217-218) devrinde aynı şekilde Parth'ların Nisibis hâkimiyeti için çalıştıkları görülür. İmparatorluğa geçişinden hemen birkaç ay sonra 217 yılının yazında saldırıya geçen Parth ordularıyla Nisibis yakında yapılan savaşta büyük bir bozguna uğrayan imparator Parth'lara yüklü bir haraç verdikten sonra onlarla barış anlaşması yapabildi.³⁹⁰ Parth kralı üzerine yapılan sefer sonrası 199 senesinde Mezopotamya bir Roma eyaleti haline geldi ve Roma kralı burada iki lejyon bıraktı.³⁹¹

Mezopotamya'nın Marcus Aurelius Severus Alexander'in elinde olduğu sırada Persepolis bölgesi hâkimi Erdeşir 227 yılında Parthia kralı V. Artabanos'u yenerek Sâsânî devletini kurdu. Bunu takip eden üç yıl içerisinde İran'da durumu düzene koydu. Erdeşir İran'da egemenlik kurmasından sonra 230 yılında Tur Abdîn bölgesine ilerleyerek Nisibis'i ele geçirdi. Bu durum üzerine 231 yılı baharında Roma'dan ayrılan Alexander Antakya'ya geldi. Mezopotamya ve Tur Abdîn bölgesindeki komutanlar ve valilerin isyanına rağmen üç koldan ordusunu bu bölgeye sevk etti. Kısmi zaferler kazanan ordu daha önce Roma'ya ait bölge ve toprakları tekrar ele geçirdi. Şah Erdeşir ise dört sene boyunca bölgeye saldırmama kararı aldı.³⁹²

Bölge daha sonra da Bizanslıların Sâsânîlerle uzun mücadelelerine sahne olmuştur. Romalılar İran'daki Sâsânî Devleti'nin hükümdarlarının bu bölgeye

³⁸⁷ Bilge Umar, **İlkçağda Türkiye Halkı**, İstanbul, 1999, s. 561; Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.Ö.27-M.S.192**, İstanbul, 1976, s. 187.

³⁸⁸ Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 568.

³⁸⁹ Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 569; Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, İstanbul, 1970, s. 39.

³⁹⁰ Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 571; Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, s. 69.

³⁹¹ Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, s. 43.

³⁹² Fikret Işıltan, **a.g.e.**, s. 22; Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 573; Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, s. 87-89.

yaptıkları akınları önleyebilmek için 337 – 340 tarihleri arasında biri Tur Abdîn'in merkezi Midyat'ta Hatem-i Tai, diğeri Dicle kenarında Hesna de Kepha (Kaya-kale, Hısn-ı Keyfa, Hasankeyf) olmak üzere iki kale inşa etmişlerdir.³⁹³ Fakat Erdeşir burayı almaya kararlıydı. III. Gordianus döneminde (238-244) Erdeşir Roma'nın sınır kaleleri olan Nisibis ve Kâhta'yı ele geçirdi. Bu esnada Erdeşir ölünce (241) yerine geçen oğlu I. Şahpur babasının hedeflerini yerine getirmeye çalıştı. Tur Abdîn üzerinden giderek Roma'nın Suriye topraklarına saldırdı ve böylece Antakya tehlikeye düştü. Bunun üzerine III. Gordianus, Roma ordusuyla karadan sefere çıktı. Savaşın yönetimini üstlenen Timesitheus Suriye'yi kurtarmayı ve Harran'ı geri almayı başardı. Ardından Res'ul-‘Ayn yakınlarında yapılan meydan savaşında Romalılar Sâsânî ordusunu bozguna uğrattı ve Nisibis, Urfa geri alınarak Mezopotamya ve Tur Abdîn'de yeniden Roma hâkimiyetini tesis etti.³⁹⁴ M. Iulius Severus Philippus (244-249) döneminde Persler'le barış yapılarak Tur Abdîn ve Mezopotamya bölgesi ile Ermenistan yöresinin Roma'da kalması sağlanmıştı. Burayı ele geçiren Philippus buraya kardeşini vali olarak bırakmıştı. Nisibis'e bu dönemde Nisibis adına ilavetten Iulia ismi de verildi.³⁹⁵ Romalılar 249 yılında Mezopotamya'yı işgal ettikten sonra, 250 yılında da Dakiyos, Pers ülkesini zapt etmiş ve tahribata uğrayan Nisibis'i onarmışlardır.³⁹⁶ Valernus (253-260) dönemi ise Mezopotamya ve Tur Abdîn bölgeleri için tam bir facia idi. İntikam için harekete geçen Şahpur önce Roma yanlısı Ermenistan kralı Hüsrev'i öldürdü. Hüsrev'in oğlu Tiridates bağımsızlıklarının tehlikeye girdiğini görünce Roma'dan yardım istedi. Bunun üzerine Şahpur Ermenistan ülkesine saldırdı. Doğu Anadolu'yu ülkesine katıp sınır boylarındaki Nisibis ve Harran kentlerini ele geçirdi. Fırat kıyısındaki kentleri ise yakıp yıktı. Birçok kiliseyi yıktı. Bu durum Anadolu'da Roma gücünün kırıldığını gösteriyordu.³⁹⁷ Fakat Roma İmparatorluğu bu durumu kabul etmek istemiyordu. Kısa sürede toparlanan Roma VI. Gallienus (260-268) başa geldikten az bir zaman sonra 262 senesinde Sâsânî İmparatorluğu üzerine büyük bir karşı saldırı başlattı.

³⁹³Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s.3; **Mardin İl Yıllığı 1967**, s. 49.

³⁹⁴Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, s. 113; Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 575-576; Edward Gibbon, **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, trc. Asım Baltacıgil, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, t.y., s. 232-235.

³⁹⁵ Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, s. 118.

³⁹⁶Hanna Dolapönü, **Itr el-Nardin fi Tarih Merdin**, İstanbul, 1992, s. 29.

³⁹⁷Adday Şer, **a.g.e.**, s. 97; Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 578.

Mezopotamya kalelerini, Nisibis ve Harran kentleri ile birlikte tüm Mezopotamya'yı tekrardan Roma topraklarına kattı.³⁹⁸ II. yüzyılın ortalarından itibaren bölge bu güçler arasında birkaç defa el değiştirmesine rağmen büyük ölçüde Romalılar elinde kalmıştır. Özellikle Mardin- Midyat eşiğini, özellikle de dağlık bölgeyi tahkim etmek istemesi bundan dolayıdır.³⁹⁹ Sâsânî Şahı Narses'in 297 senesinde ağır bir yenilgi almasıyla Tur Abdîn'in içerisinde bulunduğu Yukarı Mezopotamya ile birlikte Ermenistan bölgesi de Roma hâkimiyetine girdi.⁴⁰⁰ Bu mücadeleler sonucunda Dicle'yi sınır olarak belirleyen 297 tarihli önemli bir antlaşma yapılmıştır. Antlaşma Roma lehine önemli kararlar barındırıyordu. Roma İmparatorluğu, egemenlik alanını Yukarı-Orta Dicle çığırı boyunca Tur Abdîn'in doğusuna kadar uzanan Mezopotamya'nın kuzeybatı eyaletlerinde, herhangi bir askeri harekâta girişmeksizin yayma imkânı sağladı. Yapılan anlaşmaya göre Dicle kıyısındaki Sophene (Âmid civarları), Zabdicene (Cizre tarafı), Carduene (Şırnak-Hakkâri yöresi), Arsanene (Batman-Siirt dolayları), Ingilene (Diyarbakır-Eğil civarı) çevresindeki 5 bölge Romalılar'a bırakıldı. Bundan sonra başta Nisibis olmak üzere Tur Abdîn bölgesi ve şehirleri iki imparatorluk arasında serbest ticaret bölgesi konumuna geldi. İki ülke arasında ticaret mallarının geçeceği tek gümrük kapısının Nisibis kenti olması kararlaştırıldı. Bu anlaşma iki tarafça tam 40 yıl boyunca uygulandı ve böylece bölgeye istikrar geldi.⁴⁰¹ Her ne kadar Pers Şahı Narses Nisibis ile ilgili kararlara itiraz etse de bu durumu kabul etmekten başka çaresi yoktu.⁴⁰²

Bu barış döneminin hemen akabinde Galerius önderliğinde başlayan Roma genişlemesi Hıristiyanların aleyhine bir gelişme olarak kendini göstermiş ve 260'tan başlayıp 303 yılına kadar süren "Hıristiyanlar için huzur dönemi" böylece bitmiştir. İulianus döneminde artan baskılara karşı Hıristiyan inziva hareketi büyük ölçüde yayılmış ve Tur Abdîn bölgesi yoğun bir Hıristiyan göçüne sahne olmuştur. Böylece Tur Abdîn bölgesi Süryani manastır hayatının anayurdu durumuna gelmiştir.⁴⁰³ İşte bütün bu sebeplerden dolayı bir süre sonra bu bölge Tur (Dağ) Abdîn (Kullar/İbadet

³⁹⁸ Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 583; Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi : M.S.193-395**, s. 140.

³⁹⁹ Salim Cönce, **a.g.m.**, s. 8.

⁴⁰⁰ "Edessa Vakayinamesi", **Süryani Vakanüvisler**, Süryaniceden Fransızcaya trc. Eprem-İsa Yousif, Fransızcadan trc. Mustafa Aslan, İstanbul, 2009, s. 62.

⁴⁰¹ Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 591; Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, s. 221; Suavi Aydın-K.Emiroğlu-O.Özel-S.Ünsal, **a.g.e.**, s. 57.

⁴⁰² **Oktay Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, s. 222-223.

⁴⁰³ Suavi Aydın, v.d., **a.g.e.**, s. 58.

edenler) sözcüklerinin bir araya gelmesiyle burası Tur Abdîn (Kullar Dağı, İbadet Edenler Dağı) adıyla anılır olmuştur. Bu adın Midyat'a tam olarak ne zaman verildiği meçhul ise de en erken VI. Yüzyıla ait kaynaklarda geçtiği bilinmektedir.⁴⁰⁴ Burada yer alan ve günümüze dek varlığını sürdüren iki önemli manastır vardır. Bunlardan ilki Mor Gabriel Manastırı (Deyr'ul-Umur, Der 'Amer) olup Midyat'ın 25 km. güneyinde dağlık bir bölgede yer alır.⁴⁰⁵ Diğeri ise Mardin merkez olmak üzere kurulmuş olan Deyru'z- Za'feran'dır ki adını bu dağda yetişen safrandanalmaktadır.

Tur Abdîn'de bu hareketlenme sürerken, Roma İmparatorluğunda yaşanan taht mücadeleleri Sâsânîleri bölgeyi hâkimiyet alatına almak için tekrar harekete geçirdi. Özellikle Constantius döneminde bölgede siyasi tansiyon giderek artmıştı. Constantius Nisibis'e doğru giderken bir Pers kuşatmasına ma'ruz kaldı ise de 337 veya 338 ilkbaharında bunu bertaraf etmeyi bilmiştir.⁴⁰⁶ Çok geçmeden Sâsânîler Âmida ve Mardin ile birlikte bütün Kuzey Suriye'yi ve Mezopotamya ovasını istila ettiler. Bu istilanın sonucunda halk zor durumda kalınca, Nisibis patriği Yakup ve cemaatinin Allah'a ettiği dua ve kıldığı namazların Sâsânî baskısının kalkmasında etkili olduğu dönemin tarihçileri tarafından dile getirilmektedir. Şapur başarılı olamayacağını anlayınca Bet Nahrin'i ele geçirerek ülkesine geri döndü. Ertesi yıl Iulianus, Sâsânîler'i Dicle nehrinin doğu tarafına püskürttü.⁴⁰⁷ Sâsânî şahı Şapur'un 345 yılında 70-78 gün süren Nisibis kuşatması da başarısızlıkla sonuçlanınca şah geri çekilmek zorunda kalmıştı.⁴⁰⁸

Tekrardan Nisibis üzerine yürüyen Şapur şehri ele geçirmek için bu sefer savaş tekniklerini kullanma yoluna denedi. Şehre karşı tepeler vücuda getirerek Hermes (Mygdonya) nehrinin suları üzerinde büyük bir baraj yaptırdı. Bu yüzden nehrin suları surların içine doğru akmaya başladı. Surlar suyun tazyikine daha fazla dayanamayarak sarsıldı ve yerle bir oldu. Şapur hemen harekete geçti. Fakat Şapur içeride ikinci bir surun varlığından habersizdi. Şapur baraj yaparken içerdeki halk da şehrin çevresini iç surla tahkim etmişlerdi. Fakat Şapur'un vazgeçmeye niyeti yoktu.

⁴⁰⁴A. Çevik, **a.g.m.**, s. 118.

⁴⁰⁵Gertrude L. Bell, **a.g.m.**, s.230-231.

⁴⁰⁶Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, s. 301.

⁴⁰⁷Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I., s. 134; Theophanes, **The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History**, trc. Cyril Mango-Roger Scott, Oxford, 1999, s. 56 ; "Mardin", **Yurt Ans.**, s. 5762; Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 599-600.

⁴⁰⁸Theophanes, **a.g.e.**, s. 63.

Baskının artmasıyla Nisibis dini lideri Efrem surların üzerine çıkıp Şapur'a beddualar yağdırdı. Çok geçmeden bulut bulut sinekler ve saman şeklinde kehleler bir fırtına şeklinde Şapur'un ordusuna mûsâllat oldu. Sırtları kuru ve yarık olan filler bu felakete fazla dayanamadı. Kehleler (bit) atların burunlarına ve kulaklarına girdiğinden bunlar huysuzlaşıp binicilerini üzerlerinden atıp, kaçtılar. Şapur'un da İran'a dönmekten başka çaresi kalmamıştı.⁴⁰⁹ İntikam için 348 yılında Şapur tekrar Nisibis'i kuşattı. Nisibis halkı ona karşı direnince Şah akınlarına yakınındaki Hermes nehri üzerinden devam etti.⁴¹⁰ 350 yılında ise kısa bir süre Roma tahtında kalan Flavius Popilius Nepotianus devrinde Nisibis üçüncü ve son kez olmak üzere Persler tarafından kuşatıldı. Fakat kendi hudutlarının tehlikeye girmesi üzerine bundan vazgeçti.⁴¹¹

Iovianus, güçsüzlüğü yüz üstüne çıkan ve Sâsânîlerce yakından izlenip sürekli yıpratılan ve pek büyük güçlüklerle karşılaşan Roma imparatoru, orduyu tümüyle yok edilmekten kurtarmak için, günlerce süren görüşmelerden sonra, utanç verici koşullara boyun eğerek, II. Şahpur ile 363 senesinde 30 yıllık bir barış antlaşması yaptı. Bu antlaşmaya göre, Sâsânîlerden alınmış 5 küçük il geri veriliyor, hatta Dicle doğusu tümüyle onlara bırakılıyor; ayrıca, Roma imparatorluğu, Mezopotamya ilinin doğu yanından bazı bölümler, o arada en önemli bir sınır hisarı olan Nisibis kenti Sâsânîlerin oluyordu. Fakat savaş sırasında Şahpur ordusunun saldırılarına başarıyla direnen Nisibis halkı, düşmanın öc alacağından, kentte kalanları öldüreceğinden korkarak, göç yoluna düşmüş ve Âmida/Diyarbakır'da yeni kurulan bir mahalleye yerleşmiştir. Böylece Doğu Anadolu'daki Ermenistan krallığı üzerinde Roma koruyuculuğu kalkıyor; üstelik Roma, Kafkaslar ötesinden gelebilecek yaban uluslarına karşı yörenin bekçiliğini üstlenen Sâsânî imparatorluğuna yıllık gider katkısı, yâni bir anlamda haraç ödemek yükümlülüğü altına giriyordu.⁴¹² Bu haber Nisibis ahalisine ulaştığında, Hıristiyanlıklarına olan bağlılık ve Farsların kendilerini yönetmelerini istemediklerinden dolayı bir kısmı

⁴⁰⁹Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, I., s. 135.

⁴¹⁰Theophanes, **a.g.e.**, s. 65-66.

⁴¹¹ Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi: M.S.193-395**, s. 306-307.

⁴¹² Mar-Yeşua, **Vakaayı'nâme**, trc. Mualla Yılmaz, İstanbul, 1958, s. 6; Theophanes, **a.g.e.**, s. 84; Abu'l-Farac, **a.g.e.**, I., s. 138; Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Trc. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s.3; Bilge Umar, **a.g.e.**, s. 603; Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi : M.S.193-395**, s. 317.

burayı terk edip Urfa bölgesine göçtüler. Şahpur buraya bunun üzerine buraya Istahr'de bulunan hanedandan 12.000 kişiyi buraya yerleştirdi. Bunlar M. 900 yıllarına kadar burada kalmaya devam ettiler.⁴¹³363 anlaşmasıyla Doğu sınırı ve yeni sınır hattı Tur Abdîn'in güney kenarında Nisibis'in 70 stad⁴¹⁴ batısında bulunuyordu.⁴¹⁵

Roma İmparatorluğu 395 yılında ikiye ayrılacak ve Tur Abdîn bölgesi Doğu Roma (Bizans) hâkimiyetinde kaldı. 5. yüzyılın ilk yarısında İran Şahı Behram, Tur Abdîn'in batı şehri Mardin'i ele geçirmesi üzerine buradaki halkı göçe zorlamıştır. Bunun üzerine harekete geçen imparator Theodosius (408-450) Sâsânîler'e karşı yeniden savaş başlatmasına rağmen Batı tarafından gelen Hun tehdidi karşısında geri adım atmak zorunda kalmış ve Nisibis'i ele geçirememiştir. Ardından şehir halkı Sâsânîlerle barış antlaşması (442) yapmak zorunda kalmıştır.

Bu devirde Sâsânîler ele geçirdikleri bölgeyi üç idari vilayete ayırmışlardı. Bunlar Kuzeybatı bölgesinde bulunan Tur Abdîn (Midyat), Mardin ve Res'u'l-'Ayn' idi. Fakat daha sonra bu vilayetler "Batı Bölgesi" olarak bir çatı altında toplanmıştır.⁴¹⁶ Bölgenin önemli şehirlerinden olan Mardin'de önemli imar faaliyeti gerçekleşmiş, ne var ki bu gelişme ancak 442 yılına kadar devam edebilmiştir. Ortalığı kasıp kavuran amansız bir veba salgını, halkı o derece kırmıştır ki, Mardin de bundan nasibini almış ve şehir içerisinde yaşanan trajedi burayı oturulmaz bir yer haline getirmiştir. Nüfusun önemli bir kısmı bundan etkilenmesi dolayısı ile bölge uzun süre toparlanamadı. Veba âfetinden takriben yüz sene kadar sonra Mardin'e Ursiyanos adında Romalı bir kumandan geldi. Rivayete göre kumandan burada bir şahsı çeşitli hediyelerle kandırıp kaleden dışarı çıkartır ve kaleye sahip olur. Bir başka rivayete göre ise adamı zorla dışarı çıkartıp öldürür ve kaleyi ele geçirir. Fakat hakikat olan şudur ki, Ursiyanos, şehri yeni baştan inşa etmeye başlamıştır. O zamanın imkânlarıyla şehrin onarım işinde yüz mühendis, iki yüz elli büyük ve üç yüz küçük yapı ustası ile sayısız amele çalışmıştı. Şehrin yeniden inşası ancak kırk yedi yıl sonra tamamlanabilmiştir. Şehrin bu şekilde yeni baştan imarından sonra

⁴¹³ Dineverî, **a.g.e.**, s. 98-99; Ayrıca bkz. Fikret Işıltan, **a.g.e.**, s. 25.

⁴¹⁴ Bir Roma uzunluk ölçüsü olan Stadia'da her birim 185 metreye tekabül eder. Buna göre 70 stad yaklaşık olarak 12.950 m. eder.

⁴¹⁵ Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 4.

⁴¹⁶ Işın Demirkent, **a.g.m.**, s. 76.

halk tekrardan Mardin'e dönmeye başlamıştır. Ursiyanos, halkın şehre girip ikâmetine müsaade ettiği gibi, yeni gelenlerin küçük çiftlikler kurmalarına da yardımcı olmuştur. Bu arada çok sevdiği kızına da bir kale yaptırmıştır. Bunun yapım ve onarım işleri ise 15 Kasım 541 yılında bitmiştir.⁴¹⁷ Şehrin kalkınması ve ekonomik açıdan eski günlerine kavuşması burayı yeniden gözde bir merkez haline getirmiştir. Bu yüzden bölgenin ele geçirilmesi için yeni mücadeleler vuku bulmuştur. Tur Abdîn bölgesi bu mücadeleler Hâricinde V. yüzyılda iki önemli olaya daha sahne olmuştur. Bunlardan birincisi, daha M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasya'nın güneyine inerek Kür-Aras boylarına yerleşmeye başlayan Türk topluluklarının Midyat/Mardin çevresinde etkili olmaya başlamalarıdır. V. yüzyılda Midyat/Mardin çevresinde gelişen diğer olay ise, Bizans Devleti ile tebası olan doğunun monofizit ahalisi arasında baş gösteren kristolojik mücadeledir.⁴¹⁸ 449 yılında toplanan Efes Konsili, Hıristiyanlık'ta monofizit öğretisini kabul edince, karşı görüşte olan Nesturîler resmi kiliseden atıldılar. Hatta İmparator Zenon (474-491) bir süre sonra Urfa'daki Nesturî okulunu kapattı. Bunun üzerine Nesturî din adamlarının çoğu Nisibis'e iltica etti. Böylece Nisibis bölgesi Nesturîlerin dini merkezi olarak ön plana çıkmaya başladı. Bu dönemin ünlü Metropolit Bar Sauma, Nisibis'i bölgenin önde gelen merkezi haline getirdi. Kısa sürede Tur Abdîn bölgesinde çok sayıda kilise ve manastır inşa edildi.⁴¹⁹ Bu durum Tur Abdîn'de monofizit inanişin giderek yaygınlaşmasına etki etmiştir.

Dini mücadelelerin yanı sıra Tur Abdîn bölgesi siyasi bir çalkantı da yaşamaktaydı. Perslerin 503 yılında Anastas ve Kubel liderliğinde Mardin'i zapt ettikleri görülür. Fakat bu işgal uzun sürmemiştir. O sıralar Âmid'i ellerinde bulunduran Bizanslıların şehri terk etmeleri üzerine Mardin de işgalden kurtulmuştur.⁴²⁰ Perslerin işgalini duyan Dârâ ve Tur Abdîn ahalisi o zamanlar havalinin yerli halkı olan Rumlarla beraber memleketi terkedip, Fırat nehrinin batı yakasında bulunan Rumanıye şehrinde yaşamaya karar vermişlerdir. Buralara yerleşen halk intikam almak için Asur, Ninova, Bahudra ve Becirme'ye saldırıp İzlo

⁴¹⁷ Hanna Dolapönü, **a.g.e.**, s. 30.

⁴¹⁸ Salim Cöhce, **a.g.m.**, s. 8.

⁴¹⁹ Işın Demirkent, **a.g.m.**, s. 76-77.

⁴²⁰ Aikaterina Christophilopoulou, **Byzantine history: 324-610**, trc. W. W. Phelps, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, C. I, 1986, s. 244; Hanna Dolapönü, **a.g.e.**, s. 30.

Dağı eteklerinden Erzuna'ya ve Fenik'ten Savura'ya kadar uzanan topraklara Mardin'i de kapsayacak bir şekilde yerleşmişlerdir. Bugün bile bu havaliye Tur Abdîn denilmesinin sebebi budur.⁴²¹

İki imparatorluk arasında yaşanan siyasi olaylar bölgeyi yakından ilgilendiriyordu. İmparator Anastasius (491-518) başa geçince İran şahı Kavad bunun için kendisinden verdi istemiş bunun üzerine İmparator Anastasius “Benden önce hüküm süren Zenon’un göndermediği gibi Nisibis’i boşaltıp bana verinceye kadar ben de para yollamayacağım” şeklindeki cevabı Tur Abdîn bölgesinin iki devlet için de ne kadar önemli bir yer olduğunu göstermektedir.⁴²² Tur Abdîn halkı bu durumdan haberdar olunca birleşip ayaklanma yolunu seçtiler. Buranın yerli halkı Nisibis’e girmek ve burada kendileri için bir krallık kurmak niyeti doğrultusunda Kavad’a karşı mücadele ettiler.⁴²³ Bunun üzerine Kavad, Tur Abdîn bölgesinde halktan birçok kişiyi öldürüp, isyanı kontrol altına aldı.⁴²⁴ Bu duruma sessiz kalmayan Bizans imparatoru Anastasius 503 yılı Mayıs ayında Kavad üzerine Areobindus, Patricius ve Hypatius adlarında üç kumandanını Nisibis üzerine gönderdi. Bunlardan Areobindus, yanındaki 12.000 kişilik kuvvetle Dârâ ve ‘Ammûdîn sınırına yerleşti. Patricius ve Hypatius da Âmid civarlarına gelerek İranlı askerleri Âmid’den çıkarma gayretine giriştiler. Kavad, Areobindus’un askerlerini az görünce üzerine 20.000 asker gönderdi. Areobindus gelen orduyu Nisibis civarında yenilgiye uğrattı.⁴²⁵

Nisibis’i ele geçiremeyen kumandan ordunun barınması için Mardin dağının eteğine bir şehrin kurulmasını emretti. Bu şehre Büyük İskender ile savaşta öldürülen Darius’a nispetle Dârâ adı verildi. Şehir devasa binaları ile 3 yıl içerisinde tamamlandı ve ona Anastasios’a atfen Anastasiopolis adı verildi. Daha sonra Anastasios bir sütun üzerine bir heykel de diktirdi ve burayı bir Bizans kale şehri konumuna getirdi.⁴²⁶ Fakat Kavad hızlı bir şekilde ilerlemeye devam ediyordu. 504 senesinde Âmid’e kadar olan bölgeyi ele geçiren Kavad bu sırada Âmid taraflarında öldürüldü. Bunun üzerine Areobindus İran ve Ermeniye güçlerini mağlup etti ve

⁴²¹ Hanna Dolapönü, **a.g.e.**, s. 31.

⁴²² Mar-Yeşua, **a.g.e.**, s. 11.

⁴²³ Mar-Yeşua, **a.g.e.**, s. 12.

⁴²⁴ Mar-Yeşua, **a.g.e.**, s. 13.

⁴²⁵ Mar-Yeşua, **a.g.e.**, s. 33.

⁴²⁶ Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I., s. 151.

onları kendi topraklarına kadar kovup çoğunu öldürdü. Areobindus Nisibis önünden Âmid tarafına dönünce Nisibis bölgesinde kalmış ve sayıları 7.000 kadar olan bir İran kuvveti Areobindus'a baskın yapıp yanlarındaki mallara el koymayı düşündüler. İran ordusu kumandanı bunların az olduğunu görünce bunlara saldırdı. Bunun üzerine kaçıyormuş gibi ilerleyen Bizans askerleri bunları istedikleri mevkiye çekince saklanan bir grup Bizans askeri bunların üzerine saldırdı ve hepsi öldürüldü.⁴²⁷ Yaşanan yoğun savaş sonrasında iki tarafın da elinde çok sayıda esir vardı. Bu esirlerin değiş tokuşu için ise bir yol bulunmaya çalışıldı. 506-507 senesinde Anastasius tarafından görevlendirilen Magistros Kelerus bütün ordusunu toplayarak sınır bölgesi olan Dârâ'ya yerleşmişti. Dârâ'da bulunan Kelerus'a, İran kumandanı Astabîd tarafından gönderilen Bizans rehinelere getirildi. İran tarafı ise eğer barış isteniyorsa Kelerus'un da elindeki rehinelere göndermesi gerektiğini ve ancak bundan sonra her iki tarafın dostça birbirlerine yaklaşabileceklerini dile getirdiler. Bundan sonra birbirlerini beş yüz silâhsız atlı ile karşılayıp danışma meclisi kurarak gerekeni yapmalarını söylediler. Magistros Kelerus dileklerini kabul ederek rehinelere gönderdi ve silâhsız olarak belirtilen günde Astabîd'i karşılamak üzere yola çıktı. Fakat Persler'in kendisine karşı bir ihanet yapmalarından da korktuğu için, bütün Roma askerlerini silâhlı olarak karşılarına dizdi ve onlara bir parola verdi. Bu parola veya işareti görürlerse hemen ortaya çıkıp yanına gelmelerini emretti.⁴²⁸ Astabîd onu karşılamaya gelip, Romalılar ve Roma generalleri danışma meclisini kurunca, bir Roma askeri iyice dikkat edip, Astabîd'in yanındaki askerlerin elbiseleri altına zırh giyinmiş olduklarını farketti; bunu General Farazmân'a ve Dük Timostratus'a açtı. Generaller Roma askerlerine parolayı verince askerler, na'ra atarak saldırdılar, Astabîd ile yanındakileri tutsak aldılar. Pers ordugâhındaki askerler Astabîd ile arkadaşlarının Romalılar tarafından esir alındığını öğrenince, kaçarak Nisibis'e girdiler. Bizanslılar, Astabîd'i alıp yanındakileri öldürmek istediler. Fakat Magistros Kelerus, savaşa yol açmamalarını, barış umutlarını suya düşürmemelerini rica etti. Böylece ordu ve ileri gelenler Magistros'un sözünü dinlediler ve hiçbir suretle incitmeden Astabîd ile arkadaşlarının kendi aralarından ayrılmasına müsaade ettiler. Astabîd ordugâhına dönüp de, askerlerin Nisibis'e çekilmiş

⁴²⁷ Mar-Yeşua, a.g.e., s. 45.

⁴²⁸ Mar-Yeşua, a.g.e., s. 54.

olduklarını görünce yanlarına gitti. Kendisi ile birlikte şehirden çıkmaları için askerlerini sıkıştırdıysa da, askerler buradan çıkmadılar. Korkularının Romalılar'ca anlaşılması için, Astabîd kendi kızını Nisibis'e getirterek, Pers geleneğine göre, onu zevce olarak aldı. Magistros'un kendisine, “yalnız dahi çıksan kimse sana dokunmaz” diye gönderdiği bir mesaja Astabîd şöyle cevap verdi: “Çıkmayışımın sebebi korku değildir, fakat düğün eğlencelerinin yapılması içindir.” Magistros da her şeyi bilmesine rağmen, bilmiyormuşçasına davranıp meselenin üzerinde durmadı. Aradan biraz zaman geçince Astabîd çıkageldi. Magistros, Persler'in isteklerine karşılık verilmek üzere kararlaştırılan şeyleri verdi ve onlarla bir sözleşme yaparak, barışı tamamladı. Aralarında bir senet yaptılar. Buna göre zaman dilimlerinde birbirleriyle bir savaş yapmayacaklardı.⁴²⁹

Bizans-Sâsânî ilişkilerinde önemli rol oynayan bölge, İmparator Anastasius devrinde önemli imar faaliyetlerine sahne olmuş ve şehirler tahkim edilmiştir. İmparator Anastasius daha önce yaşanan savaş tecrübeleri doğrultusunda küçük sınır kalelerinin genişletilmesini sağlamıştır. Kendisi Tur Abdîn'in dağlık kısmında “orduya sığınak olmak üzere” bir şehir kurmaya karar vermişti. Kendisine buraya komşu olan Ammuğîn ve Dara alanları tavsiye edilmiştir. Bu iki bölgeden de Dara'yı uygun bulmuştur.⁴³⁰ Böylece bölgenin savunulması ve ordunun sığınabilmesi amacıyla Dârâ Kalesi yeniden tahkim edilmiştir. İki veya üç yıl süren inşaattan sonra 507 tarihinde Anastasiupolisadı verilen Dârâşehrinin inşası tamamlandı.⁴³¹ Tur Abdîn hem Sâsânî hem de Arap saldırılarına karşı korunmuş ve Dârâ Bizans'ın sınırdaki en önemli mevki haline gelmiştir. Bu durum sınır dışında kalan Nisibis'in kısmen de olsa stratejik önemini kaybetmesine sebep oldu.

İmparator I. Iustinianus (527-565) döneminde imparatoriçe Theodora'nın da etkisiyle Tur Abdîn bölgesindeki sınır kalesi ve Dârâ'nın yanı sıra, Rahabdios (Midyat- Hatem-i Tai), Hısn-ı Keyfa, Mardin, Savur, Urfa, Harran, Silvan ve Lorne gibi kalelerini de tamir edildiği görülmektedir.⁴³² Bizans Ortodoks Kilisesi'nden kopan Süryani Ortodoks Kilisesi, Anastasius zamanında imparatorluk nezdinde

⁴²⁹ Mar-Yeşua, **a.g.e.**, s. 55.

⁴³⁰ Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 7-8.

⁴³¹ Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 8.

⁴³² Theophanes, **a.g.e.**, s. 231; Mar-Yeşua, **a.g.e.**, s. 52; Işın Demirkent, **a.g.m.**, s. 77; Suavi Aydın, v.d., **a.g.e.**, s. 67.

meşruluk kazanmıştır. İmparatoriçe Theodora'nın Gassanilerin baskısıyla göreve getirdiği Yakup Barados doğuda monofizit geleneğinin devamını güvence altına aldı. Ancak Anastasius'un 518 'te ölmesiyle özellikle Yukarı Mezopotamya monofizitleri zor günler geçirdiler. Tarihi Mor Gabriel Manastırı'nın patriklik kuvvetlerince istila edildiği, keşişlerin farklı yerlere sürüldüğü görülür.⁴³³ Haranlı Rahip İsa ise bu konuda daha farklı bir rivayeti dile getiriyor. Rahip İsa'ya göre 569 yılında Mardin ve çevresinde yedi kilise inşa edilmiştir. Bu da Mardin'in o zamanlar hâlâ monofizitliğin bir merkezi olduğunu göstermektedir. Baskıların ise insanları inançlarından vazgeçiremediği görülür. Bir taraftan din hayatı üzerinde devlet baskısı yaşanırken, diğer taraftan Sâsânî-Bizans mücadeleleri tüm şiddetiyle devam ediyordu. Çatışmalar neticesinde iki taraf arasında 561 yılında yapılan antlaşmaya göre Dârâ ve Nisibis birer gümrük istasyonu haline geldi ve iki tarafın malları burada barış içinde el değiştirdi. Ancak bu huzurlu durum pek uzun sürmedi. İmparator II. Iustinus zamanında başlayan ve 572-591 yılları arasında süren savaşta bölge tekrar harp meydanına dönüştü.⁴³⁴ Mücadelenin ilk yılları Bizans için felaket dolu geçti. Sâsânî şahı Hürmüz Fırat nehrinin kıyısına askerlerini yerleştirdi ve Bizans sınırlarına saldırdı. Hürmüz, kalelerini tamir ettikten sonra ilk iş olarak Nisibis'i kuşatmak yoluna girdi. Bunun üzerine İmparator, teyzesinin oğlu Marcion'u bir ordu ile Nisibis üzerine gönderdi. Dârâ şehrine varan Marcion askerlerinin bir kısmını Nisibis'i almak için gönderdi. Böylece Marcion Nisibis'i tekrar Roma sınırlarına dâhil etti. Fakat Nisibis'in İranlı kumandanı kurnazlık yapıp yeni bir strateji denedi. İran kumandanı, Marcion'un yanına giderek: Nisibis şehrini size sulh çerçevesinde vermeyi düşünüyoruz. Size burayı iade etmememiz durumunda yaşanılacak şeyleri tahmin edebiliyoruz. Bu şekilde bir kurnazlık yaparak durumu imparatoruna bildirmeleri gerektiğini bildirerek süreci dört ay kadar geciktirdi. Bu sayede İranlılar Nisibis'e gıda maddeleri getirttiler, şehrin etrafındaki bağları ve ekili yerleri bir ok atımı mesafesince temizlediler ve Hıristiyanları şehirden çıkardılar. Bunun üzerine Bizans imparatoru, Marcion'a mektup yazarak derhal şehrin etrafında ordugâh kurmayı emretti. Ordugâh kurulduktan sonra Sezar adlı kumandan şehrin etrafında tepeler vücuda getirdi, bunların üzerinde mancınıklar kurdu, yüksek kuleler yapıp

⁴³³ Suavi Aydın, v.d., a.g.e., s. 66.

⁴³⁴ Işın Demirkent, a.g.m., s. 77.

büyük bir zahmetle şehri yeniden zapt edebildi. Fakat Bizans imparatoru Marcion'u değiştirip onun yerine Acacius'u tayin etti. Acacius, Marcion'u yakalayıp onu Dârâ'ya gönderdi. Askerler bu durumu görünce kralın öldüğünü ve yeni bir imparatorun başa geldiğini sanarak çadırlarını bırakıp kaçtılar. Bunu fırsat bilen İranlılar Nisibis'ten çıkarak onların çadırlarını yağmaladılar. Kisra Bizans askerlerinin kaçıştığını haber alınca derhal bölgeye geldi, arkada kalan bütün teçhizatı ele geçirip Dârâ çevresinde karargâh kurdu.⁴³⁵ Kisra burada 6 ay muharebe etti, fakat Dârâ'yı bir türlü ele geçiremedi. Kisra şehri alamayacağını anlayınca şehir halkından kişi başına 5 talen altın isteyerek buradan ayrılmayı uygun gördü. Onun elçisi ile birlikte gönderdiği Dara kontu ise talen isteğini Dârâ halkına söylemekten çekindi. Bu duruma çok kızan Kisra ve askerleri tahtadan yaptıkları bir çeşit kule sayesinde Dârâ şehrinin surlarını aşmayı başardılar. Buradaki Bizans güçleri 7 gün boyunca bunlarla çarpışıp, İran askerlerinin şehre girmesine müsaade etmediler. Kisra iki taraftanda da çok sayıda asker öldüğünü ve anlaşma yapılması gerektiğini Dârâ halkına ilettiler. Dârâ halkı ve askerler silahları bırakınca, bunun Kisra'nın bir oyunu olduğunu çok geç farkettiler ve İran askerleri şehirdeki 150.000 kadar kişiyi öldürüp, 90.000 kişiyi de esir aldılar. Ayrıca 200 talent altın da ele geçirdiler. Bunun üzerine Kisra, Bizans kumandanlarına şu ağır sözleri söyledi: “*Budalalar! Niçin 200 talenden 5'ini verip bütün bu canları kurtarmadınız?*” Buradakiler ise altın istendiğiyle alakalı kontun kendilerine bir şey söylemediğine yemin ettiler. Kisra gerçeğin böyle olduğunu görünce kızıp gözlerini oydu.⁴³⁶

Böyle felaket dolu günler geçiren bölgeye bir de doğal felaketler eklenince halk perişan duruma düştü. Ekinlerin çekirge istilasında maruz kalması ve yoğun kar yağışı burada yetişen tahıl ve meyveleri uzun bir süreçte etkiledi. Böylece Nisibis'te ve çevrede ağır bir kıtlığın başlamasına sebep oldu.⁴³⁷ Bu durum siyasi yönde çalkantılar yaşayan Tur Abdîn'in ekonomik olarak da sıkıntıya girmesine neden oldu. Kıtlık sonrası bir toparlanma sürecine giren Tur Abdîn bölgesi halkı ayakta kalmak için şehirlerini tahkim etme yoluna gittiler. Özellikle de Bizans İmparatoru Mavrikios (582-602) zamanında Bizans kuvvetleri Tur Abdîn bölgesinde yavaş

⁴³⁵ Theophanes, **a.g.e.**, s. 365; Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I., s. 156.

⁴³⁶ Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I., s. 157.

⁴³⁷ Adday Şer, **a.g.e.**, s. 147.

yavaş üstünlüğü elde etti. Bizans'ın doğu kumandanı Sergius'un 586 senesinde, müttefiki olan Arap liderleri ile birlikte Mardin Kalesi'ni savunulmasını üstlendiği ve aynı yıl yapılan Solachon Savaşıöncesinde ordu saflarının önünden Mardin'deki İsa tasvirinin geçirildiği, sonra da tasvirin o sırada Mardin'de bulunan Âmid piskoposu Symeon'a teslim edildiği söylenir.⁴³⁸586 senesinde Bizansın doğu kumandanı olan Philippikos üzerine gelen Sâsânî kuvvetlerine karşı İzala dağ silsilesi üzerinden Nisibis'e doğru seferde bulundu. Yine bu senede Amid'den Arzamon (Bet Vaşe) suyu kenarındaki Tell Beş (Bebaşe)'y seferde bulundu. İzala dağı etekleri⁴³⁹ civarında galip geldi.⁴⁴⁰ Düşman Dârâ'ya 12 mp mesafeye kadar takip edildi. Dârâ şehri mağlup orduya karşı kapılarını kapattı. 587 senesinde ilkbaharında Phillippikos orduyu taksim etti: Herakleios'a ordunun üçte ikisi, Tur Abdîn'den Theodoros ve Andreas'a geri kalan birlikler verildi. Bu kuvvetler bölgedeki birçok kaleyi ele geçirdi.⁴⁴¹

588 senesinde Bizans iç karışıklıklarından istifade eden Sâsânî güçleri Konstantina'ya kadar ilerlediler. Bunlara karşı önlem alan Bizans bu kuvvetleri Martyropolis civarında yenince Sâsânî kuvvetleri Nisibis'e kadar geri çekildi.⁴⁴²

Özellikle 600'lü yıllar savunma durumundaki Bizans açısından sıkıntılı geçmiştir. Balkanlarda olduğu gibi Asya'da da tam bir askeri çöküş vuku buldu. İmparator Mavrikios'un öldürülmesi ile kendi içerisinde şiddetli mücadeleler veren Bizans devletinde daha büyük kargaşanın çıkmasına neden oldu. Bu kargaşayı fırsat bilen Persler 603'te II. Hüsrev Perviz emrinde Tur Abdîn bölgesine saldırıda bulundu. 605 yılında Dârâ mevki ve kalesi düştükten sonra İran orduları Ön Asya topraklarında hızla ilerlemeye başladılar. Sâsânî askerleri daha sonra Tur Abdîn şehrine giderek buradaki Taş Kale'yi ele geçirdi. Kalenin içindeki Bizans askerlerini öldürdükten sonra Mardin'e yöneldiler. Bizanslı askerler Mardin Kalesi'ni de terk edip kaçtılar. Rahipler de toplanarak dışarıya şehrin dışına çıkıp Piskopos Basil'e yardım çağrısı içeren bir mektup yazdılar. Bu çağrı karşılığını bulamadı ve sonuç olarak Sâsânîler 607 senesinde Tur Abdîn bölgesinin tamamını ve Âmid'i ele

⁴³⁸ Işın Demirkent, **a.g.m.**, s. 78.

⁴³⁹ Şimdiki Salah/Salhe (Barıştepe-Midyat) olma ihtimali vardır. Bkz. Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 23, Dipnot: 10.

⁴⁴⁰ Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 23.

⁴⁴¹ Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 24.

⁴⁴² Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 25.

geçirdiler. Hüsrev, ele geçirdiği bu yöreye kendisinin güvendiği Grigor'u Nisibis başpiskoposluğuna getirdi ve ilerlemesine devam etti. Hüsrev yalnızca Tur Abdîn ve el-Cezîre'yi almakla kalmamış 613 senesine kadar Anadolu topraklarının da büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Bu ilerleyiş Kayseri'ye, hatta Kadıköy'e kadar devam etti.⁴⁴³ Fakat bir süre sonra Nisibis kiliselerinin ileri gelenleri (Hnono ve diğerleri) Grigor'u şehirden kovdular. Bunun üzerine 1 yıl sonra Nisibis halkı Hüsrev'e ve Hnono'ya karşı ayaklandılar. Buranın önde gelen yöneticisini öldürdüler. Bu duruma çok sinirlenen Hüsrev, Nakvvergan kumandasında Nisibis üzerine güçlü bir ordu gönderdi. Nakvvergan'ın yanında ayrıca Nisibisli katalikos Mar Sabrişo, Bet-Garmay, Musul ve Nisibis psikoposları da vardı. Bunlar şehre yaklaşıncı Nisibisli katalikos, kumandana halkı bir şekilde kapıyı açmaları için kandırmasını istedi. Bunun üzerine Nakvvergan halka kapıyı açmaları halinde kendilerine zarar vermeyeceklerine dair yemin etti. Hâlbuki şehrin katalikosu ile aralarındaki konuşmaya göre kapı açılınca hepsi öldürülecekti. Nisibis halkı bu yeminlerine inanıp kapıyı açınca birçoğu kılıçtan geçirildi. Kaçabilenler ise Bizans topraklarına kaçtı. Onlardan bir kısmı ise Hüsrev'e esir olarak götürüldü.⁴⁴⁴

Bölgede iktidarını sağlamlaştıran Hüsrev karşısında pasif kalan Bizans bu duruşu İmparator Herakleios döneminde (610-641) değişti ve yıllarca Sâsânî karşısında süren geri çekiliş durdu. İmparator Herakleios İran ordusunu Anadolu'dan atmayı başardı ve Tur Abdîn bölgesini yeniden Bizans topraklarına kattı. Bizans her ne kadar Sâsânî saldırılarını bertaraf edip bölgede kontrolünü sağladıysa da güney tarafından yeni bir güç olarak ortaya çıkan İslâm kuvvetleri karşısında zor durumda kalmıştır. İslâm'ın kuzeye ilerleyişi sırasında Sâsânîler ile Bizanslılar arasındaki mücadeleler devam ediyordu. Nitekim Teofilakt Simokatta ve Anonim Süryani kroniklerinin belirttiğine göre, Yirmi Yıl Savaşı'nda (573-592) Tur Abdîn stratejik bakımdan önemli bir rol oynamıştı. Teofilakt Tarihi'nde ise 6-7.yüzyıllarda buranın çok önemli bir bölge olduğuna dair rivayetler vardır. Bu anlatılanlara göre İzala Dağı

⁴⁴³ Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I., s. 167; Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, trc. Fikret Işıltan, TTK Ankara, 1981, s. 78; Hanna Dolapönü, **a.g.e.**, s. 31; Işın Demirkent, **a.g.m.**, s. 78; Walter E. Kaegi, **Herakleios: Emperor of Byzantium**, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, s. 39; Adday Şer, **Siirt Vakayinamesi**, trc. Celal Kabadayı, İstanbul, 2002, s. 313; Birsal Küçüksipahioğlu, "Bizans'ın Karanlık Günleri: İmparator Phokas Devri (602-610)", **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, Yayın kurulu Abdülkerim Özaydın, v.d., İstanbul, Dünya Yayıncılık, 2008, XI, s. 193.

⁴⁴⁴ Adday Şer, **a.g.e.**, s. 317; Sebeos, **Histoire D'Héraclius**, ed. Frédéric Macler, Paris, Imprimerie Nationale, 1904, s. 27, 57.

şarap üretimi ve sayısız çeşitteki meyveleri ile çok verimlidir. Dağ yoğun biçimde iskân edilmiştir ve sakinleri iyi insanlardır. Dağ özellikle saldırılara açıktır bu yüzden tedbir alınması gerekir. Bu stratejik ehemmiyeti taşıyan bölgeyi 613'te Sâsânîler son kez ele geçirdi. Bunun üzerine İmparator Herakleios kuvvetleri ile birlikte 618-619 yıllarında Nisibis taraflarına gelerek bölgeyi onlardan geri aldı.⁴⁴⁵ Sâsânîlerin bölgede güç kaybetmesinden sonra İslâm orduları hızla kuzeye doğru yayıldı.⁴⁴⁶ Yukarı Mezopotamya'nın bu önemli geçiş noktası bölgeye olan ilgiyi sürekli zinde tutmuştur. Özellikle güç dengeleri arasında sürekli el değiştiren Tur Abdîn ve çevresi bilhassa Sâsânî-Bizans mücadeleleri sırasında tarihi ehemmiyetini sürdürmüştür. Bu iki devletin bu şekilde birbirleriyle olan yoğun mücadeleleri şüphesiz ki Arabistan'dan kuzeye yayılan İslâm kuvvetlerinin lehine bir durum oluşturmuştur.

Hz. Peygamber tarafından bölgedeki Süryaniler'e gönderildiği söylenen ve Süryani kaynağı Adday Şer'in aktardığı bir mektupta İslâm-Süryani ilişkileri hakkında detaylı bilgi vermektedir. Mektubun herhangi bir İslâm kaynağında geçmiyor olması düşündürücüdür. İçeriğinde bahsedilen bir çok sahabenin isminin yanlış ve eksik zikredilmesi bu yönüyle mukayeseyi zorunlu kılmıştır. Mektubun içeriği Tur Abdîn Bölgesi halkı için barış çağrısı ve tebliğ niteliğinde olup tercümesi ise şöyledir:

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

Yarattıkları arasında Allah'ın emaneti ile yüklü ve onu bildirmek, ona dikkat çekmek için gönderilen elçi Abdülmuttalib oğlu Abdullah oğlu Muhammed tarafından bu ferman verilmiştir. O'nun gönderdikleri ve duyurusundan sonra, insanların bu güçlü ve bilgili kişi önünde, Allah'ın önünde hiçbir bahaneleri olmasın.

Bilinen ya da bilinmeyen, Arap ya da yabancı, yakın ülkelerde ya da uzak ülkelerde, doğu'da olsun batı'da olsun, Hıristiyanlık dinini taşıyan herkese ve Seyyid b. Âris b. Ka'b ve dindaşlarına.

Bu yazı zorunlu bir sözleşmeyi, iyilik ve adalet üzerine kurulu bir resmi belgeyi ve sarsılmaz bir anlaşmayı içermektedir. Her kim bu anlaşmaya uyarırsa, İslâm'a bağlılığını gösterecektir ve İslâm'ın söz verdiği daha iyi olanakları hak edecektir. Tersine ona zarar veren, içindeki anlaşmayı bozan, onu değiştiren ve emirlerine itaatsizlik eden herkes Allah'ın anlaşmasını bozmuş olacaktır. O'nun birliğini hiçe sayacaktır, anlaşmasını aşağılayacaktır

⁴⁴⁵ İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, I., s. 221; Suavi Aydın, v.d., **a.g.e.**, s. 68.

⁴⁴⁶ Salim Cöhce, **a.g.m.**, s. 8.

ve ister prens olsun ister vatandaş, onun lanetini hak edecektir. Ben onlarla birlik kurmayı ve anlaşma yapmayı Allah adına üzerime alıyorum. Ve onları O'nun peygamberlerinin, sevdiklerinin, aziz Müslümanlarının ve inananlarının, birinciler de sonuncular kadar olmak üzere, korumasına alıyorum. Benim onlarla anlaşmam ve birlikteliğim böyledir.

Barişta ya da savaşta, uzak ya da yakın, hangi bölgede olursa olsun imparatorluğumun sınır topraklarında oturan en uzaktaki Hıristiyanlar, atlılarının, ordularının, piyadelerinin, varlıklarının ve Müslüman yandaşlarının korumasında olduklarını açıklayarak, Allah'ın İsrail oğullarına itaat etmeleri için, yasasını izlemeleri için. Ve ilahi birliğine saygı göstermeleri için getirdiği zorunlulukları yeniden ilan ediyorum. Onları desteklemekle, korumama almakla, kiliselerini, tapınaklarını, ruhbanlarını ev ve yapılarını, oldukları her yerde, dağda ya da vadide, ya da mağarada, ya da yerleşimleri içinde, ya da ovada, ya da çölde korumakla yükümlüyüm. Kiliselerini, dinlerini, nerede olursa olsun, karada denizde, doğuda, batıda, çevremdekilerle, Müslümanlarla ve bütün içtenliğimle koruyacağım. Onları korumama alıyorum. Onlarla anlaşma yapıyorum, onları bütün kötülüklerden ve zararlardan korumakla, onları bütün ağır yükümlülüklerden ve ödevlerden bağışık tutmakla ve onları bütün düşmanlara karşı kendim, yardımcılarım, takipçilerim ve ulusumla korumakla görevliyim.

Benimle birlikte İslâm davasını savunanlarla beraber, onların üzerinde bir otorite olarak, onlara bütün kötülüklerden ve bana değmesini istemediğim zararlardan koruyarak yönetmek zorundayım. Onların oluru olmadan din fatihlerinin onları vergi vermeye zorlamalarını yasaklıyorum.⁴⁴⁷ Bu konuda Hıristiyanlara zulüm ve baskı hiçbir zaman yapılmamasın. Piskoposlara piskoposluk makamlarının, rahiplere rahiplik yaşamlarının bırakılması yasaklanmıştır. Ya da ne kiliselerinin bir bölümünün tahrip edilmesi, ne de binalarının cami ya da Müslümanların evlerinin yapımında kullanılması yasaklanmıştır. Her kim böyle yaparsa Allah'ın anlaşmasını bozacaktır. Onun peygamberine itaatsizlik edecektir ve ilahi birlikten uzaklaşacaktır. Yün giyenler ya da ibadet için insanlardan uzak çevrelerde ya da dağlarda yalnız başına oturan kişilere, rahiplere ve piskoposlara herhangi bir vergi ya da kelle vergisi uygulamasına izin verilmeyecektir. Ruhban, rahip ya da ermiş olmayan öbür Hıristiyanların her birinden yılda istenecek 4 dirhemle yetinilmeli; ya da onlardan çizgili kumaştan bir giysi ya da Yemen işlemeli sarık örtüsü istenmeli. Ve bunlar Müslümanlara yardım ya da hazineye katkı olsun. Eğer giysi vermezlerse, ücreti istenmeli. Ama bu ücret onların rızası olmadan belirlenmemelidir..

⁴⁴⁷ Adday Şer, a.g.e., s. 377-378.

Gelirleri olan, toprağı olan, denizde ya da karada ticaret yapan, madenleri, altın ya da gümüş değerli taşları işleten, serveti ve malı çok olan Hıristiyanlar bu topraklarda oturdukları ve yerleştikleri sürece yılda 12 dirhemi aşmayan bir kelle vergisini toplu olarak versinler. Ülkede oturmayan ya da evleri bilinmeyen yolculardan aynı şeyler istenmesin. Sultanın bir hukuk uyguladığı miras sahipleri gibi toprak sahiplerine ait değilse arazi vergisi kelle vergisiyle birlikte olmasın. Bu vergileri öbürlerinin verdiği ölçüde vereceklerdir. Bununla birlikte vergiler toprak sahibinin toprağı ekerken harcadığı güç ve araçları, verimliliği artırırken ve ürünü kaldırırken harcadığını adaletsiz bir şekilde aşmayacaktır. Yanlış vergilendirmesinler, ama öbür vergi mükelleflerine benzer ölçülerde vergilerini versinler.

Birliğimizin insanları Müslümanların düşmanlarıyla savaşmak, onlara saldırmak ve ele geçirmek sorumluluğunda değildir. Gerçekte birlik savaşı içermemektedir. Ve bu anlaşma onları tamamen rahatlatmaya uygundur ve onlara Müslümanların korumasını ve yardımını garanti eder. Ve hatta hiçbir Hıristiyan bir Müslümanın gereksinmelerini karşılamak zorunda değildir. Kendi istekleri dışında elbet.⁴⁴⁸

Hiçbir Hıristiyan zorla Müslüman yapılmayacaktır. Yalnızca en dürüst yöntemle tartışın. Onları merhamet kanatları altına almak gerekir ve hangi ülkede olurlarsa olsunlar buldukları her yerde onları bütün kötülüklerden uzak tutmak gerekir.

Ola ki Hıristiyanlardan biri cinayet ya da bir suç işledi, Müslümanların ona yardım, destek ve koruma vermeleri gerekir. Onun suçunu bağışlayacak ve kurbanını barışmaya getireceklerdir. Özürlü dilemeye ya da bedel ödemeye yönlendireceklerdir.

Müslümanlar Hıristiyanları terk etmemeli ve onları yarımsız, desteksiz bırakmamalı, iyi ve kötü günlerde Müslümanlarla birlikte oldukları sürece, onların acılarını kendi acıları, kendi acılarını onların acıları bildikleri sürece, garantilerine karşı her tür kötü harekete karşı savunulacak, anlaşmayla öngörülen sarsılmaz hakları korumamızı, Müslümanların ve onların da mutluluğunu sağlamak için onlarla Allah adına anlaştım.

Hıristiyanlar istemedikleri evlilikler yüzünden kötü muameleleri çekmek zorunda kalmamalıdır. Annesi ve babasının gönlü olmadan Müslümanlar Hıristiyan kızları almamalıdır ve eğer reddedilirse ailelerine baskı yapmamalıdır. Çünkü böyle evlilikler onların arzusu ve kabulü olmadan yapılmamalı ve onlar bunu onaylamadan ve hoşnut olmadan.

Eğer bir Müslüman Hıristiyan bir kız alırsa onun Hıristiyan inancına saygı göstermek durumundadır. Dininin gösterdiği yolda gitmesine ve onu dinleyeceği gibi

⁴⁴⁸ Adday şer, a.g.e., s. 379.

büyüklerini dinlemesine de izin vermelidir. Her kim bu emre karşın, herhangi bir konuda eşinin kendisinin dinine göre davranmasını isterse Allah'ın anlaşmasını bozacak ve onun havarisine -peygamberine- isyan etmiş olacaktır.

Eğer Hıristiyan'lar kiliselerinin ve manastırlarının onarımı ya da dini işlerinin ve şeylerinin düzenlenmesi için Müslümanlara gerek duymak zorunda kalırlarsa Müslüman'lar onlara yardım edecektir. Ve onları destekleyecektir. Ama bunları karşılık almak için değil, iyilik için, Allah'ın anlaşmasına bağlılık için, saf bağış için ve bu dini iyileştirmek için yapacaklardır. Bu Allah'ın ve Peygamberin önünde erdemli anlaşma gereğidir.⁴⁴⁹

Müslümanlar kendileri ve düşmanları arasındaki savaşta herhangi bir Hıristiyanı haberci olarak, öncü, kılavuz, casus ya da savaşta başka gereksinmeler için hizmetinde kullanamaz. Her kim bunu yaparsa, Allah'ın yasasını çiğneyecek, havarisine isyan edecek ve birliğinden atılacaktır. Ve bir Müslüman'a Allah'ın havarisi Muhammed'in Hıristiyan dini yararına yazdığı gerçeklerden başka bir şeye itaat etmesine izin verilmeyecektir. Onlara koşulları hazırladım ve onlardan dinlerinin emrettiklerini yapmaları sözünü istiyorum. Öte yandan bir Müslümana karşı, bir düşmanın çıkarına, açık ya da gizli hiçbiri kılavuzluk ya da casusluk yapmasın. Hiçbiri evlerinde Müslümanların düşmanlarını barındırmamasın, oradan saldırıya geçmek için fırsat kollayabilirler. Bu düşmanlar ne onların çevresinde, ne köylerinde, ibadet yerlerinde ne de dindaşlarına ait bir yerde durmasınlar. Müslümanlarla savaşan düşmana silah, at, insan ya da ne olursa ve onlara iyi davranarak destek vermesinler. Yanlarında kalan Müslüman'ları hayvanlarıyla birlikte üç gün üç gece konuk etmeliler ve nerede olurlarsa olsunlar, nereden gelirlerse gelsinler, onlara kendi yediklerinden ikram etmeliler. Başka hiçbir sıkıcı ve külfetli yükün altına girmeksizin.

Eğer bir Müslümanın onların evlerinde ya da ibadethanelerinde saklanması gerekirse, ona ev sahipliği yapmalılar, destek vermeliler. Ve yanlarında kaldığı sürece düşmanın onu ele geçirmesine fırsat vermeden saklamaya gayret ederek kendi yiyecekleriyle beslemeliler ve bütün gereksinmelerini sağlamalılar.

Her kim bu fermanın emirlerinden birini bozar ve değiştirirse Allah'ın ve elçisinin birliğinden atılacaktır. Herkes rahiplerle yapılan anlaşmalara, benim kendi yaptıklarım ve her peygamberin kendi ulusuyla yaptığı bütün anlaşmalara, onların güvenliği ve koruması için ve onlara garanti vermek için uysun. Yeniden doğuş saatine kadar bu ne bozulsun ne de değişsin, inşallah.

⁴⁴⁹ Adday Şer, a.g.e., s. 380.

*Bu ferman belirtilen koşullarda Hıristiyanlarla Muhammed b. Abdullah arasındaki anlaşmayı içermektedir. Ve şunlar tarafından doğrulanmıştır:*⁴⁵⁰

Atık b. Ebu Kuhâfe (Hz. Ebû Bekir) , Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. Hattab, Osman b. Affân, Ebu Zer, Ebu'd-Derda, Ebû Hureyre, Abdullah b. Mesûd, Abbas b. Abdülmuttalib, Fadl b. Abbas, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Muâz, Sa'd b. Ubâde, Zeyd b. Sâbit, Zeyd b. Erkam, Üsâme b. Zeyd, Mus'ab b. el-Zübeyr, Ebû Galya (?), Abdullah b. Amr b. Âs, Ebû Huzeyfe, Havat b. Cabir (?), Haşim b. Utbe, Abdullah b. Hafî, Ka'b b. Malik, Hassan b. Sâbit, Cafer b. Ebû Talib, Muâviye b. Ebû Süfyan da yazmıştır.⁴⁵¹

Süryani kaynaklarında yer alan bu mektup ile ilgili İslâm kaynaklarında herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, şekil ve içerik itibariyle Hz. Peygamber tarafından Herakleios 'a gönderilen tebliğ mektubuna benzemektedir. Fakat herhangi bir İslam kaynağında bu mektuba rastlanılmamıştır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra başlayan halifeler döneminde Bizans ile mücadeleler sıklaşmış ve nihayetinde Yukarı Mezopotamya bölgesi İslâm topraklarına dâhil olmuştur.⁴⁵² Fakat Bizanslılar burada ancak 640 yılına kadar tutunabilmişlerdir. Bu arada Hazreti Ömer'in halifeliği sırasında İyaz b. Ganm kumandasındaki İslâm ordusu Tur Abdîn bölgesinin önemli bir kısmını barış anlaşmaları yoluyla İslâm Devleti topraklarına dâhil etmiş ve bölgeyi Bizans idaresinden almıştır. Böylece Mardin ve havalisi İslâm Devleti hâkimiyetine eline geçmiştir.⁴⁵³

⁴⁵⁰Adday Şer, **a.g.e.**, s. 381.

⁴⁵¹Adday Şer, **a.g.e.**, s. 382; Adday Şer'in verdiği Sahabe isimlerinin bir kısmı yanlış zikredilmiştir.

⁴⁵² Mehmet Taştımır, "Mardin", **DİA.**, C. XXIII, s. 44.

⁴⁵³ Hanna Dolapönü, **a.g.e.**, s. 32.

II. BÖLÜM: HULEFÂ-Yİ RÂŞİDÎN DÖNEMİ

2.1. el-Cezîre ve Tur Abdîn Bölgesinin Fethi

2.1.1. el-Cezîre Bölgesinin Fethi

Hz Peygamber döneminde İslâmiyet Arap yarımadasınayayılmıştı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'in başlattığı ve ondan sonra da devam eden İslâm fetihleri neticesinde kısa süre Irak, Suriye, Filistin ve Mısır gibi bölgeler İslâm hâkimiyetine girdi. el- Cezîre bölgesi de Hz. Ömer döneminde İslâm sınırlarına dahil olan topraklardandı. Bu fetihler Ortadoğu'nun siyasi, ictimai ve iktisadi yapısını büyük ölçüde değiştirdi.

İslâm dini kuzeye doğru hızlı bir gelişme içerisindeyken kuzey hâkimiyetini elinde bulunduran çağın iki büyük imparatorluğu Bizans ve Sâsani birbirleriyle olan siyasi çekişmelerinden dolayı yorgun ve güçsüz düşmüşlerdi. Bu iki devletin sınır bölgesinde bulunan Tur Abdîn bölgesi bu mücadeleler esnasında çoğu zaman yıkımlar, hastalıklar ve açlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İki devlet arasında sık sık el değiştiren Tur Abdîn bölgesi şehirleri bu devletlerin sınırda yer alan ordularına askeri-lojistik destek sağlamak zorunda ve bunlara erzak temin etmek durumundaydılar. Bölgenin önemini kavramış olan Bizans İmparatoru Herakleios bir taraftan Sâsânîleri etkisiz hale getirmeye çalışırken diğer taraftan İslâm kuvvetlerinin baskılarına dayanmaya çalışıyordu. Bizans'ın Sâsânîler'le Mezopotamya üzerindeki hâkimiyet mücadelesi Herakleios devrinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Herakleios, Osrhoene ve Mezopotamya eyaletlerini bizzat ziyaret eden tek Bizans hükümdarıydı. 624 yılında düzenlediği seferden ve 628-29 yılında Sâsânî topraklarından dönerken Âmida kilisesini tamir etti ve Tur Abdîn bölgesine yeni bir düzen vermeye çalıştı.¹

Herakleios'un, Tur Abdîn bölgesi üzerindeki hâkimiyet politikasının temelinde bir taraftan Sâsânî güçlerini buradan atmak, diğer taraftan hızla gelişen İslâm kuvvetlerine karşı kendini hazırlamak vardı. Hz. Peygamber'in (s.a.v.)

¹ Walter E.Kaegi, **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, trc. Mehmet Özey, İstanbul, 2000, s. 241.

vefatından sonra İslâm devleti liderliğini üstlenen Hz. Ebû Bekironun siyasetini devam ettirdi. Özellikle bu dönemde uğraştığı temel meselelerin başında irtidâd hâdiseleri geliyordu. Hz. Peygamber'in vefatından hemen önce ve sonra birçok bölgede peygamberlik iddiasında bulunan yalancılar ortaya çıktı. Hz. Ebû Bekir devrinde Tur Abdîn bölgesinde de böyle bir vakayla karşılaşmıştır. Temimoğulları'nın Yebu' kolundan olan Ümmü Sâdır Secâh bint el- Harîs b. Süveyd et- Temîmiyye (ö. 41/661'den sonra) el-Cezîre'den akrabaları olan Temimoğulları arasında peygamberlik iddiasında bulundu. Peygamberlik iddiasında bulunmadan önce hıristiyan olduğu, bu dini iyi bildiği, ayrıca kâhinlik yaptığı bilinmektedir. Daha sonra Secâh peygamberlik iddiasında bulunan yalancı Müseylime ile evlenip daha çok güçlenmeye çalıştı. Bunu haber alan Hz. Ebû Bekir, Hâlid b. Velîd'i el-Cezîre üzerine sefere gönderdi. Secâh, el-Cezîre taraflarına kaçtı ve Hulefâ-yi Raşidîn devrinin sonuna kadar el-Cezîre'de yaşadı.² Hz. Ebû Bekir Bizans imparatoru Herakleios 'a dine davet amacıyla Hişam b. Âs, Ubâde b. Sâmit ve Nuaym b. Abdullah'tan oluşan bir elçilik heyeti gönderdiği görülür.³ Bizans Devleti'ne gönderilen elçilerin ve tebliğleri Peygamberin metot ve siyaseti ile uyuşuyordu. Hz. Ebû Bekir'in yerine halife olan Hz. Ömer döneminde İslâm kuvvetleri hızlı bir ilerleme sağlamış ve İslâm Devleti'nin sınırları genişlemiştir. Müslümanlar Halifeliğinin ilk yılında Hz. Ömer idaresinde, imparatorluk arazisine girerek büyük bir zafer alayı hâlinde çok kısa bir müddet evvel Sâsânî Devleti'nin elinden alınmış olan eyaletleri bir baştan diğerine kat ettiler. Araplar hatıralardan silinmesi mümkün olmayan Yermûk civarında yapılan ve buranın ismini alan 12 Receb 15 (20 Ağustos 636) 'deki savaşta Bizans kuvvetleri üzerinde muazzam bir zafer kazandılar. Bu zaferle İslâm ilerleyişi karşısındaki Bizans mukavemeti kırılmış ve Suriye'deki mücadelenin neticesi belli olmuş oluyordu. Suriye'nin o dönemdeki başşehri Antakya ve bölge şehirlerinin çoğunluğu muzaffer ordularla mücadele etmeden teslim oldular. Fakat bu mukavemet Filistin'de daha kuvvetli oldu. Kudüs, patrik Sophronios idaresinde İslâm kuvvetlerine uzun bir süre direndi. Fakat kuşatmanın

² Vâkîdî, **Kitâbü'r-Ridde**, thk. Mahmûd Abdullah Ebû'l-Hayr, Amman, Dârü'l-Furkan, t.y. s.157; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. II., s. 326-327; Mustafa Fayda, "Secâh", **DİA**, Ankara, 2009, s. 226; Ahmed Ağırakça, **Hız. Ebû Bekir Devri İslam Tarihi**, İstanbul 1998, s. 146-147; Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezîre Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", **Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sakarya, 2008, sy. 10, s. 131.

³ Casim Avcı, **İslam-Bizans İlişkileri**, İstanbul, 2003, s. 62.

sertliği, kutsal şehiri de halife Ömer'e kapılarını açmaya zorladı (638).⁴ Yermük savaşını takiben İyaz b. Ganm⁵ komutasındaki bir akıncı birliği Malatya'ya kadar ulaştı. Fakat burası kalıcı bir süreyle İslâm hâkimiyetinde kalamadı. Buna rağmen bölgede bulunan Bizans bölge yöneticisi ile İyaz b. Ganmarasında bir antlaşma gerçekleştirildi. Yapılan *Khalkis Antlaşması*'na (637) göre İyaz'a yıllık 100.000 altın nomismata⁶ vergi ödenilecek bunun karşılığında İslâm orduları Fırat'ı aşmayacaktı.⁷ Herakleios bu antlaşmayı haber aldığı anda anlaşmayı yapan valiyi görevinden alıp yerine Ptolemaios adlı komutanı atadı. Yeni valinin vergi vermeyi reddetmesi üzerine İyaz tekrar harekete geçti.⁸ Böylece el-Cezîre fethinin yolu açıldı. Hz. Ömer önce Yezid b. Ebi Süfyan'ı, sonra da Muâviye'yi Dımaşk'a vali tayin etti. Ardından bölgeye Ebû Ubeyde gönderildi. Hz. Ömer Ebû Ubeyde'ye gönderdiği mektubunda Diyâr-ı Rebia'nın fethi için İyaz'ı görevlendirmesini buyurdu. Mektubun orijinali ve tercümesi ise şöyledir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

من عبد الله عمر أمير المؤمنين إلى عامر بن الجراح سلام عليك فإني أحمد إليك الله الذي لا إله إلا هو
 واصلي على نبيه محمد صلى الله عليه وسلم أما بعد فقد أجهدت نفسك في قتل الكفار وسارعت إلى رضا الجبار
 وقدمت لك ما تجده يوم عرضك ولم نر منك يوما معرضا عن أداء فرضك وقيمت بسنة نبيك وجاهدت في الله
 حق جهاده تقبل الله منا ومنك وغفر لنا ولك فإذا قرأت كتابي هذا فاعقد عقدا لعياض بن غنم الأشعري وجهز
 معه جيشا إلى أرض ربيعة وديار بكر وإني أرجو من الله سبحانه وتعالى أن يفتحها على يديه وأوصيه بتقوى
 الله والجهاد والاجتهاد في طاعته ولا يلحقه التواني في الجهاد ويتبع سنن المؤمنين المجاهدين وما أمر به سيد

⁴ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 103.

⁵ İyaz b. Ganm b. Hilal b. Züheyir b. Ebû Şeddâd b. Hilal b. Üheyb b. Dabbe b. El-Haris b. Fihri, Künyesi Ebû Sa'd'dır. Onun eşi Ümmü'l Hakem bint Ebi Süfyan'dır. Ümmü'l Hakem bint Ebi Süfyan Ümmü Habibe'nin üvey kardeşidir. Ümmü'l Hakem'in annesi Hind bint Utbe, Ebû Süfyan'ın eşi, Müaviye'nin de annesidir. İlk Muhacirlerden olup Bedirden sonraki tüm gazvelere katılmıştır. Yermük savaşında İslam ordusunu yöneten beş kumandanın bir tanesiydi. Müsamahakâr, cömert ve bahadır kimseydi. Ebû Ubeyde b. Cerrâh vefat edince onun yerine İyaz Şam'daki idareyi devr aldı. Hz. Ömer'e İyaz'ın Şam valiliğine atandığı söylenince o da bunu tasdik etti. Kendisi 60 sene yaşadı. Kendisinden ne mal ne de borç kalmıştır. İyaz b. Ganm hicri 1 Muharrem 20 veya 29 Zilhicce 20 (21 Aralık 640- 9 Aralık 641) vefat etmiştir. Bkz. Vâkıdî, *el-Megazi*, thk. Marsden Jones, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, II, 1966, s. 233; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-kübra*, Beyrut, Dâru Sadır, C. VII., 1388/1968, s. 398; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah, Kahire, Dârü'l-Ma'rife, C. I., 1959, s. 441; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. II., s. 520; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, trc. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994, C. IV., s. 172; Zehebi, *a.g.e.*, C. II., s. 119.

⁶ 72 nomismata 1 Roma Poundu

⁷ Walter E. Kaegi, *a.g.e.*, s. 242; Aikaterina Christophilopoulou, *a.g.e.*, C. II, s. 40.

⁸ Walter E. Kaegi, *a.g.e.*, s. 243.

المرسلين مما أنزل عليه رب العالمين أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ جَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ
ورحمة الله وبركاته

Bismillâhırrahmânırrahim

Allah'ın kulu Ömer b. Hattab'dan Ebû Ubeyde b. Cerrah'a. Allah'a hamd ve senadan sonra onun Resulü olan Muhammed (s.a.v)'e salât ve selâm ederim. Gerçekten sen kâfirlerin cihadında nefsinı sarf ettin. Allah'ın rızasını kazanmak için de çaba gösterdin. Bir gün dahi yüz çevirip gevşeklik ve itirazda bulunmadın. Farzlarını eda ile Resul-i Ekrem'in de sünnetini eda ettin. Bihakkın Allah yolunda cihat ettin. Allah senden de bizden de kabul buyursun. Hem sizi ve bizi af ve mağfiret eylesin. Bu mektubu alır almaz İyaz b. Ganm için bir bayrak kur ve emrine orduyu ver. Derhal Diyâr-ı Rebia ile Diyâr-ı Bekir'e hareket etsin. Allah'tan ona diler, fütihat nasip etmesini temenni ederim. Ona Allah'tan korkmasını, Allah'ı itaat yolunda gayreti, mü'minmücahidlerin yolundan gidip cihad konusundagevşeklik göstermemesini, Resülullah Efendimize Âlemlerin rabbi olan Allah'ın emrettiği gibi "kâfir ve münafıklarla savaşmasını" tavsiye ederim. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi senin ve bütün Müslümanların üzerine olsun."

Ayrıca İyaz'ın şahsına da bu husus için mektup yazdı. Nihayet mektuplar Ubeyde ve İyaz b. Ganm'a ulaştı. Derhal yol hazırlığı yapıldı. 8.000 asker İyaz'ın emrine verildi. Bunların bini sahabe idi. Başta Hâlid b. Velîd, Numân b. Münzir, Dırâr b. Ezver, Amr b. Rabia ve daha birçok zat bulunuyordu.⁹

el-Cezîre fethini tetikleyen olay ise el-Cezîre ahalisinin, birleşerek Humus üzerine hücum etme istekleriydi. Bunlar Bizans'ı kendi tarafına çekmek için Bizanslıları tahrik etme yolunu denediler. Bu tahrik üzerine İmparator Herakleios, o tarafa bir Bizans ordusu gönderdi. Bunu haber alan Ebû Ubeyde b. Cerrah Kınnesrin'den Hâlid b. Velîd'i ve diğer emirleri yanına çağırarak Humus dışında bir ordu kurdu ve vaziyetini Hz. Ömer'e bildirdi. Hazreti Ömer sekiz bölgede süvari birlikleri bulundurduğundan Sa'd b. Ebu Vakkas'a bir emirname göndererek Kufe'deki dört-beş bin kişilik süvari birliğinin el-Cezîre bölgesine sevk edilmesini emretti. Hâlid b. Velîd savaşmayı, diğer kumandanlar ise kalelere çekilmeyi tavsiye ettiler. Ebû Ubeyde, Hâlid'in fikrini uygun bulmuyordu ve derhal Hz. Ömer'e

⁹ Vâkıdî, *Fütûhü's-Şâm*, y.y., C. I, t.y., s. 96; Vâkıdî, *Fütûhü's-Şâm*, trc. Hasan Gülşen, İstanbul, NR Yayınları, 2007, s. 343-344; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. II., s. 486; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, C. I/III., s. 7; Ahmed Ağırakça, *Hz. Ömer*, İstanbul, 1994, s. 66.

mektup yazdı. Mektubunda Bizanslıların Müslümanlar üzerine harekete geçtiğini ve Şam bölgesinde halkı kışkırttığını yazdı. Hz. Ömer bunun üzerine Sa'd b. Malik'e mektup göndererek Ka'ka b. Amr komutasında Ebû Ubeyde'ye takviye birlik göndermesini emretti. Aynı zamanda Süheyl b. Adîy komutasında da bir kuvveti el-Cezîre'ye göndermesini istedi. Çünkü Bizans'ı Humus üzerine kışkırtan el-Cezîre halkıydı.¹⁰

Bu amaçla Kufe'de üç birlik hazırlandı. Suheyl b. Adîy komutasında bir ordu Rakka'ya, Abdullah b. Itban komutasında bir ordu Nusaybin'e, Ukbe b. Velîd komutasında ise el-Cezîre bölgesine hareket etti. Üçünün de başkomutanı İyaz b. Ganm idi. Bu savaş taktiği bizzat Hz. Ömer tarafından tertip edilmişti. Elde edilen bilgilere göre Bizans ordusu, el-Cezîre'den Humus'taki Ebû Ubeyde karargâhına doğru yürümekteydi. el-Cezîre bölgesine de hâkim olmak ve bu suretle iki İslâm ordusunu birleştirmek ancak Bizans ordusunun bu yürüyüşünü kırmakla mümkün olacaktı. İyaz b. Ganm h.18 yılı Şaban ayının ortasında perşembe günü kuvvetlerle harekete geçti. İyaz önce Rakka'ya geldi. Etrafta bulunan Araplara ve çiftçilere baskın yaparak birçok ganimet ele geçirdi. Halk orada barış istedi ve cizye vermeyi kabul etti.¹¹ İyaz b. Ganm daha sonra Rakka'nın önemli bir giriş kapısı olan er-Ruha kapısına geldi. Burada konuşlanan Müslüman askerlerin kale içerisinden ok ve taş yağmuruna tutulması nedeniyle İyaz b. Ganm ordusunu ok ve taşların yetişemeyeceği bir yere doğru çekti. Şehrin etrafını dolaşarak kapıya gözcüler yerleştirdi. Hasat mevsiminin olması ve Rakka'nın zorlanması sonucu şehrin patriği bir elçi göndererek eman diledi. İyaz b. Ganm da elçiyle bütün şehir halkının canları, çoluk çocukları, malları ve şehirleri üzerine eman vererek anlaştı. İyaz'ın ön şartı ise ele geçirdikleri toprakların verilmeyeceği yönündeydi. Bunun kabul edilmesi sonucu bu topraklar haraç karşılığı halka iade edildi. Bu topraklardan zimmet ehlinin istemediklerini ise, öşür ödemeleri şartıyla Müslümanlara verdi. Yerli halka her erkeğe birer dinar olmak üzere cizye vergisi koydu. Kadınları ve çocukları ise bu

¹⁰ Taberî, **a.g.e.**, C. IV, s.50; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. II., s. 485; Saîd b. Bitrik el-İskenderî, **et-Târîhü'l-mecmu' ale't-tahkîk ve't-tasdik**, Beyrut, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1909, s. 17; Hayatî Ülkü, **Muhtasar İslam Tarihi**, İstanbul 1972, s. 356-357.

¹¹ Taberî, **a.g.e.**, C. II., s. 51; Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 248. s. 247-248; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, s. 486,488; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, ed. Kenan Seyithanoğlu, red. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Çağ Yayınları, C. II, 1992, s. 80-81; Ahmed Ağırakça, **Hz.Ömer**, s. 66.

vergiden muaf tuttu. Bir dinar yanında birkaç kafiz buğday ile bir miktar zeytinyağı, sirke ve bal vermeleri de kararlaştırıldı. Bu anlaşma üzerine Rakka halkı şehir kapılarını Müslümanlara açtı. Müslümanlar Ruha kapısında bir pazar kurdular.¹² İyaz b. Ganm'ın imzaladığı anlaşma metni aşağıdaki gibidir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هَذَا مَا أَعْطَى عِيَاضُ بْنُ غَنَمٍ أَهْلَ الرَّقَّةِ يَوْمَ دَخَلَهَا أَعْطَاهُمْ أَمَانًا لِأَنْفُسِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ وَكَنَائِسِهِمْ لَا تَخْرَبُ
وَلَا تَسْكُنُ إِذَا أُعْطُوا الْجِزْيَةَ الَّتِي عَلَيْهِمْ وَلَمْ يَحْدِثُوا مَغِيلَةً وَعَلَى أَنْ لَا يَحْدِثُوا كَنِيسَةً وَلَا بَيْعَةً وَلَا يَظْهَرُوا نَاقُوسًا
وَلَا بَاعُوثًا وَلَا صَلِيْبًا شَهِدَ اللَّهُ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا

Bismillâhırrahmânırrahim

“Bu İyaz b. Ganm'ın Rakka halkına şehre girdiği gün verdiği emandır. O, üzerlerine konan cizyeyi verdikleri, hıyanet etmedikleri, yeniden kilise ve manastır yapmadıkları, açıkça çan çalmadıkları, paskalya kutlamadıkları ve haç göstermedikleri sürece; canlarına, mallarına, dokunulmamak, kiliseleri yıkılmamak ve oturulmamak üzere kendilerine eman verdi. Allah şahit oldu; şahit olarak Allah yeter”.

Mektup İyaz b. Ganm'ın kendi mührü ile mühürlenmişti.¹³ İyaz b. Ganm daha sonra Harran'a yürüdü ve Bâcüddâ'ya indi. Öncü kuvvetini buraya gönderdi. Harran halkı ise, kapılarını kapattılar; bunun üzerine İyâd da Harran bölgesine geldi. İyaz buraya gelince Harran halkı ona bir elçi gönderdiler ve kendisinin önce Ruhâ'ya gitmesini, o şehirde bir zümrenin bulunduğunu ve bu şehirle yapacağı antlaşmayı kendilerinin de kabul edeceklerini ve kendisiyle Hıristiyanların arasını bulacaklarını bildirdiler. Bu durumu öğrenen Hıristiyanlar da, Harranlıların tekliflerini kabul ettiklerini bildirdiler ve ona hediyeler verdiler. Harranlılar'da cizye vermek kaydıyla anlaşmaya tabi oldular.¹⁴ Bunun üzerine İyaz, Ruhâ'ya geldi. Buranın halkı ona karşı toplandı ve bir müddet Müslümanlara ok ve taş attılar. Sonra savaşçıları ortaya çıkıttı. Müslümanlar onları yenince bu savaşçılar geri çekilip şehre sığınmaya mecbur

¹² Kudame b. Cafer, **a.g.e.**, s. 313; Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 248.

¹³ Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, 248-249.

¹⁴ Taberî, **a.g.e.**, s. 54; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, I/III., s. 9.

kaldılar. Sonunda antlaşma ve barış istemekte gecikmediler.¹⁵ İyaz, onların bu isteğini kabul etti ve kendilerine şu mektubu yazdı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هَذَا كِتَابٌ مِنْ عِيَاضِ بَنِي غَنَمٍ لِأَسْقِفِ الرَّهَى إِنْ فَتَحْتُمْ لِي بَابَ الْمَدِينَةِ عَلَيَّ أَنْ تُؤَدُوا إِلَيَّ مِنْ كُلِّ رَجُلٍ دِينَارًا وَمَدِي قَمْحًا فَأَنْتُمْ أَمْنُونَ عَنْ أَنْفُسِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ وَمَنْ تَبِعَكُمْ وَعَلَيْكُمْ إِرْشَادُ الضَّالِّ وَإِصْلَاحُ الْجَسُورِ وَالطَّرِيقِ وَنَصِيحَةُ الْمُسْلِمِينَ شَهِدَ اللَّهُ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا

Bismillâhırrahmânirrahim

*“Bu, İyâd b. Ganm’ın Ruhâ piskoposuna mektubudur. Sizler, her erkek için bir dinar ile iki müdd buğdayı bana ödeme şartıyla şehrin kapısını açarsanız, sizlerin canları ve malları ile sizlere tâbi olanlar emniyette olursunuz. Yolunu şaşırana yol göstermek, köprüleri ve yolları tamir etmek ve Müslümanlara iyi niyet beslemek sizin vazifenizdir. Allah şahid oldu; şahid olarak Allah yeter”.*¹⁶

Böylece Ruha İslâm topraklarına dâhil oldu.¹⁷ Tarihi kaynaklarda Ruha’nın ele geçirilmesi ile ilgili diğer bir antlaşma metni ise şu şekildedir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هَذَا كِتَابٌ مِنْ عِيَاضِ بَنِي غَنَمٍ وَمَنْ مَعَهُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ لِأَهْلِ الرَّهَى: أَنِّي أَمَّنْتُهُمْ عَلَى دِمَائِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ، وَدَّرَارِيِّهِمْ، وَنَيْسَائِهِمْ، وَمَدِينَتِهِمْ، وَطَوَاحِينِهِمْ، إِذَا أُدُوا الْحَقَّ الَّذِي عَلَيْهِمْ شَهِدَ اللَّهُ وَمَلَائِكَتُهُ

Bu mektuba göre: Canlar, mallar, şehirler ve değirmenler anlaşmaya uymak kaydı ile güvence altına alınıyor.¹⁸ İyaz bu anlaşma yapıldıktan sonra Harran’a geldi ve Safvan b. Mu’attal ile Habîb b. Mesleme’yi de Sümeysat’a gönderdi. İyâd daha önce verilen söze binaen Harran halkı ile Ruhâ andlaşmasına göre andlaştı. Harran halkı ise şehir kapılarını ona açtılar. İyaz b. Ganm buraya vali tayin ettikten sonra Sümeysât’a geçti. Burada Safvan b. Mu’attal ile Habîb b. Mesleme Sümeysât’ın birçok köy ve kalesini fethetmişti. İyâd, buranın halkıyla da Ruhâ antlaşmasına göre

¹⁵ Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 249; İbnü’l-Esir, **a.g.e.**, C. II, s. 488; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 126; Ahmed Ağırakça, **H.z. Ömer**, s. 67.

¹⁶ Belâzurî, **Fütuhu’l-büldan**, Beyrut, 1988, I, Darü’l Mektebetü’l Hilal, s. 174; Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 249-250.

¹⁷ Halife b. Hayyat, **Tarihu Halife b. Hayyat**, trc. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001, s. 171; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 90.

¹⁸ Ebû Ubeyd, **Kitabü’l-emval**, thk. Muhammed Amare, Kahire, Dârü’ş-Şuruk, 1989/1409, s. 296.

antlaştı.¹⁹ el-Cezîre'nin geriye kalan diğer şehirleriyle de Ruha antlaşması esas alınarak anlaşmalar yapıldığı görülmektedir. Bazı şehirlerle yapılan anlaşmalarda Ruha anlaşmasına benzer iki temel anlaşma daha yapıldığı görülmektedir.²⁰ Anlaşmalarda sabit maddelerin yanında ihtiyaca binaen bazı maddelerin de eklendiği bilinmektedir.

Fethin henüz başlarında el-Cezîre'de Müslümanların istifadesi için yerli halktan bir süreliğine, zeytinyağı, sirke ve yiyecek alındı. Daha sonradan ise bu yükleri hafifletildi. Belâzurî'ye göre getirilen yeni sistemde insanların yaşlarına göre kırksekiz, yirmidört ve oniki dirhem olmak üzere cizyeleri azaltılarak alınmıştır. İyaz b. Ganm'ın erkeklerden kişi başı 4'er dinar alınmasını kararlaştırdığı bildirilmektedir.²¹ el-Ya'kûbî ise bu miktarı 4'er, 5'er ve 6'şar dinar olarak vermektedir.²² Ayrıca her insandan cizyesi yanında, iki müdd buğday, iki kıst zeytinyağı ve 2 kıst sirke alınmıştır. İyaz b. Ganm vefat edince bölgeyi Said b. Âmir b. Huzeym idare etti. Kendisinden sonra da Umeyr b. Sa'd geldi.²³ Hz. Ömer'e el-Cezîre bölgesinde cizye olarak oradaki amillerin domuz ve şarap aldıklarını işitince bu durumu yasakladı ve ancak el-Cezîre halkının bu malları satıp onların bedellerini verebileceğini söyledi. Buna yanaşmamaları durumunda buradaki domuzların öldürülmesini emretti. Haksızlığın önüne geçilmek amacıyla öldürülen bu domuzların karşılığının buradaki halkın vereceği cizye vergisinden düşürülmesini emretti.²⁴ Bu vergilendirme sistemi Emevî halifesi Abdümelik b. Mervan döneminde değiştirilerek farklı bir hesaba göre yapılmıştır. Vergi işleri için bölgeye Dahhak b. Abdurrahman tayin edildi. Halkın bütün ihtiyaçları göz önünde bulundurularak getirilen yeni vergi sistemine göre herkesten kişi başına yıllık 4 dinar cizye alınması kararlaştırıldı. Yeni vergi sistemine göre oluşan yeni hesaplar tabloda verilmiştir:

¹⁹ Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 250; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. II, s. 488

²⁰ Aiman İbrahim, **Der Herausbildungsprozess des Arabisch-Islamischen Staates**, Haz. Gerd Winkelhane, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1994, s. 127.

²¹ Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 249; Adday Şer, **a.g.e.**, s. 383.

²² Ya'kûbî, **Tarihi'il Ya'kûbî**, C. II, Beyrut, t.y, s. 150.

²³ Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-harac**, 6. bs., Kahire, el-Matbaatü's-Selefiyye, 1977, s. 44; Kudame b. Cafer, **a.g.e.**, s.314; Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 255; Bernard Lewis, **Islam From the Prophet Mohammad to the Capture of Constantinople, Politics and War**, ed. Bernard Lewis, New York, Harper and Row Publishers, v. I, 1974, p. 231.

²⁴ Ebû Ubeyd, **a.g.e.**, s.126-127.

Mesafesi	Türü	Alanı/Adet	Alınan Vergi
Yakın Mesafe	Ziraat Arazisi	100 Cerib	1 Dinar
Uzak Mesafe	Ziraat Arazisi	200 Cerib	1 Dinar
Yakın Mesafe	Bağ Kütüğü	1000 Adet	1 Dinar
Uzak Mesafe	Bağ Kütüğü	2000 Adet	1 Dinar
Yakın Mesafe	Zeytin Ağacı	100 Adet	1 Dinar
Uzak Mesafe	Zeytin Ağacı	200 Adet	1 Dinar

Tabloda da görüldüğü gibi yeni getirilen vergi sistemi toprağın uzaklığı ve yakınlığına göre belirlendi. Yakınlık ve uzaklık ise bir günlük yürüme mesafesinden az veya daha fazla olmasına bağlıydı.²⁵

Bu şekilde belirlenen cizye miktarları daha sonra fethedilecek Tur Abdîn ve sair yerlerde de geçerli olacaktır. Bu sebeple bu yerlerin fetih sonrası durumu *Ruha Anlaşması*'na göre gerçekleşti. Buna göre yerli halk hiçbir dini dönüşüm için zorlanmadı. Kiliseler ve havralar olduğu gibi devam etti. Arazi vergisi için ölçümler yapıldı. Ruha Anlaşması gereği cüzi bir vergi alınacak ve yerel halkın Müslümanların aleyhine düşmanlarla işbirliğine girmesi engellenecekti. Kiliseler, mabetler, köprüler, yapılar ve değirmenler yerel halkın elinde kalacaktı. Mevcut olan kiliselerden başka kilise inşa edilmemesi yapılan antlaşmaya göre kararlaştırılmıştı.²⁶

2.1.2. Tur Abdîn Bölgesinin Fethi

2.1.2.1. Mardin ve Havalisinin Fethi

Ruha ve çevresi feth edilirken İslâm kuvvetleri çeşitli bölgelere ve kollara ayrılmış, her bir kuvvet kendisine hedef olarak gösterilen bölge ile meşgul oluyordu. Tur Abdîn bölgesi de İslâm fetihleri öncesi Bizans'a bağlı Arsus b. Cariş adında bir kumandanın elindeydi. Arsus b. Cariş, Mecusilerin buradaki bin yıllık hükümdarlıklarına son vererek burayı ele geçirmişti. Arsus, Bizans imparatoru Herakleios'in akrabasıydı. Arsus dönemin önemli Bizans kentlerinden olan

²⁵ Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s. 45; Bernard Lewis, *a.g.e.*, v. I, p. 232.

²⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, çeviri, s. 247; Gregory Abu'l Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 178; Mehmet Azimli, "Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihden Artuklulara Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 45; Aiman İbrahim, *a.g.e.*, s.124.

Trabzon'da idareci olarak görevlendirilmişti. Kaynakların aktardığına göre çok güçlü, kuvvetli ve acımasız biri olan Arsus'un yaptıklarına Trabzon halkı dayanmayarak Arsus'u imparator Herakleios 'a şikâyet ettiler. Bunun üzerine Arsus buradan şarka sürgün edildi. Herakleios Antakya'da iken Arsus'a haber salarak Benî Rebia diyarından kendisine bir yer seçmesini ve orada bir kale inşa etmesini emretti. Arsus, sürgün sırasında Rebia bölgesine gelerek Mardin'i görmüş ve kalesine hayran kalmıştır.²⁷ Arsus burada iken Mecusî dinine mensup ismi Din adında bir âbîdle tanışarak onunla hediyeleşmeye başlar. Arsus karşılıklı hediyelerle bu Mecusî din adamıyla dostluğunu ilerleterek kendisini kaleye davet ettirir. Davet üzerine bu Mecusî din adamıyla birlikte kaleye giren Arsus yalnız kalıp bir fırsatını bulunca bu adamı orada öldürür ve cesedini kaybettirir. Etraftan ziyarete gelenler Din'i kalede bulamayınca Din öldü manasında Mate-Din kelimesini tekrarlıyorlardı. Mardin isminin buradan geldiğini rivayet eden bir kısım müellif de vardır. Ardından Arsus etrafında ne kadar Mecusi varsa hepsini öldürmeye başlar. Oradaki tüm Mecusileri öldürdükten sonra taptıkları ateşi söndürür ve Hıristiyanlığın simgesi olan Dibac'ı giyerek hükümdarlığını ilan eder. Kaleyi kendine karargâh olarak seçen Arsus, şehir merkezini ve etraftaki köy ve mezraları imar etmeye başlar.²⁸ Daha sonra kızı Mariye için küçük bir kale inşa eder. Bu şekilde Arsus, İslâm hâkimiyeti dönemine kadar durmaksızın şehirde düzenlemeler yapar ve kalesini güçlendirir.

Hız. Ömer'in hilafeti döneminde el- Cezîre'nin fethiyle komutan olarak buraların alınmasıyla görevlendirilen İyaz b. Ganm komutasındaki İslâmkuvvetleri bölgenin şehirlerini tek tek feth etmeye başlamıştı. İyaz b. Ganm, Habur, Ruha, Suruç, Harran ve Karkisya'yı savaşmadan anlaşma yoluyla aldıktan sonra Aynülverde adıyla da anılan Re'su'l-'Ayn'e yöneldi. Bu bölgede Şehriyam b. Melik adında güçlü bir hükümdar vardı. Arapların bölgeye doğru geldiğini duyan Şehriyam, Behram adında birini görevlendirerek İslâm ordusunun gerçekte ne yapmak istedikleri ile ilgili bilgi toplamasını istedi. Behram yaptığı araştırma sonucunda İslâm ordusunun kendilerine yöneldiğini öğrenir ve durumu Şehriyam'a bildirir. Bunun üzerine Şehriyam, İslâm ordusuna karşı nasıl bir önlem almaları

²⁷ Vâkıdî, **a.g.e.**, s. 357; Abdüsselam Efendi, **Mardin Tarihi-Ümmü'l-İber**, Haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul, 2007, s. 6.

²⁸ Vâkıdî, **a.g.e.**, s. 358; Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s. 6.

gerektiği ile ilgili olarak patrikleri ve ülkesinin ileri gelenlerini toplayarak fikirlerini sorar. Bir kısmı cizye ödemeyi kabul etmesini, bir kısmı yenilgiyi kabul etmeleri gerektiğini geri kalanı ise savaşmayı teklif eder. Bunun üzerine orada bulunan Tusa adındaki patrik söz isteyerek topluluğa ve hükümdar Şehriyam'a şunları söyler;

*“Hükümdarım! Araplar birçok memleketi ele geçirerek oradaki insanları alçalttı. Güçlü kuvvetli bir orduyla karşı karşıyayız. Onlarla savaşabilmemiz için çok sayıda askere ve silaha ihtiyacımız var. Bu nedenle teklifim şudur: Mardin ve kalesinin hükümdarı olan Arsus'un kızı Mariye'yi oğlun Amuda ile evlendirmeye çalış. Eğer bu evlilik gerçekleşirse Mardin hükümdarı Arsus bize destek olur ve böylece İslâm ordusuna karşı savaşabiliriz.”*²⁹ Şehriyam bu teklifi kabul ederek Patrik Tusa'yı bununla görevlendirir. Patrik Tusa vakit kaybetmeden Mardin yoluna koyularak birçok hediye ile birlikte Hükümdar Arsus'un yanına gider. Tusa hediyeleri Arsus'a sunduktan sonra: *“Ey hükümdar! Sizlerden önemli bir ricada bulunmak üzere huzurunuzda geldim. Bu ricamız bizim için hayati bir önem taşıyor. Eğer izin verirseniz açıklayayım”*dedi. İsteğini dile getirmesine izin verilen Patrik Tusa devam eder:

Araplar çevredeki birçok ülkeyi istila etmeye başladılar ve oradaki sultanların ve hükümdarların elindeki toprakları alarak rezil ettiler. Yemen, Habeşistan, Mısır, Hicaz ve Şam'ı istila ettiler. Rum imparatoru Herakleios 'in elindeki birçok yerlere de el koydular. Mallarını mülklerini ellerinden aldılar. Erkek, kadın ve çocuklarımızı esir aldılar. Şimdi de mülkümüze ve şehirlerimize göz dikmişler. İslâm ordusuna karşı savaşmamız gerekiyor. Eğer onlara karşı bir savaşta zaferle çıkarsak İsa Mesih'in dinini yüceltmış oluruz, yok eğer yenilirse o zaman şehirlerimiz, malımız, mülkümüz, evlatlarımız onların eline geçecek ve ölüm bizim için yaşamaktan daha iyi olacaktır. Ben buraya kızın Mariye'yi Şehriyam'ın oğlu Amuda'ya istemek için geldim. Eğer kızın Mariye, Amuda ile evlenirse kuvvetlerimiz birleşir ve bizim için büyük bir destek olur. Böylece daha güçlü bir şekilde Araplara karşı savaşabileceğiz. Mardin hükümdarı Arsus, Patrik Tusa'nın teklifini kabul ederek şunları söyler:

²⁹ Vâkıdî, a.g.e., s. 357; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 7

Kızım Mariye'yi Şehriyam'ın oğlu Amuda'ya vereceğim. Bunun karşılığında ise yüz bin dinar, iki kale, gümüş ve şu kadar davar, deve, koyun istiyorum.³⁰ Ayrıca düğün gecesinde boğazlarını kesip kurban etmek için bana Muhammed'in sahabelerinden yirmi kişi getireceksinizder. Bunun üzerine Patrik Tusa, hükümdarın tekliflerini kabul ederek sevinçli haberi hükümdarı Şehriyam'a iletmek üzere yola koyulur. Oraya ulaşır ulaşmaz Şehriyam'ın huzuruna çıkan Patrik Tusa, Mardin hükümdarı Arsus'un teklifini kabul ettiğinin müjdesini vererek karşılığında isteklerini sıralar. Haberi büyük bir sevinçle karşılayan Şehriyam, Arsus' un isteklerini fazlasıyla karşılar. Ancak Arsus'un düğün gecesinde boğazlayarak kurban etmek istediği yirmi Müslümanı veremez. Bunları Müslümanlarla yapacağı savaştan sonra getireceğini taahhüt eder. İki kaleyi de aynı şekilde daha sonra vermek için sözleşince hükümdar Arsus da bunu kabul eder. Ancak, yirmi Müslümanın Arsus'a kurban edilmek üzere teslimi konusunda hükümdar Şehriyam'ın vicdanı el vermemektedir. Bir gün oğlu Amuda ile konuşurken şunları söyler:

“Ben Arsus'un istediği altın, gümüş vs. her türlü malları fazlasıyla karşılıyorum. Sen de istediğin kadar asker hazırla ve Müslümanlarla savaşmaya git. Bunlardan kurban edilmek üzere yirmi Müslüman yakala ve müstakbel kayınpederin Arsus'a götür. Bunları düğün gecesinde boğazlarını keserek Mesih'e kurban etmek istiyor. Aksi takdirde kızı Mariye'yi sana vermeyecek.”

Amuda babası Şehriyam'ın bu isteklerini kabul ederek yanına Rudis b. Kilol'u (Revdes) ve Patrik Tusa'yı da alarak Müslümanlarla savaşmak üzere 20.000 askerle yola koyulur. Şehriyam, oğlu Amuda ile birlikte yukarıda adı geçen Patrik Tusa ve Harran hükümdarı Rudis'i de gönderirken şu tavsiyelerde de bulunur:

“İslâm ordusuna karşı çok dikkatli olun. Mümkünse geceleyin ansızın baskın yapın ki savaşı kazanasınız. Amuda ve kuvvetleri Müslümanlarla aralarında on fersah kala orduyu beklettirdi ve burada konaklamaya başladı.”³¹ Ne varki Şehriyam bu tavsiyelerde bulunduğu sırada orada İslâm ordusunun casusları vardı. Durumu hemen komutanları İyaz b. Ganm'aşöyle bildirdiler:Kefertusa'nın hükümdarı Patrik Tusa, Harran hükümdarı Rudis b. Kilol ile birlikte Şehriyam'ın oğlu Amuda'nın

³⁰ Vâkıdî, a.g.e., s. 359; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 8; Altan Tan, **Turabidin'den Berriyê'ye: Aşiretler, Dinler, Diller, Kùltürler**, İstanbul, Nubihar Yayınları, 2011, s. 50

³¹ Vâkıdî, a.g.e., s. 360; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 9.

komutasında 20.000 kişilik bir ordu, İslâm ordusuna karşı savaşmak üzere yola koyulmuş bulunmaktadır. İyaz b. Ganm haberi alır almaz hazırlıklara başladı. İyaz b. Ganm durumu istişare etmek için, Hâlid b. Velîd, Abdullah b. İtban ve Süheyl b. Adîy gibi Müslümanların ileri gelenlerini topladı. Düşman ordusuna karşı neler yapılması gerektiği ile ilgili düşüncelerini almak istedi. Hâlid b. Velîd söz alarak: *“Ben, komutamdaki askeri birlikle sağ kanattan saldırıya geçeceğim. Bu arada Abdullah, komutasındaki askeri birlikle sol kanattan, Süheyl ise düşman ordusunun geçiş güzergâhından saldırıya geçsin. Saldırı gizlice ve ansızın yapılacak. Değişik zamanlarda ve ard arda yapacağımız saldırılarla düşman ordusunu şaşırtacağız. Bu şekilde umulur ki Allah (c.c) bizlere yardımcı olur da müşriklere karşı muzaffer oluruz”* dedi. Bu fikir oybirliği ile kabul edilerek cihad çağrısı yapılır ve savaş hazırlıkları tamamlanır. Buna göre düşman ordusunun geçiş güzergâhının önü gizlice kesilerek saldırıya geçecek şekilde farklı taraflarda askeri gruplar konuşlandırılmaya başladılar. Farklı yerlerde konuşlandırılan Müslüman birliklerin başında Hâlid b. Velîd, Abdullah b. İtban, Süheyl b. Adîy ve Adîy b. Sâlim vardı. Bunların her birisinin komutasında değişik sayıda asker bulundurulacak ve farklı yerlerde mevzileneceklerdir. İyaz b. Ganm komutasındaki birlikler ise yerinde kalarak savaşacaktır.³² Müslümanlar planlarını yaparak uygulamaya başladılar. Öncelikle düşman ordusunun yerini ve sayısını öğrenmek amacıyla casus olarak Adîy komutasında bir keşif birliği gönderildi. Bunlar, gerekli bilgiyi alarak dönerken Hâlid b. Velîd'in bir birliği ile karşılaştılar. Düşman birlikleri hakkında toplanan istihbarat Hâlid b. Velîd'e verilip düşman ordusunun beş fersah ötede Meskab denen yerde olduğu söylendi. Durumu öğrenen Hâlid, oluşan askerlerine dönerek planını söyler;

“Ben beşyüz kadar askerle Meskab denen yere doğru giderek düşman ordusuna saldıracağım. Ne zamanki sizler tekbir ve tehlil seslerini duydunuz hemen kılıçlarınızı çekerek saldırıya geçin. Bu şekilde diğer askeri birlikler de peş peşe bize katılarak saldırıya geçsin”. Ardından Hâlid b. Velîd Meskab denen yere doğru beşyüz askerle birlikte yola koyuldu. Yolda askerlerine şöyle hitap ederek cesaret verdi:

³² Vâkîdî, a.g.e., s. 360; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 10.

"Bizler bu kılıçları süs diye taşıyoruz. Bu kılıçlarla müşrikleri ve insanları kandıran patriklerin boynunu vururuz ve müşrik hükümdarların mülklerini ellerinden alırız. Bir süre önce biz bunu Şam'da yaptık. Ben hiçbir aşiret tanımıyorum ki arslanlar gibi kükrediğimde korkmasınlar..."Bu hitaptan sonra bir süre yol alan Hâlid b. Velîd nihayet düşman ordusuyla karşılaştı. Önlerde bulunan -Rudis'in komutasındaki birlikler hariç- düşman ordusunun birlikleri hazırlıksızdı. Rudis, Hâlid b. Velîd'in komutasındaki asker sayısının sadece beşyüz kadar kişiden ibaret olduğunu görünce kendilerinden emin bir şekilde saldırıya geçti. Ancak Hâlid b. Velîd vakit kaybetmeden şiddetli bir şekilde bu birliğe hücum ederek birliği yenilgiye uğrattı ve komutanları Rudis'i esir alarak ellerinden bağlatıp hizmetçisine teslim etti.³³ Bu arada diğer düşman birlikleri tüm hazırlıklarını tamamlamıştı. Komutanlarından Rudis'in esir alındığını gören düşman birlikleri onu kurtarmak için ölümüne savaşmaya başladılar. Tam bu sırada Adîy b. Sâlim, komutasındaki 1.000 kadar süvariyle yardıma geldi. Durumu dikkatle takip eden bütün düşman birliklerinin komutanı Amuda ve yanındaki Patrik Tusa, Müslüman sayılarının ancak 1.500 kadar kişiden oluştuğunu görerek askerlerine cesaret vermek için seslenmeye başlar: "Arapların sayısı ancak 1.500 kadardır. Bizim ise 20.000 askerimiz var. Merak etmeyin biz bunları darmadağın ederiz."Ardından askerleri ile İslâm ordusunun etrafını sarar. Oysa bu sırada saklanmış olan Müslüman askeri birlikleri yardıma gelmeye başlar. Neciye b. Mecid komutasındaki 1.000 süvari tekbir ve tehlil nidalarıyla Rumların üzerine hücumla geçer. Rumlar bunlardan da korkmadan şiddetli bir şekilde savaşmaya devam eder. Artık İslâm birlikleri saklandıkları yerden peş peşe çıkmaya başlayarak Rum askerlerinin üzerine hücumla geçmeye başlar. Abdullah b. Itban ve Süheyl b. Adîy 6.000 süvari ile tekbir ve tehlil sesleriyle hücumla geçer. Artık savaş bütün şiddetiyle başlamıştır. Nihayet savaş Rumlara karşı İslâm ordusunun zaferiyle sonuçlanır. Müslümanların elinde Rumların komutanı Amuda ve Patrik Tusa'nın da aralarında bulunduğu 4.000 esir vardı. Savaş alanı cesetlerle dolmuştu ve ölü sayısı bin yediyüz altmış altı kadardı.³⁴ Savaşta sağ kalarak kaçmayı başaran bazı Rum askerleri hemen memleketlerine geri dönerek durumu hükümdarları Şehriyam'a bildirdiler. Yapılan savaşta yenildiklerini ve oğlu

³³ Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 11.

³⁴ Vâkîdî, a.g.e., s. 360; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 12.

Amuda ile birlikte, Rudis ve Patrik Tusa'nın da esirler arasında yer aldığını üzüntüyle Şehriyam'a bildirdiler. Durumu öğrenen hükümdar Şehriyam, çok büyük bir üzüntüye girer. Artık hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağını anlayarak esir düşen oğlu Amuda ve diğerleri için ağlamaya başlar.

Şehriyam için savaşın sonucu çok ağırdı. Askerlerinden 1.766'ı kadarı savaşta ölmüş, 4.000 kadar askeri de Müslümanlara esir düşmüştü. Şehriyam, savaşın yenilgisini ve sonuçlarını değerlendirmek üzere ileri gelen adamlarını toplayarak bundan sonra ne yapabilecekleri ile ilgili düşüncelerini sordu. Adamları ise şu öneride bulundular: Şu anda Re'su'l-'Ayn, Arapların saldırısına açık olduğundan güvenlik bakımından zayıftır. Harran, Ruha ve Suruç Arapların saldıramayacağı mesafede uzaklıkta olduğundan daha güvenilir yerlerdir. Öncelikle Merc-i Reġban/Reyhan (مرج رغبان)'a doğru yol alalım. Giderken güzergâhımızda Müslümanlara ait sağlam sollar ne kadar kale, köy yerleşim yeri varsa yakıp yıkalım. Müslümanların kervan ve benzeri yolcularını görürsek öldürüp talan edelim. Bize ait olan yerleşim yerlerini tahkim ederek güçlendirelim. Bu şekilde hedefimize doğru ulaşırsak zafere ulaştık demektir. Yok, eğer güçlü bir saldırıyla karşılaşarsak sığınmak için Mariye'nin kalesi, Mardin Kalesi, Kefertusa, Cemaleteyn, Baziye, Tilmiz, Beraiye, Tilkâr ve Sur gibi değişik yerlere dağılalım. Mallarımızı, çocuklarımızı ve canlarımızı ancak bu şekilde Araplardan kurtarmış oluruz. Bu teklif Şehriyam'ın aklına yatmış ve bu öneriyi kabul etmişti.

Şehriyam kararın ardından Burcu't -Tayr denilen yerden Re'su'l-'Ayn'e gitti. Burada kale teçhizatını hazırladı ve şehirde 10.000 askeri Fars kumandan Mertudes'in (مرتودس) emrine verdi ve halkına da bu askerlerle birlikte direnmeleri konusunda tavsiyede bulundu. Bu sırada havada bir kuş sürüsünün Resulayn'e doğru uçtuğunu gören Şehriyam, yönünü oraya doğru çevirerek Ra'sulayn'a gitti.³⁵ Ardından Reyhantarafına geçti. Hâlid b. Velîd ve savaş arkadaşları ise ellerindeki çok sayıda esir Rum askeri ve ganimetleri İyaz b. Ganm'a götürdüler. İyaz b. Ganmîslâm ordusunun zaferinden ve Müslümanların sağ Sâlim savaşan dönmelerinden dolayı Allah'a şükretti. Rum esirlerden Müslüman olanlara dokunmamalarını, ancak Müslüman olmayı kabul etmedikleri takdirde boyunlarının

³⁵ Vâkîdî, a.g.e., s. 360; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 13.

vurulmasını emretti. Fakat taktik gereği esirlerden ileri gelenleri elinde tutmaya devam etti. İyaz b. Ganm, Halife Hz. Ömer'e durumu rapor etmek için bir mektup yazdı. Mektubunda, el-Cezîre'de yaptıkları fetihlerle ilgili bilgi vererek, Zibad'ı, Lubiya'yı ve Karkisya'nın yanı sıra Habur'u da aldıklarını ve ellerinde ileri gelenler de dâhil olmak üzere birçok esirin bulunduğunu yazdı. Daha sonra mektubu Hz. Ömer'e götürmesi için Habib b. Sahban'ı görevlendirdi. Habib, emrine verilmiş beş kişilik bir grubun yanı sıra Yemenli yüz kişilik atlı ile birlikte beraber ganimetleri de yanına alarak Hz. Ömer'e ulaştırmak üzere yola koyuldu. Habib, Hz. Ömer'e vararak mektubu ve ganimetleri sundu ve durumu ayrıntılı bir şekilde anlattı. Halife Hz. Ömer İslâm ordularının başarılı fetihlerinden dolayı Allah'a şükretti. İyaz b. Ganm ise yoluna devam ederek ordusuyla Reyhan'a doğru gitti. Re'su'l-'Ayn'den geçerken buradakilerle savaşmak istedi ancak bunlar geri çekilerek savunma konumuna geçtiler. Bunun üzerine Reyhan yoluna devam etti. İki kuvvet Reyhan'da karşı karşıya geldi. Bu sırada Mardin Hükümdarı Arsus'a müstakbel damadı Şehriyam'ın oğlu Amuda, Kefertus'a hükümdarı Patrik Tusa, Hizan Hükümdarı Rudis'in Müslümanların elinde esir olduğu bildirilmiş Arsus bunu duyunca Müslüman'lara karşı öfkelenip harekete geçmişti.³⁶

İslâm fetihlerinin el-Cezîre'de hızlı bir şekilde ilerlemesinin yanında, Şehriyam'ın oğlu Amuda, Kefertusa hükümdarı Patrik Tusa, Hizan Hükümdarı Rudis'in Müslüman kuvvetlerinin eline geçmesi düşman arasında bir ittifakın oluşmasına zemin hazırladı. Savaşta mağlup olan Şehriyam ordusuyla Reyhan'a çekilmiş, ancak Müslümanlar oraya doğru yola koyulmuş ve bölgedeki Şehriyam kuvvetlerini sıkıştırmışlardı. Bu haberleri alan Mardin hâkimi Arsus kızı Mariye'yi yanına çağırarak durumu ona anlattı. Nişanlın Amuda Müslümanların elinde esir tutulmaktadır. Bu durumda ne yapabiliriz şeklindeki sorusuna kızı Mariye: *“Baba benim yapmak istediğim bazı şeyler var. Yapmayı düşündüğüm şeylerde bir hayrın olacağına inanıyorum. Ancak yapmak isdediklerimi öğrendiğinde kabul edeceğini zannetmiyorum”* deyince Arsus, kızının ne yapmak istediğini merak ederek sorar ve eğer aklına yatarsa kabul edeceğini söyler. Bunun üzerine Kızı Mariye planını babasına anlatmaya başlar: Baba, ben İyaz b. Ganm'ın askerlerine tuzak kurarak

³⁶ Vâkıdî, a.g.e., s. 360; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 14

onlardan intikam almak istiyorum. Önce onlara giderek yalandan bir hikâye uyduracağım. Onlara, rüyamda Hz. İsa ve havarileri gördüğümü, düştüğümüz durumu şikâyet ettiğimi ancak Yesu'un bana dönerek; Ey Mariye! Araplar hak din olan İslâm'a tabidirler sen de onların dinine katıl, dediğini ve işte gördüğüm bu rüyadan dolayı Müslüman olmak için yanınıza geldiğimi söyleyeceğim. Müslümanlar bana inandıklarında diyeceğim ki: Babamın kalesini sizlere teslim etmek istiyorum Onlar, nasıl? Diye sorduğunda ben de diyeceğim ki, istediğiniz kadar askeri hazırlayacağınız sandıklara koyun ve bana verin. Bende bunları babama benim hediyelerimdir diyerek kale kapısından içeri götürülmelerini sağlayacağım. Sandıkların içindeki bu askerler, kaleye taşındıktan sonra sandıklarından çıkarak kaleyi ele geçirirler.³⁷ Böylece kolaylıkla kaleyi ele geçirebileceklerini söyleyeceğim. Müslümanlar büyük ihtimalle buna inanarak teklifimi kabul ederler. Ardından Mariye asıl planını babasına anlatmaya başlar: Baba Müslüman askerler sandıklara girip kalenin içine taşındıklarında sen askerlerimizi hazırla. Hazırla ki hepsinin hemen esir alalım. Esir alacağımız bu askerlerle Müslümanlarla pazarlık yaparız. Ellere esir düşmüş kendi askerlerimizi ve tabi nişanlım Amuda'yı Müslümanlarla yapacağımız pazarlıkla kurtarırız. İyaz b. Ganm'a haber salarız; *"Ya esirlerimizi serbest bırakırsın ya da bu sandıklardan esir aldığımız askerlerini öldürürüz"* deriz. Böylece onlar teklifimizi kabul eder ve karşılıklı esir değişimi yaparak hedefimize ulaşmış oluruz. Baba, nişanlım Amuda'yı ancak bu şekilde ellerinden kurtarabiliriz. Böylece Mariye, ne yapmak istediğini babasına anlatmış oldu. Kızının tehlikeli bir plan yaptığını düşünen Arsus; *"Kızım, bana öyle geliyor ki, Müslümanları hafife alıyorsun. Onlara hile yapmak, tuzak kurmak çok zordur. Onlar, bir memleketi almak istediklerinde öncelikle ve mutlaka hileli bir plan yaparlar. Sen söylediklerini yapmaya başlarsan hayatını ciddi bir tehlikenin içine atarsın, farkında mısın?"* diye sorar. Bunun üzerine Mariye babası Arsus'a dönerek: *"Baba, düşün ki insanlar birbirlerine beni göstererek diyecekler ki, bu Mariye Amuda ile nişanlıydı. Onlara hayırlı gelmedi bu nişanlılık. Evlenmeden nişanlısı esir düştü. Şimdi böyle ortalıkta kalmış. İşte ben bu lafları duyacağıma ateşte yansam, ölsem daha iyidir"*.³⁸ Bunun üzerine Mardin hükümdarı Arsus kızını

³⁷ Vâkıdî, a.g.e., s. 361; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s.15

³⁸ Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 16

Mariye'ye: *"Tamam kızım. İstediklerini yapmakta serbestsin. Ama çok dikkatli ol ben de Şehriyam'a yardım etmek için askerlerimi toplayacağım"*, diyerek oradan ayrılır. Arsus askerlerini toplayarak Şehriyam'a yardımcı Reyhan'a doğru yola çıkar. Çıkmadan önce Mardin'de bir askeri birlik bırakır. Onlara Müslümanlar'ın şehri almak için her an saldırabileceğini ve buna karşı temkinli olmalarını emredip Reyhan'a doğru yola çıktı. Mariye ise planını uygulamaya başlar. Mariye önce krallara layık hediyeler hazırlatır. Yanında Müslümanlar gibi giydirmiş olduğu beş kişilik bir hizmetçi grubuyla yola koyulur. Düneysir'e vardığında yolda büyükbabası Hacib'le karşılaşır. Büyükbabası Hacib'in elinde kırk Müslüman esirin olduğunu görür. Bu esirler arasında, Abdullah b. Itban, Ubade b. Samıt, Varaka b. Cabir, Harise b. Muakıb, Beşir b. Murra, Züheyr b. Malik ileri gelen askerler de vardı. Bunlar İyaz b. Ganm'ın, erzak vs. ihtiyaçları Harran, Ruha ve Suruç'tan toplayıp getirmeleri için Abdullah b. Itban başkanlığında görevlendirmiş olduğu askerlerdi. İyaz b. Ganm, Ra'sulayn'e gitmeye çalışırken, bunları Harran üzerine göndermişti. Oradan Suruç'a yem ve erzak almaya gidiyorlarken yolun ortasında karşılarına Sais b. Nikola (السائس ابن نقولا) ve Cercis b. Şem'ûn (جرجيس بن شمعون) çıktı. Bunların maiyetinde 3000 kadar asker vardı.³⁹ Müslüman esirler Şehriyam'ın huzuruna getirildiler. Şehriyam bunları öldürmek istese de veziri Amuda onların elinde olduğu sürece onların öldürülmesinin hata olacağını söyledi ve en iyi çözüm yolunun onları Mardin kalesine göndermek olduğunu dile getirdi. Veziri Şehriyam'a; *"Eğer bu esirleri öldürtürsen o zaman oğlun Amuda 'yı da öldürtmüş olursun. Çünkü Amuda ve diğer adamların Müslümanların elinde ve bunlar gibi esir durumdadırlar."*⁴⁰ *Öldürdüğümüz takdirde, Müslümanlar da buna karşılık ellerindeki esirleri öldürürler. Bırak bunları Mardin'e Mariye'ye götürsünler. Orada bir esir değiş-tokuşu yapsınlar ki bu sayede oğlun Amuda ve diğer adamlarımız da kurtulmuş olur."* Bu öneriyi yerinde bulan Şehriyam, yardımına gelmiş olan Mardin hükümdarı Arsus'a gereğini yapmasını ister. Arsus da; Gerçi ben bunları kızımın düğün gecesinde Mesih için kurban etmek isterdim. Yine de siz alın bu kırk esiri Mardin'e götürün. Kızım Mariye'ye teslim edin. Teslim edin ki nişanlısı Amuda ve diğer adamların serbest bırakılması için Müslümanlarla pazarlık yapabilsin. Bu düşüneyi

³⁹ Vâkîdî, a.g.e., s. 361; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 17

⁴⁰ Vâkîdî, a.g.e., s. 362; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 17

benimseyen Şehriyam Müslüman esirleri Mardin melikesi Mariye'ye gönderdi. Böylece Şehriyam'ın Mardin kralı nezdinde prestiji de artmış oldu. Esirleri tutma ve götürme görevi ise Mariye'nin büyükbabasına verildi. Mariye'nin büyükbabası yanındaki bu esirlerle Mardin'e doğru yol alırken Düneysir'de Mariye karşılaşmışlardı. Mariye büyükbabası Hacib'e esirleri hemen Mardin'e götürmeye devam etmesini söyler ve kendisi İslâm ordularının bulunduğu bölgeye doğru gitmeye devam eder. Mariye, İslâm ordularıyla karşılaştığı zaman nöbetçilerin komutası Süheyl b. Adîy ve Neciye b. Mecit'teydi. 1.000 kişilik bir süvari birliği ile orduya nöbet tutuyorlardı. Mariye'yi gören komutanlar, hemen yanlarına getirterek kim olduğunu ve burada ne aradığını sorarlar. Bunun üzerine kendisinin Arsus'un kızı Mariye olduğunu ve komutanları ile görüşmek istediğini söyler. Bunun üzerine Mariye'yi İyaz b. Ganm'a götürürler. İyaz b. Ganm'ın huzuruna alınan Mariye selam vermek için diz çökerek secdeye varmak istedi. İyaz b. Ganm engelleyerek; *“Bizde, kula secde edilmez. Ancak bir olan Allah'a secde edilir. Allah, bizi İslâm ümmetinden kıldı ve Muhammed (a.s) ile onurlandırdı.⁴¹ Kalbimizden büyüklük taslamayı ve gururu sildi. Ve bize en güzel şekilde selamlaşmayı emretti. Ancak zalim ve kibirli hükümdarlar insanların kendisine secde etmesini ister. Kibir ve gurur benim libasımdır. Kim ki bunları giymeye kalkışırsa onları ateşe atarım' diye buyurarak bizleri ikaz etmiştir Allah (c.c)”*der. Bunları dinleyen Mariye çok güzel konuştuğu Arapçasıyla: *“Ey hükümdar! Allah'a yemin olsun ki siz bu güzel davranışlarınız sayesinde Rumları yendiniz. Ey hükümdar! Şunu bilmenizi isterim ki; ben Mardin hükümdarı Arsus'un kızı Mariye'yim. Beraberimde getirdiğim ve sizlere sunduğum bu küçük hediyeleri lütfen kabul ediniz.”* diyen Mariye, konuşmasına devam eder. *“Rüyamda Hz. İsa Mesih'i gördüm. Bana Müslüman olmamı emretti. Ben Müslüman olduğumu bildirmek için yanınıza geldim. Babamın kalesinin elinize geçmesi için sizlere yardımcı olacağım. Bana istediğiniz kadar hazırlayacağınız sandıklara asker koyun. Ben onları gizleyerek içinde bana ait eşyalarım varmış gibi kaleden içeri götürülmelerini sağlayayım. Böylece kaleden içeri girmiş bu askerler sayesinde Mardin'i fethetmiş olursunuz. Ancak bunun karşılığında siz bana esirleriniz arasında bulunan nişanlım Amuda 'yı verin. Kaleyi teslim aldıktan sonra da nişanlım Amuda*

⁴¹ Vâkıdî, a.g.e., s. 362; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 18

ile birlikte burayı yönetmemize izin verin.”Mariye'nin bu teklifini dinleyen İyaz b. Ganm cevaben şöyle konuşur: “*Bak Mariye! Öncelikle nişanlın diye bildiğin Şehriyam'ın oğlu Amuda 'yı kurtarmak için hile yaptığını biliyorum. Amuda senin nişanlın olamaz. Çünkü o, senin öz oğlun. Bir zamanlar bir rahiple gizli bir gönül ilişkisine girmiştin ve sonra çocuğun olmuştu. İşte bu çocuk Amuda'dır*” der.⁴² Ardından Mariye'ye hikâyenin tamamını aktarmaya başlar. Mariye hayretler içinde kalarak, İyaz b. Ganm'a“*senin tüm bu olanları bilmen imkânsızdı. Nasıl olurda bunları öğrendin?*” diye sorar. İyaz b. Ganmhikâyenin devamını anlatmaya başlar; Rüyamda Hz. Peygamber’i (s.a.v) gördüm. Bu gerçekleri rüyamda o bana anlattı... Bir gün kaleye yakın bir yerlerde Deyru’z-Za‘faran adında bir manastıra çok güzel bir kadın ziyarete gider. Oradaki Ferma adındaki rahiplerden birisi ona gönlünü kaptırır. İşte bu rahip bu kadını baştan çıkarır. Bu gizli ilişkiden hamile kalan kadın durumu herkesten gizler. Sonra bir erkek çocuk doğurur. Çocuğunu sadık bir hizmetçisinin dışında herkesten saklamayı başarır. Ancak uzun bir süre buna devam edemeyeceğini bilir. Sonunda dayanamayarak, yasak bir ilişkiden olan çocuğunu hizmetçisine vererek, kervanların geçiş yerlerine bırakmasını ister. Ama önce çocuğuna kendi ziynetlerinden bir sürü altın gümüş ve benzer takılar takar ve vücudunu iyice incelemeye başlar. Olur ya ilerde bir gün karşılaşırsa tanınması için. İyice arar..Vücudunda kalıcı belirgin her hangi bir nişan (yüzünün sağ tarafında siyah bir ben)... Ve sağ omuzunda belirgin bir nişan vardır. Aynı şekilde kulağında (sağ) da normalden farklı bir fazlalık. Asla unutmamak üzere tüm bu nişanları hafızasına yazarak hizmetçisine götürmesini söyler. Hizmetçisi gece yarısı alır bu bebeği (Amuda'yı) kalenin aşağısındaki yol kenarına bırakır. Orada büyükçe bir Amud (Kütük) vardı. Vahşi hayvanlar zarar vermesin diye çocuğu onun üzerine koyarlar ve kadın ile hizmetçi Mariye'nin kalesine geri dönerler. O sıralarda Musul hükümdarı, elçisini bir ihtiyaca binaen hükümdar Şehriyam'a göndermişti. Bu elçi yoldan geçerken yanından geçtiği amudun içinden bir bebek ağlaması duyar. Bakar ki sahipsiz ama bir sürü değerli süsleri olan bir bebek... Mutlaka bir sebebi hikmeti vardır diye düşünerek yanındaki cariyesine teslim eder ve yoluna, yani Şehriyam'a doğru devam eder.⁴³ Elçi Şehriyam'a vardığında Musul hükümdarının iletilerini

⁴² Vâkıdî, a.g.e., s. 362; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 19; Altan Tan., a.g.e., s. 52.

⁴³ Vâkıdî, a.g.e., s. 358, 362; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 20.

verir. Ancak Şehriyam elçinin yanındaki bebeği (Amuda'yı) merak eder. Elçi, bebeği yolda gördüğünü ve sahipsiz olduğunu söyler. Bunun üzerine Şehriyam;

Bu bebeği bana ver, ona ben bakarım, karşılığında şunları şunları sana vereceğim. Ancak sen bunu bir sır olarak ömür boyu saklayacaksın. Zaten bana varis olacak kimsem yok. Bu çocuğu yanıma alır büyütürüm. Böylece benim bir varisim olur. Elçi, Şehriyam'ın isteğini kabul eder. Artık bebeğin sevgisi Şehriyam'ın kalbine yerleşmiştir. Çocuğa konulduğu Amud'dan dolayı Amuda⁴⁴ ismi verilir. Artık emin ellerdedir. Bir hükümdarın oğluna layık her türlü eğitim verilir, silah kullanımı, binicilik, idarecilik gibi her türlü eğitimi alır. Artık yöre halkı o'nu Şehriyam'ın oğlu olarak tanımaktadır. Aradan geçen uzun yıllardan sonra Şehriyam'a İslâm ordusuyla savaşmak zorunda kaldığında kendine takviye güç elde etmek için Amuda'yı Mardin hükümdarı Mariye ile yani senin öz oğlunla evlendirmek ister. Hikâyenin aslı budur. Oysa sen, bana Amuda'nın senin nişanlın olduğunu iddia ediyorsun. Ve buraya bize hile yapmak için öneriler getiriyorsun. İyaz b. Ganm bunlara ne diyorsun diye sorduğunda Mariye'nin benzi solmuştu. Hikâyeyi dinleyen Mariye büyük bir şaşkınlık içine girdi. Çünkü anlatılanların kendisiyle ilgili olan kısmı tamamen doğrudur. Ancak yine de şüphelenmektedir. Aklına bebeğini terk ettiğinde vücudunu incelerken gördüğü belirgin nişanlar gelir. İyaz b. Ganm'a *“Eğer dediklerin doğruysa çocuğumda bazı nişanlar vardı. Amuda eğer o çocuksa onu nişanlarından tanıyacağım”* diyerek Amuda'nın omuzundaki bene ve kulağındaki fazlalığa bakar.⁴⁵ Evet, tüm nişanlar da tutuyordu. Artık evlenmek üzere olduğu nişanlısı Amuda'nın gerçekte öz oğlu olduğuna kanaat getirmiştir. Büyük bir üzüntü ve şaşkınlık içinde olan Mariye, oğlu Amuda'ya sarılarak ağlamaya başlar. Biraz sakinleşince İyaz b. Ganm ana ve oğula dönerek, *“ikinizi birbirine kavuşturan Allah'ın birliğine inanmanız, rızasını kazanmak için de emrine girmeniz ve şükretmeniz lazımdır. Çünkü Allah (c.c) kendisine şükredeni mükâfatlandırır. Böylece umulur ki Allah(c.c) geçmişte işlediğin o günahı da affeder. Şunu bilmenizi isterim*

⁴⁴ Abdüsselam Efendi bu ismin bulunduğu Amud şehrinden dolayı verildiğini kitabında belirtiyor. Vâkîdî ise içine konulduğu kütükten dolayı verildiğini açıklıyor. Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s. 21; k.g. Bkz. Vâkîdî, **a.g.e.**, s. 358; bu bilginin geçtiği ilk kaynağın Vâkîdî olması dolayısıyla Abdüsselam Efendi'nin bu görüşünün tahmin olduğu söylenebilir. Daha sonra Amud büyüdüğünde kendisine bir kale ve şehir kurdu ki buraya kendi adını verdi ve böylece Amuda şehri meydana geldi. Bkz. Vâkîdî, **a.g.e.**, s. 359.

⁴⁵ Vâkîdî, **a.g.e.**, s. 362; Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s. 21.

ki; Allah'ın rahmeti iyi insanların üzerinedir. Siz ikiniz! Allah'tan başka tapacak bir ilahın olmadığına ve Muhammed'in hak dini, adaleti ve insaflı getirdiğini, eski mensuh dinlerin yerine İslâm dinini getirdiğini, buna iman ederek dile getirenin mükâfatlandırılacağını, iman getirmeyenin ise cezalandırılacağını kabul ederek şahadet getiriniz” şeklinde telkinde bulunan İyaz b. Ganm, ana ve oğlu İslâm dinine davet eder.

Bunları dinleyen Amuda;

“Ey Emir! Senin söylediklerin hepsi doğrudur. Hakkımda ne karar verirsen razıyım. Allah'ın birliğine ve Muhammed'in resûl olduğuna şahadet ediyorum. Allah'a yemin ederim ki, sizler adil ve insaflı insanlarsınız. Söylediklerinizde yalan-yanlış hiçbir şey yoktur. Ben Allah'a inandım ve Resûlü'ne tabi oldum. Söyledikleriniz herşey kabulümdür” deyip Müslüman olunca onu gören annesi Mariye de:

“Ben de Allah'ın birliğine ve Muhammed'in Resûlü olduğuna şahadet getiriyorum” diyerek, İslâm dinine girdiğini açıklar. Bunların İslâm dinine girdiğini gören İyaz b. Ganm ve etrafındakiler büyük bir sevinçle karşılayarak, tekbir getirirler.⁴⁶ Ardından İyaz b. Ganm, “Allah sizden kabul ve sizleri muvaffak etsin” der. Sonra Mariye merakla İyaz b. Ganm'a: “Allah(c.c) benim gibi günah işleyenleri affeder mi?” diye sorar. İyaz b. Ganm cevaben derki; Evet. Allah kitabında şöyle buyurur: “De ki: Ey nefislerinde ileri gidenler. Allah'tan ümit kesmeyiniz. Şüphesiz Allah her türlü günahı affeder. Şüphesiz o Gafûr ve Rahim'dir”⁴⁷. Yine başka bir ayette; “Şüphesiz ki Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışında kalanlardan istediğini bağışlar”⁴⁸ diyerek ona ayetlerden deliller getirir. Ardından İyaz b. Ganm Mariye'ye aklındaki şu soruyu sorar, sen ki Mardin Kalesi'nin sahibisin ve bizim amacımız Mardin Kalesini almaktır. Bu konuda bize nasıl yardımcı olursun deyince Mariye; “Ey Emir! Allah 'a yemin ederim ki bütün kalbimle Müslüman oldum ve bununla günahlarımın bağışlanması dışında bir şey istemiyorum. Lütfen, kötü niyetli biri olabileceğimi düşünmeyiniz. Biliyorsunuz ki bazen karşınızdakinin hakkında suî-zanda bulunmak günahtır.” Bunları söyleyerek İyaz b. Ganm'ın

⁴⁶ Vâkıdî, a.g.e., s. 363; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 22.

⁴⁷ Kur'an-ı Kerim: Zümer Suresi: 39/53.

⁴⁸ Kur'an-ı Kerim: Nisa: 4/116.

kendisine güvenmesini sağlamaya çalışan Mariye konuşmasına devam eder: “Ben size kalenin anahtarlarını teslim edinceye kadar oğlum Amuda elinizde rehin dursun” diyerek kafasındaki planı devreye sokar. İyaz b. Ganm, artık ikna olmuştur. Mariye'nin teklifini kabul ederek başarması için Allah'a dua eder. Oğlu Amuda ve İyaz b. Ganm'le vedalaşarak kalesine döndü. Burada bulunan Müslüman esirleriniple bağlı olduklarını gören Mariye bu duruma çok üzülmüştü. Onları esaretten kurtarmak istiyordu. Ancak şu anda buldukları yerden kurtarması mümkün değildi.⁴⁹ Bu nedenle önce esirleri bu kaleden babasının kalesine taşıtmalıydı. Daha da önemlisi esirlerden sorumlu olan dedesini de ikna etmesi gerekiyordu. Onun için planını uygulamaya koydu. Müslümanlardan sorumlu dedesi Hacib'e;

“Bu esirlerin babamın kalesine götürülmesini istiyorum, orası benim kalemden daha korunaklı ve savunulabilir. Biliyorsunuz ki babam Şehriyam'a yardımcı olmak için kendi kalesini boşaltmış orada kimsecikler yok. Araplarla yapacağımız anlaşmaya kadar dursunlar. Akibetlerinin ne olacağı sonradan belli olacaktır.” Bu teklifi kabul eden büyük babası Hacib esirleri babasının kalesine götürür. Bundan sonra Mariye, Müslüman esirleri kurtarma yollarını arar. O gece tedbiri elden bırakmaz. Çünkü yeni Müslüman olmuş ve büyükbabası Hacib⁵⁰ bunu

⁴⁹ Vâkıdî, a.g.e., s. 363; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 23.

⁵⁰ Hacib, ilim irfan sahibidir. Tevrat, Zebûr, İncil gibi eski kitapları hem okumuş hem de okutmuştu. Aynı zamanda sakin huylu bir rahiptir. Dârâ'da bir mekânı vardı ve orada ibadetle uğraşır. Halkın arasında ilmi, ileri görüşlülüğü ve takvasıyla bilinen saygın bir kişiliği vardır. Bu savaşta yer almasının nedeni ise aşağıda anlatacağımız olay nedeniyledir. Onun asıl adı Mişa b. Abdülmesih'tir. Müslümanlar El-Cezîre topraklarını ele geçirmeye başlayarak Habur şehirlerini alıp Şehriyam'ın oğlu Amud'u, Harran hükümdarı Rudis'i Kefertusa hükümdarı Tusa'yı esir alınca Rumlar korkmaya başlamıştı. Dârâ halkı, orada Rahiplik yapan Mişa b. Abdülmesih (Hacib)'in yanına gelerek, "Ey peder! Sen ilim irfan sahibi ve akıllı bir kişisin. Araplar malımızı, mülkümüzü, topraklarımızı ellerimizden alıyorlar. Hükümdarlarımızı alaşağı ediyorlar. Buna rağmen biz onlara karşı savaşıyoruz. Çünkü onlara karşı ne gücümüz ne kuvvetimiz var. Bunlardan kurtuluş yol düşüncesini öğrenmek isterler. Gerçekte ise Mişa, Muhammed (a.s.)'ın peygamber olarak gönderilmiş olduğuna ve hak dinin İslam olduğuna iman getirmesine yardımcı olacak bazı ipuçlarına rastlamıştı. Buna rağmen Mişa içindekilerini gizleyerek halka şunları söylemeye başladı; “Ey Rum halkı! Allah (C. c) açık gizli her türlü nimeti sizlere verdi. Güzel yerlere yerleşmenizi sağladı. İnsanlar arasında saltanatı sizlere verdi, birçok mal, mülk, şehirleri sizlere bahşetti. Allah, biz Hıristiyanları hem Arap milletlerine hem de başka milletlerin üstüne muzaffer kıldı. Böylece yeryüzünün çoğunda hükümdarlık yaptınız. Çünkü sizler insanlara iyiliği emreder kötülüklerden alıkoyardınız. Karar verirken aleyhinize de olsa Allah 'ın kitabına göre hükmederdiniz. Kendinizi haramdan sakındırardınız. Sizler Allah'ın emirlerini bırakıp kendi çıkarlarınıza göre hareket etmeye başlayınca zayıflar ve fakirler ezilmeye başladı. Allah (C. C.) İncil'de buyurur ki; “..iyi, temiz insan odur ki; hak yolunu takip eder, dili ile hep doğruyu konuşur, Allah 'ın emirleriyle amel eder, insanların mallarına zarar vermez, Allah yolunu takip eder, nefsinin kötü isteklerini yerine getirmez. Kim ki bunları yerine getirmezse hemen yokluğa mahkûm olur. Kendi aranızda barışık yaşayınız, Allah korkusu içinde bulunsun. Sizi vatanınızdan kovmalarına fırsat vermeden dininiz ve vatanınız için savaşın, işte ben

bilmemektedir. Büyük babası Müslüman olduğunu öğrendiğinde başına neler geleceğini düşünmek bile istemez.⁵¹ Orada bulunduğu sırada bu kırk kişilik Müslüman grup esir alınıp Şehriyam'a getirildi. Şehriyam da bunları Arsus'a teslim etti. Arsus da bu esirleri kızı Mariye'ye teslim etmek üzere Hacib'i görevlendirmişti. Hacib bu esirleri Mardin'e götürdüğü sırada yolda Düneysir'da Mariye ile bu şekilde tesadüfen karşılaşmıştı. Ardından yoluna devam ederek Mardin'de, Mariye'nin kalesine götürmüştü. Şimdi ise Mariye, Hacib'e bu esirleri babasının kalesine naklettiriyor.⁵² Bilindiği gibi Mariye, İyaz b. Ganm'le görüşmesinde Müslüman olmuştu. İyaz b. Ganm'a Mardin kalesini teslim edeceğine söz vererek Mardin'e dönmüştü. Mariye öncelikli olarak bunu gerçekleştirmek için kalede esir tutulan kırk esir Müslümanı salıvermek istiyordu. Ancak büyükbabası Hacib'ten korkuyordu. İşin ilginç tarafı Hacib de onları serbest bırakmak istiyordu. Ancak o da Mariye'den çekiniyordu. Çünkü Hacib de Müslüman olmuştu. Ama bunu gizli tutuyordu. Hacib bu Müslüman esirleri kaleye getirdikten sonra dinlerini merak etmiş ve aşağıdaki karşılıklı konuşmalar sonucunda İslâm dinine girmişti. Dolayısıyla yekdiğerinden habersiz bir şekilde Müslüman olmuştu. Hacib, Müslüman esirlere her gün ziyarete giderek; *“Umutsuzluğa kapılmayın. Sabrediniz! Allah (c.c) sabredenlerle beraberdir”*⁵³ diyerek teselli vermeye çalışıyordu. Mariye de arada ziyarete gider ve onlara benzer sözlerle teselli vermeye çalışıyordu. Hacib'in İslâm dinine girmeyi

Araplarla savaşmak için meydana iniyorum. Sizler de Rahipleriniz dâhil bana katılın. Hiç kimse benden ayrılmayın.” Rahip Hacib'in bu konuşması üzerine Dârâ halkı ona gelip biat etti. Artık Dârâ halkı Mariye'nin büyükbabası Mişa (Hacib)'nin emrinde Araplara karşı savaşmaya yemin etmiştir. Ardından Şerhi, Envar, Yuhanna, Zeheb, Mar Yunus kilisesine bağlı Hıristiyan'lar da onunla birlikte savaşmak için biat etti. Bunlarla yetinmeyerek daha fazla destek için yola koyuldu. Amuda kapısına bakan Rum meydanındaki Mellah Kilisesi'ne gidip rahibini de davet ederek yanına aldı. Nusaybin'e doğru yola çıktı. Dârâ halkı ile Nusaybin'e doğru gittiğinde hükümdar Taryadus onları büyük bir ikramla karşıladı. Nusaybin'deki Meryem Ana, Mar Yakup, Ma'madan Kilisesi dâhil olmak üzere tüm kilise ve manastırlara giderek Araplara karşı savaşmaları için davet etti. Çoğu davetini kabul ederek ona katıldı. Sonra Mardin civarına hareket ederek oradan birçok asker hazırlatıp Nusaybin'e döndü. Askerlerin hepsini Nusaybin'de toplayan Hacib, bunları alarak Müslümanlara karşı savaşan Şehriyam'a yardım etmek üzere Reyhan'a doğru yola çıktı. Askerleriyle Reyhan'a ulaştığında, Şehriyam onları büyük bir sevinçle karşıladı. Hacib'e büyük ikramlarda bulundu. Destek için orada bulunan Mardin hükümdarı Arsus, Hacib'in vatanına ve dinine olan bağlılığına hayran kaldı. Şehriyam'dan Mişa'nın bu başarılı çalışmalarından dolayı bazı topraklarda hükümdarlık yetkisi vermesini istedi. Arsus'un bu isteğini kabul eden Şehriyam, Mişa'yı Dârâ'nın hükümdarı ilan ederek 'Hacib' unvanı verdi. İşte Mariye'nin büyükbabası Hacib'in hikâyesi buydu. Bkz. Vâkıdî, a.g.e., s. 363; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 24-26.

⁵¹ Vâkıdî, a.g.e., s. 364; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 24.

⁵² Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 26.

⁵³ Kur'an-ı Kerim: el-Bakara: 153.

kabul ettiği karşılıklı konuşma ise şu şekilde geçmişti. Hacib Müslüman esirleri ibadet ederken ve Kur'an okurken merak edip şöyle sorar; *“Ey Muhammed'in ümmeti! Gün ve gecede üzerinize kaç vakit namaz farz kılınmış?”* Bu soruya Abdullah b. İtban cevap verir; "Allah rüku' ve secdesiyle gün ve gecede beş vakit namaz kılmayı emretmiştir. Allah (c.c) kitabında şöyle buyurmuştur; *“O halde akşama girdiğiniz vakit (Akşam ve Yatsı Namazını), sabaha girdiğiniz vakit (Sabah Namazını kılın) Allah'ı tesbih edin”*⁵⁴ Allah (c.c) başka bir ayette; *“Farz namazlarının vakit ve erkânlarını gözeterek edasına devam edin. Özellikle orta (ikindi) namazına dikkat edin. Ve Allah'a itaat ederek namaza durun”*⁵⁵ Allah (c.c) diğer bir ayette; *“... çünkü namaz, müminler üzerine vakitleri belli bir farz olmuştur.”*⁵⁶ Ayrıca bu konuda Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed(a.s) şöyle buyurur; *“Allah(c.c) ve kulu arasında namazda, duanın kabulü vardır. Rızıkta bereket, bedende rahmet, amelde sevap, kabirde rahatlık, kabirdeki sorgu melekleri olan Münker ve Nekir'e cevap, ateşten perde, terazideki sevap kefesinde ağırlık ve cennet kapısının anahtarı vardır. Namaz bizden önceki ümmetlere de farz kılınmıştı. Ancak ya hiç kılmamışlar veya bir kısmını kılmışlardı. Bizlere de namaz farz kılındı.”* Bu farzlara binaen bizler namazlarımızı aksatmadan vakitlerinde kılarız. Esasında namazda her tür ibadetin özü vardır. Şöyle ki; Cihad vardır. İnsan namaz kılmak için nefis ve şeytaniyle cihad eder. Oruç vardır. İnsan namaza durduğunda ne yer ne de içer. Hac vardır. İnsan namaz kıldığında yüzünü Allah'ın evine -Kabe'ye- döner. Namazda münacaat ve Allah'ı yüceltme vardır. Bununla alakalı Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (a. s) bir hadisinde şöyle buyurur; Bir gün Cebrail (a.s) bana gelerek; *“Ey Muhammed(a.s) ben ne yaparsam sen de aynısını yap!” dedi. Sonra ben de dediklerini yapmaya başladım. Öğlen oldu namaz kıldı ve dedi ki; bu öğle namazı olan ilk namazdır. Güneş batıya yönelip her şeyin gölgesi ikiye katlandığında namaz kıldı ve dedi ki; bu ikindi namazıdır. Gün batımında namaz kıldı ve dedi ki; bu akşam namazıdır. Güneş batıp şafak kaybolunca namaz kıldı ve dedi ki; bu yatsı namazıdır. Fecir zamanında namaz kıldı ve dedi ki; bu sabah namazıdır”*⁵⁷ Yine peygamber efendimiz buyurur ki: *“her kim beş vakit namazım farzı ile sünneti ile rüku' ve secdesi ile tam olarak*

⁵⁴ Kur'an-ı Kerim: Rum Suresi: 17.

⁵⁵ Vâkıdî, a.g.e., s. 364; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 27.

⁵⁶ Kur'an-ı Kerim: Nisa Suresi: 103.

⁵⁷ Vâkıdî, a.g.e., s. 364; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 28.

kılırsa ateşi ona haram kılarım.” Yine başka yerde namaz için, evinizin önünde akan bir dere gibidir. Günde beş defa bu derenin suyuyla yıkandığında üzerinizde hiç kir, pas kalır mı diye sahabelere sorar. Yok, kalmaz" diye cevap verirler, bunun üzerine Hz.Muhammed; *“işte günde beş vakit namazda bunun gibidir. Namazınızı kıldığınızda bütün günahlarınızdan arınırsınız”*. Bunları Abdullah b. İtban'dan dinleyen Hacip Mişa, Allah'a yemin ederim ki dininiz haktır, söyledikleriniz doğrudur. Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in peygamber olduğuna şahadet ederim diyerek kelime-i şahadet getirip Müslüman olur. Ancak Müslüman olduğunu Mariye'den gizler. Sonraki gün Mariye, büyükbabası Hacib'e gider. Hacib onu büyük sevgi ve ikramla karşılar ve Mariye sorar; Dede, Arap esirlere ne yaptınız? Mişa cevaben; *"Ellerini, ayaklarını bağlayıp karanlık sağlam bir yere kapattım. Onların şerrinden korunmak için tedbir aldım artık onlara ne yapılacağına Arsus gelince karar verir"* Bunun üzerine Mariye; Yerinde hareket etmişsin, ama onları 'Biet' denen yere götürseydin de orada ibadet eden ve incil okuyan Hıristiyanları izleyerek belki kalplerine İsevilik inancı aşılardı.⁵⁸ Bunun üzerine Mişa; bunları karanlık olan zindana yani Biet'e götürsek bile elleri ayakları, bağlı iken yine de ibadetlerini yapacaklar böylece onların bu hareketlerine hayran kalınacaktır. Bu durum bizler açısından iyi olmaz deyince Mariye daha fazla dayanamayarak büyük babasına sırrını açıklamak üzere söze girişir; *"Büyükbaba, sen eski kitapları okumuş ilim, irfan sahibi birisin. Bu arapların dini ve peygamberleri Muhammed (a.s) hakkında herhangi bir bilgin var mı?"* Diye sorunca Mişa (ميتا)⁵⁹, Mariye'ye cevap vermekten kaçınır fakat Mariye sorusunda ısrar ederek; Mesih hakkı için ey Mişa!... Bana bu Müslümanlar hakkındaki gerçekleri anlat. Bunun üzerine Mişa anlatmaya başlar; Ey Mariye Adnan'ın soyundan şanlı şöhretli birinin ahir zamanda ortaya çıkacağını kitaplarda gördüm ve okudum. Bu kişinin dini ile hükmedileceğinin diğer dinleri geçersiz olacağını ve itiraz edecek olan Arapların ve başka kavimlerin yenileceğinin birçok memleketi alacağını ve bütün insanlara ve cinlere Allah tarafından peygamber olarak görevlendirileceğini, onları dinine davet ederek yerine getirmeyeni cehennem ateşi ile korkutacağını, iki omuzu arasında

⁵⁸ Vâkıdî, a.g.e., s. 365; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 29.

⁵⁹ Vâkıdî'nin eserinde geçen isim Meyta [ميتا] olup Abdüsselam Efendinin çeviri eserinde bu Mişa diye geçmektedir.

peygamberlik nişanı olduğunu kitaplarda okudum. Bu kişinin çıkış vakti yaklaşmıştır. İşte kavmi ve ümmeti ortadadır, işte o gün bugündür. Müjdeler olsun onu doğrulayıp iman edene. Ona inanmayana yazıklar olsun. Ey Mariye! Şunu bil ki; Hz.Muhammed dünyaya geldiğinde Mecusilerin taptığı ateş söndü, haçlar yüz üstü düştü. Kisra sarayının on dört sütunu yıkıldı.⁶⁰Memleketin en ünlü âlimi Mûbezan rüyasında güçlü bir devenin, bir Arap devesine bağlandığını ve Dicle nehrinin suyunun akmadığını, kendi bölgesini sular altında bıraktığını görür. Bütün bu olanlara karşı Perslerin kralı Kisra korkarak rüya tabircilerine ve kâhinlere yorumları için sordu. Kâhin Satih dışında hiç kimse yorumlayamazdı. Bunun için Kisra, Abdülmesih adında birini bunların yorumlarını alması için Setih 'e gönderdi. Setih durumu şöyle açıklar; Bu rüya ve bütün bu olanlardan sonra anlaşılmıştır ki; Peygamber Hz. Muhammed zuhur etmiştir.

Ey Mariye, Mekke çevresindeki Faran dağlarından birisine Allah'ın kelamının indiğini göklerin Ahmed ve ümmetini ismi ile tesbih ettiğinin karadan ve denizden herkesin Beyt-i Makdis'in yıkımından sonra dine koştuğunu tüm bunların 410 senesinde gerçekleştiğini Süleyman b. Dâvûd'un inşa ettiği Kudüs'ten sonra bu kadarsene geçtiği Tevrat'ta yazmaktadır. Yine Tevrat'ta başka bir yerde Allah (c.c) İbrahim (a.s)'a buyurur ki; *“İsmail için yaptığın duayı kabul ettim, onu mübarek kıldım neslini çoğalttım. Anlamı İsmail'in neslini çoğaltacağım ve bu neslin meyvesi Hz.Muhammed (a.s) olacaktır.”* Tevrat'ın başka bir yerinde ise, Allah onu Sina Dağında getirdi Sağır üzerine doğdu, Faran'da yüceldi, Furis'te seslendi. Sina Tur Dağı'dır ve Mûsâ'ya gelen Tevrat'a işaret eder. 'Sağır' ise Hıristiyanların dağıdır. Çünkü onlar Sağır Dağı'nın bulunduğu memleketin hükümdarı olan Yakub'un kardeşi İsa'nın neslindedirler. “Faran” Mekke dağıdır. Furkan'a (Kur'an) işaret ediyor. “Furis” ise Zebur'a işaret etmektedir. Eserin rivayetine göre İsa İncil'de buyurmaktadır, Ahmed isminde bir Peygamber size gelecek *“Yine başka bir yerde; '...ahlaklıların en iyisi gelecek; başka bir yerde; Ahresa'da semaya yükseldi ve 'Farklit' adında birini dininizi öğretmek için gönderdi.”* şeklinde geçen konuşmalar Mariye'yi oldukça etkiler.⁶¹

⁶⁰ Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 30.

⁶¹ Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 31.

Mişa bütün bunları Mariye'ye anlattıktan sonra devam ederek;"Ey Mariye, ben bu Muhammed'i esirler sayesinde tanıdım ve Müslüman oldum, ancak bunu senden korktuğum için gizledim. Geçen rüyamda Peygamberi gördüm, bana dedi ki; "*Ey Mişakorkma!, Mariye ve oğlu Amuda daha İyaz b. Ganm'ın yanında iken senden önce Müslüman oldular.*" Bunun üzerine Mariye rahatlayarak şükür secdesi yaptı. Ardından başını kaldırarak; "*Bizi Muhammed'in dinine ve İslâm'a bahşeden Allah'a şükürler olsun*" dedi. Ardından ikisi beraber giderek kırk Müslüman esiri serbest bıraktılar. Müslüman esirlerin serbest kalmasına itiraz edenleri öldürdüler. Halkın çoğu Müslüman oldu. Ardından Müslüman grubun lideri olan Abdullah b. İtban ve arkadaşları tekbir getirerek Mardin Kalesi'ne doğru gidip orayı da aldılar.

Daha sonra Abdullah, Mişa ve Mariye bir mektup yazarak İyaz b. Ganm'a kalenin teslim alınışının müjdesini ulaştırdılar. Haberi alan İyaz b. Ganm Müslümanların kurtuluşuna sevinerek Allah'a secde etti. Mariye ve Mişa'ya hayırlar yadederek övgüler yağdırdı. Ardından Amuda'yı annesi Mariye'ye göndererek; "*Allah'ım kalplerine Peygamberin sevgisini yerleştir ve onları dininde sabit kıl*"diyerek dua etti.

Şehriyam ve Arsus, Mariye ve Mişa'nın İslâm dinine girdiklerini Müslümanlar'ın serbest bırakıldığını ve Mardin halkının çoğunun da Müslüman olduğunu, kalenin İslâm ordusunun eline geçtiğini öğrendiler. Kalplerine korku girmeye başlamıştı. Artık hükümdarlıklarının ellerinden çıkacağını düşünerek büyük bir üzüntüye girdiler.⁶² Arsus o gece askerlerini Şehriyam'ın ordusundan ayırarak Harran'a doğru yola çıktı. İkinci gece Harran Kalesi'nin kapısında idi. Kale kapısını çalarak kaleye girmek istedi. "*Kimsiniz*" diye sorulduğunda; kapıları açın. Harran hükümdarınız Patrik Rudis gelmiştir. Araplardan kaçıyoruz.Kale bekçisi bunu duyunca kapıları açtırdı. Bu şekilde hile ile kapıları açtıran Arsus askerleri Harran'a girerek burayı ele geçirdi. Rudis'in Ercuk adında çok cesur bir oğlu vardı. Babası bir gün işlediği bir suçtan dolayı korkusundan onu Amek kalesinde tutuklattı. Ercuk'e babası, Rudis'in Arapların eline esir düştüğünü ve Mardin Kalesi'nin Arapların eline geçtiğini, Mardin Hükümdarı Arsus'un ise geceyin Harran Kalesi'ne gelerek hile ile burayı ele geçirdiğini duydu. Buna çok kızan Ercuk, yanına üç bin askeri alarak

⁶² Vâkıdî, a.g.e., s. 365; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 32.

Harran'a doğru yola çıktı. Arsus ordusuyla karşılaşarak savaşan Ercuk yenilgiye uğradı, kendisi de Arsus'un eline esir düştü. Arsus esir Ercuk'u yanına alarak Harran'a zaferle döndü. Bu haberi duyan İyaz b. Ganm, elinde esir olan Harran Hükümdarı Rudis b. Kilol' u yanına çağırarak durumu ona anlattı. İyaz b. Ganm Rudis'e; Arsus b. Cariş'in Harran'ı aldığını ve oğlu Ercuk'u orda esir tuttuğunu söyledi. Ardından Rudis'e Müslüman olduğu takdirde Harran'a hükümdar yapacağına söz verdi. Bu teklife karşılık Rudis; *"Ey komutan, şu anda beni bırak, kafam çok karışık durumdadır. Fakat beni salıverirsen sana Harran'ı teslim ederim. Ya Müslüman olarak veya cizye vererek. Benim de bazı şartlarım vardır. Benim hükümdarlığıma; Harran, Sevida ve Nusaybin'i vereceksin."*Bu teklifi kabul eden İyaz b. Ganm Halep hükümdarı ile birlikte Rum'ların dini olan Hıristiyanlığın yeminlerini ettirdi. Onu ve askerlerini silahla techiz ederek salıverdi.⁶³Yuhanna ile birlikte bin kişilik bir Müslüman ordusuyla yola koyuldular. Yolda 3.000 kişilik Ercuk'un ordusuyla karşılaştılar. Savaşın sonra Ercuk esir düşmüştü. Savaşın kurtulan askerleri dağılmamış, hepsi tekrar bir araya gelmişti. Arsus, onlara bir elçi gönderip ve Kilol b. Leva'nın hükümdarlığında olan Ruha'yı da onların desteğiyle almak istiyordu. Arsus, bunun için Ercuk'un bu ordusuna kendi hükümdarlığını kabul etmelerini, buna karşılık onlara mal- mülkte vereceğini taahhüt etmişti. Ercuk'un ordusu da görünürde Arsus'un teklifini kabul etmişlerdi. Gerçekte ise kendi komutanları Ercuk'u kurtarmak istiyorlardı. Bu nedenle de Ercuk'un ordusu, Arsus'un hükümdarlığını kabul etmesi karşılığında bazı şartlar sunacaklardı. Bu şartları görüşmek için Deyr Kızma'da görüşeceklerdi. Arsus yüz kişilik bir askeri birliğiyle Deyr Kızma'ya doğru yola çıktığı sırada Ercuk'un ordusu Ruha Hükümdarı Kilol b. Leva'ya bir elçiyle haber gönderdiler. Arsus'un kendileriyle anlaşma yaparak ona saldıracakları ve anlaşma için Deyr Kızma'da olacağınelini çabuk tutarsa Deyr Kızma'da onu ele geçirebileceğini- bildirdiler. Ercuk ordusunun elçisi bunu da ekledi; *"Ey Kilol! Sen bizden birisin. Arsus ise fesatlık yapan bir Rumdur. Seninle anlaşmak istiyoruz"* dedi. Bu haberi alan Kilol hemen 500 kişilik askeribirlik hazırlatarak Deyr Kızma'ya doğru Arsus'u ele geçirmek için yola koyuldu. Aynı şekilde Ercuk ordusu da Deyr Kızma'ya doğru yola koyulmuş ve yukarıda

⁶³ Vâkîdî, a.g.e., s. 365-366; Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 33.

anlattığımız gibi Harran Hükümdarı Rudis ve Yuhanna ile bu şekilde karşılaşmışlardı. İşte Rudis'e bütün bu olayları anlattılar. Bu durumu öğrenen Rudis ve Yuhanna çok sevindi. Ancak Rudis, oğlu Ercuk'un Arsus'un elinde hâlâ esir olduğunu duyunca çok üzüldü.⁶⁴ Arsus 100 kişilik bir orduyla birlikte hiçbir şeyden haberi olmadan Deyr Kızma'da bekliyordu. Kilol 500 kişilik askerle Deyr Kızma yakınlarında Arsus' a pusu kurmuştu. O sırada Amr b. Mâ'dîkerbî ez-Zebedî 400 kişilik bir askerle orada çıkıverdi. Amr b. Mâdî tesadüfen Arsus'un ordusuyla karşılaşmış ve Arsus'u esir almıştı. İyaz b. Ganm, Rudis'i ordusuyla yukarıda anlatılan şartlarla salıverdiğinde Hâlid b. Velîd'e durumu danışmıştı Hâlid b. Velîd her ihtimale karşı Rudis ve Yuhanna'nın anlaşmaya uymayarak başına buyruk hareket edebileceğini de hesaba katması gerektiğini söylemişti. Bunun üzerine İyaz b. Ganm, Amr b. Mâdî'nin emrine 400 kişilik bir grup askerle takip etmelerini emretmiş onlar da takip sırasında tesadüfen Arsus'la karşılaşarak onu esir almışlardı. Kilol'un askerleriyle Deyr Kızma yakınlarında gizlenerek hala Arsus için pusuda beklediğini öğrenen Yuhanna, askerleriyle birlikte giderek orada Kilol'u esir aldılar. Ardından Yuhanna kendi askerlerine Kilol'un askerlerinin elbiselerini giydirerek kendisi de, Kilol'un elbisesini giyip, Ruha'ya gittiler. Ruha halkı onları Kilol ve askerleri zannedip yol verdiler. İçeri girdikten sonra Yuhanna hemen saldırıya geçip Kilol'un tüm hazinelerini eline geçirdi. Amr b. Mâdî ise elinde esir olan Kariş'in oğlu Arsus'u yanına alarak Rudis'e destek olmak için Harran'a doğru yola çıktı. Rudis, Harran'a girdiğinde halk tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. Rudis, Amr b. Mâdîy Kerbî'i Harran dışında bekleterek içeri girdi ve doğrudan halkın toplandığı büyük bir manastıra gitti ve orada halka şöyle hitap etti: *“Ey dostlarım! Şu kadar senelik sizin hükümdarınızım. Kızınıza, oğlunuza bir babanın şefkatinden daha çok şefkatli davrandım. Zengin-fakir, büyük-küçük herkese karşı iyiliklerde bulundum. Hiç kimseye bir dirhem ya da dinar kadar zarar vermedim. Mallarınıza el koymadım, sizden mal-mülk saklamadım.”*⁶⁵ Şimdi beni iyi dinleyin! Bildiğiniz gibi ben günlerce bu Arapların elinde esir kaldım. Onların elinde esir olduğum sürede gördüm ki onlar gerçekten ikram sahibi şerefli insanlardır. Dikkatli bir şekilde incelememe rağmen onlarda herhangi bir kusur görmedim. Ne dinlerinde ne de dünya işlerinde... Bir

⁶⁴ Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 34.

⁶⁵ Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 35.

Patrik, bir hükümdar olmama rağmen inceleme sonucunda dinlerinin hak din olduğuna kanaat getirdim ve ben; Allah'tan başka bir ilah olmadığına ve Muhammed'in peygamber olduğuna şehadet getiriyorum. Sizler ise özgürsünüz. Ancak dininize bağlı kalırsanız, o zaman yılda bir defa cizye ödersiniz." Harran halkı hükümdarları Rudis'in Müslümân olduğunu görünce; *"Sen bizden daha bilgilisin. Biz de; Allah'tan başka bir ilah olmadığına ve Muhammed'in peygamber olduğuna şehadet ederiz"* diyerek Müslüman oldular.

Ardından Rudis, Amr b. Mâdîy Kerb'i Harran'a çağırdı. Rudis ve halkının Müslüman olduğunu gören Amr çok sevindi. Kiliseler, camilere çevrilip Allah'a şükredildi. Arkasından; Suruç, Sin, Kisas ve Amak da İslâm ordusuna teslim oldu. Artık sonunun yaklaştığına iyiden iyiye inanmaya başlayan Şehriyam, Araplarla olan durumu görüşmek üzere ileri gelenleri ile değerlendirme yaptı. Görüş birliğine vardıkları karar şuydu; çevredeki tüm hükümdar yandaşlardan, mektup yazarak destek istenecektir. Karar uygulanmaya başlandı. Diyarbekir hükümdarı Meryem Dari'ye, Hasankeyf ve Saarat hükümdarı Aryuş'a, Ahlat Hükümdarı Sürur'a, Senasine hükümdarı Salnatar'a, Musul hükümdarı Taf'a ve Hakkari civarındaki hükümdarlara mektuplar yazıldı. Bir süre sonra sayısız asker toplandı.⁶⁶

Bu gelişmeler üzerine, İyaz b. Ganm ileri gelen adamlarını toplayarak söze başladı; Bize karşı toplanan bütün bu askeri birliklerin komutanı Şehriyam'dır. Eğer biz ona karşı savaşı kazanırsak, Allah'ın yardımıyla tüm el-Cezîre bölgesi elimize geçer ve el-Cezîre 'de elimize geçmeyen hiçbir şehir kalmaz. Zaten daha önce Allah (c.c) bize Habur şehirlerini, Mardin'i, Ruha'yı Harran ve etrafını almamızda yardımcı olmuştu. Önümüzde Diyarbekir ve çevresi, Hasankeyf ve Musul gibi büyük şehirler var. Şehriyam bize karşı çevreden çok fazla sayıda asker toplatmış. Şimdi sizlere sormak istiyorum; Biz bu kadar az sayıdaki askerle bunlara karşı nasıl savaşacağız? Bunun üzerine Hâlid b. Velîd söz aldı ve planını açıkladı. Önce ben onlara karşı savaşmak için 5.000 kişilik bir orduyla yola çıkacağım. Eğer -Allah yardım ederse- onları yeneceğiz ki amacımız da zaten budur. Yenemezsek te bize birçok memleketin alınmasında yardımcı olan Allah 'tan yardım dileyeceğiz. Bunun üzerine İyaz b. Ganm, dediğin şekilde yap. Başarı Allah'tandır deyip Hâlid'e destek verdi. Ardından

⁶⁶ Abdüsselam Efendi, a.g.e., s. 36.

Hâlid b. Velîd 5.000 kişilik bir ordu seçip hazırlayarak, kâfirlere karşı savaşmak üzere yola koyuldu. Hâlid b. Velîd ve düşman askerleri arasında şiddetli bir savaş başladı. Hâlid onlardan 60 kişiyi öldürdü. Ancak savaş sonucunda Hâlid b. Velîd ve sahabelerden bir kısmı esir düştü ve Re'su'l-'Ayn'a gönderildi. Esaretten kurtulup kaçan Müslümanların olayı anlatması üzerine İyaz b. Ganm üzülenek ağladı ve esirlerin selametle kurtulmaları için Allah'a dua etti.⁶⁷ Ardından kalkarak; *"Ey Müslümanlar ve ey Allah'ın dostları, ayağa kalkın! Atlarınıza binin, cennetle müjdelenin. Hâlid bu durumda iken yaşamak istemiyorum"* diyerek düşmana karşı savaşmak için yola koyuldular. Ve nihayet iki ordu Reyhan yakınlarında karşılaştı. Kılıç, kalkan, mızrakların sesleri insanların sesiyle karışmış; yukarıya doğru toz toprak duman yükselmekte, oluk oluk kan akmaktadır. Savaşın sonunda düşman askerleri yenilgiye uğrayıp kaçmaya başladılar. Kaçanlar arasında Şehriyamda vardı. Abdullah b. Ömer ona yetişti ve öldürdü.

Savaşın sonra Müslümanlar kuşatmak için Re'su'l-'Ayn'a doğru gittiler. Re'su'l-'Ayn'a yaklaştıklarında karşılarında Hâlid b. Velîd ve arkadaşlarını esaretten kurtulmuş olarak görüp tekbir ve tehlil ile Allah'a şükrettiler. Re'su'l-'Ayn'de esirleri tutmakla görevli olan bir grup ahali Hâlid b. Velîd ve sahabelerin iyi hal ve davranışlarına, ibadet ve namazlarına hayran kalmış ve bu nedenle onları zincirlerden kurtarıp özgür bırakmışlardı. Bu zaferler sonrası İyaz b. Ganm Mardin Hükümdarı Arsus, Kefertusa hükümdarı Tusa ve diğer patrikleri İslâm'a davet etti. Onlar bu daveti kabul etmeyince onları öldürdü. Bu esnada Sa'd b. Ebi Vakkas tarafından gönderilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî de Nusaybin'i, İyaz da bizzat Dârâ'yı ve bunlara bağlı kaleleri feth etmişti.⁶⁸ Ardından İyaz b. Ganm Rudis'i, Harran, Sevida ve Nusaybin'e hükümdar yaptı. Mariye ve oğlu Amuda'yı daha önce Arsus'un hükümdar olduğu Mardin'e hükümdar yaptı. Mişa'ya büyük ikramlarda bulunarak torunu Mariye'ye iyi bakmasını istedi. Bu esnada Abdullah b. İtban ise Dicle yoluyla Musula kadar gitti.⁶⁹ Beled şehrine oradan da Nusaybin şehrine geçti. Barış yoluyla buranın alındığını

⁶⁷ Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s. 37.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. II., s. 488; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. VII., s. 126; Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s. 38; Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s. 18-19; Ali Tantavi-Naci Tantavi, **Ahbâru Ömer ve ahbaru Abdullah b. Ömer**, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1983, s. 60.

⁶⁹ Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s. 38.

İyaz'a mektupla bildirdi.⁷⁰ el-Cezîre halkı İyaz da anlaşmayı kabul etti. Daha sonra buranın halkı Abdullah b. İtban'a sersenişte bulunduğu anda Abdullah ise onlara şöyle dedi:

*Götüren götüreceğini götürdü...
Sonra buraları zimmetine geçirdi
Anlaşma yapmak için, kim komşuluktan bahsedecek bana
Senle ben arasında zorbalık olmadan
Eğer bunu kabul edersen bizden adalet görürsün.*

*Cihad anını unut (oradaki yaşananları)
Eğer karşı çıkarsan Nasibin'den
Nasibin yok, kullara sevkedilecek
Nusaybin bizim hakkımız artık
Haraç yoluyla bize Nusaybini ver.⁷¹*

Buna göre bir takım anlaşmalar yapılmıştır. Yapılan anlaşma metni ise hala onların elinde olup bu anlaşma metnine göre raiyet devam etmiştir.⁷² Hz. Ömer'in yanına gelen Katalikos İşoyeb ona hristyanların durumunu anlatınca Hz. Ömer'de ona şu belgeyi yazdı;

"Bu ferman Allah'ın hizmetkârı Ömer b. el-Hattab tarafından, sürekli korumayı içeren, imzalanmış anlaşma, açık bir belge, sarsılmaz ahid biçiminde Selevkiye ve Naher-Bir (Nahergur?) halkına ve onların katolikosuna, papazlarına ve diyakonlarına verilmiştir.⁷³ Her kim uyarırsa Müslümanlık dinene bağlıdır ve ona layık olacaktır. Bunun tersine, yurttaş ya da sultan olsun, her kim ki içindeki anlaşmayı bozmayı denerse, onu değiştirmeye ve hükümlerini çarpıtmaya çalışırsa Allah'ın birliğinden ayrılmış ve onun hukukunu hor görmüş sayılır. Bundan sonra, Allah'ın adına sizinle ahid ve anlaşma yapıyorum ve yaşamınızı, servetinizi, ailelerinizi ve insanlarınizi onun peygamberlerinin, havarilerinin, sevdiklerinin ve aziz Müslümanlarının korumasına alıyorum ve güvenliğinizi garanti ediyorum. Sizi ben kendim, yardımcılarım, adamlarım, arkadaşlarımla birlikte korumak

⁷⁰ Taberî, **a.g.e.**, C. IV., s. 54; Muhammed Hadari Bek, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, trc. Muhammed Osmani, Beyrut, Dârü'l-Arkam, t.y., s. 184.

⁷¹ Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. V, s. 39.

⁷² Halife b. Hayyat, **a.g.e.**, s. 172.

⁷³ Adday Şer, **a.g.e.**, s. 383.

zorundayım. Din fatihlerine akınları sırasında size yüklenmelerini yasaklıyorum. Bütün bu olan biten içerisinde ne baskı göreceksiniz ne de hırpalanacaksınız.

Ne bir piskoposunuz ne de rûhânî liderleriniz kovulmayacak. İbadethaneleriniz yıkılmayacak. Cami ya da Müslümanların evleri için sizin binalarınızın hiçbir bölümüne girilmeyecek. Aranızdan hiçbiri yolculuk yaparken nerede olursa olsun rahatsız edilmeyecek. Müslümanların düşmanlarına karşı onlarla olmak zorunda değilsiniz. Hiç bir Hıristiyan Müslüman olmaya zorlanmayacaktır. Ellerim sizleri bulunduğunuz her yerde kötülüklerden koruyacaktır. Buna kim karşı çıkarsa Allah'ın anlaşmasını ve birliğini bozacaktır ve (Allah onu korusun) Hz. Muhammed'in anlaşmasına ve Allah'ın koruması sözleşmesine karşı gelecektir.

Onlar, kanlarını dökmeyeceğimize ve bütün haksızlara karşı onları savunacağımıza dair bir anlaşmayı hak etmişlerdir. Çünkü onlar Müslüman'lara karşı içtendirler, onlara iyilik yapmışlar ve destek vermişlerdir. Onlardan tek isteğim bir Müslümana karşı savaşta ne açık ne gizli düşmanın hesabına casusluk yapmasınlar. Hiçbiri bir Müslüman'ın düşmanı evinde barındırmayın. Oradan saldırı için fırsat kollayabilir çünkü evsahipliği yaparak, silah, at ve insan vererek Müslümanlara karşı savaşan düşmanlara destek olmasınlar.⁷⁴ Eğer bir Müslüman onlara sığınması gerekirse onu saklamalıdır. Düşmanın onu yakalamasına izin vermemeliler. Yanlarında kaldığı sürece destek verip iyi davranmalılar. Onlara buyrulan bu koşullardan hiçbirini ihmal etmeyeceklerdir. Her kim bu maddelerden birini bozar ya da değiştirirse Allah'ın ve Peygamberinin korumasını yitirecektir. Kutsal bir yerleri olan Hıristiyan'larla, rahiplerle ve papazlarla yapılan anlaşma ve bağıtlara da uymalıdır. Nerede olurlarsa olsunlar, bu sözlerin tutulacağına Allah'ın peygamberleriyle inanç içinde vardığı birliğe yeniden söz veriyorum. Ben kendim sorumluluklarımı yerine getireceğim; açıklığı nedeniyle Müslüman'ların da bu anlaşmaya uymaları ve yeniden diriliş gününe, dünyanın sonuna kadar ona saygı göstermeleri için.”⁷⁵

Hıristiyan dünyası ile Müslümanlar arasındaki bu yöndeki antlaşmalar iki tarafın bu temel üzerinde ilişkiler kurmasını sağlamıştır. Antakya Ya'kubi patriği I. Ioannes'in (685-648) kendisinin ve cemaatinin bölgedeki durumlarını bildirmek üzere el-Cezîre Hıristiyanlarına yazdığı Süryanice mektup, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında karşılıklı tartışmaları konu alan ve Hıristiyanlara ait bilinen en eski belge özelliği taşımaktadır. Mektupta patrik, İslâm ordusu komutanıyla yaptığı dini içerikli tartışmadan bahsetmekte ve İslâm komutanıyla hangi konular etrafında

⁷⁴ Adday Şer, a.g.e., s. 384.

⁷⁵ Adday Şer, a.g.e., s. 385.

tartıştığına dair bilgiler vermektedir.⁷⁶ Bu konular arasında İncilin değişip değişmediği, geçmiş peygamberler, Hz. İsa'nın niteliği ve miras hukuku vardır.⁷⁷

Fetih sırasında el-Cezîre bölgesinde İyaz kabilesine mensup dört bin kadar Arap Bizans'a sığınınca Hz. Ömer derhal Bizans imparatoruna mektup yazdı ve bu kaçakların geri gönderilmesini, aksi takdirde kendi topraklarındaki Hıristiyanları İslâm topraklarından çıkaracağını⁷⁸ yazınca Herakleios bu Arapları sınır dışı etti.⁷⁹

Böylece başta Mardin, Düneysir, Nusaybin, Dârâ, Tur Abdîn, Hısn Keyfa, Cezîre-i İbn Ömer şehirleri ve Savr, Mervanîye, Gercüş, Kefre, Becirman nahiyeleri olmak üzere Tur Abdîn bölgesi, Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Mudar bölgelerinin çoğu İslâm topraklarına dâhil oldu. Yoluna devam ederek Diyâr-ı Bekr'e doğru giden İyaz b. Ganm oranın hükümdarlığını yapan Meryem Dari'den alarak Sa'sa b. Mazeni'yi oraya vali yaptı.⁸⁰ Bölgenin büyük bir kısmı barış ahidnameleri yapılarak ele geçirildi. Bazı mevzilerde ise küçük çaplı çarpışmalar vuku bulmuştur.⁸¹ el-Cezîre fethinin tarihi konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Bir kısım tarihçilerbölgenini fethi için, 17⁸² (638), önemli bir kısmı 18⁸³ (639) derken,

⁷⁶ Casim Avcı, **a.g.e.**, s. 111.

⁷⁷ Casim Avcı, **a.g.e.**, s. 112.

⁷⁸ Metnin orijinali : [بَلَّغْنِي أَنْ حَبَّأَ مِنْ أَحْبَاءِ الْعَرَبِ تَرَكَ دَارَنَا وَأَتَى دَارَكَ، فَوَاللَّهِ لَتُخْرِجَنَّهُ إِلَيْنَا أَوْ لَتُخْرِجَنَّ النَّصَارَى إِلَيْكَ] Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kamil fi't-tarih**, Beyrut, Dâru Sadır, 1979/1399, C. II., s. 533; Ca'fer Kudai, **a.g.e.**, s. 293.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. II, s. 487.

⁸⁰ Ca'fer Kudai, **a.g.e.**, s. 293; Kudame b. Cafer, **a.g.e.**, s. 312; İbn Kuteybe, **Uyunü'l-ahbar**, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, t.y., C. 1 (1-2), s. 214; İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. III, s. 282,284; Halife b. Hayyat, **a.g.e.**, s. 171; Mutahhar b. Tahir Makdisî, **a.g.e.**, C. V/II, s. 185; Seyf b. Ömer, **Kitabu'r-ridde ve'l-fütûh ve kitâbü'l-cemel**, thk. Kasım es-Sammari, Leiden 1995, vrk: 7/a; İbn Hazm el-Endelüsi, **Esmâu'l-hulefa ve'l-İslâm: Halifeler ve Fetihler**, thk. şrh. Bediusseyyid el-Lahham, trc. Şaban Öz, Ankara, 2004, s. 82; Ya'kûbî, **a.g.e.**, C. II, s. 150; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, C. I, s. 233; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. II, s. 489; Gregory Abu'l-Farac, **a.g.e.**, C. I, s. 178; Zehebî, **Düvelü'l-İslâm**, thk. Hasan İsmail Merve, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1999, C. I, s. 8; Yakut el-Hamevi, **a.g.e.**, C. V, s. 39; Abdüsselam Efendi, **a.g.e.**, s. 38; Hasan Şimeysanî, **Medînetu Mardin: mine'l-fethi'l-arabi ilâ sene 1515/921h**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1987, s. 45-46; Abu Tariq Hijazi, **Islam: 01Ah- 250 Ah: a Chronology of Events**, New York, The Message Publications, 1994, s. 59; Mahmud Yusuf Gandur, **Târîhu Cezîreti ibn Ömer**, Beyrut, Darü'l Fikru'l Lübnani, 1990, s. 36.

⁸¹ Ebû Yusuf, **a.g.e.**, s. 42; Ebû Ubeyd, **a.g.e.**, s. 182; Halife b. Hayyat, **a.g.e.**, s. 171; Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 254; İbnü'd-Devâdarî, **a.g.e.**, C. III, s. 205; İbn Kuteybe, **el-Maarif**, thk. Servet Ukkâşe, Kahire, 1981, Dârü'l-Maârif, s. 182; İbnü's-Şihne, **ed-Dürü'l-müntehab fi tarihi memleketi Haleb**, thk. Yusuf b. İlyan b. Mûsâ Dimaşki Serkis, Beyrut, el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1909, s. 196; Zehebî, **a.g.e.**, C. II., s. 105; Vefikü'd-Dakdukî, **el-Cündiyye fi ahdi'd-devleti'l-ümeviyye**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985, s. 81; Ahmed İbnü'l-Mibred, **Mahzü's-savab fi fezâili emiri'l-mü'minîn Ömer b. el-Hattab**, thk. Abdülazîz b. Muhammed b. Abdülmuhsin el-Füreyh, Rîyad, Mektebetu Edvai's-Selef, 2000/1420, C. III., s. 419,454; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 126.

⁸² Taberî, **a.g.e.**, C. IV., s. 53; Ebü'l-Fida, **Târîhu ebi'l-Fida**, Kostantiniye, Dârü't-Tibâati'l-Âmire,; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. II, s. 480.

çok az kısmı da 20⁸⁴(640-641)yılında fethedildiği görüşündedir. el-Cezîre'nin fethi sonucu İyaz b. Ganm şunları söylemiştir:

*Bize kim haber verebilir, kuvvetlerimiz burayı zorlu bir günde kuşattı?
Biz Bizans'a karşı Humus bölgesine yardım için toplandık,
Bunları buradan def etmek için
Bizim güçlü, kuvvetli ve muazzam ordumuz harekete geçti.
Böylece Bizans kuvvetlerinden kopup yurtlarına döndüler.
Bunları kovdu ordumuz el-Cezîre'den
Bu kuvvet galip geldi el-Cezîre meliklerine.
Bunlar engellendi,Şam'a giderek Müslümanlara karşı ittifak yapmaya⁸⁵*

Bunun dışında el-Cezîre bölgesinin fethedilmesi ile ilgili bazı rivayetler ve kesin olmamakla beraber kaynaklarda geçen bir hadis mevcuttur. İbnü'l Fakih'in Kinânî'den rivayetine göre; “İnni muhacirun ilâ rabbî(Ben rabbime muhacirim)”⁸⁶ ayetini “Ben Harran'a hicret ettim/ediyorum” şeklinde tefsir etmiştir. “İnni zahibun ila rabbî”⁸⁷ deki ayeti de Harran'a gidiyorum şeklinde tefsir etmiştir. Ka'b'dan aktardığına göre; “Mübarek kıldığımız bu yeri”⁸⁸ ayetindeki mübarek yer Harran diye tefsir edilmiştir. “Yâ rabbî beni mübarek bir yerde konaklat”⁸⁹ ayetindeki mübarek yeri de Harran olarak tefsir etmiştir. Herhangi bir hadis kaynağında rastlanılamayan ve tarih kaynaklarında aktarılan Hadis-i Şerif'e göre; Peygamber Efendimiz (s.a.v) : “Mirac gecesi yükseltildim ve bir şehir gördüm. O şehir hoşuma gitti ve beğendim. Cibril'e sordum ya Cibril bu şehir hangisidir o da burası Nasibin'dir dedi.”⁹⁰ Ondan sonra Efendimiz “Allah'ım oranın fethini çabuklaştır ve orayı Müslümanlar için bereketli kıl” şeklinde dua etti.⁹¹

⁸³ Kudame b. Cafer, **a.g.e.**, s. 312; Halife b. Hayyat, **a.g.e.**, s. 171; Yakut el-Hamevi, C. II, s. 136; Ya'kûbî, **a.g.e.**, C. II, s. 150; Zehebî, **a.g.e.**, C. II, s. 105.

⁸⁴ İbnü'd-Devâdarî, **a.g.e.**, C. III, s. 205.

⁸⁵ Taberî, **a.g.e.**, C. IV, s. 54-55.

⁸⁶ Kur'an-ı Kerim: Ankebût: 29/26.

⁸⁷ Kur'an-ı Kerim: Saffât: 37/99.

⁸⁸ Kur'an-ı Kerim: Enbiya: 21/71.

⁸⁹ Kur'an-ı Kerim: Muminun: 23/29.

⁹⁰ İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 179.

⁹¹ İbnü'l-Fakih, **a.g.e.**, s. 180.

2.1.3.Hulefâ-yi Râşidîn Devrinde Tur Abdîn'de Yönetim

el-Cezîre Müslümanların eline geçmesiyle buraya İyaz b. Ganm vali olarak tayin edildi. İyaz 20 (641-642) senesine kadar burada valilik görevini sürdürdü.⁹² Said b. Hazm burada vazife yaptı. Ondan sonra da Şam, Humus, Diyarbekir ve Tur Abdîn bölgesi birleştirilerek Umeyr b. Said idaresine verildi. Bu zat, aynı zamanda Humus, Havran, Kinnesrin yönetiminden de sorumluydu.⁹³

Hz. Osman İslâm halifesi olduktan sonra Suriye bölgesine Muâviye'yi Dımaşk valisite tayin etmişti. Muâviye 25 (645-646) senesinde el-Cezîre askerlerinden topladığı orduyla Bizans üzerine seferde bulundu.⁹⁴ el-Cezîre valisi Sa'd b. Ebû Vakkas 26 (646-647) senesinde el-Cezîre valiliğinden azl edildi. Sa'd'ın valilikten azledilmesinin sebebi şuydu: Sa'd, beytül mâlın yöneticisi olan İbn Mesud'tan kendisine borç istemişti. İbn Mesud da ona bu kurumdan borç vermişti. İbn Mesud, bu borcun ödenmesini talep edip de Sa'd ödeyemeyince münakaşa yaşandı ve aralarında şiddetli bir tartışma vuku buldu. Hz. Osman, ikisine de kızıp Sa'd'ı valilikten azletti. Yerine beş sene boyunca görevde kalacak olan Velîd b. Ukbe'yi el-Cezîre valisi olarak atadı.⁹⁵ Hz. Osman 33 (653-654) senesinde, buraya göndermiş olduğu cevabî mektupta bunları Kûfe'den Şam'a sürgün etmesini emretmiş, ayrıca Suriye valisi Muâviye'ye de aşağıdaki mektubu göndermişti:

“Sana Kûfeli birkaç karî gönderilmiştir. Onlara ikramda bulun, misafir et ve onlarla dostluk kur.” Bu misafirler Şam'a vardıklarında Muâviye, onları misafir etti. Onlara ikramda bulundu ve onlarla sohbet etti. Cemaata uymalarını, yalnız başlarına yaşamamalarını, cemaat dışında kalmamalarını söyleyerek onlara nasihatler verdi. Onların sözcüleri ise, ona çirkin kelimeler sarfederek karşılık verdi. Muâviye yumuşak huylu olduğu için onlara ses çıkarmadı. Kureyşlileri övmeye başladı. Fakat bunlar, Kureyşlilere karşı öfkeliydiler. Muâviye, bu defa Rasûlullah (s.a.v.)'ı övmeye başladı. Salatü selam getirdi. Babası ile övündü. Kavmi arasında şerefli bir kimse

⁹² Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s. 20.

⁹³ Taberî, **a.g.e.**, C. IV, s. 144; İbn Esir, **a.g.e.**, C. III., s. 26; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. VII., s. 188; Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s. 20-21.

⁹⁴ Taberî, **a.g.e.**, C. IV., s. 250; İbn Esir, **a.g.e.**, C. III., s. 91; İbn Kesîr, **a.g.e.**, s. 249.

⁹⁵ İbn Esir, **a.g.e.**, C. III., s. 88; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. VII., s. 248; Zehebî, **a.g.e.**, C. II., s. 165.

olduğunu söyledi. Ve sözlerini şöyle sürdürdü: “... *Öyle sanıyorum ki Ebû Süfyan, bütün insanları doğuracak olsaydı, mutlaka hepsini akıllı olarak doğururdu.*” Şeklinde konuştu. Onun bu sözünü duyan Sa'saa b. Sûhan ise ona şöyle karşılık verdi: “*Yalan söyledin. İnsanlar arasında Ebû Süfyan'dan daha akıllı kimseler vardır. Cenâb-ı Allah'ın kendi elleriyle yarattığı ve kendi ruhundan ona üflediği ve meleklerin kendisine secde etmesini istediği insan vardır. Bunlar arasında iyileri ve kötülere, ahmakı ve zekisi vardır.*” deyince Muâviye, bunlara yeniden nasihatla bulundu. Ama bunlar taşkınlıklarını sürdürdüler. Bunun üzerine Muâviye, halk tabakasının fikrini bozmasınlar, düşüncelerini alt üst etmesinler diye bunları Şam'dan sürgün etti. Bunlar, çirkin sözleri arasında Kureyşlileri hedef alıyorlardı. Güya onların İslâm'a yardım etme, fesatçıların kökünü kazıma gibi görevlerini ifa etmediklerini söylüyorlardı. Aslında onlar, bu eleştirilerini hiçbir mesnede dayanmaksızın kendi kafalarından uydurarak yapıyorlardı. Hz. Osman'a sövüyorlardı. Bunlar Şam'dan çıktıktan sonra el-Cezîre'ye gittiler. Oranın valisi bulunan Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd kendileriyle görüştü. Bu zat, daha sonra Humus valiliğine atanmıştır. Abdurrahman, kendilerini bu yanlış hareketlerinden ve tutumlarından ötürü tehdit edip korkuttu. Onlar da özür dilediler ve bu yanlış yoldan vazgeçeceklerini ifade ettiler. Abdurrahman, kendileri için dua etti. Adlarına özür dilemesi için Malik el-Eşter en-Nehaî'yi Hz. Osman'a gönderdi. Hz. Osman, onların özürlerini kabul ederek onlardan vazgeçti. Diledikleri yerde kalabileceklerini beyan etti. Onlar da Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd vilayetinde kalmayı tercih ettiler.⁹⁶ Sonra Muâviye b. Ebi Süfyan, bütün Şam bölgesinin itaatını sağladı. Hâkimiyeti Bizans sınırına, Akdeniz kıyısına ve Kıbrıs adasına kadar uzandı. el-Cezîre beldelerinin, Harran, Urfa, Karkisya gibi yerlerin de hâkimiyeti onun eline geçmişti.⁹⁷ Muâviye Şam'dan başlayarak Amuriye'ye kadar yürüdü ve ele geçirdiği kalelere el-Cezîre ve Suriye halkından kimseler yerleştirdi. Hz. Osman'ın emriyle Habib b. Mesleme'yi el-Cezîre ve Ermeniye bölgesine yollamıştır. Habib b. Mesleme Erzurum'a kadar ilerlemiş bölge halkı ile barış antlaşmaları yapmıştır.⁹⁸ Ayrıca bu

⁹⁶ Taberî, **a.g.e.**, C. IV, s. 318-320; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. III., s. 146-149; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 273-274.

⁹⁷ İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. VII., s. 407; Muhammed Hadari Bek, **a.g.e.**, s. 226.

⁹⁸ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III., s. 11; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, ed. Kenan Seyithanoğlu, red. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Çağ Yayınları, 1992, C. II, s. 199.

dönemde hazırlanan Kur'an mushafı tüm eyaletlere gönderildiği gibi el-Cezîre'ye de gönderilmiştir.⁹⁹

Sıffin Savaşı öncesi Hz. Ali'nin kendisi ile savaşmak üzere yola çıktığını öğrenen Muâviye harekete geçti. Ordusunu alarak el-Cezîre yoluyla Rakka üzerinden Fırat'ı geçti. Bizans surlarına yaklaşıncı iki kuvvet karşı karşıya geldi.¹⁰⁰ Mısır valisi Kays b. Saad, Sıffin savaşında Hz. Ali'nin safları arasında Muâviye'ye karşı savaştı. Muâviye ise Kays'ın Mısır'daki kuvvetini düşürme ve onu yerinden etme çabasına girişti. Nihayet çabaları sonuç verdi ve Hz. Ali onu azlederek Muhammed b. Ebû Bekr'i Mısır'a vali tayin etti. Sıffin savaşından sonra Mısırlıların, yirmi altı yaşında genç bir vali oluşu yüzünden Muhammed b. Ebû Bekir'i hafife aldıklarını ve otoritesini tanımadıklarını duyunca Mısır valiliğine tekrar Kays b. Sa'd'ı atamaya karar verdi. Güvenlik kuvvetlerini onun ya da Musul ve Nusaybin valisi olan Malik b. Hâris el-Eşter en-Nehaî'nin uhdesine vermek istedi. Sıffin savaşından sonra Hz. Ali, bu durumu Eşter'e bir mektupla bildirdi. Onu yanına çağırtdı. Sonra Mısır'a vali olarak atadı. Fakat Nusaybin eski valisi el-Eşter Mısır'a varmadan Kulzum denilen yerde öldü bir rivayete göre de Muâviye tarafından bir hileyle bal şerbeti içirilerek zehirlenmiştir.¹⁰¹

⁹⁹ Ya'kûbî , a.g.e., C. II., s. 170.

¹⁰⁰ Dineverî, a.g.e., s. 219; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. II, s. 238.

¹⁰¹ Taberî, a.g.e., C. V., s. 95; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III., s. 361; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII., s. 490; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. II, s. 258.

III. BÖLÜM: EMEVİLER VE ABBASİLER DÖNEMİ

3.1.EMEVİLER DÖNEMİ

3.1.1. Emeviler Devrinde Tur Abdîn Bölgesi - Merkez ilişkisi

Emevîlerin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte kuzey yönlü fetih politikaları devam etmişti. İdare merkezinin Dimaşk'a nakledilmesi el-Cezîre ile olan irtibatı daha da kuvvetlendirmişti. Muâviye (ö. 41/ 661) kontrolü ele geçirdikten sonra her bölgeye vali tayin etti. 39 (659-660) senesinde, Abdurrahman b. Kabâs b. Eşyem'i el-Cezîre bölgesine vali olarak göndermişti. Bu sırada Şebîb b. Âmir el-Cezîre'de görev yapmaktaydı ve Nusaybin'de ikamet etmekteydi. Kendisi, Hît'de bulunan Kümeyl b. Ziyâd'a haber göndererek Şam'dan dönenler hakkında bilgi vermişti. Kümeyl b. Ziyâd, Şebîb b. Âmir'e yardım etmek üzere 600 atlı ile yanına varmıştı. Muâviye tarafından bölge valisi olarak gönderilerin Abdurrahman'a ve yanında bulunan Ma'an b. Yezîd es-Sülemî'ye yetişmiş, onlara saldırarak onlarla çarpışmış ve her ikisini hezimete uğratarak askerlerini mağlûp edip Şamlılardan birçok kimseyi öldürmüş ve kaçanları takip ederek hiç bir yaralıya da yardım edilmemesini emretmişti. Bu çarpışmalarda Kümeyl'in adamlarından da iki kişi öldürülmüştü. Kümeyl durumu ve elde ettiği zaferi Hz. Ali'ye bildirince Hz. Ali kendisinden hoşnut olduğunu bildiren bir cevabî mektup yazıp memnuniyetini belirtmişti. Daha evvel zikrettiğimiz gibi Hz. Ali, Kümeyl b. Ziyâd'a son derece kızgın idi. Böylece kendisini affettirmek için bu fırsatı iyi değerlendirmişti. Şebîb b. Âmir Nusaybin'den gelip Kümeyl'in Şam ordusuna karşı çarpışmalara giriştiğini ve zafer elde ettiğini görüp onu kutlamış ve kaçan Şamlıları takip ederek Fırat'ın karşı yakasına kadar geçerek onları izlemiş ve Baalbek'e varıncaya kadar önüne çıkan kimselere karşı akınlar düzenlemişti. Bunun üzerine Muâviye, Habîb b. Mesleme'yi onun üzerine göndermiş, fakat Şebîb'e yetişememişti. Şebîb b. Âmir Irak'a varıncaya kadar bütün bu bölgede bulunan muhaliflerin davalarına el koymuş, silâhlarını ve atlarını ellerinden alıp Nusaybin'e geri dönmüş ve durumu Hz. Ali'ye mektupla bildirmişti. Hz. Ali ona bir mektup yazarak Müslümanların mallarına el uzatmamasını, ancak

savaş aracı olan silâh ve atları almasını söylemiş ve şöyle demişti: “Allah Şebîb'e merhamet eylesin! O atını ta uzaklara kadar sürdürmüş ve yardımı da acele yapmıştı.”¹ Hicretin 40. (660-661) senesinde el-Eşter Malik b. Hâris en-Neha'î Tur Abdîn bölgesinin ve çevresinin valisi durumundaydı.² Musul, Nusaybin, Dârâ, Sincar, Âmid, Meyyâfârikîn, Hît, 'Ane bölgesinin tümü Eşter'in kontrolünde olup buradaki iktidarını sağlamlaştırmıştı.³ Burada nüfuz alanını güçlendirmeye çalışan Muâviye 41 (661-662) senesinde Habib b. Mesleme'yi el-Cezîre valiliğine tayin etti. Habib b. Mesleme 43 (663-664) senesinde vefat edince yerine Muâviye'nin yeğeni Abdurrahman b. Osman'ı el-Cezîre valisi olarak atadı. Bunun valilik süresi ise Yezid b. Muâviye devri 66 (685-686) senesine kadar devam etti.⁴ Bu devir tüm bölgelerde olduğu gibi el-Cezîre'de de hükümete karşı olayların yoğun geçtiği bir zaman dilimiydi. Yezid b. Muâviye bir taraftan Abdullah b. Zübeyr ise diğer bir taraftan hilafet makamını temsil etmeye çalışıyorlardı. Bu durum çatışmayı ve mücadeleyi de beraberinde getiriyordu. İbn Zübeyr 64 (683-684) senesinde İbn Hanefî'ye ve İbn Abbas'a haber göndererek kendisine bey'at etmelerini istedi. Onlar ise buna yanaşmadılar. İnsanlar, üç ay kadar imamsız kaldıktan sonra receb ayında İbn Zübeyr'e bey'at ettiler, İbn Zübeyr, Kûfelilere namaz kıldırması için Abdurrahman b. Yezid el-Ensârî'yi, haraç işlerini düzenlemesi için de İbrahim b. Muhammed b. Talha b. Ubeydullah'ı gönderdi. Böylece Basra ve Kûfe şehirleri ona bağlandı ve bu şehirlerin halkları İbn Zübeyr'e bey'at ettiler. Bundan sonra İbn Zübeyr, Mısır'a da haber gönderdi. Mısır halkı da ona bey'at etti. Bunun üzerine Mısır'a Abdurrahman b. Cahderî vali olarak tayin etti. Ardından el-Cezîre bölgesi de ona itaat etti. Basra'ya Haris b. Abdullah b. Rebia'yı vali olarak gönderdi.⁵ Mervan b. Hakem ölmeden bir müddet önce 65 (684-685) senesinde oğlu Muhammed'i el-Cezîre üzerine gönderdi ve burada yetişmesini sağladı. el-Cezîre'de edineceği tecrübeler sonucu onu Mısır'a göndermeyi düşünüyordu.⁶ Yine bu senede Abdülmelik b. Mervan, Ubeydullah b. Ziyad komutasında bir ordu hazırlayarak el-Cezîre üzerine gönderdi. Burayı kontrolüne aldıktan sonra Karkisya'da bulunan Züfer b. Hâris'in elindeki Irak

¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.III., s. 389.

² Halife b. Hayyât, a.g.e., s.248.

³ Dineverî, a.g.e., s. 206.

⁴ Abdulgani Bulduk, a.g.e., s.22.

⁵ Taberî, a.g.e., C.V., s. 95, 611; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV., s. 178; İbn Kesîr, a.g.e., C.VIII., s. 387.

⁶ Taberî, a.g.e., C. V., s. 622.

bölgesini de eline alacaktı. Ubeydullah b. Ziyad el-Cezîre’de iken Mervan’ın ölüm haberi geldi. Yerine geçen Velîd b. Abdülmelik de Irak üzerine hareketi teşvik ediyordu. İbn Zîyad el-Cezîre’ye bağlı Aynülverde denilen mevkiye gelince kendiliğinden toplanan ve herhangi bir emire bağlı olmayan bir grupla karşılaştı. Bunlar Hz. Hüseyin’in kanını talep ediyordu. Bunlar Hz. Hüseyin’e yardım etmedikleri için kendilerini affetmemişler ve onun katillerini öldürmeden affetmeyeceklerine inanmış, bu uğurda gizliden asker ve silah hazırlamışlardı. Bunlar Tevvabin mensuplarıydı. İstedikleri güce ulaştıklarında 65 (684-685) senesinde iki ordu arasında çatışma başladı. Yapılan şiddetli çarpışmada liderleri Süleyman b. Surad dâhil birçoğu öldürüldü ve çarpışma 22 Cemaziyelevvel 65 (4 Ocak 685) tarihinde Emevî ordusunun hezimetıyla sonuçlandı.⁷Süleyman b. Surad’ın ölümünden sonra savaşta sağ kalan taraftarları Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî’nin birliklerine katıldı.⁸Muhtar es-Sakafî, böyle bir durumdan istifade ederek Hz. Ali’nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye’nin veziri olduğunu ortaya attı. Böylece etrafına kalabalıklar toplanmaya başladı. Fakat yine de Şî’ler ona itimat edemiyorlardı. Faaliyetlerini artırması üzerine vali tarafından hapsedilen Muhtar, kısa bir süre sonra hapisten çıktı. Süleyman b. Surad’ın öldürülmesi Şî’lerin başsız kalması manasına geliyordu ki Muhtar bunu çok iyi bir şekilde kullanmayı bildi. Eşter’i de yanına alan Muhtar bu şekilde daha da kuvvetlendi.⁹ Abdülmelik buna müdahale etmek için dış sınırları saldırılara karşı garanti etmek durumundaydı. Öncelikle İmparator IV. Konstantinos’a elçi göndererek Muâviye devrinde yapılan anlaşmanın yenilenmesini istedi. Anlaşmaya göre halife daha önce Bizans’a ödenen vergi miktarını artırmak durumunda kalıyor ve yıllık 365.000 dinar, 365 savaş esiri ve 365 iyi cins at ödemeyi kabul ediyordu.¹⁰ Böylece Bizans tarafından tehlike gelme ihtimalini azaltarak iç karışıklıklara yönelip hemen harekete geçti. Halife, kumandan olarak Ubeydullah b.

⁷ Taberî, **a.g.e.**, C.VI., s. 140; İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, C.IV, s. 174; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C.II., s. 106; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.VIII., s. 488-489; İbn A’sem el-Kufî, **el-Fütûh**, thk. Süheyl Zekkâr, C. II., Beyrut, Dârü’l-Fikr, 1992, s. 255 (İkili Sayfa: s. 1563); Abdülkerim Özeydın, “Aynülverde Savaşı”, **DİA**, C. IV., İstanbul, 1991, s. 283; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 339-340; İbrâhim Ahmed Adevî, **el-Ümeviyyûn ve’l-Bizantiyyûn**, 2. bsk, Kahire, ed-Dârü’l-Kavmiyye, t.y., s. 190; Abdülmün’im Macid, **a.g.e.**, s.115; Ahmed Ağırakça, **Emevîler Döneminde Kıryamlar**, İstanbul, 1992, s. 205; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, **Emevîler**, Ankara, TDV, yay., 1993, s. 44.

⁸ İbrâhim Ahmed Adevî, **a.g.e.**, s. 190.

⁹ Taberî, **a.g.e.**, C.VI., s. 7; İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, C.IV, s. 199; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.VIII., s. 423; Ebû’l-Fidâ, **a.g.e.**, C.I (I-II), s. 205; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 340.

¹⁰ Casim Avcı, **a.g.e.**, s.75.

Ziyad'ı Muhtar'ın üzerine gönderdi. Muhtar da, Yezid b. Enes kumandasında karşı bir kuvvet gönderdi. İki kuvvet'in 10-11 Zilhicce 67 (9-10 Temmuz 686) tarihinde Nusaybin'de yaptıkları savaşta Muhtar taraftarları mağlub oldu. Bunun üzerine Muhtar, el-Eşter kumandasında daha güçlü bir kuvvet ile Ubeydullah'ın üzerine yürüdü. İki kuvvet Küçük Zab suyuna karışan Hâzir Suyu kenarında karşı karşıya geldiler. Yapılan kanlı savaşta, ordusu daha kalabalık olmasına rağmen, Ubeydullah ve taraftarları ağır bir yenilgi aldı. Bizzat Ubeydullah ve Husayn b. Numeyr savaş meydanında hayatlarını kaybettiler. Böylece Hâzir Savaşı sonucu Tur Abdîn ve el-Cezîre bölgesi Muhtar'ın eline geçti.¹¹ İbrahim b. Eşter zafer müjdesini ve Ubeydullah b. Ziyad'ın kesik başını Medain'de bulunan Muhtar'a gönderdi. Kardeşi Abdurrahman b. Abdurrahman'ı da Nusaybin muhafızlığına gönderdi. Kendisi de Musul'da ikamet etti. Züfer b. Haris'i Karkisya'ya, Hatim b. Nu'man el-Bahili'yi Harran, Ruha ve Sümeysat çevresine, Umeyr b. Sülemî'yi Kefer Tûsâ ve Tûr Abdîn'e gönderdi. Musul'a vali gönderdi. Sincar, Dârâ ve el-Cezîre'deki diğer yerleri de ele geçirdi.¹² Muhtar, Abdullah b. Zübeyr'den Irak ve doğu vilayetlerinin valiliğini istemesine rağmen bu teklifi olumlu karşılanmadı. Bu durum Muhtar'ın Abdullah b. Zübeyr'e tavır almasına neden oldu. Böylece Abdullah b. Zübeyr'in Emevî ve Hâricîlerden sonra üçüncü bir düşmanı da Muhtar olmuştu. Abdullah öncelikle Muhtar'ı ortadan kaldırmayı düşündü. Abdullah b. Zübeyr, Basra valisi el-Kubâ'yı azl ederek yerine kardeşi Mus'ab b. ez-Zübeyr'i Basra valisi tayin etti. Ardından da 67 (686-687) senesinde onu Muhtar üzerine gönderdi.¹³ Yapılan ilk karşılaşmada el-Cezîre'de bulunan İbrahim b. Eşter'in yardımından mahrum bulunan Muhtar tutunamayıp dört bin sadık askeri ile hem toparlanmak hem de İbrahim b. Eşter'den yardım beklemek için Kûfe'ye çekildi. Fakat beklediği yardım gelmeyince dört ay boyunca bulunduğu saraydan çıkarak savaşmayı tercih etti. İki kuvvet arasında 14 Ramazan 67 (3 Nisan 687) tarihinde yapılan çetin savaşta Muhtar öldürülmekten kurtulamadı. Muhtar'ın ölümü sonrası İbrahim b. Eşter'i kendi tarafına

¹¹ Dineverî, **a.g.e.**, s.238-340; Taberî, **a.g.e.**, C.VI., s. 87; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.IV, s. 240; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C.II, s. 197; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.VIII., s. 450; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 342; Ahmed Ağırakça, **Emevîler Döneminde Kıyamlar**, s. 244.

¹² Dineverî, **a.g.e.**, s.342; Taberî, **a.g.e.**, C.VI, s. 91; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.IV, s. 241; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.VIII, s. 452; Zehebî, **a.g.e.**, C. II., s. 608-609; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C.I/III, s. 12; Abdülmün'im Macid, **a.g.e.**, s.121.

¹³ Taberî, **a.g.e.**, C. VI., s.93; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, IV, s. 242; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.VIII, s. 458; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C.I (I-II), s. 206; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 340.

çekmeye çalışan Abdülmelik b. Mervan ise bunu başaramamıştı. Çünkü kendisinden önce Basra valisi Mus'ab, Abdülmelik b. Mervan'dan önce İbrahim b. Eşter'i kendi yanına çekmişti.¹⁴ Bir süre karmaşa yaşanan bölgeye Mühelleb b. Ebî Sufra 68 (687-688) yılında İbn Zübeyr tarafından el-Cezîre valisi olarak atandı.¹⁵ Bu durum Emevî idaresi tarafından bertaraf edilmeye çalışıldı. Nihayetinde Abdülmelik b. Mervan 71 (691 başlarında)senesinde el-Cezîre bölgesini itaat altına almaya başladı. Abdülmelik b. Mervan uzun yıllardan beri Karkisya'da direnen Züfer b. Hâris'i bertaraf edip kesin netice almadan el-Cezîre'den dönmek istemiyordu. Bunun için Makısîn bölgesinde ordugâhını kurdu. Aynı şekilde Mus'ab'ın kuvvetleri de Bacumeyra'da ordugâhını kurmuştu. İki ordugâh arası mesafe çok yakındı. Abdülmelik, daha savaş başlamadan önce Mus'ab'ın bazı komutanları ile görüşüp bunları kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. İbrahim b. Eşter ve birçok kumandan Abdülmelik'ten mektuplar alıyordu. İbrahim b. Eşter savaş başlar başlamaz birçok kumandanın Abdülmelik tarafına geçeceğini biliyor olmasına rağmen Mus'ab'ın bu duruma karşı tedbir almamasına içerliyordu. İki ordu 691 yılı sonlarından Makısîn ve Bâcumeyrâ yakınlarında savaşa tutuştular. Savaşın henüz başında Eşter öldürülünce, Mus'ab için zor anlar başlamış oldu. Iraklı bazı birlikler de savaşa girmeden orduyu terk etmişti. Savaş meydanında çok az kuvvetle kalan Mus'ab ölmekten kurtulamadı ve Abdülmelik mutlak bir zafer kazandı. Böylece hem Irak hem de el-Cezîre'yi bir nevi kontrol altına almış oldu.¹⁶

Bu zaferin ardından Abdülmelik b. Mervan el-Cezîre'ye kardeşi Muhammed b. Mervan'ı vali olarak tayin etti. Muhammed, Abdülmelik b. Mervan'ın ölümüne kadar (86 h.) burada vazife yaptı.¹⁷ el-Cezîre valisi Muhammed ve II. Iustinianus arasında Sivas yakınlarında cerayan eden savaşta Bizans ordusu ağır bir yenilgi aldı.

¹⁴ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.320; Taberî, **a.g.e.**, C. VI., s.99; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, IV, s. 248-249; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 460; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 340-343; Ahmed Ağırakça, **Emevîler Döneminde Kıyamlar**, s. 247.

¹⁵ İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.IX, s. 75; Zehebî, **a.g.e.**, C.II., s. 1011.

¹⁶ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.323; Taberî, **a.g.e.**, C.VI., s.91; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.IV, s. 293-295; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.VIII, s. 502-503; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III, s. 15; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 344; Abdülmün'im Macid, **et-Târîhü's-siyasi li'd-Devleti'l-Arabiyye**, C. II, 7. Bs., Kahire, Mektebetü'l-Enclo'l-Misriyye, 1982, s. 127.

¹⁷ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.357; Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 477; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.IV, s. 327; Zehebî, **a.g.e.**, C.II., s. 914; Ali Muhammed Sallabî, **Emevîler Dönemi**, C. II., İstanbul, Ravza Yayınları, 2009, s. 6.

Böylece 73 (692-693) senesinde el-Cezîre'nin yukarı bölgeleri de İslam hâkimiyetine geçti.¹⁸

Ömer b. Abdülaziz iç siyasette büyük değişiklikler yapmış ve hemen hemen bütün valileri değiştirmiş, yerlerine güvendiği kimseleri vali olarak tayin etmiştir.¹⁹ Ömer b. Abdülaziz, Ömer b. Hübeyre el-Fezari'yi el-Cezîre valiliğine ve zekât memurluğuna tayin etmiştir.²⁰ el-Cezîre'deki bu valilik görevini 100 (718-719) senesine kadar devam ettiren Hübeyre, Ermeniye topraklarında Bizans'a karşı savaştı. Onun valiliği ise Yezid b. Abdülmelik'in hilafetine kadar devam etti. Hişam b. Abdülmelik ise onu birçok meseleden sorumlu tutarak görevinden aldı ve onu zincire vurduktan sonra hapsetti. Çocukları onu hapisten kurtardıysa da kısa bir süre sonra vefat etti.²¹

Ömer b. Abdülaziz el-Cezîre bölgesine Ebu's-Sabah Suvade b. Suvade el-Kindi'yi vekil olarak tayin etti.²² Ayrıca Meymun b. Mehran'ı el-Cezîre'ye kadı ve haraç işleri sorumlusu olarak tayin etti. Meymun, bir süre görev yaptıktan sonra Ömer b. Abdülaziz'e mektup yazarak istifasını sundu ve mektupta, “*Beni üstesinden gelemeyeceğim bir işle yükümlü kıldın. İnsanlar arasında hüküm veriyorum, ama ben yaşlı, zayıf ve güçsüz bir adamım*” deyince Ömer b. Abdülaziz ona cevaben şu mektubu gönderdi:

“*Temiz haracı topla, insanlar arasında görüşüne göre hüküm ver, eğer bir iş hakkında hüküm veremez olursan, onu bana arzet. Eğer insanlar yükümlü kıldıkları bir işi üstesinden gelemeyeceklerini söyleyerek bırakırlarsa, onların ne dini de de dünyaları kalır.*”²³

Daha sonraki bir dönemde el-Cezîre beytül-mâl idaresinde haksız yere tahsis edildiği tespit edilen bazı mal veya paralar için Ömer b. Abdülaziz buraya bir durum mektubu yazdı. Meymun ve Yezid b. Yezid aralarında bu durumu konuşurken Yezid ona şöyle diyordu, “*Ömer b. Abdülaziz herhangi bir kişiden haksız yere bir şey alındığını duyarsa onu tekrar öder ve bu ödediğinden alınacak zekatı da alırdı.*”

¹⁸Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. II, s. 374-375.

¹⁹Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. II, s. 403-404.

²⁰Taberî, a.g.e., C.VI, s. 556; İbnü'l-Esîr, C. V, s. 37; İbn Kesîr, a.g.e., C.IX, s. 304; Nebih Akil, a.g.e., s.208; Ahmed Ağırakça, **Ömer İbn Abdülaziz**, İstanbul, 2006, s. 92.

²¹Muhammed Sallabî, a.g.e., C.II., s. 490.

²²Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s.386.

²³İbn Kesîr, a.g.e., C.IX, s. 519; Cehşiyarî, **el-Vüzera ve'l-küttab**, (thk. Mustafa Sakka), 2. bs., Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1980, s. 53; Muhammed Sallabi, a.g.e., C.II., s. 357, 466.

bizim de bu görüşe uymamız gerekir diye Meymun'a tavsiyeler ediyordu.²⁴ Bunun üzerine Ömer b. Abdulaziz, haraç ve cizye miktarlarını İyaz b. Ganm'ın el- el-Cezîre halkının elinde bulunan barış antlaşmasına göre yapmış ve bunu tasdik etmiştir.²⁵

Vilayetler ile ilişkisini sağlam tutan Ömer b. Abdulaziz, Kûfe valisi Abdülhamid'e haber göndererek onları hakka davet etmesini, onlara yumuşak davranmasını, yeryüzünde bozgunculuk yapmadıkları sürece onlarla savaşmamasını emretti. Burada bulunan Hâriciler, bozgunculuk yapınca Kûfe valisi Abdülhamid, onların üzerine bir askeri birlik gönderdi. Hariciler, bu askeri birliği bozguna uğrattılar. Bunun üzerine Ömer b. Abdulaziz, Kûfe valisi Abdülhamid'e bir kınama mektubu gönderdi. Kendisi de amcası oğlu Mesleme b. Abdülmelik'i, el-Cezîre'den hareket ettirerek savaşmak üzere Hariciler üzerine gönderdi. Mesleme onları yendi ve muzaffer oldu.²⁶

Ömer b. Abdulaziz, Müslümanların özel anlamda birbirlerine dua etmelerini emretmiştir. el-Cezîre emirine yazdığı mektubunda şöyle demiştir, *“Bana gelen haberlere göre bazı vaizler Allah Resulüne (s.a.v) okunan salâvat dengi olarak kendi idarecilerine dualar etmişlerdir. Bu mektubum eline ulaştığında o vaizlere emret, salâvatı sadece Allah Resûlüne (s.a.v.) okusunlar. Duaları da genelde müminlere ve Müslümanlara olsun. Bunun dışında istedikleri şekilde dua etsinler.”* diye emretmiştir.²⁷ Yine el-Cezîre amirine yazdığı bir mektupta el-Cezîre halkına nasihatlerde bulunmasını, örtülemeyecek derecede kusurları olsa dahi görmezden gelip bunları örtmesini, yaptıklarına karşılık onlardan değil de Allah'tan karşılık beklemesini ve sabah akşam vaktini değerlendirmesini tavsiye etmiştir.²⁸ el-Cezîre bölgesine ehemmiyet veren halife burada bir çok toprağı vakıf olarak bırakmıştır.²⁹

Yezid b. Abdülmelik devrinde Irak ve el-Cezîre valiliğı Mesleme b. Abdülmelik'e verilmişti. Fakat Mesleme el-Cezîre'nin artan gelirlerini Şam'a göndermeyince görevinden azl edildi ve yerine daha önce de el-Cezîre valiliğinde

²⁴ Ebû Ubeyd, **a.g.e.**, s.533; Muhammed b. Hıdır Mella, **el-Kitâbü'l-câmi' li-sîreti Ömer b. Abdülazîz**: Halîfetü'l-Hâîfi'l-Haşi', (thk. Muhammed Sıdkı b. Ahmed el-Bornu), C. I, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996/1416., s. 259.

²⁵ Ebû Ubeyd, **a.g.e.**, s.295-295.

²⁶ Taberî, **a.g.e.**, C.VI, s. 555; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.IX, s. 303.

²⁷ Muhammed Sallabî, **a.g.e.**, C.II., s. 211.

²⁸ Muhammed b. Hıdır Mella, **a.g.e.**, C.I, s. 258.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, **Sîre ve Menâkıb Ömer b. Abdilazîz**, şrh. Naim Zerzur, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984, s. 56.

bulunmuş, halifenin kâtipliğini yapan Kays kabilesine mensup Ömer b. Hubeyre el-Fezârî tayin edildi. Ömer, valiliği sırasında mensup olduğu Kays kabilesini tutarak Ezdlilere çok kötü muamelelerde bulundu. Onun bu tutumu kabileler arasındaki düşmanlıkların yeniden başlamasına neden oldu.³⁰ Hubeyre Yezid b. Abdülmelik'e yazdığı mektubunda Kays ve Tağlib kabilelerinin arasını düzeltmek ve aralarında sulh yapmak için Yezid b. Velîd'i görevlendirip el-Cezîre bölgesine göndermesini istemektedir.³¹

Dönemin ünlü valisi Meymun b. Mihran 116-117 (735-736) senesinde el-Cezîre bölgesinde vefat etti.³² Adîyy b. Adîyy 120(737-738)senesinde ise el-Cezîre'de vefat etti.³³

Yezid b. Abdülmelik 125 (742-743) senesinde Mervan b. Muhammed'i el-Cezîre valiliğinden azl edip yerine Abdullah b. Rıyahe'l- Fesani'yi tayin edince Muhammed azl kararını tanımadığını ilan ve el-Cezîre valiliğinden azl kararının geri alınması ve ihtilafına devam etmemek kaydıyla tekrardan bölgenin idarecisi konumuna getirildi.³⁴ Muhammed b. Mervan'ın el-Cezîre valiliği Yezid b. Abdülmelik'in 126 (743-744) senesinde öldürülmesine dek devam etti.³⁵ Onun ölümüyle Mervan yerine vekil olarak Asım b. Abdullah b. Yezid el-Hilalî'yi tayin ederek Şam'a gitti ve burada yönetimin başına geçti.³⁶

Yezid b. el-Velîd'in 127 (745) öldürülme haberi kendisine gelince el-Cezîre valisi Mervan b. Muhammed b. Mervan buradaki insanları kontrol altına alıp Şam'a gitmek için çalışmalara başladı. Kays kabilesinden 26.000 kişiye, Rebia kabilesinden de 7.000 kişiye maaş bağlatıp kendine yakınlaştırdıktan sonra kendisi halife olmak için Şam'a doğru hareket etti. Kardeşi Abdülaziz b. Muhammed b. Mervan'ı da el-

³⁰ Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.392; Ca'fer Kudaî, **Kitâbü'l-inba bi-enbâi'l-enbiya**, s. 273; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C.I/III, s. 16; Nebih Akil, **a.g.e.**, s.255; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 415.

³¹ İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C.II., s. 35.

³² Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.415; Ezdî, **a.g.e.**, s.37; Yafîi, **Mir'atü'l-Cenan ve İbretü'l-Yakzan fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zaman.**, (thk. Abdullah Muhammed Cuburi), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984/1405, I (I-III), s. 277.

³³ Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.418; Ezdî, **a.g.e.**, s.40.

³⁴ Taberî, **a.g.e.**, C.VII, s. 295; Salim İbn Vâsıl, **a.g.e.**, I, s. 327; Nebih Akil, **a.g.e.**, s.305-306.

³⁵ Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.439; Ezdî, **a.g.e.**, s.58; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C.III, s. 215, 220; Muhammed Hudarî Bek, **a.g.e.**, s.346; Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s.25.

³⁶ Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.440

Cezîre’de vali vekili tayin etti.³⁷ Yine bu yılda İbrahim b. Velîd el-Cezîre’de bulunan Mervan b. Muhammed’in yanına geldi. Mervan görevinden istifa ederek yerini İbrahim b. Velîd’e bıraktı ve ona biat etti. Bu esnada Süleyman b. Hişam’ın biata çağrı mektubu Mervan b. Muhammed’e ulaşınca kendisi de yanına giderek Süleyman b. Hişam’a biat etti.

127. Yılı (745) Azerbaycan’da isyan eden Bistam b. Leys es-Sa’lebi Karda yakınlarında 1.000 kişilik Şam ehlinden insanla karşılaştı ve onlara gece yarısı baskın yapıp bazılarını öldürdü. Oradan Nusaybin’e geçti ve burada Şeybanî’lerden Tarık el-Ahdeb adında ileri gelen bir kişiyi öldürdü sonra da buradan Azerbaycan’a doğru devam etti.³⁸ 131 (748-749) senesinde Ebû ‘Avn, Mervan’ın el-Cezîre bölgesindeki kıtalarının başındaki Osman b. Süfyan’a 3.000 kadar kişi ile saldırarak onu Şehrizer bölgesinde mağlub etti. Mervan b. Muhammed haberi alınca el-Cezîre ve civardan topladığı askerlerle birlikte Ümeyye efradını da alıp Ebû ‘Avn’ın üzerine sefere çıktı.³⁹

3.1.2. Emeviler Devri Tur Abdîn – Bizans İlişkileri

Bu devirde Bizanslılar, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş’as isyanını doğurduğu karmaşadan ve el-Cezîre valisi Muhammed b. Mervan’ın bölgede bulunmamasından istifade ederek Sümeysat’a kadar ilerlediler. İsyânın son bulması ile Bizans’ın doğu ilerleyişi durduruldu.⁴⁰ Abdülmelik b. Mervan ölüm döşeginde iken 86 (705) yılında oğlu Velîd b. Abdülmelik’e kardeşi Muhammed b. Mervan’a sahip çıkmasını ve onu el-Cezîre valisi yapmasını öğütlemişti ve bölgedeki amirleri görevinden azletmemelerini söylemişti.⁴¹ Çok geçmeden 91 (709-710) senesinde Velîd b. Abdülmelik, Muhammed b. Mervan’ı el-Cezîre valiliğinden azl etti. Onun

³⁷ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.446; Ezdî, **a.g.e.**, s.61; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C.III, s. 221.

³⁸ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.458; Zehebi, **a.g.e.**, C.III, s. 321.

³⁹ Ezdî, **a.g.e.**, s. 117; Sa’di Ebû Ceyb, **a.g.e.**, s. 115.

⁴⁰ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 375.

⁴¹ İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.IX, s. 114-115.

kardeşi Muhammed b. Mervan'ın yerine buraya Mesleme b. Abdülmelik'i vali olarak tayin etti.⁴²

Velîd b. Abdülmelik vefat edince yerine geçen Süleyman b. Abdümelikkardeşi Mesleme b. Abdülmelik kumandasında el-Cezîre ve Musul'dan toplanan yaklaşık 120.000 askerle İstanbul üzerine kuşatmaya gidildi 98 (716-717).⁴³

Ömer b. Abdülaziz devrinde Bu dönemde el-Cezîre, Bizans üzerine yapılan seferlerin merkezi konumunda idi. el-Cezîre'den Darend'e İslam askerleri gelir, kış gelince de tekrar el-Cezîre'ye dönerlerdi.⁴⁴

111 (729-30) senesinde Sa'd b. Hişam el-Cezîre boyunca Kayseri'ye kadar ilerledi. Buralarda sâifeler (yaz savaşları) yapıldı.⁴⁵ Bu akın faaliyetlerini yapan ve el-Cezîre ordularının çoğunu temsil eden Kays ve Mudar kabileleri ele geçirdikleri ganimetler epeyce zenginleşmişler ve şehirlerini mamur hale getirmişlerdi.⁴⁶ Dışardan gelen Arapları şehirlerine almıyorlardı ve onları kendi ordularına dâhil etmiyorlardı. Bu yüzden bu Araplar Irak bölgesindeki çöllere yerleşmişti. İzdiham derecesinde nüfus yoğunluğunun yaşanması sebebiyle hükümet el-Cezîre'de tedbirler almak durumunda kalıyordu.⁴⁷ Ayrıca devam eden seferler ile halka yeni yerleşim yerleri de sağlanıyordu. Artan akınlar sonucu İslam kuvvetleri kuzeye doğru ilerliyordu. 117 senesi içinde Muâviye b. Hişam, Süleyman b. Hişam el-Cezîre cihetinden savaşmış ve Anadolu'ya sâife seferi düzenlemiştir.⁴⁸

Mervan b. Muhammed b. Mervan 121 (738-739) senesinde el-Cezîre ve Ermeniye bölgesine seferde bulundu. Yanında 10.000 kadar asker vardı. Sefer

⁴² Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.363; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IV s. 498; Zehebî, **a.g.e.**, C.II., s. 1037; Sa'di Ebû Ceyb, **a.g.e.**, s.54; Ali Abdurrahman Amr, **a.g.e.**, s.114-115; Mevlüt Koyuncu, **Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi:(705-715)**, Sakarya, 2004, s. 186.

⁴³ Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, 375; Taberî, **a.g.e.**, C.VI, s. 530; s.375; İbnü'l-Esîr, C. V, s. 31; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.IX, s. 289; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C.I (I-II), s. 211; Yakûbî, **a.g.e.**, C.II., s. 299; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, I, s. 306; Zehebî, **a.g.e.**, C.II., s. 1046; Ca'fer Kudaî, **Kitâbü'l-inba bi-enbai'l-enbiya ve tevarihî'l-hulefa ve velayatî'l-ümera: Tarihü'l-Kudai min halku Adem aleyhisselam hatta sene 427h.** 454/1062 (thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1998/1418, s. 227; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C.I/III, s. 16; Muhammed Hudarî Bek, **a.g.e.**, s.327; Muhammed Sallabî, C. II., **a.g.e.**, s.10; Abdülhamid Cûde es-Sahhâr, **İkinci Ömer: Ömer b. Abdülaziz**, trc. Numan Yazıcı, İstanbul, 2007, s. 55.

⁴⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. V, s. 31 ; Muhammed Hudarî Bek, **a.g.e.**, s.333.

⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.407.

⁴⁶ Muhammed Abdülhay Muhammed Şa'ban, **Sadrü'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye 600-750 m.(132 h.)**, Beyrut, el-Ehliyye, 1983, s. 163.

⁴⁷ Muhammed Abdülhay Muhammed Şa'ban, **a.g.e.**, 164.

⁴⁸İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s. 155.

sonucunda yapılan anlaşma gereği buranın halkı İslam Devletine her sene 70.000 baş hayvan cizye ödeyecekti.⁴⁹

3.1.3. Emeviler Devri Tur Abdîn -Hazar İlişkileri

el-Cezîre valisi Mesleme 113 (731-732) senesinde Tur Abdîn'in kuzey bölgesine seferde bulunup Hazar halkını mağlup etti. Hemen sonraki sene Hazar halkı Mesleme'nin Şam'a gitmesini fırsat bilerek el-Cezîre topraklarına saldırdılar. O sırada Mervan Haccac kumandasında 120.000 kişilik bir ordu Hazarlar üzerine yürüdü ve onlarla sulh yapıldıktan sonra geri dönüldü.⁵⁰ Bu yenilgisinden dolayı Hişam b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i Tur Abdîn ve el-Cezîre valiliği görevinden azl etti ve yerine 114. yılın muharrem ayının başlarında (Mart-Nisan 732) buraya Mervan b. Muhammed b. Mervan'ı tayin etti. Muhammed bu süreç zarfında bölgeyi imar etti.⁵¹

Bu seferlerden sonra 118 (736-737) senesinde Mervan b. Muhammed Hazar bölgesinde çıkan isyan hareketine müdahale etmek için kuvvetlerini bu yöne doğru sürdü. Yapılan mücadelede Hazarlar'ın reisi öldürüldü.⁵²

3.1.4. Emeviler Devri Tur Abdîn ve el-Cezîre Bölgesi İç Karışıklıkları

3.1.4.1. Tur Abdîn ve el- Cezîre Bölgesinde Kabile Savaşları

el-Cezîre ve özellikle de Tur Abdîn bölgesi siyasetinde aktif rol alan kabilelerden Benî Kays ve Benî Tağlib Kabileleri arasında 70 (689-690) yılında savaş çıktı. Bu savaş bu sene içerisinde yayılarak daha sonra yaşanacak savaşların da

⁴⁹Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C.I (I-II), s. 215; İbn A'sem el-Kufî, **a.g.e.**, C.II., s. 423 (1731).

⁵⁰Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s.25.

⁵¹Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.412; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C.I (I-II), s. 215; Ezdî, **Tarihü'l-Mevsıl**, thk. Ali Habibe, Kahire, Lecnetü'l-İhyai't-Türasi'l-İslâmî, 1967, s. 34; İbn Ebü'd-Dem, **et-Tarihü'l-İslâmî el-Ma'ruf bi'smi't-târîhi'l-Muzafferî: Kitâbü't-Târîhi'l-İslâmiyyi'l-muhtasar: et-Târîhü'l-Muzafferî**, thk. Hamid Zeyyan-Ganim Zeyyan, Kahire, 1985, s. 306; İbn A'sem el-Kufî, **a.g.e.**, C.II., s. 223(1731); Zehebî, **a.g.e.**, C.III, s. 203; Nebih Akil, **a.g.e.**, s.260, 300; Ali Abdurrahman Amr, Hişam b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Ümeviyye, 2. bsk., y.y., 1992., s. 110; Muhammed Sallabi, **a.g.e.**, C.II., s. 621.

⁵²Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s.25.

sebebi oldu. Kays kabilesinin başında Umeyr b. Hubab b. Ca'de es-Sülemi yer alırken, Tağlib kabilesinin başında ise Şuays vardır. Kays ile Tağlib arasında gerçekleşen savaşın sebebi Merc-i Râhit Olayı sonrası yaşanan gelişmelerdir. Merc-i Râhit olayı sona erince Züfer b. Haris el-Külâî de daha önceden sözünü ettiğimiz şekilde Karkîsyâ'ya gitti. Umeyr de Mervân b. Hakem'e bey'at ettiğinde, Merc-i Râhit olayında Kayslıların öldürülmesi konusunda bazı menfi kanaatlere sahipti. Mervân b. Hakem, Ubeydullah b. Ziyâd'ı el-Cezîre ve Irak üzerine gönderdiğinde Umeyr de onunla birlikte idi. Aynülverde denilen yerde Süleyman b. Surâd ile karşılaştılar. Daha sonra Ubeydullah, Züfer ile savaşmak üzere Karkisya 'ya gitmek istemiş, ancak Umeyr onu bundan alıkoyarak Muhtâr'ın ordusunun varışından önce Musul'a gitmesini söylemişti. Bunun üzerine Ubeydullah da oradan Musul üzerine gitmiş ve "Hâzir" denilen yerde İbrahim b. Eşter ile karşılaşmıştı. Umeyr İbrahim karşısında geri çekilince Ubeydullah'ın ordusu bozguna uğradı, Ubeydullah da öldürüldü. Bunun üzerine Umeyr Karkîsyâ'ya varıp Züfer ile birlik oldu. Her ikisi de Kayslılardan öldürdükleri kimseler sebebiyle Kelbliler ile Yemenlileri aramaya başladılar. Kendileriyle birlikte Tağliblilerden de bazı kimseler olup bunlar hem onlarla birlikte çarpışıyor, hem de yol göstericilik yapıyorlardı. Abdülmelik ise Mus'ab ile uğraşmaktan ve Karkisya'da kalmaktan usandı, bu bakımdan Umeyr Abdülmelik'ten emân istedi, Abdülmelik de ona emân verdi. Ancak Abdülmelik daha sonra vermiş olduğu emânı bozarak onu kendisinin Reyyân adındaki bir azatlı kölesinin yanında hapsedti. Umeyr, Reyyân'a ve beraberinde bulunan diğer bekçilere şarap içirerek onları sarhoş etti.⁵³ Daha sonra iplerden yapılmış bir merdivenden aşağı indi ve hapisaneden çıkıp el-Cezîre'ye döndü. Harran ile Rakka arasındaki Belîh nehri yakınlarında konakladı. Kayslılar gelip etrafında toplandılar. O da Kayslılarla birlikte Kelb ile Yemâniye kabileleri üzerine baskınlar yapıyordu. Onunla birlikte bulunanlar Tağliblilerin himayelerini istiyor ve Tağliblilerin Hıristiyan olan yaşlıları da onları himayelerine alıyorlardı. Bu durum aralarında savaşa kadar varmayan bir kargaşalık çıkmasına sebep oldu. Bu olay Abdülmelik'in Mus'ab'ın ve Züfer'in üzerine yürümesinden önceye rastlıyordu. Daha sonra Umeyr, Kelbliler

⁵³İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 280; Halife b. Hayyât, a.g.e., s.315; Abdülemir Abdu Hüseyin Deksan, **el-Hilâfetü'l-Ümeviyye 65-86/684-705:Dirâse Siyasiyye**, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1973, s. 153, 208.

üzerine baskın düzenleyip oradan geri döndü ve Habur yakınlarında konakladı. Tağliblilerin kaldıkları yerler ise Habur, Fırat ve Dicle arasında idi. Umeyr'in konakladığı yerde Temimlilerden, Tağliblilerin yanında evli olarak bulunan Ümmü Düveyi adında bir kadın da vardı. Umeyr'in arkadaşlarından olan Harîşoğullarından bir genç gidip onun koyunlarından bir kaç tane alınca kadın Umeyr'e bunu şikâyet etti, fakat Umeyr kadını korumadı. Bu sefer kadının geri kalan koyunlarından da alınmak istenince Tağliblilerden bir grup karşı koydu. Bu karşı koyanlar arasında bulunan Tağlibli Mücâşi' adında birisi de öldürüldü. Kadın oğlu Düveyi gelince durumu ona şikâyet etti. Düveyi Tağliblilerin sayılı atlılarından. Kavminden olan atlılarla birlikte yola koyuldu. Yolda Kayslıların yaptıkları ve annesinden alınan koyunlar kendisine anlatıldı. Bunun üzerine bir grup Tağlibli başlarına Şuays b. Müleyk'i geçirip Harîşoğulları üzerine baskın yaptı. Harîşoğullarının yanında Numeyrlilerden de bir grup bulunuyordu. Tağlibliler onlardan bazı kimseleri öldürdüler ve Ümmü Heysem diye bilinen bir kadına ait bir kaç deveyi önlerine katıp götürdüler. Kayslılar onlara engel olmak istedilerse de başaramadılar. Bununla ilgili olarak Ahtal şöyle der:

*Eğer Harîşlileri bize sorarsanız,
Biz onların ahmaklık ve akılsızlıklarına uğradık.
Harîşliler bizi sardığı bir sabah,
Yemek artıklarına hırlayan köpek gibiydiler.
Ümmü Heysem'e yardım için bir grupla geldiler,
Fakat bir deveyi bile geri götüremediler.*

Bu savaş ve çatışma hali burada son bulmayacak bir nevi kabile meselesi haline gelip ilerleyen yıllarda sıklıkla kendisini gösterecektir. İki taraftan da birçok kişinin ölmesine neden olan olayların başlangıcını temsil etmesi açısından bu ilk çatışma önemiyet arz etmektedir.

3.1.4.1.1. Makisin Savaşı

Bölgenin bu iki kabilesi birbirine rahat vermeyerek çatışmayı devam ettirme yolunu seçmişlerdi. Bu çatışma gününde Kays'ın başında Umeyr, Tağlib'in başında

da Şuays denilen liderler vardı. Kays ile Tağliblilerin arası açılınca Umeyr Habur'da “*Makisin*” denilen yerde toplanmış bulunan Tağliboğulları üzerine hücum etti ve aralarında çok şiddetli bir çarpışma meydana geldi.⁵⁴ İşte aralarındaki, geniş çaplı ilk vak'a budur. Tağliblilerden beş yüz kişi öldürüldü. Şuays da bu öldürülenler arasında idi. Ayağı kesilmişti, öldürülünceye kadar bu haliyle çarpışmasına devam etti. Çarpışırken de şu beyti okuyordu:

Kays da bilir, biz de biliriz

Yiğit adamın ayağı kesilir, sonra öldürülür.

Artık iki kabile birbirinin düşmanı olmuş ve aralarına kan davası girmişti. En çok Tağlibiler'den olmak üzere iki taraftan da çok sayıda kişi ölmüştü. Bu ise ileri de yapılacak savaşların da ne kadar çetin olacağını göstermesi açısından önemlidir.

3.1.1.2. I. Sersâr Savaşı

Tağlibiler, sözünü ettiğimiz çatışmada çok sayıda askerini kaybetmişti. Bunun intikamını almak için civar şehirlerden yardımcı kuvvetler toplamaya başladılar. Benî Nemir b. Kasıtlılar ahalisi, Ubeydullah b. Ziyâd b. Zübyan ve Şeybânlıların ileri gelenlerinden Şeybânlı Müşeccir b. Haris ve taraftarları onlara katılarak güçlerine güç kattı. Tağlibliler Şuays'tan sonra Ziyâd b. Hevber'i başlarına getirmişlerdi. Başlarına getirdikleri kişinin adının Tağlibli Yezîd b. Hevber olduğu da söylenmiştir. Her iki taraf Sersâr Nehri kıyısında karşı karşıya geldiler. Her iki taraf arasında çok şiddetli bir çarpışma olmuş, sonunda Kayslılar bozguna uğramış Tağliblilerle beraberlerinde bulunanlar çok Kayslı öldürmüş, Süleymoğullarından otuz kadar kadının da karınlarını yarmışlardı. Hâris'in kızı olan Tağlibli Leylâ bu konuda Ahtal'a ait olduğu da söylenen şu beyitleri söylemiştir:

Haçı meydanda gördüklerinde,

Mara Sercîs'i ve öldürücü zehiri,

Atların sırtında zırhlıları,

Miğferleri ve sağ elimizdeki kılıçları,

Sersâr'ı, tarlaları hep bize bıraktılar;

⁵⁴Ibnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 281.

Buğdayı, pek çok şeyi ve olmuş bağları.

Makisin'de çok ağır darbe alan Tağlibiler I. Sersar çatışması sonrası Kayslıları yenilgiye uğratmış ve onlardan çok sayıda kişi öldürmüştü. Kays kabilesi ileri gelenleri bu yenilgiyi kaldıramayıp yeniden harekete geçmek için uygun zamanı beklemeğe koyuldular.

3.1.1.3. II.Sersâr Savaşı

Kayslılar aldıkları yenilgiyi unutarak hızlı bir şekilde toparlanıp çevreden yardım toplamaya başladılar ve başlarına Umeyr b. Hubab'ı getirerek yeniden hazırlık yaptılar.⁵⁵ Zübeyr b. Haris de Karkîsyâ'dan gelip onlara katılınca daha da güçlendiler. Tağliblilerin, Nümeyrlilerin ve onlarla birlikte yer alanların başında ise İbn Hevber vardı. İki kuvvet Sersâr'da karşı karşıya geldiler ve görülmemiş bir şiddetle çarpıştılar. Kayslıların yan tarafında bulunan Âmiroğulları bozguna uğradığı halde Süleymliler direndiler ve Tağliblilerle beraberlerinde bulunanlar bozguna uğrayıncaya kadar saldırılarına devam ettiler. Abd Yeşû'un iki oğlu ve Tağliblilerden pek çok ileri gelen kişi öldürüldü ve bu sefer Tağlibiler mağlup oldu. Bu çatışma sonrası Umeyr b. Hubâb şunları söylemiştir:

*Feda olayım Sersâr atlılarına,
Feda olsun ailem ve topladığım mallar da.
Amirliler bizi bırakıp kaçtı,
Rabîalılarsa etrafımda dağ gibiydi
Süleym'den atlılarla yendim onları,
Susamış develer gibi sıkıştırıyordum.*

Züfer b. Haris de şöyle demiştir:

*Umeyr'e benden kim götürür,
Öğüt veren bir kişinin mesajını?
Zû Yemen'i ve Kelb'i bırakıp da,
Seninle, Nizâr'la mı uğraşalım?*

⁵⁵İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 282.

*O zaman tek eline güvenip de,
Diğerini kullanmayan kimse gibi olmaz mıyız?*

Tağlibiler yine yara almıştı. Fakat bu mücadelenin sonu değildi. Ortalık daha da kızışmış iki kabile yandaş bulmak için çevre kabileler olan ile ilişkilerini yoğunlaştırmışlardır.

3.1.1.4. Fudeyn Savaşı

II. Sersâr mücadelesinden sonra daha yaralarını saramayan Tağlibilere Umeyr b. Hubâb tarafından ikinci bir darbe vuruldu. Umeyr b. Hubâb Habur kıyısında bir kasaba olan Fudeyn üzerine baskın yaparak orada bulunan Tağliboğullarına mensup kişileri öldürdü ve onları bozguna uğrattı. Bu baskınla ilgili olarak Muhâribli Nufay' b. Saffâr şöyle der:

*Uçsuz bucaksız yere sorsan kendinizden,
Fudeyn de, Sûr da yok oluşunuza şahittir*

Burada sözü geçen Sûr ise, Fudeyn'in bir köyüdür. Bu Tağlibiler için üst üste aldığı ikinci yenilgiydi. Gücünün Kays kabilesi tarafından tecrübe edilmesi Tağlibileri olumsuz etkiliyor ve sürekli kayıplar veriyordu. Bu kayıplar Sukeyr Savaşı'nda da devam etti.

3.1.1.5. Sukeyr Savaşı

Sukeyr Habur Nehri kıyısında bir yer olup buraya aynı zamanda “*Sukeyru'l-Abbâs*”da denir. Birbirleri ile mücadele etmekten bıkmayan bu iki kabile güçlerini toplayıp Sukeyr denilen yerde savaş düzeni aldılar.⁵⁶ Kayslılar'ın başında Umeyr b. Hubâb, Tağlibilerle Nemirlilerin başında ise Yezîd b. Hevber bulunuyordu. Aralarında oldukça çetin bir çarpışma oldu. Tağlib ve Nemirliler bozguna uğradı ve Tağliblilerin en iyi ata binenlerinden birisi olan Umeyr b. Cendel de kaçtı. Bununla ilgili olarak Umeyr b. Hubâb şunları söylemiştir:

Sukeyr Savaşı'nda İbn Cendel'i kaçırdık,

⁵⁶İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 283.

*Durmadan hızlı koşan bir at sırtında.
Sürdük atlarımızı ileriye,
Ufak adımlı ve alanı kana bulayan atlarımızı...”*

İbn Saffâr da şöyle der:
*“Sukeyr'de onları yanımıza alarak karşıladık sizi,
Sizleri de orada büyük musibetler karşıladı*

Çevresinden güç toplasa dahi Tağlibiler bir türlü Kayslıları yenmeye muvaffak olamıyordu. Bu da Tağlibi kabilesinin git gide çöküşünün habercisiydi.

3.1.1.6. Meârik Savaşı

Cezîre'nin iki kabilesi birbirlerini vurmaktan yoruldukları da bir diğersinin intikam arzusu bu savaşın bitmesine engeldi. Bu iki kuvvet bu sefer de Musul topraklarında Hadr ile Atik Meârik denilen yerde karşı karşıya geldiler. Tağliblilerle Kayslılar burada çarpışmaya tutuşmuşlar ve bu çarpışma da gittikçe şidetlenmişti. Sonunda son üç muharebede olduğu gibi Tağlibliler yine bozguna uğradılar. Bu konuda dönemin önde gelenlerinden İbn Saffâr şöyle der:

*Meârik'te, Hadr'da ve Sersâr'da,
Sizden nice cesetler bıraktık*

Meârik ile Hadr günlerinin aynı gün olduğu söylenir. Bu günde Kayslılar, Tağliblileri bozguna uğrattıktan sonra onları Hadr'a kadar çekilmek zorunda bırakmışlar ve pek çok kişiyi öldürmüşlerdi. Bazıları ise bunların iki aynı gün olduğunu ve her ikisinde de Kayslıların zafer kazandığını söylerler. Ayrıca yine Musul topraklarında ve Tıkrî'tin üst tarafında bulunan “Libba” denilen yerde bir daha karşı karşıya geldiler. Bu sefer iki taraf arasında galibi belli olmayan bir çarpışma olmuştu. Kayslılar: “O gün üstün gelen biz olduk” derken; Tağlibliler: “Hayır, o gün üstün gelen bizdik.” derler. Bu da ikisinin de yenilemediğinin ve iki taraftan da mutlak galiplerin olmadığını göstermektedir.

3.1.1.7. Şer'abiyye Savaşı

Son buluşmada yenişemeyen kabileler bir müddet sonra Tağlibliler diyarında “Şer'abiyye” denilen yerde karşı karşıya geldiler. Kayslıların başında yine Amr b. Hubâb, Tağlib ve onlarla birlikte olanların başında ise İbn Hevber bulunuyordu. Aralarında çok şiddetli bir çarpışma oldu.⁵⁷ Ammâr b. Mühzim es-Sülemi bu savaşta öldürüldü. Uzun bir mücadeleden sonra Tağlibliler Kayslılara üstün gelmişti. Bununla ilgili olarak Ahtal şöyle der:

*“Atlılar Şer'abiyye'ye gelince ağladı,
Çünkü çok müthiş şeyler gördüler.”*

Bu durumunu devam ettirmek isteyen Tağlibiler Kayslılarla yeni bir mücadele için fırsat kolluyordu. Çok geçmeden bu fırsat ellerine geçmişti.

3.1.1.8. Belîh Savaşı

Tağlibliler aldığı son galibiyetle yeni kuvvetler toplayıp “Belîh” denilen yere vardılar. Çünkü Umeyr de Kayslılarla birlikte orada bulunuyordu. Her iki taraf burada birbirleriyle karşılaştılar. Tağlibliler bozguna uğradı, onlardan pek çok kişi öldürüldü ve kendilerinin Sersâr Savaşında yaptıkları gibi onların da kadınlarının karınları yarıldı. Bununla ilgili olarak İbn Saffâr şöyle der:

*Mızraklarla Hind kılıçlarının yarası
Belîh'te kalbini sarstı senin, hem de nasıl...*

Kays kabilesi Şer'abiyye Savaşı'nda aldığı yenilginin intikamını çok geçmeden almıştı. Kabile anlayışına göre intikam sırası Tağlibiler'deydi.

3.1.1.9. Haşşâk Savaşı

Tağlibliler, Umeyr b. Hubâb'ın ısrarla üzerlerine gelmekte olduğunu görünce göçebelerini ve şehirlerde yaşayanlarını bir araya getirip topladılar ve “Haşşâk” denilen yere yürüdüler. Burası Şer'abiyye'ye yakın bir tepedir. “Birâk” denilen yer de ona yakındır. Umeyr de beraberinde Züfer b. Haris el-Külâî ile onun oğlu Hüzeyl b.

⁵⁷İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 284.

Züfer olduğu halde Kayslılarla birlikte ağır ağır oraya doğru yürüdü. Tağliblilerin başında ise İbn Hevber bulunuyordu. Haşşâk tepesi yakınında akşam oluncaya kadar son derece şiddetli ve sert bir şekilde çarpıştılar ve daha sonra ayrıldılar. Ertesi günü yine geceye kadar çarpıştılar, sonra birbirlerini bıraktılar. Üçüncü günün sabahı olunca Tağlibliler kaçmamak üzere birbirleriyle ahitleştiler. Umeyr onların bu kararlılıklarını ve kadınlarının da kendileriyle birlikte olduğunu görünce Kayslılara şöyle dedi:

“Ey kabilem mensupları! Sizin için bunları bırakıp gitmenin daha faydalı olacağı görüşündeyim, çünkü bunlar ölüme hazırlanmış bulunuyorlar. Bırakalım, bunlar savaş endişesinden uzak kalsınlar ve sonra herkes yerine giderken biz de onlardan her bir grup üzerine baskın düzenleyecek kimseleri göndeririz.” Dedi.⁵⁸ Ancak Abdülaziz b. Hatim b. Nu'mân el-Bâhilî ona şu cevabı verdi: “*Sen dün ve evvelki gün Kayslıların bütün atlılarını ölüme gönderdin, şimdi de kalbine korku girdi, öyle mi?*” Bu sözleri söyleyenin, ona yardımcı olmak üzere gelmiş bulunan Fezâreli Uyeyne b. Esmâ b. Hârice olduğu da söylenir. Bu sözler üzerine Umeyr kızdı ve: “*Sen savaş kızmışken benim ilk kaçan kişi olacağımı mı söylemek istiyorsun?*” dedikten sonra atından indi ve piyade olarak çarpışırken de şu beyti okumaya başladı:

*“Ben Muğallis'in babası Umeyr'im;
Herkes yerinde kaldı, sen de kal.”*

Abdûlmelik b. Mervân'ın Karkisya'ya gelmekte olduğu haberini alan Züfer savaşın bu üçüncü gününde geri dönüp Karkisya'ya gitti. Onun bu durumu kendisini mazur göstermek için uydurduğu da söylenmiştir. Bu yüzden Kayslılar o gün bozguna uğradı, Tağlibliler beraberindekilerle birlikte onların peşinden yetişti. Onları takip ederken de şöyle diyorlardı:

“Sizler Tağliblilerin galip geldiğini bilmiyor musunuz?”

Bu takip sonrasında Ka'b b. Züheyroğullarından Cümeyl b. Kays, Umeyr'e şiddetli bir hamle yaparak sıkıştırıp öldürdü. Tağliboğullarından iki kişinin

⁵⁸İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 285-286.

birbirleriyle yardımlaşarak Umeyr'i taşa tuttuğu ve Umeyr'in yorgun ve bitkin düştükten sonra İbn Hevber'in üzerine giderek onu öldürdüğü de söylenmiştir. Bu üçüncü günde İbn Hevber bir yara almıştı. Savaş bittikten sonra Tağliblilere başlarına Züheyri Murâd b. Alkame'yi getirmelerini vasiyet etti. Bir başka rivayete göre İbn Hevber üç gün süren bu savaşın ikinci günü savaşa çıkmış ve Tağliblilere Murâd'ı başlarına geçirmelerini vasiyet ettikten sonra aynı günün gecesi ölmüş, üçüncü gün de onların başkanı Murâd olmuştu. Murâd onları sancaklarına göre saf düzenine sokmuş ve aynı babanın çocukları olan kollara kadınlarını arkalarına koymalarını emretmişti. Umeyr onların bu durumlarını görünce az önce sözünü ettiğimiz sözleri söylemişti. Dönemin ünlü şairlerinden biri şöyle der;

*“Fırat yakınlarında uykusuz bıraktı beni,
İbn Hevber'in öldürdüğü için ağlayanlar.
Ey Muğallis'in annesi! Ağlarsan haksız değilsin,
Hasretle ağlaşanlarla Hıristiyanların öldürdüğü kişiye.”⁵⁹*

Bazı şairler de İbn Hevber'in Umeyr'i öldürdüğü görüşünü kabul etmeyerek şöyle derler:

“Tağliblilerle karşılaştığında Umeyr'i Cümeyl öldürdü, İbn Hevber değil.”

Savaş sonrası taraflardan Süleymoğullarından ve özellikle de Ganiogullarından pek çok kişi öldürüldü. Yine Kayslılardan öldürülenlerin sayısı da oldukça fazlaydı. Tağliboğulları Umeyr b. Hubâb'ın başını Dımaşk'ta Abdümelik b. Mervân'a gönderdi. Bunun üzerine Abdümelik gelen heyete pek çok hediyeler verdi ve onlara elbiseler ihсан etti. Abdümelik, Züfer b. Haris ile barış yapıp da halk onun etrafında toplanınca bununla ilgili olarak şair Ahtal pek çok beyitten oluşan bir şiirinde şöyle demişti:

*“Ey Ümeyye oğulları! Sizin için öyle kişiler
Mücadele etti ki bunlar hem korudu, hem yardım etti.
Kays Aylanlılar ise oynayarak geldiler,*

⁵⁹İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 286.

*Yenildikten sonra ve istemeyerek bey'at ettiler.
Sırtlarına darbeleri yiyince ürküp kaçtılar,
Zaten bu Kayslıların huyudur.”*

Umeyr b. Hubâb öldürülünce Kûfe'de bir adam Fezâreli Esmâ bint Hârice'nin önünde durup: “Tağlibliler Umeyr b. Hubâb'ı öldürdüler.” deyince Esmâ: “*Zararı yok; çünkü bu adam düşmanlarının yurdunda iken ve ileri giderken öldürüldü, kaçarken değil.*” deyip daha sonra şu beyitleri okudu:

*Süleym'le bir baskın yapmayı adıyorum.
Bekr b. Vâillilerin şakakları ağaracak bundan,
Fedevkes'in çocuklarını fakir edecek bu,
Yetim ve dul bırakacak; kabileler onlara çullanacak.”*

Tağlibiler, Emevî iktidarından aldıkları maddi ve manevi desteği de arkasına alarak Kayslılara büyük bir darbe vurmaya niyetindeydiler. Kayslılar da bir önceki yenilginin intikamını almak istiyordu. Çok geçmeden iki taraf da harekete geçti.

3.1.1.10.Kühayl Savaşı

Süleymlî Umeyr b. Hubâb öldürülünce oğlu Temîm b. Umeyr, Züfer b. Hâris'in yanına giderek Umeyr'in intikamını istemesini rica etti. Ancak Züfer bu isteği kabul etmeyince Hüzeyl b. Züfer babasına şunları söyledi, “*Allah'a yemin ederim, şayet Tağlib onlara karşı zafer kazanacak olursa bu senin için utanılacak bir şeydir. Yok, kendileri Tağliblilere karşı zafer kazanır ve sen onlara yardım etmeyecek olursan bu ondan daha da kötüdür.*”⁶⁰ Bunun üzerine Züfer Karkisya 'ya kardeşi Evs b. Hâris'i vekil bıraktı ve Tağliboğulları üzerine baskın yapmağa ve onlara hücumda bulunmaya karar verdi. Tağliblilerden bir kol olan Fedevkesoğulları üzerine bir grup atlı göndererek bütün erkekleri öldürttü, malları ve kadınlarını tümüyle ele geçirdi; öyle ki, onlardan yalnızca bir kadın hayatta kaldı. O da emân istemiş, Yezid b. Humrân da ona emân vermişti. Diğer taraftan Züfer b. Haris, oğlu

⁶⁰Ibnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 287-288.

Hüzeyl'i Ka'b b. Züheyroğullarına bir ordu ile birlikte göndermiş, o da onlardan pek çok kişi öldürmüştü. Yine aynı şekilde Züfer, Ukayllı Müslim b. Rabîa'yı da bir arada toplanmış bulunan Tağlibliler üzerine göndererek onlardan pek çok kişiyi öldürttü. Bundan sonra Züfer'in kendisi Tağliboğulları üzerine gitmemeğe karar verdi. Onlar bu sırada Musul topraklarında bir yer olan Akîk'te bir araya gelmiş bulunuyorlardı. Tağlibliler Züfer'in üzerlerine gelmekte olduğunu farkedince Dicle'yi geçmek kastıyla oradan ayrıldılar, ancak “Kühayl” denilen yere vardıklarında Züfer Kayslılarla beraber onlara kavuştu. Aralarında çok şiddetli bir çarpışma oldu. Züfer'in bütün arkadaşları atlarından inip piyade savaştılar. Yalnız Züfer'in kendisi katırının sırtında kalmıştı. Gece boyunca Tağliblileri öldürüp durdular, bazı kadınların karınlarını yardılar. Dicle'de de öldürülenlerin sayısından daha fazla kişi boğuldu. Kaçıp kurtulanlar ise “Libbî” denilen yere gittiler. Züfer, oğlu Hüzeyl'i onların üzerine gönderdi, o da nehri geçip kurtulanların dışında herkesi öldürdü. Züfer ayrıca iki yüz kişi esir aldı ve onları aç susuz bırakarak öldürdü. Züfer bu vak'ayla ilgili olarak şunları söylemiştir:

“Ey gözlerim! Çok ağlayın, yaş dökün,

Âsim için, İbn Hubâb için.

Tağlib savaşta Umeyr'i ve bir grup kişiyi daha öldürdüyse,

Biz onlardan iki yüz kişi öldürdük, ama Umeyr b. Hubâb'a yine denk olmadılar.”

Muhâribli İbn Saffâr ise bu mücadele sonrası şöyle der:

“Savaşı görmüyor musun, Hubeyb'i

Zillet ve küçüklüğe boğup bıraktı?

Onlar güçlüydüler fakat

Yardım da gördükleri hâlde

Zilletten kurtulamadılar.”

Bu iki taraf arasındaki savaşlardan birisinde Tağlibli el-Katâmî esir edilerek bütün malları elinden alınmıştı. Züfer onunla özel olarak ilgilenip malının kendisine

iade edilmesini sağlamış ve ona iyilikte bulunmuştu.⁶¹ Katâmî bununla ilgili olarak da şunları söylemiştir:

*“Benim kavmim ile seninki arasında
Yalnız kılıç darbeleri varsa da,
Sana teşekkür edip iyiliğini övüyorum,
Çünkü benim de öldürülmeme ramak kalmıştı.”*

İbn Saffâr'ın şiirinde sözü geçen Hubeyb, Tağliboğullarına mensuptur. Bu mücadelelerle ardı arkası gelmiyordu. el-Cezîre kan ağlıyordu. Bundan sonra kabileler Bişr'de karşı karşıya gelmişti.

3.1.1.11. Bişr Savaşı

Abdûlmelik yönetimin dizginlerini eline geçirerek huzuru sağlayınca ve Müslümanlar da onun etrafında birleşince Tağlibli şair Ahtal bir gün onun huzuruna girdi. Bu sırada Abdûlmelik'in yanında Süleymoğullarından Cahhâf b. Hukeym de bulunuyordu. Abdûlmelik Ahtal'a: “Bunu tanıyor musun ey Ahtal?” diye sorunca, Ahtal: “Evet tanıyorum; bu, kendisi hakkında şu kasideyi okuduğum kişidir.” deyip:

*“Ey Cahhâf'ı soran kişi! Söyle bana,
Süleym'den ve Amr'dan öldürülenler için ayağa kalktı mı o?”*

Diye başlayan kasidesini bitirinceye kadar okudu. O sırada Cahhâf taze hurma yemekte idi. Kızgınlığından hurmanın çekirdekleri elinden düşmeye başladı. Ahtal'a cevaben şöyle dedi:

*“Evet, onlar için Hint kılıçlarıyla ağlayacağız,
Umeyrin yasını karşıdakini durduran mızraklarla tutacağız.”*

Daha sonra Cahhâf şöyle devam etti:

*“Ey anası Hristiyan olan herif!
Ben senin benim gibi birisine karşı bu şekilde cüretkârca konuşacağını
zannetmiyordum.”*

⁶¹İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 288.

Bu sözleri duyan Ahtal korkusundan titremeğe başladı. Daha sonra kalkıp Abdülmelik'in eteklerine yapıştı ve *“İşte şimdi sana sığınıyorum.”* deyince Abdülmelik de: *“Ben de seni himayeme alıyorum.”* diye karşılık verdi. Cahhâf sonra akli başından gitmiş olarak ayağa kalktı ve elbiselerini sürüye sürüye yürüdü. Dîvan kâtiplerinden birisinin gönlünü hoş ederek kendisine bir ahitname uydurdu. Bu ahitnamede onun el-Cezîre'de bulunan Tağlib ve Bekrlilerin zekâtlarını toplamakla görevli olduğu belirtiliyordu. Bu ahitname ile birlikte arkadaşlarına şöyle dedi: *“Müminlerin emîri beni bu zekâtları toplamak üzere görevlendirmiş bulunuyor. Bana katılmak isteyen varsa haydi gelsin!”*⁶² Daha sonra Rusâfetu Hişâm'a vardı ve orada arkadaşlarına Ahtal'ın kendisine yaptıklarını, kendisinin de bir ahidname uydurduğunu, bu işlerle görevli bir kişi olmadığını söyleyerek: *“Benden ve nefsimden utanç damgasını silmek isteyen, benimle birlikte gelsin, çünkü ben Tağliblilere gerekli zararları vermeden başımı yıkamamaya yemin etmiş bulunuyorum”* deyince, üç yüz kişi hariç, hepsi geri döndüler. Onunla beraber kalan kişiler: *“Bizler sen ölürsen ölürüz, yaşarsan seninle birlikte yaşarız.”* dediler. O gece sabaha yakın Rahûb denilen su kenarına varıncaya kadar yoluna devam etti. Burası Tağliblilerden Cuşem b. Bekroğullarının suyu idi. Cahhâf burada oldukça büyük bir topluluk gördü. Onlardan çok sayıda kişi öldürdü ve üzerinde son derece kirlî bir aba olduğu halde Ahtal'ı esir aldı. Cahhâf esir aldığı bu kişinin köle olduğunu zannetti. Zira Cahhâf onun kim olduğunu sorunca Ahtal: *“Bir köle”* diye cevap vermişti. Ahtal, serbest bırakılınca tanıyan birisinin çıkacağından korktuğu için kendisini bir kuyuya attı. Cahhâf oradan ayrılıp gidince kuyudan çıktı. Cahhâf adam öldürmekte ve hamile kadınların karınlarını yarıp ceninlerini dışarı çıkartmakta oldukça ileri gitti ve görülmemiş kötülükler yaptı. Bunları yapıp geri dönünce Ahtal, Abdülmelik'in yanına vardı ve şu beyitle başlayan kasidesini okudu:

*“Cahhâf Bişr'de görülmemiş kötülük yaptı;
Bunun şekvası Allah'adır, imdadı da ancak Allah'tandır.”*

⁶²İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 289-290.

Bu olaydan sonra Cahhâf kaçtı, Abdülmelik kendisini aratınca da Bizans ülkesine gitti. Bişr vakasından sonra Ahtal'a seslenerek şu beyitlerin de yer aldığı uzun bir şiir söylemiştir:

*“Ey Ebû Mâlik! Kınadın mı, yoksa alkışladın mı beni
Onları öldürdüğüm için ve herkes de kınadı mı?
Öldürüp yok etmedim mi sizi, burunlarınızı kesmedim mi?
Kayslı yiğitlerle ve keskin kılıçlarımızla
Sağ elleri kılıçlarının kabzasını kavrayan,
Ve kılıçlarıyla Umeyr'in yasım tutan her yiğitle.
Kovarsanız kovun beni, bu gün gül suları
Engerek yılanlarının kanınaa karışmıştır zaten.
Ben Zühayr'de ve Mâlik'te kılıcımla nikâhlandım,
Zorla nikâhtı bu, dirhem vererek değil.”⁶³*

Cahhâf Bizanslılara ait Trabzon ile Kalíkila arasında gidip geldi. Daha sonra Kays kabilesine mensup olan Abdülmelik'e yakın kişilere haberler göndererek, bunların kendisine emân almasını sağladı. Abdülmelik'in emân vermesi üzerine yanına gitti. Abdülmelik onu öldürdüğü kimselerin diyetlerini vermeye mecbur tuttu ve bunun için ondan kefiller aldı. Cahhâf da bunun için kabilesinin arasında dolaşıp durdu. Şam'dan çıkıp Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffi'nin yanına gitti ve ondan diyetine yardımcı olmasını istedi. Haccâc ona şöyle dedi:

“Sen beni ne zamandan beri bir hain olarak biliyorsun?” deyince Cahhâf şu cevabı verdi. *“Fakat sen kavminin efendisisin ve geniş bir yetki alanın vardır.”* Haccâc onun bu sözleri üzerine: *“Sana doğru söylemek, samimî olmak ilham edilmiştir.”* diyerek yüz bin dirhem verdi. Böylece diyetleri toplayıp sahiplerine ulaştırdı. Cahhâf bundan sonra kendisini ibadete verdi ve durumunu düzeltti. Haccetmek üzere Hicaz'a gitti. Ka'be'nin örtülerine yapışarak şöyle bağırmaya başladı: *“Allah'ım! Günahımı bağışla, fakat bağışlayacağımı da hiç zannetmiyorum.”* Onun bu sözlerini Muhammed b. el-Hanefiyye işitince: *“Ey ihtiyar! Senin bu ümitsizliğin günahından daha büyüktür.”* dedi. Denildiğine göre Cahhâf'ın dönüş

⁶³Ibnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 290.

sebebi şudur. Bizans imparatoru ona ikramda bulunmuş, kendisine yakın alâka göstermiş, Hıristiyanlığı kabul etmesi halinde kendisine istediği her şeyi vereceğini söylemişti. Ancak Cahhâf ona şu cevabı verdi, “ben senin yanına İslâm'ı beğenmediğim için gelmiş değilim.” demişti. 70 (689-690) yılı içerisinde Bizanslılar Müslüman askerlerle yaz mevsiminde karşılaşmış, ancak Müslümanlar bozguna uğramıştı. Bozguna uğrayanlar Abdülmelik'e kendilerini hezimete uğratanın Cahhâf olduğunu söyleyince Abdülmelik ona haber gönderip emân verdi. Bunun üzerine Cahhâf yola koyulup Bişr'e doğru gitti. Orada Bişrlilerden bir kabile vardı. Yanlarına vardığında kefenlerini giydi ve onlara şöyle dedi, “*Sizin yanınıza, öldürdüklerimin kisasını beni öldürmeniz suretiyle vermeğe geldim.*” Kabilenin gençleri onu öldürmek istediysede yaşlılar onları bu işten alıkoydular, böylece onu affettiler. O da gidip hacc etti. Abdullah b. Ömer tavaf ederken Cahhâf'ın: “*Allah'ım! Bana mağfîret et, fakat hiç de edeceğini zannetmiyorum.*” sözlerini işitince ona şöyle demişti: “*Sen Cahhâf bile olsan bundan daha fazlasını söyleyemezdin*”. Bunun üzerine de Cahhâf “*İşte Cahhâf benim!*” diye cevap vermişti.⁶⁴Bu çatışma ortamı son bulmuşken Süleyman b. Abdülmelik devrinde kabileler arasındaki husumet ve mücadele tekrar baş göstermiştir. Daha önceden başlayan bu mücadele bu dönemde tekrar alevlenmiş ve iki taraftan da birçok kişinin hayatına mal olmuştu.⁶⁵Süleyman b. Abdülmelik ölünce yerine geçen Ömer b. Abdülaziz yeni bir sistemi de beraberinde getirdi.

İki kabile arasında mücadeleler bu yoğunlukta devam ederken, diğer taraftan Emevî idaresine karşı Tur Abdîn bölgesinde Hâricîler toplanmaya ve teşkilatlanmaya başlamışlardı. Burası onlar için bir kaçış ve sığınma yeri idi. Emevîler devrinde Tur Abdîn bölgesinde karşımıza çıkan önemli bir ayaklanma Salih b. Müserrih hareketidir.

3.1.4.2. Salih b. Müserrih Ayaklanması

Bu devirde Tur Abdîn bölgesinde önemli bir Hâricî ayaklanması vuku bulmuştur. Dârâ kasabasında yaşayan Temim Kabilesine mensup Salih b. Müserrih

⁶⁴İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.IV, s. 291.

⁶⁵ Nebih Akil, *Dırasat fı tarihi'l-asri'l-Ümevî*, y.y., y.y., 1981/1401-1982/1402, Arbin: Matbaatü'd-Dâvûdi, s. 194.

et-Temimî etrafına aldığı bir miktar Hâricî ile Emevî hilafetine karşı örgütlenmeye başladı.⁶⁶ 75 (694-695) senesinde Salih b. Müserrih, Şebib b. Yezid, Süveyd ve taraftarlarından bir kısmı Hacca gitti.⁶⁷ Daha sonra etrafına 76 (695-696) senesinin Safer ayında Temîmli Salih b. Müserrih el-Cezîre bölgesinde isyan başlattı. Kendisinin ikamet alanı genelde Dârâ ve el-Cezîre bölgesi şehirleri idi. Bu ayın ilk günlerinde çarşamba gecesi Salih b. Müserrih ve Şebib b. Yezid adındaki Hâricî lider bir araya geldiler. Salih b. Müserrih taraftarlarını o zamanın yönetimine isyan etmeye ve zulme karşı gelmeye davet etti. Onları Allah'a karşı takvalı olmaya ve cihada teşvik etti. Kendi saflarına katılmaya dair çağrıda bulunmadıkça kimseyle savaşmamalarını söyledi. Böylece çevresine çok sayıda yandaş topladı. Bu esnada kendisine Şebib'ten hareketini destekleyici bir mektup geldi. Mektubta Şebib *“Sen çıkış yapmak istiyorsan, gerçekten bu, bu gün senin işindir, çünkü sen Müslümanların pîrisin ve bizler hiç kimseyi sana denk tutmuyoruz. Başkaldıracağın günü geciktirmek istiyorsan bana haber ver, çünkü eceller gidip geliyor ve ben zalimlere karşı cihad etmeden ölümün beni alıp götürmeyeceğinden emin değilim.”* diye yazmıştı. Bunun üzerine Salih b. Müserrih de ona cevaben şunları yazdı: *“Beni harekete geçirmekten, seni beklememden başka hiçbir şey alıkoymuyor. Bu bakımdan sen bir an önce bizim yanımıza gel, çünkü senin gibi birinin görüşlerinden müstağni kalınamaz ve sensiz işler kolaylıkla çözülemez.”* Deyip mücadeleyi birlikte yapma çağrısında bulundu. Şebib Salih'in bu mektubunu okuyunca ittifak çağrısına karşılık verir ve aralarında kardeşi Şeybânî Musâd b. Yezîd b. Nuaym, Yeşkurlu Muhallil b. Vâil ve başkalarının da bulunduğu bir kaç arkadaşını yanına alarak onlarla birlikte Dârâ'ya, Salih'in yanına giderler. Bunlar Dârâ'da karşılaştıklarında Şebib, Salih'e şöyle dedi: *“Haydi, bizi de yanına alarak çıkışını yap. Allah sana rahmet buyursun. Allah'a yemin ederim, sünnet gittikçe kayboluyor, mücrimler ise gün geçtikçe günahlarını artırıyor.”* Bunun üzerine Salih habercilerini etrafa gönderdi ve arkadaşlarına harekete geçileceği gün olarak 1 Safer 76 yılını (21 Mayıs 695) bildirdi. Safer ayının ilk gecesi toplandılar. Bazıları ona karşılarındakilere davet yapıldıktan önce mi, yoksa sonra mı savaşılacağını sordular. Onlara şöyle dedi:

⁶⁶ Zehebî, a.g.e., C.II., s. 768; Ahmed Ağırakça, **Emevîler Döneminde Kıyamlar**, s. 309; Şehade Natur, **Tecdîdü'd-Devleti'l-Emevîyye fî ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan**, İrbid, Dârü'l-Kindi, 1996/1416, s. 97.

⁶⁷ Taberî, a.g.e., C.VI, s. 215.

“Onları önce davet edeceğiz, çünkü bu onların ellerinde delil bırakmamak açısından daha yerinde bir harekettir.”⁶⁸ Soruyu yönelten kişi bunun üzerine şöyle sordu: “Elimize geçirdiğimiz kimse hakkındaki görüşün nedir? Onların kanları ve malları hakkında ne diyorsun?” Salih şöyle karşılık verdi: “Bizler öldürüp ganimet alabiliriz, bununla birlikte affetmemiz de mümkündür. Bu konuda bizim için genişlik vardır.” deyip yöntemi de vermiş oluyordu. Daha sonra arkadaşlarına öğüt vermeye başlayarak emirlerine itaat etmelerini söyledi ve şunları ekledi: “Çoğunuz piyade durumdasınız. İşte şurada Muhammed b. Mervân'ın atları var. Onları ele geçirmekle işe başlayınız ve piyade olanlarınız onlara binsinler. Böylece düşmanımıza karşı güçleniniz.” deyip harekete geçtiler.

Aynı gece hep birlikte ayaklandılar ve el-Cezîre valisi Mûhammed b. Mervan'ın hayvanlarına ve etrafa zarar vermeye başladılar ve atları alıp bindiler. Dârâ bölgesinde on üç gün kaldılar. Dârâ, Nasibin ve Sincâr halkı kendilerini kalelerinde onlara karşı savunmaya aldılar. Onun bu ayaklanması yüz yirmi kişi ile birlikte olmuştu. Yüz on kişi ile birlikte ayaklandığı da söylenmiştir. el-Cezîre emîri bulunan Muhammed onların nerede ayaklandıklarını haber alınca harekete geçti. Muhammed b. Mervan, Adîy b. Umeyr komutasında 500 süvariye onların üzerine gönderdi. Sonra 500 süvari daha ekledi. Böylece Kindeli Adîy b. Adîy, Harran tarafından 1.000 kişiyle bunların üzerine doğru yürüdü. Devgân denilen yere gelip konakladı. Bu kuvvet Salih'in üzerine giden ilk orduydü. Sofu bir kişi olan Adîy ölüme gidiyormuş gibi yoluna devam etti. Salih'e haberci göndererek bu ülkeden çıkmasını istedi ve ona kendisiyle savaşmak istemediğini bildirdi. Salih ona şu cevabı verdi: “Eğer sen de bizimle aynı görüşü paylaşıyorsan seni bırakır gideriz, aksi takdirde biz görüşümüze göre hareket ederiz.” Bunun üzerine Adîy ona şu haberi gönderdi: “Ben seninle aynı görüşü paylaşmıyorum, fakat seninle veya senden başkasıyla da savaşmaktan hoşlanmıyorum.” deyince Salih arkadaşlarına: “Atlarınıza bininiz.” deyip Adîy'in elçisini yanında alıkoydu. Ardından arkadaşlarıyla birlikte yola koyuldular. Adîy'in yanına vardıklarında Adîy kuşluk namazını kılıyordu. Aniden atların üzerlerine gelmekte olduğunu gördüler ve birbirlerine seslendiler. Salih, Şebîb'i sağ tarafına, Süveyd b. Süleym'i sol tarafına

⁶⁸ Halife b. Hayyât, a.g.e., s.330; Taberî, a.g.e., C.VI, s. 216-219; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV 354; İbn Kesîr, a.g.e., C.IX, s. 25; İbn Miskeveyh, a.g.e., C.II., s. 263; Zehebî, a.g.e., C.II., s. 769.

komutan yaparken, kendisi de merkezde durdu. Yanlarına vardıklarında Adîy ve beraberindekiler savaş düzenini almamışlardı. Her iki taraf birbirine girdi. Şebîb ile Süveyd karşı tarafın üzerine hamle yapınca bozguna uğrayıp kaçtılar. Adîy b. Adîy'e atı getirildi, o da atına binip kaçtı. Salih onun karargâhına indi ve orada ne varsa aldı. Adîy ile birlikte bulunanlar Muhammed b. Mervân'ın yanına girdiler. Adîy'e oldukça kızan Muhammed b. Mervân daha sonra Süleymlî Hâlid b. Ceze'yi çağırıp bin beş yüz askerle birlikte Salih'in üzerine gönderdi. Ayrıca Amirli Haris b. Ca'vene'yi de çağırdı, onu da bin beş yüz kişi ile birlikte gönderip şöyle dedi: “*Haydi, ikiniz de şu isyan edip haktan çıkan topluluğa karşı gidiniz. İkiniz de çabucak yol alınız. Kim daha erken varırsa, ötekine kumandan olur.*” dedi.⁶⁹ Her ikisi de birbirleriyle dayanışma halinde yola koyuldular ve Salih'in nerede olduğunu sorup ilerlediler. Kendilerine, Âmid taraflarındadır denilince o tarafa doğru yola koyuldular. Salih arkadaşlarının yarısını Şebîb'in komutası altında Haris b. Ca'vene üzerine gönderirken kendisi de Hâlid'e doğru yola koyuldu. Hâlid ve taraftarlar 3000 kadar iken, Hâricîlerin sayısı 120 kişi kadardı. İkinci vakti bu iki kuvvet arasında son derece şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Ancak Muhammed'in göndermiş olduğu atlılar Salih'in atlıları karşısında duramadı. Muhammed'in gönderdiği orduların iki komutanı durumu bu şekilde görünce atlarından indiler ve piyade olarak savaşımaya başladılar. Onlarla birlikte bulunan askerlerinin büyük çoğunluğu da aynı şekilde piyade olarak savaşımaya başladı. Bu durumda Salih'in askerleri onların hakkından gelemedi, çünkü Salih ve adamları hamle yaptıklarında piyadeler onlara mızraklarıyla karşı koyuyor, okçular ok atıyor, daha sonra da süvarileri onları kovalıyordu. Akşama kadar onlarla çarpıştılar. Her iki tarafta da yaralıların sayısı çoktu. Salih'in taraftarlarından yaklaşık otuz kişi öldürüldü. Muhammed'in gönderdiği askerlerden ise öldürülenlerin sayısı yetmişden fazla idi.⁷⁰

Akşam olunca her iki taraf da birbirlerini bırakıp döndüler. Salih arkadaşlarıyla istişare edince, Şebîb şöyle dedi: “*Bunlar artık hendeklerinin gerisine çekilerek kendilerini korumaya almış bulunuyorlar. Bu bakımdan ben burada onları beklemek görüşünde değilim*” deyince Salih de aynı görüşte olduğunu söyleyip aynı

⁶⁹ Halife b. Hayyât, a.g.e., s.329; Taberî, a.g.e., C.VI, s. 219-221; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV, 355; İbn Kesîr, a.g.e., C.IX, s. 25; Hasan Şimeysanî, a.g.e., s.63.

⁷⁰ Taberî, a.g.e., C.VI, s. 221; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV, 356; İbn Kesîr, a.g.e., C.IX, s. 265; Şehade Natur, a.g.e., s.98.

gece oradan çıkıp yola koyuldular. el-Cezîre arazisini ve Musul bölgesini aşarak “*Deskere*” denilen yere kadar vardılar. Haccâc bunu haber alınca üzerlerine Haris b. Umeyre b. Zû Şîâr'ı, Kûfe halkından üç bin kişi ile birlikte gönderdi. Haris Deskere yakınlarına gelinceye kadar yoluna devam etti. Salih b. Müserrih ise Musul ile Cûhâ sınırında bulunan ve “*Medbic*” adı verilen bir kasaba yakınlarına kadar geldi. Salih ile birlikte yetmiş kişi bulunuyordu. Haris onlarla cemaziyelevvel ayının bitmesine on üç gün kala karşılaştı. Birbirleriyle çarpıştılar. Salih'in sol kanadında bulunan Süveyd b. Süleym bozguna uğradı, fakat Salih sebat etti, ancak daha sonra 17 cemaziyelevvel 76 tarihinde öldürüldü. Şebîb de atından düşünceye kadar çarpışmasına devam etti. Atından düştükten sonra piyade olarak üzerlerine hamle yaptı ve etrafında bulunanları dağıttı. Salih'in ölüp düştüğü yere kadar geldi ve “*Ey Müslümanlar, yanıma geliniz!*” diye seslenince etrafında toplandılar. Şebîb arkadaşlarına şöyle dedi: “*Birbirinizle sırt sırta verin ve şu gördüğünüz siperin arkasına girinceye kadar düşmana mızrak sallayın. Oraya girdikten sonra görüşümüzü ortaya koyarız.*” Şebîb'in dediğini yaptılar ve hepsi de siperin arkasına girebildiler. Sayıları yetmiş kişi idi. Haris etraflarını kuşattı ve girdikleri siperin çıkış yerini ateşe vererek: “*Onlar buradan çıkamazlar.*” dedi.⁷¹ Haris Şebîb ve beraberindekilerin çıkış yerlerini yakarak: “*Onlar buradan çıkamazlar; yarın sabahleyin kalkar, onları öldürürüz.*” deyip karargâhına çekilince Şebîb arkadaşlarına: “*Ne bekliyorsunuz?*” diye sordu ve şunları ekledi: “*Allah'a yemin ederim, onlar yarın sabah burada sizi bulacak olurlarsa, bu sizin yok olmanız demek olacaktır.*” Şebîb ile birlikte olanlar: “*O zaman bize emret, yapalım.*” deyince Şebîb şöyle dedi: “*Bana veya arkadaşlarınızdan istediğiniz bir kimseye bey'at ediniz ve onlar henüz kendilerini emniyet içerisinde görmekte iken karargâhlarında hücum edelim.*” dedi. Bu teklif üzerine Şebîb'e bey'at ettiler. Arkadaşları keçeler getirdiler, bunları su ile ıslattıktan sonra çıkış yerindeki ateşin üzerine koydular ve öylece çıktılar. Haris ve beraberindekiler Şebîb ve arkadaşlarını ancak kendilerini karargâhın orta yerinde kılıçladıkları zaman farkedebildiler. Haris yere düştü, arkadaşları onu taşıyarak Medâin'e doğru kaçtılar. Şebîb de karargâhlarını eline

⁷¹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s.330; Taberî, a.g.e., C.VI, s. 223; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV 356; İbn Kesîr, a.g.e., C.IX, s. 25-26.

geçirdi. Bu Şebîb'in bozguna uğrattığı ilk ordudur.⁷² Bu mücadeleden sonra kontrol altına alınan isyanın etkileri henüz devam ediyorken 82 (701-702) yılında Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın beraberinde bulunan Irak ordusu ile birlikte isyan etmesi İslam Devletini daha zor duruma düşürmüştür.⁷³

3.1.4.3. Yezid b. Mühelleb İsyânı:

Yezid b. Mühelleb'in 101 (719-720) senesinde el-Cezîre'de başlattığı isyan hareketi Halife Yezid b. Abdülmelik'i uğraştırmıştır. II. Yezid, Yezid b. Mühelleb'in isyan haberini alınca el-Cezîre halkından 70.000 savaşçıyı kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ve yeğeni oğlu Abbas b. Velîd emrine verdi. Bunlar Yezid b. Mühelleb üzerine yürüdü. Yezid b. Mühelleb, halife ordusunun gelmekte olduğu haberini alınca Basra'dan çıktı. Basra'da kardeşi Mervan b. Mühelleb'i vekil bıraktı, kendisi gidip Vasıt'ta karargâh kurdu. Beraberindeki komutanlara nasıl bir yol izlenmesi gerektiği hususunda danıştı. Komutanlardan biri, dağ başlarında istihkâm tedbiri alsın ve kalelere sığınsın, diye Ahvaz'a gitmesini teklif etti. Yezid, bu teklifi uygun görmeyip, “*Siz beni dağ başında bir kuşa döndürmek mi istiyorsunuz?*” deyince Iraklılardan bazıları onun el-Cezîre'ye gitmesini ve oradaki en müstahkem kaleye yerleşmesini teklif ettiler. Böylece Iraklılar, el-Cezîre'de bulunan askerlerinin Yezid b. Mühelleb'in etrafında toplanacağını ve kendileri ile birlikte Şamlılara karşı savaşacağını düşünmekteydiler.⁷⁴ Çok geçmeden çatışma başladı. Mesleme b. Abdülmelik, Hilal el-Ahvez el-Mazini'yi Yezid el-Mühelleb üzerine gönderdi. İki taraf arasında 102 yılı safer ayında (Ağustos/Eylül 720-721) yapılan savaşta Mühelleb öldürüldü. Onun ailesi ise esir olarak Yezid b. Abdülmelik'e gönderildi.⁷⁵ Bölgede yönetimi sağlamlaştırmak için 105 (723-724) senesinde Fayid b. Muhammed el-Kindi buraya vali olarak tayin edildi. Ondan sonra el-İrs b. Kays b.

⁷² Taberî, **a.g.e.**, C.VI, s. 223; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IV, 356; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.IX, s. 25-26; Zehebî, **a.g.e.**, C.II., s. 769-770.

⁷³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IV, s. 414.

⁷⁴ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.389; Taberî, **a.g.e.**, C.VI, s. 588; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s. 69,71; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.IX, s. 357; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C.I (I-II), s. 213; İbn A'sem el-Kufî, **a.g.e.**, C.III., s. 134(1941); İbn Miskevîh, **a.g.e.**, C.II., s. 476-477.

⁷⁵ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.389, 391.

Su'be el-Kindi el-Cezîre valisi oldu.⁷⁶ Yine bu dönemde el-Cezîre boyunca Anadolu içlerine kadar ilerleyen Süleyman b. Hişam Kayseri önlerine kadar vardı.⁷⁷

3.1.4.4. Behlül b. Bişr İsyânı

Behlül b. Bişr 119 (737) senesinde Emevî iktidarına karşı isyan etmiştir. Musul köylerinden birinde etrafına topladığı adamlarla Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi kötü idareci olmakla suçlamış ve onu öldürmeyi planlamıştır. Daha sonra da Şam'da Halife Hişam'ın üzerine yürüdü. Bunun üzerine el-Cezîre bölgesinin amiri buradan topladığı bir kuvveti Hâlid'in yardımına gönderdi. Halife de aynı şekilde Şam'dan bir yardımcı kuvvet gönderdi. Bu kuvvetler el-Cezîre ve Musul arasında Deyr denilen yerde birleştiler. Behlül Deyr'in kapısında 70 kişilik kuvvetiyle yirmi bin kişilik orduyla başa çıkmaya çalışıyordu. Yapılan savaşta Behlül'ün birçok yandaşı öldürüldü. Kendisine Diâme eş-Şeybânî'yi, o ölürse el-Yeşkûri'yi vasi tayin etti. Fakat Behlül savaş sırasında Ebu'l Mevt künyeli el-Cezîreli bir kişi tarafından öldürüldü. Bir süre sonra da Yeşkûri isyan etti.⁷⁸

3.1.4.5. Dahhak b. Kays İsyânı

Dahhak b. Kays yönetimi ele geçirmek için 127 (745) senesinde isyan etti. İçlerinde Dahhak'ın da bulunduğu el-Cezîre halkından iki yüz kişilik kuvvetle "Said b. Behdel eş-Şeybanî" denilen haricî el-Cezîre de ayaklandı. Harevri Velîd'in katl edilmesi ve Mervan'ın da Şam işleri ile uğraşmasını fırsat bilerek Kefertûsa civarında isyan etti. Bundan farklı düşünen Bistâm el-Beyhesî de Rebia kabilesinden iki yüz kişiye yakın bir kuvvetle ayaklandı. Bunlar birbirlerinin üzerine yürüdüler. Said b. Behdel komutanlarından el-Hayberî'yi yüz elli atlı ile Beyhesî üzerine gönderdi. Ani bir baskınla Bistam'ı ve adamlarından on dördü dışında hepsini öldürdü. Said b. Behdel bu arada Irak tarafına gidince yolda öldü ve yerine altı kişilik bir şura kararı sonucu Dahhak seçildi. Dahhak 3.000-4.000 kişilik bir kuvvetle Kufe üzerine

⁷⁶ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.399; Zehebî, **a.g.e.**, C.III, s. 277.

⁷⁷ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.413.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s. 106, 175; İbn Kesîr, **a.g.e.**, s.529-530.

yürüdü. Bunun üzerine bölgenin valisi Abdullah b. Ömer, Ubeydullah b. el-Abbas el-Kindi'yi 10.000 kişilik bir ordu ile Dahhak üzerine yolladı. Dahhak ve taraftarları 127. yılı Şaban ayında (Mayıs-Haziran 745) Şam ordusunu yenerek Kufe'ye girdi. Daha sonra aralarında birçok çatışma yaşandı. Fakat Dahhak Musul'a geçip buranın valisini öldürünce Halife Mervan b. Muhammed'in sabrı taşmıştı. Bunu duyduğunda Hıms şehrinin kendisine biat etmesi için kuşatmada bulunan Mervan derhal el-Cezîre'de görev yapan oğlu Abdullah b. Mervan'a bir mektup yazarak Nusaybin'e gitmesini emretti. Abdullah 7.000-8.000 askerle Nusaybin'e geldi. Dahhâk, bu esnada Nusaybin'i 120.000 kişilik ordusuyla kuşatmış bulunuyordu. Dahhak Nusaybin'de yaklaşık iki ay boyunca Abdullah'ı sıkıştırdı. Sonra, el-Cezîre topraklarına saldırılar düzenlemek maksadıyla ordular gönderdi.⁷⁹ Mervan hazineleri ve beytümâlî el-Cezîre'ye nakletti.⁸⁰ Ardından Rakka'ya, oradan da Nusaybin üzerine yürüdü. Dahhak, onu öğlen namazına yakın bir vakitte ordugâhına iki fersaha yakın bir mesafede Mardin'in nahiyesi olan Kefertusa civarında karşıladı. İki ordu birbirine yaklaşıncaya, Dahhâk'ın yanında yer alan Şamlıların ileri gelenlerinden bazı kimseler ona şöyle dediler: *"İslam'ın ortaya çıkışından bu güne kadar bu fikre davet eden hiç bir kimsenin yanında senin yanındaki kadar insan toplanmamıştır. Meseleyi ağırdan al ve atlı, piyade ve kumandanlarını bu zalim ve kibirli Mervan'ın üzerine gönder!"* Bunun üzerine Dahhâk da şunu söyledi: *"Vallahi benim sizin bu dünyanıza ihtiyacım yoktur. Ben ancak bu zalimi istiyordum. Allah indinde kendime söz verdim, onu görürsem Allah'ın, benimle, onun arasında hükmünü vereceği ana kadar üzerine gideceğim. Üzerimde yedi dirhem borç vardır, cebimde üç dirhem bulunmaktadır."* deyip savaşa hazırlandı. Daha sonra Mervan geldi ve iki taraf o gün güneş batıncaya kadar savaştılar. Dahhâk, savaş sırasında öldürüldü ve bir daha ondan haber alınmadı. Gece olunca, iki tarafın askerleri ordugâhlarına döndüler. Bu savaşta, iki taraftan yaklaşık altı bin kişi öldürüldü. Öldürülenlerin çoğu Dahhâk'ın arkadaşlarındandı. Ayrıca yaklaşık sekiz yüz kadın da savaş esnasında öldürüldü. Sabah olunca, Mervan emir vererek eman bayrağı dikti ve düşman askerlerini onun

⁷⁹ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.452-454; Taberî, **a.g.e.**, C.VII, s. 312; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s. 278-279; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.X, s. 52, 56; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C.III, s. 230, 238-239; Zehebî, **a.g.e.**, C.III, s. 360; Ezdî, **a.g.e.**, s.69; Nebih Akil, **a.g.e.**, s. 321; Sa'dî Ebû Ceyb, **Mervan b. Muhammed ve esbâbu sukûti'd-Devleti'l-Ümeviyye**, Beyrut, Dâru Lisani'l-Arab, s. 34; Muhammed Sallabi, **a.g.e.**, C.II., s. 733; Hasan Şimeysanî, **a.g.e.**, s.54-55.

⁸⁰ Ezdî, **a.g.e.**, s.68.

altına davet etti. Sonra, el-Hayberî ayaklandı ve adamlarına "*Kim Cenneti ve ölmeyi istiyorsa benimle gelsin.*" dedi. Bunun üzerine, üçyüzelli atlı ona katıldı ve merkezde yer alan Mervan'ın üzerine yürüdüler.⁸¹ Mervan bu saldırı sonucunda, bozguna uğradı ve merkez dağıldı. Bu esnada, Haricîlerden bir adam Mervan'ın üzerine yürüdü ve kılıçla onun omuzuna vurdu. Onun kılıcının kemeri koptu ve kını yere düştü. Mervan da onu elinden yaraladı ve o bu kılıç darbesinden sonra kaçtı. Hayberî ve adamları Mervan'ın çadırını sarmalamalarına rağmen az oldukları için Mervan'ın emri altındaki berberilerden Süleyman b. Mesru etrafına derhal 3.000-4.000 kişi toplayarak Hayberî'yi ve arkadaşlarını öldürdü. Daha sonra Mervan Musul taraflarına indi ve burada 10 ay boyunca Şeyban ile savaştı. Fakat Şeyban burada tutunamadı ve kaçtığı İran topraklarında öldürüldü.⁸²

3.1.4.6. Sa'îd b. Behdel İsyânı

el-Cezîre bölgesinde en-Nemir b. Kâsit kabilesinden Sa'îd b. Behdel 126. Yılın Şaban ayında (Mayıs-Haziran 744) isyan başlattı. el-Cezîre bölgesinde başlattığı isyan hareketi sonrası Dicle nehrini katederek Karda'ya geldi. Sonra, oradan hareket ederek Ramazan ayının ilk günü Musul'un köylerinden el -Merc'e indi. Burada çok sayıda insanla birlikte isyan başlatan ve Mü'minlerin emîri olarak adlandırılan Himyer kabilesinden Ebû Kerb denilen bir adam ile buluştu. Onun isyan hareketini gören Ebû Kerb, onun bu davranışına saygı gösterdi ve yetkiyi ona devrederek evine döndü. Bu arada arkadaşları da dağıldılar. Sonra, yaklaşık beşyüz kişi Sa'îd'in etrafına toplandı. Said, Musul şehrine gelerek burada birkaç gün kaldı. Bu esnada, Musul halkı ondan şehirden ayrılmasını istediler. Ayrıca, kendisiyle aynı görüşü paylaştıklarını bildirdiler. Böylece Said, onlardan ayrılarak Şehrîzor'a geldi ve orada Şeyban b. Abdulaziz el-Yeşkurî ile buluştu. Şeyban da aynı şekilde isyanının yetkilerini ona devretti ve onunla birlikte hareket etti.⁸³ Bunun üzerine

⁸¹ Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.455; Taberî, **a.g.e.**, C.VII, s. 345-346; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s. 289-290; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.X, s. 52,56; Yakûbî, **a.g.e.**, II., 337-339; Ezdî, **a.g.e.**, s.67,70; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C.III, s. 232; Sa'dî Ebû Ceyb, **a.g.e.**, s.35-36; Sir William Muir, **The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall**, Introduction by. Zeine N. Zeine, Beirut, Khayats Oriental Reprints, 1963, p.423.

⁸² Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 456-57; Taberî, **a.g.e.**, C.VII, s. 347; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s. 290-291; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.X, s. 56-57; Nebih Akil, **a.g.e.**, s.322.

⁸³ Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s.445-446; Ezdî, **a.g.e.**, s.60; Zehebî, **a.g.e.**, C. III, s. 320.

bölge amiri Hâlid, Sımt b. Becelî'yi dört bin kişilik bir ordu ile bunların üzerine yolladı. Bu iki kuvvet Fırat kenarında karşılaştılar ve isyan edenler hezimete uğratıldı.⁸⁴

3.2.ABBÂSÎLER DÖNEMİ

3.2.1. Abbâsîler Devrinde Tur Abdîn Bölgesi - Merkez ilişkisi

Abbâsîler yönetime gelince Ebü'l Abbas, kardeşi Ebû Ca'fer'i Tur Abdîn'in de bağlı olduğu el-Cezîre bölgesine valisi olarak atadı. O Mekke'ye hac yapmaya gidince yerine vekil olarak Mukâtil b. Hâkim'i tayin etti. Mukatil, Ebu'l Abbas ölünceye kadar burada görev yaptı.⁸⁵

Mansur 142 (759-760) senesinde kardeşi Abbas b. Muhammed'i el-Cezîre ve Avâsım'a vali tayin etti ve emrine bir miktar kuvvet verdi.⁸⁶ 144 (761-762) senesinde Ebû Ca'fer, Muhammed b. Ebu'l-Abbas es-Seffah'ın başkanlığında el-Cezîre ve civar memleketlerden topladığı orduyla Deylem üzerine seferde bulundu.⁸⁷ Bir taraftan başka bölgelere düzenlenen seferlerde asker ihtiyacını karşılayan el-Cezîre bölgesi diğer taraftan içten içe kaynıyordu. Bu dönemde Hâricî isyanlarının el-Cezîre'de yoğunlaşması bazı tedbirleri de beraberinde getirmiştir. Bu isyanlara yakın olmak ve müdahale etmek maksadıyla Musul'da 2.000 kişilik kuvvet teşkil edildi ve isyanlara karşı hazır bekletildi.⁸⁸ 151 (768-769) senesinde el-Cezîre valiliğine Abbas b. Mahmud atanmıştır.⁸⁹

Halife Mansur 154 (770-771) yılında Beytü'l Makdis'e gitmeye karar verdi. Fakat öncesinden denetlemek maksadıyla el-Cezîre ve Musul bölgesine indi.⁹⁰ Halife Mansur 155 (771-772) senesinde kardeşine öfkelenmesi dolayısıyla onu el-Cezîre

⁸⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s. 176; Sa'di Ebû Ceyb, **a.g.e.**, s.36.

⁸⁵ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.497; Zehebî, **a.g.e.**, C.III, s. 591; Ezdî, **a.g.e.**, s.159.

⁸⁶İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. V, s. 415; Taberî, **a.g.e.**, C. VII, s. 514; Zehebî, **a.g.e.**, C. III, s. 775. Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s. 28.

⁸⁷İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. V,s 417; Taberî, **a.g.e.**, C. VII, s. 517; Zehebî, **a.g.e.**, C. III, s. 777.

⁸⁸ Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 7; Zehebî, **a.g.e.**, C. III, s. 802; Ezdî, **a.g.e.**, s. 188.

⁸⁹ Yakübî, **a.g.e.**, II., s. 384.

⁹⁰ Ezdî, **a.g.e.**, s. 218.

valiliğinden azl etti ve onu büyük bir para cezasına çarptırdı. Ardından yerine getirdiği Yezid b. Esîd de bu makamda fazla kalamadı. Çünkü Mansur kardeşini affedip tekrar buraya vali yapmıştı.

Bu esnada Halife ile Üseyd arasında şu konuşmalar geçer;

“*Ya emire'l-Mü'minin, kardeşin beni kötü bir şekilde azl etti ve beni azarlayıp bana küfür etti.*” deyince Mansur ona cevaben; “*Bunu sana verdiğim ihsanlara say. İhsanlarla bu kardeşimin sana yaptığını karşılaştı ve onları eşitle.*” demesi Üseyd'in çok zoruna gider ve Halife'ye, “*Ya emire'l-Mü'minin eğer ihsanların cezası bu ise, bizim de size olan itaatimiz fazladır.*” diyerek sitem eder. Bu dönemde sık sık vali değiştiren Mansur kısa bir süre sonra kardeşini azl edip yerine Mûsâ b. Ka'b'ı el-Cezîre valisi olarak tayin etti.⁹¹ Mansur, 158 (774-775) senesinde Mûsâ b. Ka'b'a çok kızdı. Onu valilikten almak için bir plan kurdu. Mehdi'yi Rakka'ya Refika şehrini kurmak için gönderdi. Mehdi burada ben buradan Beyt'ül Makdis'e gideceğim diyerek valiyi kandırdı. Ardından Musul üzerine giderek valiyi yakaladı ve onu azl etti. Yerine ise Hâlid b. Bermek'i el-Cezîre valisi yaptı.⁹² Bu sene içerisinde Musul ve el-Cezîre'de yeni isyan hareketlerinin başladığı ve Kürtler'in buralara yayıldıkları haberi Mansur'a gelince bu durumu kontrol altına alabilmek için Hâlid b. Bermek'i vazifelendirdi.⁹³

Ali b. Süleyman b. Ali el-Cezîre'ye vali olunca, eskiden beri Rakka'da bulunan ve “Eski Hişam Panayırı(Sûku Hişam el-Atîk)” adıyla bilinen panayırı el-Cezîre'ye nakl etti.⁹⁴ Ebû Ca'fer öldüğü zaman Mûsâ b. Mus'ab Tur Abdîn'de valilik yapıyordu. Muhammed el-Mehdi (158-169/775-785) başa geçince onu valilikten azl etti ve yerine Müseyyib b. Züheyr'i vali olarak atadı. Sonra onu görevden alarak sırayla Abdussamed b. Ali, el-Fadl b. Salih, Ali b. Süleyman b. Ali, 'İmran b. el-Minhal, Ali b. Süleyman (ikinci kez), Abdülmelik b. Salih (ikinci kez) ve Abdullah b. Salih'i buraya vali tayin etti. Bu yılın sonunda kısa süreli görev yapan Heysem b. Said görevden azl edilerek yerine Fadl b. Salih getirildi.⁹⁵ 160 (776-777) senesinde ise

⁹¹Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 47; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI., s. 14; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 191; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. III, s. 450-451; Zehebî, **a.g.e.**, C. IV, s. 11.

⁹² Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 56; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II (I-II), s. 9; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 21.

⁹³İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI., s. 22; Yakûbî, **a.g.e.**, C. II., s. 370; Zehebî, **a.g.e.**, C. IV, s. 13.

⁹⁴ Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 257.

⁹⁵Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 121; Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 526; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 43; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 218; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III, s. 21.

Fadl b. Salih'i azl eden el-Mehdi onun yerine el-Cezîre valisi olarak amcası Abdüssamed b. Ali'yi tayin etti.⁹⁶ Fakat çok geçmeden 163 (779-780) senesinde Mehdi, yerine oğlu el-Hadi'yi Bağdat'ta vekil bırakarak diğer oğlu Harun Reşid ile el-Cezîre bölgesine geldi. Burada amcası Abdüssamed b. Ali'yi azl edip yerine Züfer b. Asım el- Hilalî'yi el-Cezîre valisi olarak tayin etti.⁹⁷ el-Mehdi Musul üzerinden el-Cezîre'ye geçerken vali olan amcası Abdüssamed onu karşılamaya gelmemiş, gerekli erzak ve lojistik desteği sağlamayıp bozuk köprü ile kemerleri tamir etmemişti. Üstüne üstlük Mehdi onu huzuruna çağırduğunda kaşları çatık ve gayri samimi bir karşılama yapmıştı. Bu duruma sinirlenen Mehdi bu sebeplerle amcasını el-Cezîre valiliğinden azl etti.⁹⁸ Fakat yerine vali olarak getirilen Züfer de fazla kalamadı ve bu sene içerisinde o da azl edilip yerine Abdullah b. Salih b. Ali el-Cezîre valiliğine getirildi.⁹⁹

169 senesi Muharrem ayında (Temmuz-Ağustos 785) el-Mehdi'den sonra Abbâsî Devleti'nin başına Mûsâ el-Hâdî geçti. el-Hâdî (169-170/785-786) başa geçince Ali b. Süleyman b. Ali'yi el-Cezîre valiliğinden azl edip yerine Muhammed b. İbrahim b. Muhammed'i vali tayin etti.¹⁰⁰ Onun devrinde Ali b. Süleyman el-Cezîre valiliğinden azl edildi ve yerine Ebû Hüreyre künyeli Muhammed b. Ferruh el-Cezîre valiliğine tayin edildi. Ayrıca İbrahim b. Salih de burada görev yaptı.¹⁰¹ el-Hâdî, el-Cezîre halkının bir kısmını 169 (785-786) senesinde yeni yapılan el-Hades şehrine asker olarak iskan ettirdi. Ayrıca bu askerlere ikta yoluyla evler verdi ve her birine üç yüz dirhem bağışladı.¹⁰² Bu yıl içinde el-Cezîre'de Hamza b. Mâlik el-Huzâfî başkaldırmış, el-Cezîre'de haraç işleriyle görevli olan Mansûr b. Ziyâd bir Hâricî olan Hamza üzerine asker sevk etmiştir. Her iki tarafın askerleri Musul bölgesinde bulunan "Bâ'arbayâ"da karşılaşmış, fakat Hamza Mansûr'un askerlerini hezimete uğratarak mallarını ganimet olarak almıştır. Gittikçe güçlenen Hamza ile iki

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 43; Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 142; Zehebî, **a.g.e.**, C. IV, s. 273; Ezdî, **a.g.e.**, s. 240.

⁹⁷ Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 147; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 60; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 245; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II (I-II), s. 10; Zehebî, **a.g.e.**, C. IV, s. 274.

⁹⁸ Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 147; Ezdî, **a.g.e.**, s. 243.

⁹⁹ Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 149; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 245; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 60; Ezdî, **a.g.e.**, s. 244.

¹⁰⁰ Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 273-274.

¹⁰¹ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 533; Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 273.

¹⁰² Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 274.

kişi arkadaşlık etmiş, sonra bir fırsatını bulan bu iki kişi onu öldürmüştür.¹⁰³ Hadi ölünce yerine geçen Harun Reşid(170-193/786-809) 170 (786-787) senesinde bütün el-Cezîre ve Kınnesirin gibi sınır alanlarını birleştirerek Avâsım adı altında bir merkezde topladı.¹⁰⁴

Harun Reşid 186 (802) senesinde, oğulları Muhammed ve Me'mun'dan sonra oğlu Kasım'a halifelik için söz verdi ve ona el-Cezîre, Avasım ve diğer sınır şehirlerini verdi. Kasım'a aynı zamanda el-Mü'temen lakabını verdi ve yetişmesi için onu Abdülmelik b. Salih'in himayesine verdi.¹⁰⁵ Bu durum için Harun hakkında dönemin şairleri tarafından şunlar söylenmişti;

Allah siyasetimizi Harun'a verdi

Harun bu güçle sünneti ve dini ihya etti.

Merhametinden ülkesini çocukları

*Emin, Me'mun ve Mü'temen'e taksim etti.*¹⁰⁶

Harun Reşid döneminde el-Cezîre bölgesine atanan valiler şunlardır: Muhammed b. Hâlid b. Bermek, Muhammed b. İbrahim, Huzeyme b. Hâzim, Yezid b. Mezyed, Süleyman b. Ebî Ca'fer, Muhammed b. Cümeyl ve Huzeyme b. Hâzim (ikinci kez). Huzeyme ise Harun Reşid'in öldüğü güne kadar burada görev yaptı.¹⁰⁷

Özellikle Harun dönemi politikalarındaki istikrar bu dönemde el-Cezîre ve civar bölgelerin toprak gelirlerinin artmasını sağladı. Savaşların az yaşandığı bu süreçte halk tarımsal faaliyetlerini daha verimli bir şekilde yapıyordu. Bu da gelirlerin artmasında etkiliydi. Yapılan hesaplamalara göre bu dönemde el-Cezîre bölgesi geliri yaklaşık 34 milyon dirhemdi.¹⁰⁸ Özellikle el-Cezîre bölgesinde yetiştirilen ve Harun Reşid tarafından desteklenen pirinç ekimi hem devletin hem de

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 88; Ezdî, **a.g.e.**, s. 257-258; Masudul Hasan, **a.g.e.**, s. 211-212.

¹⁰⁴ Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 234; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 100; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II (I-II), s. 13; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 72; Ezdî, **a.g.e.**, s. 262.

¹⁰⁵ Dineverî, **a.g.e.**, s. 423; Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 276; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 156; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 316; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. III, s. 527; Zehebi, **a.g.e.**, C. IV, s. 783; Ezdî, **a.g.e.**, s. 303.

¹⁰⁶ Ezdî, **a.g.e.**, s. 303.

¹⁰⁷ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 553; Ca'fer Kudai, **Kitâbü'l-inba bi-enbai'l-enbiya ...**, s. 273.

¹⁰⁸ Cehşiyari, **a.g.e.**, s. 285.

bölgenin önemli bir gıda ihtiyacını karşılıyordu.¹⁰⁹ Cezîre-i İbn Ömer şehrinin içinden geçip Nusaybin'e devam eden Bağdat-Kayrevan berid yolu sayesinde Bağdat yönetimi buradaki gelişmelerden erken haberdar oluyor ve ona göre tedbirler alıyordu.¹¹⁰ Harun Reşid'den sonra oğlu el-Emin(193-198/198-803) halife olunca kardeşi Kasım'ı da el-Cezîre valiliğinden azl ederek onu Kınnesrin ve Avasım'a tayin edip yerine Huzeyme b. Hazim'i el-Cezîre valiliğine getirdi. Diğer kardeşi Me'mun'u, idaresi altında bulunan Horâsân, Rey ve diğer şehirlerin valiliğinde bıraktı.¹¹¹ Emin ile Me'mun arasında hâkimiyet kavgası başlayınca Tahir b. Hüseyin, el-Cezîre ve birçok şehri de ele geçirerek Me'mun tarafında yer aldı. Böylelikle Emin'in hâkimiyetinde çok az şehir kalmıştı. Emin öldürüldükten sonra yerine kardeşi Me'mun (198-218/218-833) geçti.¹¹² Tahir b. Hüseyin Emin'in kellesini, yüzüğünü ve şalını Me'mun'a gönderdi. Me'mun ise el-Cezîre valisi Tahir b. Hüseyin'e şöyle yazdı: “*Sen emirine hem dünyayı hem ahireti yolladın. Vesselam...*”¹¹³ Kardeşini bertaraf eden Me'mun 198 (813-814) senesinde el-Cezîre bölgesine giderek burada uzun süre kaldı. Buranın valiliğine el-Emin'e karşı mücadelesinde kendisine yardımcı dokunan Tahir b. Hüseyin'i atadı.¹¹⁴ Tahir buraya atandıktan hemen sonra Tûr Abdîn bölgesinde çok farklı bir olay meydana geldi. Halk arasında, beklenen Mehdi'nin zuhur ettiği yönünde bir şayia yayılınca hareketlenmeler baş gösterdi ve idareye karşı Tur Abdîn'de isyan çıktı. Yüzünü örtüp halk arasında Mesih ve Ruhulkudüs olduğunu iddia eden bir kişi etrafında büyük bir halk kitlesi topladı. Bunlar Tur Abdîn bölgesi dağlarında teşkilatlandılar. Halife Me'mun olayın vehametini anlayıp bunların üzerine Hasan adında bir kumandan gönderdi. Hasan, mehdilik iddiasında bulunan kişiyi Kartmin¹¹⁵ Manastırı'nı soyduğu sırada yakaladı. Bunun üzerine halk dağıldı. Mehdi olduğunu iddia eden kişi

¹⁰⁹ Andre Clot, **Haroun al-Rachid et le Temps des Mille et une Nuits**, Paris, Librairie Artheme Fayard, 1986, s. 264.

¹¹⁰ Mehmet Aykaç, **a.g.e.**, s. 60.

¹¹¹ Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 373; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 201; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 381

¹¹² Cehşiyari, **a.g.e.**, s. 309; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 402.

¹¹³ İsmail Sealibi, **Âdâbü'l-Mülûk**, thk. Celil Atıyye, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990, s. 76.

¹¹⁴ Dineverî, **a.g.e.**, s. 432; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 258; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 402,412; Ezdî, **a.g.e.**, s. 331-332; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III, s. 25; Muhammed Süheyl Takkuş, **a.g.e.**, s. 129

¹¹⁵ Midyat'ın 12 km güneyinde tarihi bir köy. Günümüzde de hala aynı isimle anılıp Türkçe ismi Yayvantepe'dir.

ise bir yolunu bulup Ermeni memleketine kaçtı ise de Ermeni kralı onu yakalayıp boynunu vurdurdu.¹¹⁶

213 (828-829) senesinde Me'mun oğlu Abbas'ı el-Cezîre ve sınır şehirlerinin valiliğine atadı.¹¹⁷ 216 (831-832) senesinde el-Cezîre'de şiddetli bir kış yaşandı. Bundan dolayı insanlar çok fazla sıkıntılar çekti ve zor şartlar altında yaşamlarını sürdürdüler.¹¹⁸ Me'mun el-Cezîre bölgesine çok önem veriyordu. Bu yüzden zor zamanlarında yardımlarını esirgemezdi. Me'mun 218 (833) senesinde hummadan ölünce yerine el-Mu'tasım-Billâh (218-227/833-847) geçti.¹¹⁹ Mu'tasım halife olduğu zaman el-Cezîre ve sınır valiliğine Ğassan b. Abbad'ı getirdi.¹²⁰ Ğassan b. Abbad 221 (835-836) senesinde öldü.¹²¹ Mu'tasım'ın halife olmasının üzerinden henüz bir sene geçmemişti ki el-Cezîre de Fadl b. Ebi'l-Anber isyan etti. İfrîkiye emiri Ziyâdetullah'a muhalif olan Fadl'ın, üzerine ordu gönderilince Fadl, Ziyâdetullah'ın muhaliflerinden Abdüsselam b. Müferric er-Rebe'i'den yardım istedi. Abdüsselam, Fadl'a yardım için el-Cezîre'ye geldi. Fadl ile buluştuktan sonra el-Cezîre'de bulunan Medinetü'l Yehûd yakınlarında Ziyâdetullah ile karşılaştılar. Yaşanan şiddetli savaşta Abdüsselam öldürüldü. Fadl ise Tunus taraflarına kaçtı ise de Ziyâdetullah onu yakalayıp öldürdü.¹²²

Müneccim Ali b. Yahya'nın aktardığına göre; Mütevekkil'in son zamanlarında halifeyi rüyasında gören Nusaybin kadısı Ebû'l-Vâris'in başından şöyle bir olay geçmişti;

Mütevekkil'in öldürülmesinden bir kaç gün evvel ona bazı savaşları ve savaş kahramanlıklarını anlatan bir kitap okuyordum. Bir yere gelip durdum, orada onuncu halifenin kendi meclisinde öldürüleceği yazılıydı. Okumayı kestiğimde, “*Hayırdır inşaallah, ne oluyor, neden durdun?*” diye sorunca ben de ona: “*Hayırdır!*” diye cevap verdim. O: “*Hayır, mutlaka bana orayı okuman lâzım*” diye ısrar edince ben de okudum. O ise halifelerden söz etmeğe başlayıp; “*Ah, Bu maktul halifenin ben olacağımı bir bilseydim?*” diye hayıflanmıştı.

¹¹⁶ Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I, s. 221.

¹¹⁷ Ebi'l Fida, **a.g.e.**, C. II (I-II), s. 31; Yakûbî, **a.g.e.**, C. II, s. 464; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 355; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 451; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. IV, s. 165; Zehebî, **a.g.e.**, C. V, s. 244

¹¹⁸ Ezdî, **a.g.e.**, s.406.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 372.

¹²⁰ Yakûbî, **a.g.e.**, C. II, s. 471.

¹²¹ Ezdî, **a.g.e.**, s.424.

¹²² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 383.

Nusaybin kadısı Ebû'I-Vâris rüyasında şöyle bir şiirin kendisine okunduğunu görmüştü;

“Ey kirpikleri açık ve uyanık uyuyan kişi!

Ne oluyor; senin şu gözlerin bir bühtandan dolayı ağlamıyor?

Şu zamanın, geçip giderken neler yaptığını görmedin mi?

Şu Hâşimî'ye ve Feth b. Hâkân'a neler yapmıştır!”

Gerçekten bir kaç gün geçtikten sonra Nusaybin'e gelen posta Mütevekkil'in öldürüldüğünü haber vermişti. Mütevekkil 246 senesinin şevval ayının dördüncü çarşamba gecesı (11 Temmuz 861) başka bir rivayette ise perşembe gecesı öldürülmüştü.¹²³

el-Müstâîn-Billâh(248-252/862-866) devrinde 251 (865) senesinde el-Cezîre sınır bölgelerinin koruyucusu Muhammed b. Hâlid b. Yezid b. Mezyed idi.¹²⁴ 256 (869-870) senesinde Müsâvir ve Amroğullarından Übeyde adında biri günah işleyenlerin tevbesinin kabul edilip edilmeyeceği konusunda tartışmaya başladılar. Tartışma daha sonra çatışmaya dönüşünce Müsâvir, Übeyde'yi mağlub edip Irak topraklarını da ele geçirmişti. Müsâvir burada Abbâsî halifesi el-Mühtedi'ye giden mallar üzerinde kontrol kurmuş ve bu yüzden devlet memurlarının maaşları ödenemez olmuştu. el-Mühtedi-Billâh (255-256/869-870) devri Tur Abdîn açısından sakın geçmişti.el-Mühtediölüp yerine el-Mu'temid-Alellah (256-279/870-892) geçince Müsâvir üzerine Müflih adlı kumandan emrinde büyük bir ordu gönderdi. Bunun üzerine dağ eteklerine sığınan Müsâvir burada Müflih ve ordusunu epeyce sıkıştırdı. Bunun üzerine Müflih, Musul'a oradan da Nusaybin'e geçti. Bir süre sonra Müflih buradan ayrılınca bu sefer Müsâvir el-Cezîre'ye geldi. Bu restleşmenin sonu gelmedi ve sonunda galip gelen Müsâvir buralardan haraç almaya devam etti ve gücünü arttırdı.¹²⁵

el-Mu'temid-Alellah 12 Şevval 261 (20 Temmuz 875) senesinde Cafer'i kendisinden sonraki dönem için veliaht tayin etti ve ona Mufavviz-İlallah adını verdi. Onu Mağrib diyarına tayin etti. Mûsâ b. Boğa'yı da ona yardımcı olarak

¹²³İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 90.

¹²⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 126; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. IV, s. 445.

¹²⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 190-191.

görevlendirdi. İfrikiyye, Mısır, Şam, el-Cezîre, Musul, Ermeniye valiliklerine ve Horâsân yolunun emniyetine adamlar tayin etme işini ona bıraktı.¹²⁶

266 (879-880) senesinde İshak b. Kündâcık ve Mûsâ b. Boğa anlaşmazlığa düştüler. Sebebi ise şuydu; Ahmed b. Mûsâ el-Cezîre'ye doğru gidince Mûsâ b. Otamış'ı Diyâr-ı Rebia'ya tayin etti. İshak b. Kündâcık bu durumdan hoşlanmamış ve derhal askerler arasından ayrılıp Beled şehrine gitmişti.¹²⁷ Oraya varan İshak b. Kündâcık Ya'kûbiyye Kürtleri'ne karşı giriştiği çarpışmalarda onları büyük bir yenilgiye uğratarak mallarını elinden almış, yolda giderken Haricî b. Mûsâvir'e rast gelmiş ve onu da öldürüp Musul'a giderek halkın hazırlamış olduğu bütün mallara el koymuştu. Ma'lasâya'da Ali b. Dâvud adında bir komutan bulunuyordu. Musul halkının sözcüsü ve müdafii durumunda idi. İshak b. Kündâcık bunun mallarına el koyunca Ali b. Dâvud buradan ayrılıp Ahmed et-Tağlibi el-Adevî'nin yanına gitmiş ve ona sığınmıştı. Böylece Adevî adlı kumandanın da nüfuzu arttı ve 15.000 kişilik bir kuvvete ulaştı. İshak b. Kündâcık bu birleşmeyi duyunca 3.000 kişilik bir kuvvetle derhal harekete geçti. Tel-Mûsâ denilen yerde iki kuvvet karşılaştı. Adevî'nin ordusunun sol kanat kumandanı İbn Eyyûb, İshak b. Kündâcık'a haber verip kendi tarafına saldırması durumunda galip geleceğini bir mektupla bildirmişti. Gerçekten de İshak b. Kündâcık sol kanadı dağıttıktan sonra diğer kanatlar kendiliğinden çöktü. Bunun üzerine Adevî ve Ali b. Dâvud Nîsâbûr'a çekildi, Eyyûb ise Nusaybin tarafına geçti. İshak b. Kündâcık Nusaybin'e gelince, Eyyûb de Âmid tarafına geçti. Nusaybin ve tüm Diyâr-ı Rebia'yı ele geçiren İshak b. Kündâcık böylece gücünü pekiştirdi. İbn Eyyûb'un ise neden karşı tarafa yardım ettiği ve devamında ise İshak b. Kündâcık'ın kaçtığına dair herhangi bir malumata sahip değiliz. İshak b. Kündâcık 269 (882-883) senesine kadar burada vali olarak kaldı. Hatta Mısır valisi Ahmed ibn Tolun'un Halife'yi karşılamak için gönderdiği askerlerle birlikte Halife, İshak b. Kündâcık'ın alanı olan el-Cezîre sınırlarına girince İshak b. Kündâcık Halife'yi Ahmed ibn Tolun'a gitmekten alı koyup yanında hapsedirdi.¹²⁸ Taberî 269 senesine kadar İshak b. Kündâcık'ın hâlâ bölgede vali olduğunu zikretmektedir.¹²⁹

¹²⁶ İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 74; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. IV, s. 441; Zehebî, **a.g.e.**, C. VI, s. 242.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 277.

¹²⁸ Taberî, **a.g.e.**, C. IX, s. 553, 587; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 278; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 90; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. IV, s. 476; Zehebî, **a.g.e.**, C. VI, s. 252.

¹²⁹ Taberî, **a.g.e.**, C. IX, s. 620.

Bu seneden sonra el-Cezîre bölgesinden Humus, Kınnesrin, Halep ve Diyâr-ı Mudar gibi önemli bölge ve şehirlerinin valiliğini eline alan Lü'lü' Mısır genel valisi Ahmed b. Tolun ile ihtilafa düşmüştü. Lü'lü', kölesi olduğu b. Tolun'a karşı gelmiş ve bölgesinde epeyce çarpışmalar yapmıştı.¹³⁰

Abbasî halifesi Mu'tazîd Billâh (279-289/892-902) ile Ahmed b. Tolun'un yerine geçen oğlu Humaraveyh arasında 271 (884-885) senesinde bir savaş cereyan etti. Humaraveyh, babası Ahmed'in vefatından sonra Mısır ve Dımaşk yönetimini ele alınca, halife tarafından üzerine, el-Cezîre valisi İshak b. İshak b. Kündâcık ile İbn Ebi's-Sâc komutasında bir askeri birlik gönderildi. İki taraf arasında çarpışmalar meydana gelse de Humaraveyh, Şam şehrini onlara teslim etmeye yanaşmıyordu. Bir süre sonra İshak b. Kündâcık aldığı takviye kuvvetle Humaraveyh ve taraftarlarını mağlup etti. İshak b. Kündâcık Dımaşk şehrini ele geçirip Remle'de bulunan Humaraveyh'in peşine düştü. Onu Tavahin suyu yakınında yakaladı ve savaştılar. Bu nedenle bu savaşa *et-Tavâhîn Savaşı* denilmiştir. İlk başta zafer Ebü'l-Abbas'ın tarafında göründü ve Humaraveyh yenilmeye yüz tuttu. Savaş meydanından kaçan Humaraveyh Mısır diyarına girdi. Ebü'l-Abbas ve taraftarları onun ordugâhında bıraktığı malları ve Sevad bölgesini yağmalamakla meşgul iken, Humaraveyh'in pusuda yatmakta olan Said el-Eyser kumandasındaki bir askeri müfrezesi gelip saldırdırarak Ebü'l-Abbas'ın birliğini hezimete uğrattılar. Humaraveyh böylece Dımaşk'a ve Suriye'nin diğer bölgelerine hâkim oldu.¹³¹

Musul valisi İshak b. Kündâcık ile Kınnesrin ve havalisinin valisi İbn Ebi's-Sâc arasında 273 (886-887) yılında ihtilaf meydana geldi. İbn Ebi's-Sâc, Mısır valisi Humaraveyh'le mektuplaştı. Ülkesinde onun adına hutbe irad ettirdi. Humareveyh de Şam'a geldi. İbn Ebi's-Sâc onunla buluştu. Sonra İshak b. Kündâcık üzerine yürüdü. İki taraf karşı karşıya gelince savaşımaya başladılar. İshak b. Kündâcık hezimete uğrayınca Mardin kalesine kaçtı. Karşı taraf ise onu kovaladı ve gelip Mardin'de onu kuşatma altına aldı. Yapılan mücadele sonrası İbn Ebi's-Sâc galip geldi. Böylece İbn

¹³⁰Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II (I-II), s. 56; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 330-331; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 135.

¹³¹İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 345,348-349; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 98-99.

Ebi's-Sâc Musul, el-Cezîre ve çevresini istila etti. Humaraveyh adına buralarda hutbe okuttu. Böylece Humaraveyh'in bölgede gücü ciddi manada arttı.¹³²

275 (888-889) senesinin muharrem ayında İbn Ebi's-Sâc ile Humaraveyh arasında Dımaşk'ın doğusunda Seniyyetü'l-Ukab yanında şiddetli bir savaş cereyan etti. Humaraveyh, İbn Ebi's-Sâc'ı mağlub edip hezimete ugrattı. İbn Ebi's-Sâc'ın Humus'ta malları ve eşyaları vardı. Humaraveyh ondan önce bazı adamlarını Humus'a gönderdi. Orada İbn Eb'i-Sac'a ait malları ele geçirdi ve İbn Ebi's-Sâc'ın Humus'a girmesini engelledi. Bunun üzerine İbn Ebi's-Sâc, Haleb'e gitti. Fakat Humaraveyh onu Haleb'e girmekten de engelleyince bu defa Rakka'ya gitti, Humaraveyh onu izledi. Sonra Musul'a gitti. Orada Humaraveyh'in korkusundan ötürü gizlenmeye başladı.¹³³ Fakat Humaraveyh peşisıra Musul'a da geldi. İbn Ebi's-Sâc orada ayakları çok uzun bir taht yaptırdı. O tahtı Fırat nehrine yerleştirip üzerinde oturdu. Bu sırada İbn Kündacık, kendisini yakalamaya ümitlendi. Yakalayıp mallarını ganimet edinmek için peşine düştü. Fakat bunu yapamadı. Bazı günler karşı karşıya geldiler. İbn Ebi's-Sâc, ona karşı muazzam bir dayanıklılık gösterip sabretti. Sonra İbn Kündac dönüp Bağdat'a, Muvaffak'ın yanına gitti. Muvaffak ona ikramda bulundu ve kaftan giydirdi. Birlikte Cebel'e gidip sohbet ettiler. Bundan sonra İshak b. Kündacık, el-Cezîre'nin aşağı bölgelerinden Diyarbekir'e döndü.¹³⁴ el-Cezîre valisi İshak b. Kündacık 278 (891-892) senesinde vefat edince onun yerine oğlu Muhammed atandı.¹³⁵ Bu senede vefat eden meşhur şahsiyetler arasında İshak b. Yakub b. Ömer b. Hattab b. el-Adevî de vardır. Bu zat, el-Cezîre'de Diyâr-ı Rabia'nın emiri idi. Yerine oğlu Abdullah b. Heysem b. Abdullah b. Mutemir geçti.¹³⁶

İshâk b. Kündâcık'ın oğlu Muhammed'in elinde bulunan Mardin kalesi 279 (892-893) senesinde Muhammed b. Ahmed b. Îsâ b. eş-Şeyh'in eline geçmişti.¹³⁷ Çok geçmeden burası Hamdân b. Hamdûn'un eline geçti. Hamdûn kaleyi barış yoluyla ele geçirmişti.¹³⁸ Abbâsî Halifesi Mu'tazîd Billâh 282 (895-896) senesi safer ayında Şeybânoğularının gizlenmiş olduğu el-Cezîre bölgesindeki karargâhları üzerine

¹³²İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 354-355; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 102.

¹³³İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 105.

¹³⁴İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 106.

¹³⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 377; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 123.

¹³⁶İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 208.

¹³⁷Taberî, **a.g.e.**, C. X, s. 31; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 384; Hasan Şimeysanî, **a.g.e.**, s.93.

¹³⁸Taberî, **a.g.e.**, C. X, s. 39; İbrâhim Eyyub, **a.g.e.**, s.118; Hasan Şimeysanî, **a.g.e.**, s.93.

yürüdü. Mu'tazîd'in üzerlerine geldiğini haber alan Şeybânîoğulları bütün mallarını yanlarında toplamışlardı. Kürtler ve Araplar Mu'tazîd'e karşı birlikte sonuna kadar mücadele etmede ahidleştiler. Bunlar üç ayrı birlik teşkil ederek Mu'tazîd'a karşı toplandılar. Mu'tazîd üzerlerine giderken “*es-Sinn*” denilen yerin yakınında Kürt ve Araplardan oluşan kabilelerin üzerine saldırarak mallarını yağmalatıp onlardan bir çok kimseyi öldürmüştü, bir kısmı da Zap suyunda boğulmuştu.¹³⁹ Çokluğundan dolayı ganimeti Mu'tazîd'in yanındakiler taşıyamamış ve bir koyun bir dirheme, deve de beş dirheme kadar düşmüştü. Mu'tazîd Musul ve Beled'e doğru yoluna devam ederken Şeybânîoğulları kendisini karşılamış, affedilmelerini isteyerek ona bir sürü rehinelere takdim etmişlerdi. Mu'tazîd da bu isteklerini kabul edip onları affetmiş ve Bağdâd'a geri dönmüştü. Bu arada Mu'tazîd Ahmed b. İsa eş-Şeyh'e haber gönderip Âmid'de İbn Kündâcık'ın mallarından ele geçirdiklerini istemiş, Mardin hâkimi Ahmed b. İsa da bütün bu malları yanlarına bir sürü hediyeler de katarak Mu'tazîd'a, Bağdâd'a göndermişti.¹⁴⁰ Oysa Mu'tazîd'in hedefi Zab olayından sonra Musul üzerine oradan da Mardin sahibi üzerine yürümekti. Bu sırada Mardin kalesi Hamdân b. Hamdûn'un elindeydi. Hamdân b. Hamdûn Halife Mu'tazîd'in üzerine geldiğini haber alınca yerine oğlunu bırakarak kaçmayı tercih etti. Mu'tazîd Mardin'e gelip karargâhını kurmuş ve o gün orada bulduğu herkesi öldürmüştü. Ertesi gün olunca kale kapısına çıkıp dayanarak: “*Ey Hamdân'ın oğlu!*” diye bağırdı. Kalenin içinden Hamdûn'un oğlu “*Buyrun!*” dedi, “*Yazıklar olsun sana! Kapıyı aç,*” diye bağırdı, bunun üzerine o da kalenin kapısını açınca Mu'tazîd şehre girdi. Ondan sonra Kalenin kapısının üzerine oturdu. Mu'tazîd kalede bulunan her şeyin buradan taşınıp götürülmesini ve kale surlarının yıkılmasını emrettikten sonra İbn Hamdûn'un yakalanması için peşinden adamlar gönderdi. Sıkı bir şekilde aranan İbn Hamdûn'un bir sürü malı ele geçirilmiş ve Mu'tazîd'in Bağdâd'a geri dönmesinden sonra İbn Hamdûn'a karşı zafer elde edilmişti. Mu'tazîd Bağdâd'a dönerken Şeddad adında bir Kürdün Haseniye'de on bin civarında olduğu söylenen adamı ile buraya hakim olmak isteğini öğrenmiş ve üzerine yürümüştü. Ona karşı da zafer elde ederek kalesini yıktırması. Bu olayların ardından el-Cezîre ve Diyâr-ı Mudar valisi Terk b. Abbâs

¹³⁹ Taberî, a.g.e., C. X, s. 37; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VII, s. 385-386; İbn Miskeveyh, a.g.e., C. IV, s. 495; Muhammed Sa'd eş-Şeybani, a.g.e., s.150.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VII, s. 386; Taberî, a.g.e., C. X, s. 38.

Bağdat'a gelip burada görüşmeler yaptı.¹⁴¹ Hasan b. Hamdân, Hâricîlerle yapılan savaşta halifenin safları arasında yer aldı. Halife de babası Hamdân b. Hamdûn'u Mardin kalesini zaptedişinden bu yana zindanda tuttuğu halde, zindandan salıverdi ve ona kaftan giydirdi, ihsanda bulundu.¹⁴²

Serbest kalalı bir sene geçmemişti ki 282 (895-896) senesinde Hamdân b. Hamdûn bir fırsatını bulup Abbâsî halifesine karşı ayaklandı. Mu'tazîd, İshâk b. Eyyûb ile Hamdân b. Hamdûn'a mektuplar yazarak yanına gelmelerini ve itaat etmelerini istemişti. O sırada Mu'tazîd Musul'da bulunuyordu. İshâk b. Eyyûb bu çağrıya olumlu cevap vermiş, fakat Hamdân b. Hamdûn kalelerine sığınarak mallarını ve çoluk çocuğunu emin yerlerde bırakıp savaş vaziyeti almıştı. Bunun üzerine Mu'tazîd Vâsîf, Mûşkîr ve Nasr el-Keşûrî'nin komutasında Hamdân üzerine ordu sevk etmiş, bu ordu yoluna devam ederken Hasan b. Ali Kûre ile karşılaşmış ve onun Musul'a yakın "Deyrû'z-Za'farân"¹⁴³ diye bilinen bir yerde yerleşmiş olduğunu görmüşlerdi. Bu arada Hamdân b. Hamdûn buralara ulaşmış, ordunun bu öncü kuvvetlerini görünce hemen emân dileyerek, kalesini teslim etmiş, kendisine emân verilip Mu'tazîd'a gönderilmişti. Mu'tazîd kalenin yıkılmasını emretti. Vâsîf da Hamdân'ı yakalamak üzere yoluna devam etti. Hamdân "*Bâsûrin*" denilen yerde idi. Vâsîf onu kuşatarak adamlarından büyük bir grubu öldürdü. Hamdân da kendisi için hazır bulundurduğu bir kayığa binip Dicle nehrini aşmağa çalıştı. Kendisinin yanında ise Zekeriyya b. Yahya adında Hıristiyan bir yardımcı ve rehber vardı. Ayrıca yanına bir hayli mal alıp bu şekilde Dicle nehrinin batı yakasına geçip Diyar Rabîa'ya vardı.¹⁴⁴ Dicle'nin batı taraflarındaki Arap kabilelerini yanına çekerken, doğu kıyısındaki Kürt kuvvetlerinin gücünden mahrum kalmıştı. Askerlerden bir grup nehri aşarak Hamdân'ın izini takip edip konaklamış olduğu bir manastıra ulaştılar.

¹⁴¹İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 389; Taberî,**a.g.e.**, C. X, s. 38; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. IV, s. 497; Zehebî, **a.g.e.**, C. VI, s. 649-650; Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, **el-Hilâfe ve'd-Devle fi'l-Asri'l-Abbâsî**, Kahire, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye 1959, s. 105.

¹⁴²İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 137; M.Sobernheim, **a.g.m.**, **İA.**, s. 179.

¹⁴³İbnü'l-Esîr'e göre bu yer Musul yakınlarında bir yerdir. Deyrû'z-Za'farân Musul'a yakın olmakla birlikte Mardin kalesine çok daha yakın olup günümüzde 9,1 km ve 13 dakikalık bir mesafededir. Musul ise aynı şartlara göre Deyrû'z-Za'farân'a yaklaşık 326 km ve 5 saat mesafededir. Buna rağmen parçada Musul'a yakın olduğunun zikredilmesi Musul'a yakın Deyrû'z-Za'farân isminde başka bir manastırın olabilme ihtimalini ortaya koyuyor ki bu konuda herhangi bir malûmata ulaşılmadı. Bkz. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 391; Ancak bu civarda Bedr-i Za'feran adında bir mevkiinin mevcut olduğu tarihi kaynaklarda geçmektedir. Bkz. Taberî, **a.g.e.**, C. X, s. 39.

¹⁴⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 391; Taberî,**a.g.e.**, C. X, s. 39-40.

Onların geldiğini gören Hamdân, mallarını orada bırakıp hemen kaçtı. Askerler onu izlemeye devam ederek yakalamaya çalıştılar, böylelikle yeryüzü Hamdân'a dar gelmeğe başlamıştı. Nihayet o sırada Mu'tazîd'in yanında bulunan İshâk b. Eyyûb'a gidip çadırına girmiş ve onun himayesini talep etmişti. İshâk b. Eyyûb onu alıp Mu'tazîd'in yanına götürmüş, Mu'tâzîd da onun korunmasını emretmişti. Bu şekilde bu yılın Muharrem ayında arka arkaya Kürtlerin ileri gelenleri emân dilediler.¹⁴⁵

285 (898-899) senesinde Mu'tazîd'in kölelerinden Fâtik, Musul ve çevresine, el-Cezîre ve çevresine, Şam ve es- Suguru'l- Cezeriyye sınır boylarına gidip buraları kontrol etmek ve işlerini düzene sokmak üzere harekete geçti. Bütün bunlara ilâve olarak posta işlerini yürütmekle görevli olduğu yerlerin de işlerini düzenleyecekti.¹⁴⁶ Mu'tazîd 286 (899-900) senesinde Âmid'e tamamen hâkim olduktan sonra buradan ayrılıp er-Rakka'ya gelmiş ve oğlu Müktefi'yi Kinnesrîn, Avâsım ve el-Cezîre bölgesine tayin ederek yanına da Hüseyin b. Amr adında Hıristiyan bir kâtip vermişti. Bu Hıristiyan kâtip toplanan haraç ve zekât mallarına bakıyordu. Bu kâtipin bu göreve getirilmesi üzerine şair Halil şunları söylemişti;¹⁴⁷

“Kur'ân'ın düşmanı Hüseyin b. Amr

O Araplara istediği gibi davranıp, istediğini yapardı.

Müslümanlar korkularından onun huzurunda,

El pençe, her biri saflar halinde dururdu.

İşte bu Hıristiyan “Câselik geliyor” denildiğinde

İnsanlar yalınayak başıkabak önünde divan dururlardı.”¹⁴⁸

el-Cezîre valisi Kasım b. Sima'nın 4 Cemaziyülâhır 289 (16 Nisan 902) senesinde el-Cezîre bölgesine sâife düzenleyince buranın halkı kendisine 32.000 dinar vermek zorunda kaldı.¹⁴⁹ İsmail b. Ahmed es-Sâmânî'nin kölesi Bâris adlı kişi 296 (908-909) senesinde Bağdâd'a ulaşmış ve ona Diyâr-Rabîa bölgesi komutanlığı tevcih edilmişti.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Taberî, a.g.e., C. X, s. 40; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VII, s. 392.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VII, s. 408; Taberî, a.g.e., C. X, s. 68.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VII, s. 411.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VII, s. 412.

¹⁴⁹ Taberî, a.g.e., C. X, s. 49.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 51.

303 (915-916) yılında Diyâr-Rabîa'nın haracını ve diğer vergilerini toplamakla görevli bulunan Ebû Bekr Muhammed b. Aynûne Nusaybin'de vefat etmişti. Onun vefatı üzerine yerine oğlu Hasan getirilmişti.¹⁵¹

Dâvud b. Hamdân 312 (924-925) yılında Diyar-ı Rabîa komutanlığına tayin edilmişti.¹⁵² Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâsım el-Kerhî'nin sekiz yüz elli bin dinar değerindeki malını müsadere ettikten sonra 313 (925-926) senesinde onu Musul ve Diyar-Rabîa müfettişliğine tayin etmişti.¹⁵³

3.2.2. Abbâsîler Devri Tur Abdîn – Bizans İlişkileri

Abbâsîler devrinde Tur Abdîn Bölgesi'ne olan Bizans saldırıları karşısında halk sıkıntılı günler geçiriyordu. 133 (750-751) senesinde ülke sınırları içerisinde önemli gelişmeler yaşandı. Konstantin Malatya ve Kemah üzerine seferde bulundu. Burada bulunan Müslümanlar Bizans kuvvetlerine yenilip el-Cezîre topraklarına geçmek zorunda kaldılar.¹⁵⁴ Bölgeye Bizans tarafından yapılan akınlar beraberinde yönetimi zor durumda bırakıyordu. Bir taraftan iç isyanlarla uğraşan Abbâsîler diğer taraftan dıştan gelen tehlikelere karşı önlem alma çabası içerisindeydi.

Mülebbed b. Harmele isyânından sonra dış politika ile ilgilenen Halife Mansur 139 (756-757) senesinde Bizans'la yaptığı esir değişiminde Âmid taraflarındaki Kâlîkalâ'ya el-Cezîre'den getirdiği insanları ve askerleri yerleştirdi.¹⁵⁵ 139 (756-757) yılında Sugur ve el-Cezîre valisi Abdülvehhâb b. İbrâhim, Mansur'un emri üzerine, Hasan b. Kahtabe et-Tâî ile birlikte Malatya'ya gitmiş, şehri tahkim ederek buraya Horosan'lı askerler yerleştirmiştir.¹⁵⁶

168 (784-785) senesi ramazan ayı içerisinde Bizanslılar kendileri ile Müslümanlar arasında otuz iki aydır devam edegelen sulh antlaşmasını bozunca el-Cezîre valisi Ali b. Süleyman, Yezid b. Bedr b. Battâl'ı bir süvari birliği ile Bizans

¹⁵¹İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 84.

¹⁵²İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 111.

¹⁵³İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 135.

¹⁵⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. V, s. 363; Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s.268; Ebû'l Fida, **a.g.e.**, C.I.(I-II), s. 227

¹⁵⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. V, s. 397.

¹⁵⁶ Casim Avcı, "Sugur", **DA.**, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 473.

üzerine gönderdi. Bu askeri birlik zafer elde ederek büyük miktarda ganimetle el-Cezîre'ye geri döndü.¹⁵⁷

190 (805-806) senesinde el-Cezîre halkı, daha önce Bizans ve İslam devleti ile yapılan anlaşmayı ihlal ederek bu anlaşmanın hükümsüz kalmasına sebebiyet verdi.¹⁵⁸

Bizans imparatoru 223 (837-838) senesinde Zibatra bölgesini darmadığın ettikten sonra Tur Abdîn'e yöneldi. Burada ilerleyince bölge halkı silahlarıyla Bizans kuvvetlerine karşı koydu. Halife Mu'tasım haberi duyar duymaz bölge halkına yardımcı olmak için bölgeye yöneldi.¹⁵⁹ Bizans imparatoru saldırılarla yetinmeyip bir de Halifeye tehditkâr bir mektup göndermişti. Mektuptaki tehditlere aynı sertlikte cevap yazan Mu'tasım onları bölgeden def etmek için mücadelesine devam etti.¹⁶⁰ Mu'tasım Nusaybin'e geldikten sonra büyük bir ihtimalle ihanetini gördüğü Ömer el-Fergani'yi öldürttü.¹⁶¹ Onun, halifeye yakın bir kişinin de bulunduğu bir mecliste Halifeye yapacağı suikast planından bahsetmesinden sonra Türk kumandan Eşnas tarafından hapse atılıp daha sonra da öldürüldüğünü söyleyenler de vardır.¹⁶² Ömer Bizansla mücadele sırasında İmparator'dan yardım istemek için kaleden çıkan ve çok iyi Arapça bilen Rum haberciyi yakalayıp Halife'nin huzuruna çıkartmıştı.¹⁶³ Muhammed b. Ali bu sene içerisinde el-Cezîre'nin kenar nahiyelerine vali olarak atandı.¹⁶⁴

Ermeniye halkı 237 (851-852) senesinde isyan edip valileri Yusuf b. Muhammed'i öldürünce Halife Mütevekkil Büyük Boğa kumandasında bölgeye ordu gönderdi. el-Cezîre'den geçen ordu Erzen taraflarına gidip öldürülen valinin kanını talep etti ve bir çok kişiyi öldürdü. Oradan da Tiflis'e kadar çıkararak burayı kuşattı.¹⁶⁵ 240 (854-855) senesinde bütün el-Cezîre'nin kadısı olan Ebû Osman Muhammed b.

¹⁵⁷Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 167; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 72; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 253.

¹⁵⁸ Muhammed Süheyl Takkuş, **Târîhü'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 1996/1417, s. 105.

¹⁵⁹ Taberî, **a.g.e.**, C. IX, s. 56; Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I, s. 225; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. IV, s. 221; Zehebî, **a.g.e.**, C. V, s. 745; Muhammed Süheyl Takkuş, **a.g.e.**, s. 150; Emine Baytar, **Târîhu fi'l-Asri'l-Abbâsî**, 4. bs., Dimaşk, Câmîiatu Dimaşk, 1996/1997, s. 214.

¹⁶⁰ Casim Avcı, **a.g.e.**, s.100-101.

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 429; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. IV, s. 242.

¹⁶² Ekrem Pamukçu, **a.g.e.**, s.141.

¹⁶³ Ekrem Pamukçu, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, IX, 1994, s. 137

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 430.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 57-58; Taberî, **a.g.e.**, C. IX, s. 188.

eş-Şafîî vefat etti.¹⁶⁶ Bu devrin önemli olaylarından biri de Mütevekkil'in Hıristiyan ve Yahudilere onları Müslümanlardan ayıran renkte elbiseler giymesini istemesidir. Ayrıca onların atlar değil katır ve eşeklere binmesini emretmiş, yeni kilise ve sinagog yapılmasını yasaklamıştır. Bu durum Tur Abdîn bölgesindeki Hıristiyan ve Yahudileri de kapsamaktaydı.¹⁶⁷

Bizanslılar 242 (856-857) senesinde el-Cezîre'ye hücum ettiler. Birçok malı yağmalayıp, çoluk çocuk demeden 10.000 kadar insanı esir aldılar.¹⁶⁸ Halk henüz toparlanmadan bu kez de doğal afetlere maruz kaldı. Sıkça ve şiddetlice yaşanan depremler bölge halkını perişan etti. Mütevekkil yaraları sarmak için buraya yardımlar gönderdi.¹⁶⁹

249 (863-864) senesinde Bizans kuvvetleri el-Cezîre sınırlarında Ömer b. Abdullah'ı öldürüp, İslam topraklarını ele geçirmeyi gaye edinmişlerdi. Haber Ali b. Yahya'ya ulaştığında kendisi Meyyâfârikîn'e hareket etti. Bu yılın ramazan ayında yapılan mücadelede yaklaşık 4.000 Bizans askeri öldürüldü. Böylece bölge kontrol altına alındı.¹⁷⁰

266 (879-880) senesinde Bizanslıların bir birliği Diyâr-ı Rebia üzerine saldırıp buradan 250 kişi esir aldı ve birçok Müslümanı öldürüp cesetleri üzerinden teşhir yaptı. Bunu duyan Nusaybin ve civar halkı havanın son derece soğuk olmasına rağmen derhal harekete geçip ve bu birliği bölgeden uzaklaştırdı.¹⁷¹ Ayrıca Halife Mehdi'nin valisi el-Cezîre halkına dua edip Bizansla savaş yapıp geri kalanları kovdu.¹⁷² Bizans saldırısının yanı sıra bu sene Tur Abdîn bölgesinde ve el-Cezîre'nin birçok şehrinde kıtlık yaşanmış ve fiyatlar çok yükselmişti.¹⁷³

Bizanslılar 303 (915-916) senesinde el-Cezîre bölgesinin sınırlarına hücum ederek Hısn Mansûr'a varmış, burada bulunan Müslümanları esir almışlardı. Bu saldırı sırasında müslümanlar bir hayli sıkıntılara uğramışlardı, zira onları koruyacak ordu o sırada Hüseyin b. Hamdân ile meşgul idi.¹⁷⁴

¹⁶⁶İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 69.

¹⁶⁷Masudul Hasan, **a.g.e.**, s.232.

¹⁶⁸İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 571; Zehebî, **a.g.e.**, C. V, s. 986.

¹⁶⁹İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 78.

¹⁷⁰Taberî, **a.g.e.**, C. IX, s. 261.

¹⁷¹İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 277, 280; Taberî, **a.g.e.**, C. IX, s. 549.

¹⁷²Ezdî, **a.g.e.**, s.247.

¹⁷³İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 280.

¹⁷⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 83.

el-Cezîre sınır bölgesi 317 (929-930) yılında Bizans'a karşı koyma hususunda bir hayli zayıflamıştı. Özellikle Malatya, Meyyâfârikîn, Âmid ve Erzen şehirleri ile bunlara yakın yerler tamamen ümitlerini kesmiş ve Bizans imparatoruna itaat etmeye karar vermişlerdi. Halîfe Muktedir onlara yardım bölgnce bu şehir halkları Bağdât'a bir elçi heyeti gönderip Bizans imparatoruna teslim olmaları hususunu bildirmiş ve bu konuda halîfenin iznini isteyerek içine düştükleri müdafaa aczini belirttikendilerini korumak üzere asker gönderilmesini, kendilerine yardım edilmesini istemişlerdi. Ancak elçiler bu istekleri hususunda hiç bir şey elde edemeyince elleri boş olarak geri dönmüşlerdi.¹⁷⁵

318 yılının Rebiyülevvel (Nisan 930) ayında Nâsîrüddevle Hasan b. Abdullah b. Hamdân Musul valiliğinden azledilerek yerine Hamdân'ın oğulları ve aynı zamanda Nâsîrüddevle'nin iki amcası olan Saîd ve Nasr tayin edildi. Ancak Nâsîrüddevle Diyar-Rabâa, Nusaybin, Sincâr, Habur, Re'sü'l-'Ayn ile birlikte Diyârbekir, Meyyâfarikîn ve Erzen'in bir kısmını da belirtilen bir meblağ karşılığında iltizam etti. Nâsîrüddevle'nin iltizamlarına gitmesi üzerine Saîd de Rebûlâhır (Mayıs) ayında Musul'a ulaştı. O, her sene halifeye vereceği belirli miktardaki para karşılığında bu görevlere atandı. Bu parayı vereceğini taahhüd etti.¹⁷⁶ Bu senenin Cemaziyelevvel ayında Bevaric mıntıkasında Salih b Mahmud adında bir kişi isyan etti ve oradan el-Beriyye bölgesine gelmişti. Benî Mâlîk kabilesinden bir grup etrafında toplandıktan sonra Sincar'a giderek orayı kuşattı şehre zorla girerek halkın mallarına el koydu ve orada bir hutbe irad etti, vaaz ve nasihatta bulundu. Bu hutbesi sırasında şöyle demişti: “*Biz Şeyheyn'in yolunu tutup iki kötüden uzak duralım, mest üzerine meshetmeyi de uygun görmüyoruz.*” yani Ebû Bekir ile Ömer'i veli tanırız. Hüseyin'le alakamız yoktur diyorlardı. Sonra yoluna devat etti ve İslâm ülkesinde fesat çıkardı. el-Cezîre valisi Nasr b. Hamdân, onun üzerine yürüdü. Yapılan savaşta iki oğluyla birlikte onu esir alıp Bağdat'a götürdü.¹⁷⁷ Yine bu senede Nusaybin'in Rum kapısı mahallesi ile doğu kapısı sakinleri arasında bir çatışma meydana gelmiş, bu çatışmalar sırasında Bedevî Araplardan ve Sevâd bölgesinde ikamet edenlerden

¹⁷⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 178.

¹⁷⁶İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 181; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 290; Hasan Şimeysanî, **a.g.e.**, s.94.

¹⁷⁷İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 182-183; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 290.

bir grup da seyre girerek çatışmalara katılmış ve şiddetli çarpışmalar neticesinde aralarından bir hayli kimse öldürülmüş; evleri, dükkânları yakılmış; malları yağmalanmıştı. Ayrıca bu arada Şam'a gitmek üzere şehre yaklaşan bir kervan da yağmalanmıştı.¹⁷⁸

3.2.3. Abbâsîler Devri Tur Abdîn -Hazar İlişkileri

Bu dönemde Abbâsîler'in bölge valisi Said b. Müslim 181 (797-798) idi.¹⁷⁹ 183 (799-800) senesinde Hazarlar Ermeniyye taraflarına saldırıp burada yaşayan Müslüman ve zımnilerden 100.000 kadar kişiyi esir aldılar. Said b. Müslim bunlar karşısında yenilince Harun Reşid Huzeyme b. Hazim ve Yezid b. Mezyed'i üzerlerine güçlü bir ordu ile gönderdi. Huzeyme Nusaybin'de takviye bir güç olarak bekletilmişti. Yezid burada sükûneti sağladı ve Hazar kuvvetlerini ülke sınırları dışına itti.¹⁸⁰

3.2.4. Abbâsîler Devrinde Tur Abdîn ve el-Cezîre Bölgesi İç Karışıklıkları

3.2.4.1. el-Cezîre Halkının Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'a Başkaldırmaları

Seffâh 132 (749-750) senesinde kardeşi Ebû Caf'er el-Mansur'u el-Cezîre valisi olarak atamıştı.¹⁸¹ Bunun üzerine el-Cezîre halkı beyaz elbise giydiler ve Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'a başkaldırarak Harran üzerine yürüdüler. Burada Seffâh'ın üç bin askeri ile Mûsâ b. Ka'b vardı. Aralarında birlik sağlayacak bir başları olmamakla beraber Harran'ı kuşattılar. Ermeniye'den İshâk b. Selem el-Ukaylî de gelip onlara katıldı. el-Ukaylî, Mervân'ın mağlûbiyet haberini aldığı vakit de Ermeniye'den ayrılmıştı. el-Cezîre halkı bunun etrafında toplandı. İshâk Mûsâ b. Ka'b'ı iki ay kadar kuşattı. Ebû'l-Abbâs es-Seffâh kardeşi Ebû Ca'fer'i Vâsîf'ta? (Vâsîf) İbn Hübeyre'yi

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 185; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. V, s. 421.

¹⁷⁹ Ezdî, **a.g.e.**, s. 289.

¹⁸⁰ Dineverî, **a.g.e.**, s. 423; Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 270; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 149; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 309; İbn A'sem el-Kufî, **a.g.e.**, C. III, s. 397 (ikili sayfa: s.2204); İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. III, s. 526; Ezdî, **a.g.e.**, s. 291.

¹⁸¹ Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 300; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s. 361; Sâlim İbn Vâsîl, **a.g.e.**, C.I, s. 345.

kuşatmış olduğu askerleriyle gönderdi. Ebû Ca'fer halkı beyaz elbise giymiş olan Rakka ve Karkisya'dan geçti, Harran'a doğru yürüdü. İshâk b. Selem Ruhâ'ya çekildi. Mûsâ b. Ka'b Harran'dan çıktı, Ebû Ca'fer ile birleşti. İshâk b. Selem kardeşi Bekkâr b. Selem'i Mardin ve Dârâ'da bulunan Rabîa kabilesine gönderdi. O gün Rabîa'nın reisi Haricîler'den Büreyke denilen bir adam idi. Ebû Ca'fer bunlara doğru yürümek istedi. Nihayet iki taraf karşılaştı ve aralarında şiddetli bir çarpışma oldu. Büreyke muharebede öldürüldü, Bekkâr da Ruhâ'daki kardeşi İshâk'ın yanına döndü. İshâk burada onu yerine vekil bırakarak askerinin büyük bir kısmıyla Sumeysât'a yürüdü, Ebû Ca'fer Ruhâ'ya geldi ve Bekkâr'la arasında bazı vakalar oldu.

Seffâh Abdullah b. Ali'ye askeri ile Sumeysât'a yürümesini emreden bir mektup yazdı, o da yürüdü ve Sumeysât'da İshâk'ın karşısına kondu. İshâk'ın altmış bin askeri vardı ve Abdullah b. Ali ile aralarında Fırat nehri bulunuyordu.¹⁸² Ebû Ca'fer de bu arada Ruhâ'dan geldi ve İshâk'ı Sumeysât'da yedi ay kuşattı. İshâk ise katılma çağrısına şu cevabı veriyordu, *“Boynumda bey'at ahdi var. Sahibinin öldürüldüğü haberini alıncaya kadar ben bunu terkedemem.”* Bunun üzerine Ebû Ca'fer kendisine Mervân öldürüldü diye haber gönderdi. İshak da emin olmak için, *“Onun öldürüldüğünü kesin olarak öğreninceye kadar bekleyeceğim.”* dedi. Kısa bir süre sonra öldürüldüğünü kesin olarak anlayınca sulh ve emân istedi. Bu isteğini Seffâh'a yazdılar. O da ona ve beraberindekilere emân vermelerini emretti. Buna dair aralarında bir yazı yazdılar. İshâk yanında seçkin arkadaşları olduğu halde Ebû Ca'fer'in huzuruna çıktı. Şam ve el-Cezîre halkının işleri düzeldi. Ebû'l-Abbâs kardeşi Ebû Ca'fer'i, el-Cezîre, Ermeniyye ve Azerbeycân valisi yaptı, o da halife oluncaya kadar buralarda valilik yaptı.¹⁸³

Ebu'l Abbas amcası Abdullah b. Abbas'ı 132 (749-750) senesinde Mervan b. Muhammed'in üzerine gönderdi. Mervan Şam ve el-Cezîre halkından 100.000 kişilik atlı ordusu ile Nusaybin-Musul civarlarındaki Zabeyn mevkiinde 12 Cemaziyelahir132 (27 Aralık 749) günü sabahı karşı kuvvet ile karşılaştı. Savaş sonucunda Mervan yenilgiye uğradı. Fakat orada yer alan köprüyü tahrip ederek el-Cezîre bölgesine geldi ve buradaki hazinelerle paraları alarak Dımaşk'a geçti. Daha

¹⁸²İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.V, s. 353; İbn Kesîr, a.g.e., C.X, s. 94; İbn Miskeveyh, a.g.e., C.III, s. 333-334.

¹⁸³İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.V, s. 354; İbn Kesîr, a.g.e., C.X, s. 97; İbn Miskeveyh, a.g.e., C.III, s. 335.

sonra Abdullah b. Ali'de el-Cezîre'ye geldi. Buraya Mûsâ b. Ka'b et-Temîmî'yi vali vekili olarak tayin ederek Şam'a yöneldi. Ardından Ebu'l Abbas tarafından gönderilen yardımcı kuvveti de yanına alan Abdullah b. Ali Dımaşk üzerine yürüdü ve burada şehir halkını günlerce kuşattı. Burası alındı ve ardından Velîd b. Muâviye öldürüldü.¹⁸⁴

Abbâsî devletinin karşılaştığı ilk büyük tehlike ise Abdullah b. Ali ayaklanmasıydı.

3.2.4.2. Abdullah b. Ali Ayaklanması

Ebu'l-Abbas'ın ölümünden sonra Abdullah b. Ali, Mukatil b. Hâkim'i Harran şehrinde iken kuşattı ve onu sulh yapmaya mecbur etti. Ebû el-Ca'fer Mansur Abbâsî halifesi olunca Suriye valisi olan amcası Ali b. Abdullah Abbâsî halifesine karşı isyan etti. Cafer hilafet makamına geçince el-Cezîre halkının biatını alması için yeğenini görevlendirmişti. Abdullah b. Ali ise halkı camide toplayarak sözde Seffah'ın kendisini varis olarak tayin ettiğini bildirdi ve halkı kendisine itaat ettirdi. Ardından Harran'a geçerek burayı kuşattı ve Mansur'un Harran valisini öldürdü. Bunu duyan Mansur ise Ebû Müslim el-Horâsânî komutasında bir kuvveti Harran'da bulunan Abdullah üzerine gönderdi. Ebû Müslim Irak'tan 40.000 askerler buraya doğru ilerledi. Bunu duyan Abdullah kendi Iraklı askerlerine pek güvenemediğinden bir kısmını (bin kadarını) öldürüp geriye kalan 1.000 kadar askeriyle Nusaybin tarafına kaçtı. Burada arkasında bıraktığı mallar ele geçirildi. Nusaybin'de kurduğu ordugâhın çevresine hendekler kazıp kendisini emniyete aldı. Ebû Müslim de yönünü Nusaybin'e çevirip ordugâhını burada kurdu. Abdullah bulunduğu yerden çıkıp Şam tarafına yönelince Müslim onun ordugâhını kurduğu sulak alana geçip Abdullah'ı isyandan vazgeçirmek için hayvan leşleri atarak kaynak sularını kirletti. Abdullah da Müslim'in terk ettiği ordugâh yerine yerleşmek zorunda kaldı. Ebû Müslim¹⁸⁵ uygun

¹⁸⁴ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.484-485; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C.I.(I-II), s. 223; Yakûbî, **a.g.e.**, C.II., s. 354; Ezdî, **a.g.e.**, s.126.

¹⁸⁵ el-Cezîre ve Azerbeycan valisi Ebû Müslim el-Horâsânî 136 (753-754) senesinde hac etmek ve hac emiri olmak için Seffah'a mektup yazmış, Seffah cevaben hac etmesine izin vermiş fakat hac emirliğini yerini daha da sağlamlaştırsın diye kardeşi Mansur'a teklif etmişti. Bu yüzden Ca'fer ile araları bozuldu. İkisi birlikte hacdan dönerken Seffah'ın ölüm haberi geldi ve Ca'fer halife olunca Müslim onu tebrik etmeyip, onunla arasını daha çok bozmuştu. Yaptığı davranışlardan dolayı Ca'fer,

ortamı bulup Nusaybin'de savaşı başlattı. 7 Cemaziyelahir 137¹⁸⁶(28 Kasım 754)tarhinde başlayan savaş bir ay süreklİ çarpışma olmak üzere yaklaşık beş ay sürdü. Abdullah b. Ali bu savaşta ağır bir yenilgi aldı ve Basra'ya kardeşi Süleyman b. Ali'nin yanına kaçtı. Ardından Ebû Ca'fer buraya Muhârik b. el-Akkar'ı vali tayin etti. Sonra sırayla Humeyd b. Kahtabe, Mûsâ b. Süleym ve Mûsâ b. Mus'ab'ı buraya vali tayin etti. Böylece ülkenin çoğu bölgesi Mansur'a itaat etmiş oldu.¹⁸⁷

3.2.4.3. Mülebbed b. Harmele İşyânı

Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî 137 (754-755) senesinde etrafına topladığı 1.000 kadar Hâricî ile el-Cezîre'de isyan etti. el-Cezîre'nin bir kısmını ele geçirdi ve bölgedekikabileler üzerine yürüdü. Kendisinin bin kadar atlısı vardı. Onları yendi ve pek çoğunu kılıçtan geçirdi. Sonra Yezîd b. Hatim el-Mühellebî, Mülebbed üzerine yürüdü. Mülebbed onu da bozguna uğrattı. Daha sonra Mansûr, azatlısı Mühelhel b. Safvân'ı iki bin kişilik seçme bir birlikle Mülebbed üzerine gönderdi. Mülebbed onları da hezimete uğrattı ve askerlerine karargâhlarını yağmalamayı serbest bıraktı.

Bunun üzerine Mansûr Horâsân komutanlarından Nizâr adında birini Mülebbed üzerine gönderdi. Mülebbed bunu da öldürdü ve askerlerini hezimete uğrattı. Sonra Ziyâd b. Müşkân'ı büyük bir birlikle üzerine sevketti. Bunlar da

Müslim'i bulunduğu bölgeden şam ve Mısır'a vali olarak atayınca Müslim çok kızdı. Bundan sonra el-Cezîre bölgesini terk edip doğrudan Horosan'a geçti. Yapılan mücadeleler sonucu Müslim 137 (13-18 şubat 755) senesinde şâban ayının son beşinci günü olan Çarşamba günü Rumiye'de Mansur tarafından öldürüldü. Bkz. Taberî, **a.g.e.**, C.VII, s. 469; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. V, s. 381-382, 388; Dineverî, **a.g.e.**, s. 410-411, 415. Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.499; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. I.(I-II), s. 226; İbn A'sem el-Kufî, **a.g.e.**, C. III, s. 376-377 (İkili sayfa: 2183-2184).

¹⁸⁶ Ayın Cemaziyelahir olduğu bilinmekle beraber İbnü'l-Esîr ve Halife b. Hayyât, 136; İbn Kesîr, Salim İbn Vâsıl, Zehebî, Ezdî 137 ve Taberî 136 veya 137 senesinde savaş başlamıştır demektedir. Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.498; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s. 380; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C.X, s. 110; Salim İbn Vâsıl, **a.g.e.**, C.I, s. 348; Zehebî, **a.g.e.**, C.III, s. 599; Ezdî, **a.g.e.**, s. 164; Taberî, **a.g.e.**, C. VII, s. 478.

¹⁸⁷ Fesevî, **Kitâbü'l-ma'rife ve't-tarih**, thk. Ekrem Ziya Ömeri, 3. bsk., Medine, Mektebetü'd-Dâr, 1410, C. I., s. 119;Taberî, **a.g.e.**, C. VII, s. 474-476; Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, 498, 517; Dineverî, **a.g.e.**, s. 412; Mutahhar b. Tahir Makdisî, **a.g.e.**, C. VI./II., s. 77-78; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. V,s.376-380; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 109-110; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. I (I-II), s. 226; Salim İbn Vâsıl, **a.g.e.**, C. I, s. 348; İbn A'sem, **a.g.e.**, C. III, s. 366-367(İkili sayfa: 2173-2174); Ca'fer Kudai, **a.g.e.**, s. 400; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. III, s. 350-351; Zehebî, **a.g.e.**, C. III, s. 599; Ezdî, **a.g.e.**, s. 164; Yafii, **a.g.e.**, s. 301; İbn şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III, s. 17; Abdülkerim Özaydın, "Humeyd b. Kahtabe", **DİA.**, İstanbul, 1988, s. 355; İbrâhim Eyyub, **et-Târîhü'l-Abbâsî : es-Siyasi ve'l-Hudarî**, Beyrut, şeriketü'l-Alemiyye li'l-Kitâb, 1989, s. 33-35; Cem Zorlu, **Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İşyânlar: Ebû Cafer el-Mansur Dönemi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001, 67-72; Masudul Hasan, **History of Islam-Classical Period 571-1258 C. E.**, Islamic Publications, Lahore, 1987, v.I, p.201; Sir William Muir, **a.g.e.**, p.448-449.

Mülebbed'e karşı bir başarı elde edemediler. Ardından Salih b. Subeyh'i kalabalık bir birlik, çok sayıda süvari ve bol teçhizatla Mülebbed üzerine gönderdi. Mülebbed bunları da mağlûp etti. Daha sonra o sırada el-Cezîre'de bulunan Humeyd b. Kahtabe'yi gönderdi. Humeyd de Mülebbed karşısında tutunamayıp bozguna uğradı, kaleye sığındı ve çekip gitmesi için de ona yüz bin dirhem verdi. Mülebbed bunu kabul etti ve savaş olmadan geri dönüldü.¹⁸⁸

3.2.4.4. Abdusselam b. Hâşim el-Yeşkurî Ayaklanması

Mehdi'nin halifeliği sırasında 160¹⁸⁹(776-777) yılında, Abdusselam b. Haşim el-Yeşkurî etrafına topladığı çok sayıda taraftarla Bâcerma'da ayaklandı ve Nusaybin'e geldi. Bu esnada, Ca'fer oğullarından Minhal b. 'İmrân b. Kinân el-Kilâbî buranın haraç amili idi. Ona yirmi bin dirhem gönderince Yeşkurî de onun şehrine girmede. Daha sonra Abdusselâm, Re'su'l-'Ayn'e geldi. Temîm oğulları, onun şehre girmesini engellediler. Bunun üzerine Âmid'e geçti. Burada, İsa b. Mûsâ el-Horâsânî onunla savaştı ve Abdusselam'ın arkadaşları yenilgiye uğradılar. Yenildikten sonra Yeşkurî şöyle diyordu, *"Vallahi savaşa sizden başlayacağım. Zira sizler kâfirsiniz, savaştan kaçıyorsunuz ve cemaatiniz yoktur."*¹⁹⁰ Bu söz üzerine taraftarları geri döndü ve İsa b. Mûsâ el-Horâsânî'yi yenilgiye uğrattılar. Abdusselam, İsa b. Mûsâ el-Horâsânî üzerine yürüdü. Üzerine atlayarak yere düşürdü ve onu öldürdü. el-Mehdi, el-Cezîre'de bin kişilik bir ordunun başında bulunan Dâvûd b. İsmail er-Rebzî'ye yazarak ondan yardım istedi.

Mehdi, işin ciddileştiğini görünce Abdusselâm'a şöyle bir mektup yazdı:

"Allah, ancak mutluluğu askerlerine tahsis etti, hizbini hidâyetle destekledi, kendisine uyanları Cennetine koydu. Kendisinden korkanları nimeti ile nimetlendirdi ve ona karşı gelenlere nefretini Mûsâllat etti. Ben, senin çıkarmış olduğun olaylara

¹⁸⁸ Taberî, **a.g.e.**, C. VII, s. 499; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. V, s.393; Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 500; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 128; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. III, s. 369; Zehebî, **a.g.e.**, C. III, s. 605; Ezdî, **a.g.e.**, s. 166-167; Cem Zorlu, **a.g.e.**, s. 175.

¹⁸⁹ Halife b. Hayyât isyanı 160 senesi olarak zikr ederken, Taberî, İbn Kesîr, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr, Ezdî, isyanın 162 senesinde olduğunu zikretmektedirler. Bkz. Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 142; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI., s. 58; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 226; Ezdî, **a.g.e.**, s. 242; k.g. Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 528.

¹⁹⁰ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 528; Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 142; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 58; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 226-227; Ezdî, **a.g.e.**, s. 242.

ve doğru yoldan sapmana şaşırımdı. Halifesi'ne düşmanlık etmen, ona karşı gelmen, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Talib'e kötü sözler söylemen ve ona iftiralarda bulunarak kendisini küçültmen ve ona düşmanlık edenlere uyman yanında, Allah'ın seni utandıracağı ve hakkında hesaba çekeceği hak olan bir sözü, kendi görüşün için hüküm olarak nasıl ileri sürebilirsin? Sen bunu yapmakla Allah'a karşı geldin ve Peygamberine düşmanlık ettin. Sana Peygamber (S.A.V.)'den: "Ben kimin mevlasıysam, Ali onun mevlasıdır." şeklindeki rıza gösterilecek gerçek, doğru hadîs ve sözü gelmiştir. Süren dolunca, yandaşlarından yardım aldın ve sapmana devam ettin. Böylece, o hadîsi yalanlayan ve ondan uzak kalan sen oldun. Allah'a yemin ederim ki, itaat eden askerlerle ve engelleyici kumandanlarla üzerine geleceğim. Onlar, senin topluluğunu dağıtacak ve evini yıkacaklardır. Kendini korumak için çalış ve bundan vazgeç!"¹⁹¹

Abdusselâm da ona cevaben şöyle bir mektup yazdı;

"Abdusselâm b. Hâşim'den Muhammed b. Abdullah'a: Doğru yolu takip eden, sapıklıktan sakınan ve hakkı uygulayanlara selam olsun. Bilmiş ol ki, sen ne doğru yolu takip ettin, ne sapıklıktan sakındın ne de hakkı uyguladın. Amma ba'du, Allah, yaratıklar üzerindeki tasarrufu, gücü, rahmeti ve yardımı ile efendilerin efendisidir. O'nun nefretleri şiddetlidir ve yaratılanları iktidarı altında toplayandır. O, Muhammed ümmetini şüpheye dayanan hedeflere yöneltmedi ki, onları ıslah etsin ve onlarla yapılması gereken anlaşmaları yapmak için kendilerine bir elçi göndersin. Mektubun bana geldi, içinde Allah'ın hükmüne başvurmakla ayıp işlediğime hayretini dile getiriyorsun. Bilmiş ol ki, seni, içine düşmüş olduğun basiretsizliğe terketmeyeceğim. Buna rağmen, sen bununla kendi nefsinin aldatmaktasın.

Biliyorsun ki, ben ümmeti başıboşluk, karışıklık ve ızdırap içinde bıraktığın zaman üzüntü duydum ve Allah'ın hükmüne başvurdum. Zira sen, O'nun ne buyruğunu ve şer'î hükümlerini uyguladın ne de haklarını yerine getirdin. Aksine, avlanmaya düşkünlüğün yanında, cariyelerinle meşgul oldun ve sarayında sefahata daldın. Sabah vakti doğanlar, çitalar, yakın adamların ve askerlerinle avlanmaya gidiyorsun. Sonra, avından dönüp sarayına girince, kardeşlerin de seni takip ederek saraya giriyorlar ve öğle yemeğini yiyorsun, sonra da şarkı söylemeye başlıyorsun.

¹⁹¹ Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 529.

Sübhānallah! Allah'ın halifeliğini iddia eden birisinin bu yaptığı iş ne kötü bir iş! Gayr-ı Arablar, bundan daha ehvenini bile ayıplıyorlardı. Sonra sen konuştuğun zaman yalan söylüyorsun, anlaşma yaptığında, onu bozuyorsun. Mektubunda, itaat eden askerleri ve engelleyici kumandanları üzerime göndereceğini ileri sürüyorsun. Allah, senin birliğini bozacak, ordunu yenilgiye uğratacak ve kumandanlarını öldürecektir. Bunu yapmak istersen yap! Zira biz, bunu senden beklemekteyiz ve hatta temenni etmekteyiz. Kendini Mehdi olarak adlandırman kızgınlığımı artırmıştır. Seni, bu isimle isimlendireni Allah uzaklaştırsın.¹⁹² Sen ne güzel Mehdisin ki, insanları sattın ve insanların sapıklığını artırdın. Ya'kub b. Dâvûd seni aldattı. Onu, kendine kardeş edindin ve kendisini dost yaparak muhabbet gösterdin. Seni davet etti, sen de bunu kabul ettin. O, seni aldatmaya çalıştı, sende ona uydun. Bir görevi ihmal etmeni, aşırıya kaçmanı, bir alanı küçültmeni, bir bostanı kendine tahsis etmeni, bir gemide sefahata dalmanı, bir avlanmayla aşırı bir şekilde meşgul olmanı ve onu bir eğlence havasında yapmanı, askerleri sıkmanı, maaşı kesmeni, savaşa katılanları unutmmanı, insanları kırbaçla cezalandırarak kan akıtmmanı hangi din hoş karşılar? Bilmiş ol ki, kanı döken kısasa tabi olur, zina edene had uygulanır, hırsızın eli kesilir, hapishaneler seninle korunmaz ve sen onu gözlerinle rahatsız edemezsin. Sen, bunu unuttun ve bu konularda hata yaptın. Ey doğru yoldan sapmış kibirli adam! Bu kadar fenalıktan sonra hayat olur mu? Kendine bak ve çeki düzen ver! Seni takip etmek maksadıyla gözlerim uyumuyor. Sana doğruyu gösterecek kişiyi görecek ve seni öldürecek kişi ile karşılaşacaksın. Bunu gerçekleştirecek ben değilim. Fetih, Allah'ın elindedir. O, sevdiği şeyi uygular. Ben, ancak O'nun kullarından bir kulum. O'na asla karşı gelemem, nefsimi de O'nun karşısında savunamam. Kudret, tasarruf gücü ve kuvvet ancak ona aittir.”¹⁹³

3.2.4.5. Yasin et-Temimî İsyanı

168 (784-785) senesinde Halife Mehdi'ye karşı Temimoğullarından Yasin adında bir Hâricî isyan ederek Musul bölgesinde Benî Rebia'nın tümünü ve el-

¹⁹² Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 530.

¹⁹³ Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 531.

Cezîre'nin çoğunu ele geçirdi. Mehdi onun üzerine Herseme b. A'yen'i gönderdi. Herseme onu mağlup etti ve Yasin savaş esnasında öldürüldü.¹⁹⁴

3.2.4.5. Sahsah İsyânı

Harun Reşid başa geçtikten bir sene sonra 171 (787)yılında el-Cezîre'de bir Hâricî isyanı patlak verdi. Sahsah adında biri el-Cezîre'de isyan edince buranın valisi Ebû Hüreyre Muhammed b. Ferruh, Sahsah üzerine asker gönderdi. Fakat bu birlikleri mağlup eden Sahsah Musul yönüne gidip burada çok sayıda asker öldürdükten sonra el-Cezîre'ye dönüp Tur Abdîn bölgesini ele geçirdi.¹⁹⁵ Bunun üzerine Harun Reşid Sahsah üzerine güçlü bir ordu gönderdi. İki kuvvet Dûrayn mevkiinde karşılaştı ve Sahsah öldürüldü. Bu olay üzerine Harun Reşid ilk yenilgiyi alan Ebû Hüreyre'yi el-Cezîre valiliğinden azl etti.¹⁹⁶ Daha sonra da bu sene içerisinde Harun Reşid, Ebû Hanife b. Kays'a verdiği emirle eski el-Cezîre valisi Muhammed b. Ferruh'u öldürttü.¹⁹⁷

3.2.4.6.Fadl Ayaklanması

Hâricîlerin önde gelenlerinden Fadl 176 (792-793) senesinde etrafına aldığı 500 kişi Nusaybin taraflarında başkaldırdı. Buranın ahalisinden bir hayli mal aldıktan sonra Dârâ, Âmid ve Erzen üzerine yürüdü.¹⁹⁸ Dârâ'dan 5.000, Âmid'den 10.000, Erzen taraflarından 20.000 dirhem alıp Hılât(Ahlat) taraflarına geçerek aynı baskıyı burda da devam ettirdi. Hılât'tan tekrar Nusaybin'e inerek buradan da Musul'a geçti. Fadl'a karşı koyan kuvvetler, başlarındaki Muammer b. İsa et-Temimî Zab mevkiinde ağır bir yenilgiye uğramasına rağmen askerler savaşmak için geri döndü ve çatışma esnasında Fadl ve askerleri öldürüldü.¹⁹⁹ Yine bu senede Huraşe b. Sinân

¹⁹⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 72; Ezdî, **a.g.e.**, s. 251.

¹⁹⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 103; Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 541; Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁹⁶İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 104; Ezdî, **a.g.e.**, s. 267; Hasan Şimeysanî, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁹⁷ Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 235; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 105; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 273; Zehebî, **a.g.e.**, C. IV, s. 569.

¹⁹⁸İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 122; Ahmed Şami, **ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel**, Demmâm, Dârü'l-İslah, 1983, s. 115; Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁹⁹İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 123; Ezdî, **a.g.e.**, s. 275.

adında biri el-Cezîre bölgesinde isyan edince olay kısa bir sürede bertaraf edilip Huraşe b. Sinân ve taraftarları öldürüldü.²⁰⁰

3.2.4.7. Velîd b. Tarîf eş- Şârî İsyânı

Velîd b. Tarîf eş-Şârî adında biri el-Cezîre topraklarında isyan etti ve Nusaybin'de yönetici bulunan İbrahim b. Huzeyme üzerine baskı kurdu. Onu öldürdükten sonra otuz kişiyle birlikte Fırat kıyılarına gelerek isyanını sürdürdü ve oradan Re'su'l-'Ayn'e geçti. Burada Basralılar'dan Amr b. Mansur adında, ticâretle uğraşan ve yanında da Nestâs olarak bilinen Hıristiyan bir adam bulunan bir kişiyle karşılaştı. Velîd b. Tarîf, Amr b. Mansur'u öldürerek malına el koydu, Hıristiyanı ise serbest bıraktı. Ardından, Re'su'l-'Ayn'e geldi ve burasını ateşe verdi, fakat şehrin içine girmedi. Re'su'l-'Ayn üzerinden Nusaybin'e bağlı Ba'arbaya'ya geldi ve burada Ebî'l-Cevzâ' tepesi yanında Tağlib oğullarından Bezzâr'la karşılaştı. İki taraf arasında meydana gelen savaşta Bezzâr yenilgiye uğradı ve arkadaşlarından bazı kimseler öldürüldü. Bunun üzerine Bezzâr, Nusaybin'e geldi. Velîd yağmaya devam ediyordu. Savaştan sonra Âmid'e geldi ve burasını 'Usme b. Isâm ve onun aile fertlerine yirmibin dirheme sattı. Âmid'den Meyyâfârikîn'e geçen Velîd buranın halkından yirmi bin dirhem fidye aldı. Ardından Erzen taraflarına geçerek yirmi bin dirhem fidye de buranın halkından aldı. Burada, Şeyban oğullarından ve şehrin ileri gelenlerinden biri olan Murre adında bir kişiyi öldürdü. Sonra o, Hılât'a geldi ve şehir halkını yirmi gün kuşattı. Şehir halkı, serbest kalmaları karşılığında ona otuz bin dirhem fidye ödediler. Sonra Azerbaycan'a geldi. Arkasından da Hulvan'a geçti ve burada Yahya el-Hareşî ile karşılaştı. Onu yenilgiye uğratarak arkadaşlarını öldürdü. Sonra, Havlâya'ya, arkasından da es-Südkâniyye'ye vardı ve Dicle'nin batısına geçerek Beled'e geldi ve Beled halkından yüz bin dirhem fidye aldı. Bu kadar gücü topladıktan sonra tekrar Nusaybin'e döndü. Bu esnada, İbrahim b. Hâzım ve Bezzâr, Tağlib oğullarından oluşan bir orduyla buradaydılar. el-Velîd, şehre gelerek Rum kapısının karşısındaki tepe üzerinde durdu, sonra onların farkına varamadıkları şehir surundaki bir delikten içeri girdi. İbrahim b. Hâzım ve Bezzâr

²⁰⁰ Ezdî, a.g.e., s. 279.

Rum kapısından dışarı çıktılar.²⁰¹ Velîd b. Tarîf, onları takip ederek 178 (794-795) yılının zi'l-hicce ayının çarşamba²⁰² günü İbrahim'i yakaladı. Sonra, İbrahim Nusaybin'de öldürüldü. Onu, Ebû'l-Havârî adındaki siyah bir adam öldürdü. Onun başını ve sakalını yıkadılar ve iki gün boyunca bir mızrağa astılar. Bunun üzerine, buradaki bedeviler şöyle dediler:

"Savaşı başlatan kişiyi kölesi aşağıladı. Allah, kanını onun eliyle döktü ve o, bayındır olan köylerini de yıktı." Baskısına devam eden Velîd, beş gün boyunca Nusaybin halkından beş bin kişiye yakın kişiyi öldürdü. Ayrıca, bol miktarda eşya ve hayvan ele geçirdi. O, Bezzâr'ın arkadaşı olan Mu'âfi b. Savfan'ı da öldürdü. Sonra, Ca'fer b. Abdullah b. Hâşim et-Tağlibî onun yanına gelerek şehri ondan elli bin dirheme satın aldı. Sonra, Yezid b. Mezyed b. Zaide eş-Şeybanî bölgeye geldi. Yezîd b. Mezyed'in arkadaşlarından birisi şöyle dedi:

"Hafızlarla başımız belaya girdi ve ölümler yüksekten bakmaktadır. Velîd korkuturken, aşağılanmalara dikkat edin. Ey Hakan! Savaş başladığında ve saldırılar yapıldığında, güneşleri tutulmuş günün yıldızları görüldüğünde, kılıçların sıcaklığını kimlerin hissedeceğini göreceksin."

Yezîd b. Mezyed şöyle devam ediyordu;

"Ey Velîd hazırlan, biz seninle karşılaşmak ve savaşmak için süratli bir şekilde geldik. Bir vadinin çiçekleri gibi seninle savaştığımızı görmezsen, ben Mezyed'in oğlu değilim."

Velîd cevaben şunları söylüyordu;

"Ey Yezîd! ez-Zâb kıyısında karşılaştığımızda nasıl bir gençle karşılaştığını göreceksin."

Dönemin şairi İbnu'l-Bettâh ise durumu şöyle anlatıyordu;

²⁰¹Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 539; Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 261; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 130; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 292; Yakûbî, **a.g.e.**, C. II, s. 410; Zehebî, **a.g.e.**, C. IV, s. 572-573; Ezdî, **a.g.e.**, s. 280-281; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III, s. 21; Hasan Şimeysanî, **a.g.e.**, s. 76.

²⁰² İsyân Halîfe b. Hayyât tarafından 178. Yılın Zi'l-Hicce ayında Çarşamba günü 178 olarak zikredilmektedir. İbnü'l-Esîr, Yakûbî, Taberî, İbn Kesîr, Ezdî, senenin 179 olması konusunda mutabık iken, İbnü'l-Esîr haricindeki üç müellif gün ve ay ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiş olup, İbnü'l-Esîr karşılaşma ve savaşın tarihini Ramazan 179/Kasım 795 olarak verir. Bkz. Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 539; Zehebî, **a.g.e.**, C. IV, s. 572; k.g. Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 261; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 131; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 292; Yakûbî, **a.g.e.**, C. II, s. 410; Ezdî, **a.g.e.**, s. 280.

*“Vâil kabilesi fertleri birbirlerini öldürüyorlar. Zaten demir ancak demiri kırar.”*²⁰³

Nusaybin’de beş gün kalan Velîd 5.000 kişi öldürmüş ortalığı darmadağın etmişti. Nusaybin böyle zor durumda iken Harun Reşid, Yezid b. Mezyed kumandasında bir orduyu yardım için Nusaybin’e gönderdi. Velîd ve Yezid de Vail kabilesinden olduğu için Yezid, isyancı Velîd karşısında güçlü bir irade göstermiyordu. Bunun üzerine buranın halkı onu Harun Reşid’e şikayet etti. Harun Reşid bunun üzerine kumandanı Yezid’e öfke dolu bir mektup yazdı ve şöyle dedi;

“Eğer senin yerine hizmetçilerimden birini gönderseydim, senin yaptığından daha fazlasını yapardı. Sen yakınlık yüzünden taraf tutuyorsun ve işi ağırdan alıyorsun. Allah’a yemin ederim ki, Eğer Velîd’in işini hemen bitirmezsen hiç gecikmeden başını bana getirecek birini göndereceğim”.

Yezid gelen mektup karşısında tavrını değiştirmek zorunda kaldı ve Velîd ile çarpışma seçeneğini masaya koydu. Yapılan bu savaş çok kanlı oldu ve Velîd bu savaşta öldürüldü. Bunun üzerine kız kardeşi Fârîa’nın yaktığı ağıtlar Nusaybin’de yankılanmaktaydı:

*“Ey Habur ağacı! Neden yapraklanmışsın?
Sanki İbn Tarif’e hiç üzülmemişsin.
O öyle bir gençti ki, takvadan başka azığı,
Kılıç ve mızraktan başka da mal istemezdi.
Onu, baharı kaybettiğimiz gibi kaybettik.
Keşki efendilerimizden bin tanesini ona feda etseydik.
Zahire biriktirmek ancak kıtlık zamanında olur
Ve iki ağzı ince olan her şey insana kolaylık sağlar.
O, koştugu zaman atının üstünde hafiftir.
Ama bunun yanında da düşmanlarına karşı asla hafif değildir.”*²⁰⁴

²⁰³ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 540; İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 131; Ezdî, **a.g.e.**, s. 281-282.

²⁰⁴ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 541; Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 261; İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 131; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 292; İbn Miskevayh, **a.g.e.**, C. III, s. 523-524; Ezdî, **a.g.e.**, s. 282.

3.2.4.8. Bâsir İsyânı

Temim oğullarından Bâsir denilen kişi el-Cezîre'de isyan çıkardı. Bu isyanı yaklaşık iki ay boyunca el-Cezîre'de devam etti. Bunun üzerine giden Ebû Hüreyre onu öldürünce isyan sona erdi.²⁰⁵

3.2.4.9. Fudayl b. Ebî Saîd'in İsyânı

Fudayl b. Ebî Saîd Razân da 180 (796-797) senesinde el-Cezîre'de isyan çıkardı. O, Şeybanoğullarının başı idi. Yirmi atıyla birlikte ayaklanarak el-Cezîre bölgesine geldi ve buranın halkı yüzbin dirhem karşılığında onunla sulh yaptılar. Fudayl burada kimseyi öldürmedi. Sonra o, Nusaybin'e beş fersah uzaklıktaki Nu'man şehrine geldi ve burada Tağlib oğullarından on iki kişiyi öldürdü. Ardından beşyüz kişilik bir orduyla Nusaybin'e geldi. Burada kapıda durdu, sonra arkadaşları şehre girdiler ve Rum kapısından insanları çıkararak onun yanına getirdiler. Fudayl, askerlerine "*Onları satın!*" diye emir verdi. Adamlarına onların karşılığı olarak iki dirhem verdi. Kimse ona karşı çıkmadı. Sonra, onlara iki dirhem atarak esirleri şehre geri gönderdi. Sonra o, Dârâ'ya geldi ve beş bin dirhem karşılığında buranın halkıyla sulh yaptı. Buradan Âmid'e geçti ve halkıyla yirmi bin dirhem karşılığında antlaşma yaptı. Daha sonra Meyyafarikîn'e geçti ve buranın halkıyla on bin dirhem karşılığında sulh yaptı. Ardından Erzen'e geldi ve burada yirmi gece kalarak onlarla yirmi bin dirhem karşılığında antlaşma imzaladı.²⁰⁶ Hılât'a giderek birkaç gün kalan Fudayl Hılât'tan ikiyüz kişilik bir orduyla Nusaybin'e döndü. Bu esnada, Ganm oğullarından Ma'mer b. İsa el-Abdî on iki bin kişilik bir orduyla onun üzerine gönderildi. Bunun üzerine Fudayl, Musul'a ve oradan da Zâb şehrine geçti. Ma'mer, Zâb'ta ona ulaştı. İki taraf arasında yapılan savaş esnasında Ma'mer yenilgiye uğradı. Sonra, insanlar geri çekildi. Bir süre sonra Fudayl ve arkadaşları başları kesilerek öldürüldüler.²⁰⁷

²⁰⁵ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 541.

²⁰⁶ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 541; Zehebî, **a.g.e.**, C. IV, s. 574.

²⁰⁷ Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 542.

3.2.4.10.Ebû Amr eş-Şarî İsyânı

Ebû Amr eş-Şari adında biri 184 (800) senesinde el-Cezîre'de ayaklandı. Harun Reşid, onun üzerine Zuheyr el-Kassab'ı gönderdi. Kassab Şehrîzor'da eş-Şari'yi öldürünce isyan sona erdi.²⁰⁸

3.2.4.11. Ebû's-Serâyâ İsyânı

Tahir b. Hüseyin bölgeye atanmasından sonra 199 (814-815) senesinde Ebû's-Serâyâ el-Cezîre'de huzursuzluk çıkardı. Geçimini merkep kiracılığı ile sürdüren Ebû's-Serâyâ çevresine topladığı bir takım kimselerle Temimoğullarından bir kişiyi öldürerek yanındaki eşyalarını ele geçirdi. Bunun üzerine aranmaya başlanan Ebû's- Serâyâ gizlenip Suriye taraflarına kaçtı ve burada yol kesmeye başladı. Ardından Ermeniye bölgesine gelerek Yezid b. Meyzed eş-Şeybanî'ye katıldı. Çevresinde 2.000 kişiye yakın kimse toplayan Ebû's-Serâyâ'ya 'Emir' diye hitap edilmeye başlandı. Ortalığın karmaşasından istifade eden ve hatta bir ara kendi adına para bastıran Ebû's-Serâyâ çok geçmeden bu senenin receb ayında Nehrevan'da bulunan Hasan b. Sehl tarafından öldürüldü ve cesedi iki direğe asıldı. Ayrıca kardeşi Harun b. Muhammed b. Ebi Hâlid ve yandaşları da öldürüldü.²⁰⁹

3.2.4.12. Nasr b. Şebes el-Ukaylî İsyânı

Nasr b. Şebes el-Ukaylî el-Cezîre'de süren karmaşadan istifade ederek kuvvetini artırıp 199 (814-815) senesinde Harran'ı kuşatmaya gitti. Tağliboğullarının kendisine; “*Eğer bu güçlü durumunla bir halifenin emri altına girersen daha çok güçlenirsin.*” şeklindeki telkin ve tavsiyelerine uymayıp Abbasoğulları ile savaşmasına devam edeceğini söyledi. Abbasoğullarını sevmesine rağmen isyan etmesindeki sebebin Abbasoğullarının Acemleri Araplardan üstün tutan

²⁰⁸ Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 273; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 152; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 316; İbn A'sem el-Kufî, **a.g.e.**, C. III, s. 396(ikili sayfa: s.2203)

²⁰⁹ Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 534-535; Yakûbî, **a.g.e.**, C. II, s. 447; Ebû'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. I (I-II), s. 23; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 262-268; Halîfe b. Hayyât, **a.g.e.**, s. 559-561; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 413-417; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. IV, s. 117-118; Zehebi, **a.g.e.**, C. IV, s. 1059; Ezdî, **a.g.e.**, s. 338-339; Abdülazîz Duri, **el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel: Dirâse fî Tarihi's-Siyasî ve'l-İdarî ve'l-Malî**, Beyrut, Dârü't-Talia, 1988, s. 160.

politikasıydı.²¹⁰ Halife Me'mun 205 senesinde Tahir'in yerine Rakka ve el-Cezîre valiliklerine Yahya b. Muaz'ı atadı. Yahya b. Muaz, Şebes'in el-Cezîre bölgesindeki bu isyanın kontrol altına alınması için buraya atanmıştı.²¹¹ Çünkü bir hutbesinde Me'mun'a dua etmemiş, Me'mun da buna çok içerlemiş ve onu vazifesinden etmişti. Yahya b. Muaz ölünce yerine Halife Me'mun tarafından vekâleten Yahya b. Muaz'ın oğlu Ahmed atandı. Me'mun ise 207 (822-823) senesinde Abdullah b. Tahir'i el-Cezîre valisi tayin etti.²¹² Abdullah, Şebes üzerinde üstünlük kurdu ve onu mağlup edip tehlikesini bertaraf etti.²¹³

3.2.4.13. Hüseyin b. Hamdân'ın İsyânı

Bu yılda Hüseyin b. Hamdân, el-Cezîre bölgesinde Muktedir'in itaatinden çıkarak isyan etmişti. Vezir Ali b. İsbâ Hüseyin b. Hamdân'dan valisi bulunduğu Diyar-Rabîa bölgesinden ödemek üzere bazı mallar talep etmişti. Ancak Hüseyin b. Ali bu malları vermeğe yanaşmayınca vezir derhal hâkimiyetinde bulunan şehirleri halifenin valilerine ve diğer görevlilerine terketmesi için Hüseyin b. Hamdân'a emir gönderdi, ancak Hüseyin buna yanaşmadı.

O sıralarda Mû'nis el-Hadım Mısır'da Alevî el-Mehdî'nin askerleriyle savaşı sürdürdüğünden dolayı merkezde değildi. Bunun üzerine vezir Râik'in komutasında büyük bir ordu hazırlayıp Hüseyin b. Hamdân üzerine göndermiş ve ayrıca Mu'nis'e yazdığı mektubunda Mehdî'ye karşı sürdürmekte olduğu savaşın sona ermesinden sonra el-Cezîre bölgesine gelip Hüseyin'e karşı savaşmasını emrediyordu. İbn Râik emrinde bulunan askerlerle Hüseyin b. Hamdân üzerine yürümüştü. Hüseyin b. Hamdân bu gelen orduya karşı yirmi bin kişilik bir süvari ordusu hazırlamış ve yakınma ulaştıkları "el-Habeşe" denilen yere doğru yürümüştü. Râik'in komutasında

²¹⁰İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 267; Yakûbî, **a.g.e.**, C. II, s. 446; Ezdî, **a.g.e.**, s. 334; Casim Avcı, "Abbâsî Halifesi Me'mûn Döneminde Bizans'la İlişkiler (813-833)," **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, Yayın kurulu Abdülkerim Özeydin, v.d., İstanbul, Dünya Yayıncılık, 2008, XI, s. 198.

Bahriye Üçok, **İslâm Tarihi: Emevîler-Abbâsîler**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, C. VII, 1968, s. 96; Masudul Hasan, **a.g.e.**, s. 219.

²¹¹Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 580; Yakûbî, **a.g.e.**, C. II 455; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 315; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 430; Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 577,580; Ezdî, **a.g.e.**, s.354; Hasan Şimeysanî, **a.g.e.**, s.69.

²¹²Halife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.563; Taberî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 581; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VI, s. 316; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. X, s. 439; İbn Miskevîh, **a.g.e.**, C. IV, s. 151.

²¹³Ezdî, **a.g.e.**, s.366.

gelen askerler Hüseyin'in bu ordusunu görünce ona karşı koyamayacaklarını anlamışlardı, çünkü onlar dört bin kişi civarında idiler. Bunun üzerine İbn Râik ve askerleri Dicle nehri tarafına çekilerek tek bir giriş yolu olan bir yere gelip konakladılar. Hüseyin gelip bunları sarmış ve onlara gelecek yiyecek maddelerinin ulaşmasını engellemişti. Yiyecek ve yem sıkıntısı çekmeye başlayan Râik ve adamları Hüseyin b. Hamdân'a haber gönderip halîfeye elinde bulunan bölgeyi ona bırakması için ricada bulunacaklarını vaat ettiler. Ancak Hüseyin onların bu isteklerine hiç kulak asmamış ve onları kuşatmağa devam ederek Mu'nis'in Şâm'dan geri döndüğü güne kadar onlarla çarpışmayı sürdürmüştü.²¹⁴ Mu'nis ve emrindeki ordunun yaklaşmakta olduklarını haber aldıklarında Râik ve yanındakilerin morali düzelmiş, bir hayli manevî güç kazanmışlar, buna karşılık Hüseyin b. Hamdân ve yanındakilerin ise maneviyatları kırılmış idî. Bu arada Râik ve adamları bir gece baskını ile Hüseyin b. Hamdân'ı mağlûp etmişler, o da oradan ayrılıp Diyâr-Rabîa'ya doğru çekilmişti. Râik'in emrindeki askerler de gelip Musul yakınında karargâh kurmuşlardı. Hüseyin'in isyan ettiği haberini alan Mu'nis sür'atlice hareket ederek ona doğru yürümüş, yanına da Ahmed b. Kayığlığ'ı almıştı. Mu'nis'in geldiğini haber alan Hüseyin ona adamlar gönderip özür dilemiş, aralarında bir sürü elçiler gidip geldiği hâlde durum hiç de düzelmemiş, Mu'nis Hüseyin üzerine yürüyerek el-Cezîre-i İbn Ömer karşısına gelip konaklamıştı. Bunu öğrenen Hüseyin derhal yanında bulunan mal, eşya ve çoluk çocuğuyla birlikte Ermeniyye'ye doğru çekip gitmiş, etrafındaki askerler de dağılarak Mu'nis'in ordusuna katılmışlardı. Bundan sonra Mu'nis başına Bulayk'ı tayin edip yanına Sîmâ el-Cezerî ve Cenâ es-Sûfî'yi getirdiği bir askerî birlik hazırlayarak onları Hüseyin 'i takip etmek üzere gönderdi. Bu birlikler “Tel Fâfân” denilen yere kadar onu takip etmişler, fakat buraya vardıklarında Tel Fâfân'ı büyük bir felâket geçirmiş olarak görmüşlerdi. Hüseyin bütün kasaba halkını öldürmüş ve şehri ateşe vermişti. Onu takip etmeye devam ederek nihayet yetişmiş ve onunla çarpışmalara girişip onu ve yanında bulunan adamlarını hezimete uğratarak oğlu Abdülvehhab ve bütün aile efradıyla birlikte esir almışlardı. Bu arada yanında bulunan adamların da çoğu esir alındığı gibi bütün mallarına da el konulmuştu. Mu'nis, yanına Hüseyin 'i alıp Musul yoluyla Bağdâd'a

²¹⁴İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 81.

gelmiş, onu ve oğlunu bir deve sırtına bindirip uzun bornozlar ve kırmızı kıldan dokunmuş elbiseler giydirerek şehre sokmuştu. Hüseyin b. Hamdân ile oğlu Zeydân el-Kahramana'nın yanında hapse atılmışlardı. Ayrıca Halîfe Muktedir, Ebû'l Heycâ' b. Hamdân ve diğer kardeşlerinin yakalanıp hapse atılmalarını emretmişti. Diğer taraftan Hüseyin b. Hamdân'ın oğullarından birisi kaçıp kurtulmuş, etrafına topladığı adamlarla birlikte Âmid üzerine yürümüş, ancak buranın valisi onlara karşı giriştiği çarpışmalarda Hüseyin b. Hamdân'ın bu oğlunu öldürmüş, başını keserek Bağdât'a göndermişti.²¹⁵

3.2.4.14. Ağar b. Matara es-Sa'lebî

Musul çevresinde Ağar b. Matara es-Sa'lebî adlı Hâricî 317 (Eylül-Ekim 929) yılının Şaban ayında isyan etmişti. Bu şahsın meşhur şair Amr b. Külsûm'un kardeşi Attâb b. Külsûm es-Sa'lebî'nin evlatlarından olduğu kaydedilir.²¹⁶ Ağar, Re'su'l-'Ayn civarlarında isyan etmiş ve oradan Kefertûsa'ya gittiğinde etrafında iki bin kadar adam birikmiş, onlarla birlikte Kefertûsa'yı yağmalayıp birçok kimsenin ölümüne sebep olmuştu. Kefertûsa'dan Nusaybin'e giden Ağar b. Matara Nusaybin taraflarında konakladı. Bunun üzerine şehrin valisi yanında bulunan askerleri ve halktan bir grup ile buna karşı çıktı. Aralarında çarpışmalar meydana gelince bu isyancı haricî Nusaybinli halktan yüz kadar adamı öldürüp bin kişiyi de esir aldı. Bu esirleri fidye karşılığında serbest bırakıp ve Nusaybin halkı da ona dört yüz bin dirhem ödemek şartıyla barış akdettiler Ağar'ın isyan ettiğini haber alan Diyar-Rabîa emîri Nâsirüddeve b. Hamdân onun üzerine bir ordu gönderdi. Ağar bu ordu tarafından mağlup edilip esir alındı. Ardından Bağdat'a gönderildi.²¹⁷

²¹⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 82.

²¹⁶İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 183.

²¹⁷İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 184; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 290.

3.2.5. Abbâsîler Devrinde Tur Abdîn'de Yaşanan Diğer Olaylar

Bizanslılar 242 (856-857) senesinde el-Cezîre saldırısının etkisi altındaki Tur Abdîn bölgesi henüz toparlanmadan bu kez de doğal afetlere maruz kaldı. Sıkça ve şiddetlice yaşanan depremler bölge halkını perişan etmiştir. Halife Mütevekkil yaraları sarmak için buraya yardımlar göndermiştir.²¹⁸

el-Cezîre taraflarındaki kabilelerden Abbadilere mensup olup hekimlik mesleğinde bulunan İshak b. Huneyn b. İshak 298 (915-916) senesinde vefat etti. Hem kendisi hem de babası tabipti. Kendisine ve babasına ait tıbbi eserleri olup çok meşhurdur. Babası, Aristoteles'in ve diğer Yunan filozoflarının eserlerini Arapçaya tercüme ediyordu.²¹⁹

314 (926-927) senesinde ise Nusaybin'de büyük bir fırtına esti. Bu yüzden çok sayıda ağaç kökünden söküldü ve evler yıkıldı.²²⁰ Kısa bir sürede toparlanmaya başlayan bölgenin üzerine bu sefer de Bizans akınları başladı.

²¹⁸İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VII, s. 78.

²¹⁹İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 61; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 208.

²²⁰İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 271.

IV. BÖLÜM: HAMDÂNİLER ve MERVANİLER DÖNEMİ

4.1. HAMDÂNİLER DÖNEMİ

4.1.1. Hamdâniler Devrinde Tur Abdîn Bölgesi - Merkez İlişkisi

Bölgenin tarihinde önemli rol oynayan Hamdâniler, Araplar'ın en büyük kabilelerinden Rebâ'a'nın Tağlib koluna mensup olup Hamdân b. Hamdûn tarafından kurulmuştur. 282 (895) senesinde vefat eden Hamdân çevredeki bölgeleri el-Cezîre sınırları dâhilinde birleştirip buralara hükmetti.¹ İslâmiyet'ten önce Hıristiyan olan Tağlibiler Tihâme'den kuzeye göç etmiş, sonraları kendi adlarını alan Diyâr-ı Rebâa ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi. Hz. Ömer Tağlibilere cizye ödemeleri için yetkili birisini gönderince onlardan bir kısmı kabileleri adına küçültücü gördükleri cizyeyi ödemek istemediler. Bunun üzerine Hz. Ömer cizye yerine onlardan Müslümanlardan alınan zekâtın iki katını almayı uygun görmüştür. Böylece Tağlibiler İslâm hâkimiyetine girdiler. Bir müddet sonra da bunlar Müslüman olmuştur. Hanedana adını veren Hamdân b. Hamdûn Rakka yöresinden göç ederek Musul'a yerleşti. Hamdâniler, Hâricîler'le yaptıkları savaşlarda kayda değer bir askerî güç haline geldiklerini ispat ettiler (254/868).

Hamdân, 272 (885) senesinde Mardin Kalesi'ni ele geçirdi. Halife Mu'tazîd-Billâh şehri onun elinden almak üzere 279 (892) yılında bizzat sefere çıkıp kuşatma başlattıysa da muvaffak olamadı. Halife, ikinci defa Türk kumandanlarıyla birlikte hareket ederek Mardin ve Erdümüş Kalesi üzerine yürüyünce Hamdân, yerine oğlu Hüseyin'i bırakıp kaçtı. Hüseyin ise kaleyi halifeye teslim etti. Bir süre sonra Hamdân da yakalanarak hapsedildi ve oğlu Hüseyin Haricî ordusunu bozguna

¹Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s.34; Marius Canard, **a.g.e.**, s. 287; Masudul Hasan, **a.g.e.**, s.431; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdâniler", **DİA**, C. XV., s. 446; Yehoshua Frenkel, "Hamdanids", **Medieval Islamic Civilization: an Encyclopedia**, ed. Josef Y. Meri, v.1, p.312; M.Sobornheim, "Hamdâniler", **İA.**, C. I/V, s. 182; M.Canard, "Hamdanids", **EP.**, Leiden, 1971., s. 130.

uğratıp reisleri Harun'u esir alıncaya kadar hapiste kaldı (283 /896).² Bir süre sonra Hüseyin diğer kardeşi İbrahim'in aracılığıyla Kum ve Kâşân, daha sonra da Diyâr-ı Rebîa valiliğine tayin edildi (298/910). Ancak Hüseyin bağımsızlığını ilân edip topladığı vergileri göndermedi. Bunun üzerine Halife Muktedir-Billâh, Emîrül-ümerâ İbn Râik kumandasındaki büyük bir orduyu sefere çıkardıysa da başarı sağlanamadı. Daha sonra Emîr Munis el-Muzaffer'e yenilen Hüseyin esir düştü. Hamdânî emirlerine güveni kalmayan halife onunla akrabalarını Bağdat'ta hapsedirdi. Fakat Hüseyin halifeye karşı komplo düzenleme fikrinden ve bu yolda çalışmaktan vazgeçmedi. Halife kendisine karşı yeni bir komplonun düzenlendiğini ve elebaşların Hüseyin ile kendi veziri İbnü'l-Furât (Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed) ve Azerbaycan'daki valisi olduğunu anlayınca 306 (918) senesinde Hüseyin'i öldürttü ve diğerlerini de görevlerinden azletti.

Hüseyin'in kardeşleri Ebü'l-Heycâ Abdullah, İbrahim ve Saîd halifeye sadık kalmış, Ebü'l-Heycâ 293'te (905-906) Musul, İbrahim 307 (919) yılında Diyâr-ı Rebîa ve Saîd 312 (924) senesinde ise Nihâvend valiliğine getirilmiştir. Bunlardan Ebü'l-Heycâ, bir yandan isyancı bazı grupları itaat altına alırken öte yandan kardeşi Hüseyin'e karşı yürütülen operasyonları yönetti.

Ebü'l-Heycâ daha sonra Bağdat'ta kalmayı tercih ederek oğlu Hasan'ı yerine vekil bıraktı. 301'de (913) bilinmeyen bir sebeple Musul valiliğinden azledilen Ebü'l-Heycâ, Emîrül-ümerâ Mûnis'e itaat arzedenince ertesi yıl aynı göreve tekrar getirildi. Azerbaycan valisi Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ı itaat altına almak üzere 307'de de (919) Mûnis kumandasında gönderilen orduda görev aldı. Daha sonra Tarîk-i Horâsân ve Dînever valiliğine tayin edildi. 313'te (925) Musul ile Cezîre-i İbn Ömer yöresindeki Bâdabdâ ve Karda da onun idaresine verildi. Kardeşi İbrahim'in ölümünden sonra valisi olduğu Diyâr-ı Rebîa'nın yönetimi yine kardeşlerinden Dâvûd'a bırakıldı. Ebü'l-Heycâ da kardeşi Hüseyin gibi Karmatîler'le mücadele etti ve 315'te (927) onlara karşı Bağdat'ı korudu. Fakat bu sırada Dînever valiliğinden uzaklaştırılınca Bağdat'a giderek Munis ve Sâhibü's-şurta Nâzûk Hâdim'in yardımıyla Halife Muktedir-Billâh'ı indirip yerine Kahir-Billâh'ı tahta çıkardı; yeni halife de 317 (929-930) senesinde Hulvân, Dînever, Hemedân ve Kirmanşah'ın yönetimini ona verdi.

² Belâzurî, **a.g.e.**, çeviri, s. 260-261; Nasuhi Ünal Karaarslan, **a.g.m.**, s. 446; Casim Avcı, "Tağlib: Beni Tağlib", s.374; Yehoshua Frenkel, **a.g.m.**, s. 312; Sir William Muir, **a.g.e.**, p.153.

Ancak kısa bir süre sonra Kahir-Billâh halifelikten uzaklaştırılıp Muktedir-Billâh tekrar halife ilân edildi. Hamdânîler'in gerçek kurucusu olan Ebü'l-Heycâ da 17 Muharrem 317 (2 Mart 929) bu karışıklıklar sırasında öldü. Onun ölümünden sonra Hamdânîler iki ayrı kol halinde varlıklarını sürdürdüler. Kuzey tarafında kalan Musul kolu Diyar-Rebia bölgesini elinde bulunduruyordu. Bunun kurucusu ise Nâsirüddeve idi. 321 (933) senesinde el-Cezîre, Diyarbakır bölgeleri ve Tur Abdîn şehirleri Nusaybin, Dârâ, Sincar gibi yerler Nâsirüddeve b. Hamdân'ın eline geçti ve Hamdân gücünü iyice artırdı.³

4.1.1.1. Vezir İbn Mukle ve Nâsirüddeve Arasında Geçen Olaylar

Nâsirüddeve'nin amcasını katletti (323/934-935) haberi Halife er-Râzî'nin kulağına gidince bundan son derece müteessir oldu. ve olayı nefretle kınadı. Hemen arkasından veziri İbn Mukle'ye Musul üzerine yürümesini emretti. İbn Mukle de bir grup askerle birlikte şâban ayında Musul'a ulaştı. İbn Mukle'nin Musul'a yaklaştığını öğrenen Nâsirüddeve b. Hamdân, şehri terkederek Zevezân'a kaçtı. İbn Mukle onu Tinnîn Dağı'na kadar takip etti. Ancak geriye dönüp Musul'a geldi ve orada ikamet ederek şehrin haracını ve diğer gelirlerini toplamaya başladı. İbn Mukle'nin Musul'daki ikameti sürüp gidince İbn Hamdân'ın adamları babasına Bağdâd'da vezarete vekâlet etmekte olan oğluya irtibat kurarak ona on bin dinarlık bir mükâfat vermiş ve buna karşılık da babasına bir mektup yazıp onu merkeze çağırmasını istediler. Bunun üzerine İbn Mukle'nin oğlu, babasına yazdığı mektupta merkezde bir sürü karışıklıkların meydana geldiğini ve şayet oraya varmakta gecikecek olursa kendi iktidarlarının meydana gelecek olaylar neticesinde zayıflayacağını belirtti. Bunu haber alan vezir İbn Mukle bir hayli kızıp ve üzüldü. Ancak çaresiz kalınca Musul'da ifa etmek istediği bu görevi yerine getirmek üzere Sâcoğulları askerlerinden Mâgerd ed-Deylemî Cezîre-i İbn Ömer'e, Abdullah b. Ebü'l-Ala el-Maktûl'u de Nusaybin'e vekil tayin edip şevval ayının ortalarında Bağdâd'a geri döndü.⁴ İbn Mukle'nin Musul'dan ayrılması üzerine Nâsirüddeve İbn

³ İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 321; Nasuhi Ünal Karaarslan, **a.g.m.**, s. 446; Sami Keyyali, **Seyfûddeve ve asrû'l-Hamdâniyyin**, el-Matbaatü'l-Hadise, Halep, 1939, s. 39-40; Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s.35.

⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 258; Ali b. Zafir el-Ezdî, **Ahbaru'l devleti'l Hamdaniyye: Hamdaniler**, thk. Temime Ravvaf, trc. Mehmet Akbaş, İstanbul, 2011, s. 28.

Hamdân bulunduğu Ermeniyye bölgesinden el-Cezîre bölgesine geldi. Burada vergi toplayıp, valileri kontrolüne aldıktan sonra Mâgerd ed-Deylemî ile çarpışmalara girişti. Ancak yenilince geri dönüp ikinci kez asker topladı. Nâsirüddevele savaşmak üzere topladığı bu askerleriyle birlikte Zilhicce ayında Nusaybin dolaylarında Mâgerd ed-Deylemî ile karşılaştı. Meydana gelen bu çarpışmalar sonunda yenilen Mâgerd Rakka'ya çekildi ve oradan Bağdâd'a gitti. Aynı şekilde İbn Tabbâb da Musul'dan ayrılıp Bağdâd'a gidince İbn Hamdân Musul, Tur Abdîn, Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr'e baştanbaşahâkim oldu. Nâsirüddevele bu zaferinden sonra halîfeye yazdığı mektupta yaptıklarından dolayı affedilmesini ve bu illerin kendisine tekrar iltizam edilmesini talep etti. Nâsirüddevele'nin bu talepleri kabul edilince kendisi de buradaki iktidarına yeniden kavuştu ve hâkimiyetini kurdu.⁵

4.1.1.2. Emîrû'l-ümerâ Beckem ve Nâsirüddevele Hamdân Arasındaki Mücadele

327 senesinin Muharrem ayında (Ekim-Kasım 938) halife er-Râzî Billâh ile Emîrû'l-ümerâ Beckem, Musul valisi Nâsirüddevele Hasan b. Abdullah İbnHamdân ile savaşmak için Musul ve Diyâr-ı Rebîa'ya doğru yola çıktılar. Nâsirüddevele her yıl Bağdâd'a göndermesi gereken iltizam bedellerini göndermemiş, Halife er-Râzî de bundan dolayı ona bir hayli içerleyerek Beckem ile birlikte, yanına Ebû'l-Hüseyin Ömer b. Muhammed'i de alarak Musul'a gitti. Tekrit'e ulaştıklarında er-Râzî orada ikamet etti, Beckem ise yoluna devam etti. Nâsirüddevele Beckem'i Musul'a altı fersah mesafede bulunan, “*el-Kuheyl*” mevkiinde karşılaştı. Şiddetli çarpışmalarda Nâsirüddevele mağlûp olarak geri çekildi ve adamları Nusaybin'e kadar geri döndü. Beckem onları takip ederek Musul'da konaklamaksızın yoluna devam etti. Beckem Nusaybin'e ulaştığında Nâsirüddevele İbn HamdânÂmid'e gitmişti. Beckem buradan er-Râzî Billâh'a başarılarını ve fetih müjdesini bildirdi. Bunun üzerine Halife Tekrit'ten hareket ederek Musul'a gitmek üzere nehir üzerinden yola koyuldu. er-Râzî Billâh'a yanında bir grup Karmatî bulunuyordu. Bunlar Beckem'in zafer mektubu ulaşmadan evvel er-Râzî'nin yanından ayrılıp, Bağdâd'a gitmişlerdi. İbn Râik de sürekli olarak bunlarla mektuplaşıyordu. Bu Karmatîler Bağdâd'a ulaşınca bir süredir gizlenmekte olan İbn Râik ortaya çıktı; Dâru'l-hilâfeye saldırmaksızın

⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 258-259; Ali b. Zafir el- Ezdî, **a.g.e.**, s. 28-29.

Bağdâd'a hâkim vaziyete geldi. Bu durumu haber alan er-Râzî Billâh derhal nehirden karaya çıktı ve Musul'a giderek oradan Beckem'e durumu bildirdi. Bu haberi alan Beckem'in Nusaybin'den geri dönmesi üzerine durumdan haberdar olan Nâsirüddeve de Âmid'den Nusaybin'e gelip Nusaybin ve Diyâr-Rabîa'yı tekrar ele geçirdi. Bu sırada meydana gelen olaylar ve vuku bulan gelişmeler Beckem'i endişeye düşürdü.⁶ Bunun için adamlarından bazıları yavaş yavaş Bağdâd'a gitmeye başladılar. Beckem adamlarını yanında tutmayı gerekli görüyordu. Bunun için şöyle demişti: “*Halife ve emîrül-ümerâ sadece Musul kasabasını ele geçirebilmişlerdi.*” Bu arada İbn Râik'in Bağdâd'ı hâkimiyeti altına aldığı haberi kendisine ulaşmadan evvel durumdan haberdar olmadığı için Nâsirüddeve, Beckem ve Halife er-Râzî'ye mektup gönderip barış yapmayı talep ediyor ve gerekli borçlarından beş yüz bin dirhemlik bir kısmını acilen yollamış bulunuyordu. Bunu haber alan Beckem duruma sevindi ve hemen sulh yapılması için er-Râzî'yi haberdar etti. Halife er-Râzî teklifi kabul edince aralarında barış yapıldı. Barışın akdinden sonra er-Râzî ve Beckem Bağdâd'a doğru harekete geçmişlerdi. Bu arada da İbn Râik, Beckem ve Halifeye yazdığı mektuplarda onlardan özür dileyerek sulh yapılmasını talep ediyor ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahya b. Şîrzâd'ı da elçi göndererek taleplerini onlara iletmış bulunuyordu. İbn Râik'in elçisi Musul'a gelip mektubu Beckem'e sundu. Beckem de gelen elçiye izzet ve ikramda bulunarak onu yanı başında oturttu ve gayet iyi davrandı. Daha sonra durumu ve elçiyi er-Râzî'ye takdim edince Halife ile Beckem, İbn Râik'in isteğine olumlu cevap vererek Ebû'l-Hasan Ömer b. Muhammed'i mektupla birlikte ona gönderdi ve Fırat Nehri yolu Diyâr-ı Mudar, Harran, Rûha ve çevresi ile Kınnesrîn ve Avâsım bölgelerini onun emrine vermişti. İbn Râik bu teklifi kabul etti ve Bağdâd' tan ayrılıp tayin edildiği yeni bölgesine yöneldi. Diğer taraftan er-Râzî ile Beckem 9 Rebiyülâhir 327(3 Şubat 939) günü Bağdâd'a geri dönmüşlerdi.⁷

⁶ Salim İbn Vâsıl, a.g.e., C. II, s. 30; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 300; İbn Kesîr, a.g.e., C. XI, s. 329; Zehebî, a.g.e., C. VII, s. 428; Abdullah es-Sulî, **Kısmun min Ahbârî'l-Muktedir Billah el-Abbâsî:Târîhü'd-Devleti'l-Abbâsîyye min sene 295 ila sene 315 hicriyye min Kitâbi'l-“Evrak”**, thk. Halef Reşid Numan, Bağdad, Dârü's-Şuuni's-Sekafiyeti'l-Amme, 1999, s. 240; İbn Miskeveyh, a.g.e., C. VI, s. 14; İbn Şeddâd, a.g.e., C. I/III, s. 128.

⁷İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 301; İbn Miskeveyh, a.g.e., C. VI, s. 15-16.

4.1.1.3. Nâsirüddevele Hamdân'ın Adl el-Beckemî'ye Karşı Zaferi

Adl el-Beckemî, Beckem'in öldürülmesinden sonra İbn Râik'a bağlandı ve onunla birlikte Bağdâd'a, daha sonra da Musul'a gitti. Nâsirüddevele, Ebû Bekr b. Râik'i öldürünce Adl, Nâsirüddevele'nin adamları arasına katıldı. Nâsirüddevele de onu daha evvel İbn Râik'in elinde bulunan Diyâr-ı Mudar ve Şâm bölgesine gönderdiği Ali b. Halef b. Tayyâb'ın yanına vermişti. O sıralarda da Rahbe'de İbn Râik'a vekâlet etmekte olan Müsâfir b. Hasan adında birisi görev yapmaktaydı. İbn Râik'in öldürülmesi üzerine Müsâfir b. Hasan bölgeye hâkim oldu ve buraları istilâ ederek haracını kendisi toplamaya başladı. Müsâfir b. Hasan'ın böyle davranması üzerine bölgeye Nâsirüddevele tarafından yeni tayin edilen İbn Tayyâb, emrine verilen Adl'i askerî bir birlikte Müsâfir b. Hasan'ı Rahbe'den çıkarıp atmak üzere gönderdi. Adl Rahbe'ye vardığında Müsâfir b. Hasan onunla her hangi bir çatışmaya girmeden şehri terkedince Adl da burayı ele geçirdi. Şehre hâkim olan Adl, Bağdâd'da yaşayan ve hâlâ Beckem'in taraftarlığını sürdürenlere gizlice mektuplar yazdı. Onlar da Bağdâd'dan gizlice Rahbe'ye Adl'in yanına geldi. Adl, Beckemîlerle bir hayli güç kazandı. Fırat nehri yolu ile Habur nehrinin bir kısmına hâkim oldu. Bu arada Müsâfir b. Hasan Numeyroğullarından yardım isteyerek onlardan bir ordu oluşturdu ve Karkisyâ'ya gelip burada bulunan Adl'in adamlarını kovmuş ve şehre hâkim oldu. Bunun üzerine Adl Karkisyâ'ya gitmiş, ancak oradan uzakta durmuştu. Adl bu arada Habur nehrinin çevresine hâkim olup burayı ele geçirmek istedi ve oraya doğru harekete geçti.⁸ Ancak buranın ahalisi çevreyi iyice tahkim ederek Numeyroğullarından da yardım aldı ve Adl'i buraya sokmak istemedi. Bunu öğrenen Adl de Habur taraflarına gitmekten vazgeçti. Adl, her gün ikindiden evvel adamlarıyla birlikte ata binip Karkisya sahrasında akşama kadar at koşturup duruyor ve casuslarını da Habur bölgesine gönderip durum hakkında bilgi topluyordu. Casusların getirdiği haberlerden Adl'in her gün bu şekilde savaşa hazırlandığını öğrenen Habur halkı derhal gerekli tedbirleri alıyor ve böylece Adl'e de kendisine karşı hazırlıklı davrandıkları bildiriyordu. Adl bu durumu kırk gün müddetle sürdürmüştü. Nihayet Habur halkı onun bu şekilde adamlarıyla birlikte ata binip hep aynı hareketi tekrarladığını ve üzerlerine gelmediklerini görünce savaş için

⁸İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 334.

topladıkları adamları dağıtmış, kendilerini ona karşı emniyette hissetmeye başladılar. İşte o sırada Adl'in casusları hemen bu durumu ona ilettiler. O da derhal harekete geçilmesi için emir verip Habur'a doğru yola koyuldu. Ayrıca Adl, adamlarına köle ve hizmetçilerinin, ağırlıklarını taşımak üzere önden göndermelerini emretti.

Hareketinden sonra ertesi sabah Habur çevresinin en büyük köyü olan Şemsâniyye'ye gelip burayı kuşattı. Ancak burası bölgenin en müstahkem köyü olduğu gibi halkı tarafından da gayet iyi korunuyordu. Adl onlarla çarpışmalara girişti. Nihayet surda gedikler açıp köyü ele geçirdi ve halkından bazı kimseleri öldürüp mallarına el koyarak orada bir müddet ikamet etti. Şemsâniyye'yi tamamen hâkimiyetine geçirdikten sonra oradan ayrılarak başka köye gitti.

Habur çevresinde altı ay müddetle kalan Adl bölgenin haracını toplayıp bir hayli mal biriktirdikten sonra çevresine meydan okumaya başladı. Aynı şekilde toplanan mallarla adamları da güçlenen Adl, Habur'dan Rahbe'ye geri dönmüş ve orada bir hayli güçlenip şöhreti artmıştı.

Bu sırada Bağdât'tan üzerine askerler gelince perişan bir duruma düştü. Adl, Nâsirüddeve'nin Musul'dan ve el-Cezîre bölgesinden uzak bir noktada olduğunu bildiğinden Nusaybin'e doğru hareket etti. Daha yakın olmalarına rağmen er-Rakka ve Harran'a gitme imkânı bulamamıştı, çünkü buralar Numeyroğullarının desteğini alan ve yanında ordusu bulunan Yenes el-Mu'nisî'nin idaresi altında idi. Adl el-Beckemî buralara gitmekten vazgeçerek Re'su'l-'Ayn'e, oradan da Nusaybin'e gitti. Onun bütün yaptıklarını haber alan Hüseyin b. Hamdân bir ordu toplayarak Nusaybin'e Adl'in üzerine yürüdü. İbn Hamdân Nusaybin'e yaklaşınca Adl da yanındaki askerleriyle ona karşı çıktı. İki ordu karşı karşıya gelince Adl'in emrindeki askerler İbn Hamdân'dan emân dileyerek yanına gitti. Adl'in yanında ise çok az kişi kalmıştı. Bunun üzerine İbn Hamdân Adl'i ve oğlunu esir alıp gözlerine mil çektirdi ve her ikisini Bağdâd'a gönderdi. Adl ve oğlu 20 Şâban 331 (29 Nisan 943) günü Bağdâd'a varınca halka teşhir edildi.⁹

Nasirü'd-Devle ile Tekin et-Türkî 335 (946-947) senesinde karşı karşıya gelip savaştılar. Bunun sonucunda Nasirü'd-Devle, Tekin'i ele geçirdi ve huzurunda

⁹İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 335-336.

gözlerine mil çektirdi. Böylece Musul ve el-Cezîre'de hâkimiyeti güçlendi. Büveyhoğullarından Rüknu'd-Devle ise Rey şehrini istila edip orayı Horâsânlıların elinden aldı. Böylece Büveyhoğullarının hâkimiyet alanı genişledi. Rey, Cebel, İsfahan, Fars, Ahvaz ve Irak memleketleri Büveyhoğullarının ellerine geçmiş oldu. Musul ve el-Cezîre'ye bağlı Diyâr-ı Rebia ile diğer yerlerin iltizam gelirleri kendilerine gönderilir oldu.¹⁰

Büveyhoğullarından Muizzü'd-Devle 337 (948-949) senesinde Bağdat'tan Musul'a hareket etti. Nasirü'd-Devle onun önünden kaçıp Nusaybin'e gitti. Muizzü'd-Devle b. Büveyh bu senenin ramazan ayında Musul'u ele geçirdi. Daha sonra el-Cezîre memleketinin tümünü Nasirü'd-Devle b. Hamdân'ın elinden almaya karar verdi. O esnada kardeşi Rüknu'd-Devle, Horâsânlıların kendisine yaptığı saldırıya karşı yardım etmesi için ona haber gönderdi. Buna göre Nâsirüddeve her yıl Musul, Diyâru'l-El-Cezîre ve Şâm bölgeleri için Muizzüddeve'ye sekiz milyon dirhem para ödeyecek ve kendi bölgesindeki camilerde Büveyhoğulları İmâddüddeve, Rüknu'd-Devle ve Muizzüddeve'nin isimlerini zikredecekti. Nâsirüddeve ile aralarında barış imzalandıktan sonra Muizzüddeve 337 yılının zilhicce (949 Haziran) ayında Bağdâd'a geri dönmüştü. Bu şartlar yerine getirildi.¹¹

4.1.1.4. Nâsirüddeve'nin Evlâdı Arasında Meydana Gelen Anlaşmazlık

Nâsirüddeve 358 (968-969) yılında oğlu Hamdân'a Rahba, Mardin ve diğer çevre şehirleri iktâ etmişti. Diğer taraftan diğer oğulları Ebû Tağlib, Ebu'l -Berekât ve kız kardeşleri Cemile Nâsirüddeve'nin Kürt asıllı hanımı Fâtıma binti Ahmed'den doğma idiler. Nâsirüddeve bu hanımı, üzerinde tam bir otorite kurmuş bulunuyordu.¹² Fâtıma binti Ahmed oğlu Ebû Tağlib ile anlaşarak Nâsirüddeve'yi tutuklatmış ve yukarıda belirttiğimiz gibi hapse arttırmışlardı. Nâsirüddeve tutuklandıktan sonra bu hanımı ve ondan doğma çocuklarına karşı tedbir almaya ve onları bertaraf etmeye çalışıyor ve bu hususta planlar kuruyordu. Bunun için

¹⁰İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 400; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 372; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VI, s. 140.

¹¹ Ebû Firas el-Hamdâni, **Dîvânu Ebî Firas el-Hamdânî**, şrh. Halil Düveyhi, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1991, s. 104-105; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 409; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 378; Zehebî, **a.g.e.**, C. VII, s. 639; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III, s. 35.

¹²İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 509; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VI, s. 294.

kendisiyle güç kazanmak ve bunlara karşı koyabilmek maksadıyla oğlu Hamdân'a bir mektup yazıp yanına davet etmişti. Fakat Nâsirüddeve'nin gönderdiği bu mektup diğer oğullarının eline geçmiş ve Hamdân'a ulaştırmamışlardı. Ama babalarının yapmak istediklerinden ve onların aleyhindeki faaliyetlerinden bir hayli korkup endişelenmeye başlamışlar ve ona karşı tedbirli davranmak zorunda kalmışlardı. Bu korkuları yüzünden Nâsirüddeve'yi Kevâşî kalesine taşımış, orada tutuklu bırakmışlardı.

Babasının tutuklandığını haber alan Hamdân bir hayli üzüldü ve bunlara karşı düşmanca bir tavır takındı. Hamdân Nâsirüddeve'nin evlâdı arasında en cesuru olup amcası Seyfüddevle'nin vefatından sonra Rahbe'dan Rakka'ya yürüyüp burayı hâkimiyeti altına aldı. Nusaybin'e giderek burada kendisine itaat edenleri de etrafında topladı. Kardeşlerine haber gönderip babasını serbest bırakarak evine götürmelerini istedi. Bunun üzerine Ebû Tağlib Hamdân üzerine yürüyüp onunla çarpıştı. Hamdân çarpışmalara girişmeden evvel Rakka'ya çekilince Ebû Tağlib onu burada kuşattıktan sonra aralarında sulh akdettiler. Çok uzun sürmeyen bu barış süreci tarafların yerlerine dönmesiyle son buldu.

Nâsirüddeve 358 yılının rebiyülevvel ayında (969 Ocak-Şubat) vefat etti ve Tell-Tevbe'ye defnedilmişti. Ebû Tağlib babasının ölümünden sonra kardeşi Hamdân'ın bütün malına mülküne el koyup öz kardeşi Ebû'l-Berekât'ı da Hamdân üzerine gönderdi. Ebû'l-Berekât er-Rahba'ya yaklaştığında Hamdân'ın birçok adamı ondan emân dileyip Ebû'l-Berekât'a sığındı. Hamdân da mağlûp olunca Irak'a yönelerek Bahtiyâr'dan emân diledi ve ardından bu yılın ramazan ayında Bağdâd'a ulaştı. Bahtiyar, Hamdân'a izzet ve ikramda bulunup şanını yüceltti, ona değerli hediyeler sundu, ihtiyaç duyduğu her şeyi takdim etti. Arkasından Ebû Tağlib'e eş-Şerîf er-Radî'nin babası en-Nakîp Ebû Ahmed el-Müsevî'yi gönderip Hamdân ile sulh akdetmesini istedi. Nihayet Nâsirüddeve'nin oğulları Bahtiyâr'ın aracılığıyla sulh akdedince Hamdân Rahbe'ye döndü. Hamdân bu yolculuğu için Bağdâd'dan 359 yılı Cemaziyelevvel ayında (970 Mart-Nisan) hareket etmişti.¹³

Ebû'l-Berekât kardeşi Hamdân'ın bu şekilde sulh akdedildikten sonra bölgeye doğru geldiğini haber alınca Rahbe'den ayrıldı. Bunu haber alan Hamdân da şehre

¹³Ibnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 510; İbn Miskeveyh, a.g.e., C. VI, s. 294.

girdi. Kardeşi Ebû Tağlib, Hamdân ile mektuplaşarak onunla bir araya gelmeyi teklif ettiyse de Hamdân buna yanaşmadı. Bunun üzerine Ebû Tağlib kardeşi Ebû'l-Berekât'ı Hamdân üzerine gönderdi. Hamdân, Ebû'l-Berekât'ın üzerine doğru geldiğini öğrenince Rahbe'den ayrıldı. Ebû'l-Berekât da şehri ele geçirip bir miktar askeri burada bıraktıktan sonra Rakka'ya oradan da Arabân'a geri döndü.

Hamdân, kardeşi Ebû'l-Berekât'ın Rakka'dan ayrıldığını haber aldığı anda Tedmür ovasında idi. Hemen şâban ayında oradan Rakka'ya dönüp geceleyin şehre vardı. Hizmetçilerinden bir kısmı surlara tırmanarak şehirde bulunan askerlerin ne durumda olduklarını ve ne yaptıklarını bilmeden kapıları açıp şehre giriverdi. Ertesi gün sabahleyin Hamdân bir boru çalınmasını emredip de boru çalınınca sesin dışardan geldiğini zanneden şehir sakinleri dağılmağa başladı. Hamdân da yanına gelen herkesi esir alıp, bir kısmını öldürdü. Ebû'l-Berekât, Hamdân'ın Rakka'ya hâkim olduğunu haber alınca Karkisiya'ya geldi. Hamdân ile barış için görüştüler fakat bir neticeye varamadılar. Ebû'l-Berekâtayrılırlarken, Hamdân'a şöyle demişti: *“Ben Arabân'a dönüp Ebû Tağlib'e haber göndereyim, senin bu isteklerini yerine getirmesi muhtemeldir.”* Ebû'l-Berekât Arabân'a dönünce Hamdân da Fırat nehrini sığ bir yerinden geçerek kardeşi Ebû'l-Berekât'ın takıldı. Arabân'da kendinden emin bir şekilde oturmakta olan Ebû'l Berekât'ı gafil avlamdı. Ebû'l-Berekât kılıçsız ve kalkansız bir şekilde Hamdân'ın adamlarına karşı saldırıya geçti ve aralarında şiddetli çarpışmalar başladı. Ebû'l-Berekât bizzat kendisi savaşın kızgın anında karşı tarafın ortalarına atarak çarpıştı. Hamdân onu bir darbe ile yere yıktı ve esir aldı. Ancak Ebû'l-Berekât o gün yâni 3 ramazan günü aldığı yaranın etkisiyle hayatını kaybetti. Bir tabuta konarak Musul'a gönderilip babasının kabri yanında Tel Tevbe'de defnedildi.

Bunun üzerine Ebû Tağlib, Hamdân üzerine yürümek için harekete geçti. Diğer kardeşi Ebû'l-Fevâris Muhammed'i önceden Nusaybin'e gönderdi. Ebû'l-Fevâris Nusaybin'e ulaştığında Hamdân ile mektuplaşarak Ebû Tağlib'e sırt çevirdi. Ebû Tağlib durumu öğrenince Ebû'l-Fevâris Muhammed'e mektup yazıp onu iktalarını arttırmak vaadiyle yanına çağırdı. Ebû'l-Fevâris, Ebû Tağlib'in yanına

vardığında Ebû Tağlib onu tutuklatıp Musul'a bağlı Kevâşi kalesine gönderip beş yüz bin dinar değerindeki mallarına ve paralarına el koydu.¹⁴

Ebû Tağlib'in, kardeşi Ebû'I-Fevâris'i tutuklayıp hapse atması üzerine diğer kardeşleri İbrahim ve Hüseyin Ebû Tağlib'ten korkarak Hamdân'ın yanına kaçıp ona sığınmak istediler. Hamdân'la anlaşip Sîncâr'a yerleştiler. Ebû Tağlib 360 (971 Haziran- Temmuz)yılı Ramazan ayında Musul'dan hareketle Sîncâr'a bu iki kardeş üzerine yürüdü. Ancak bu iki kardeşin Ebû Tağlib'e karşı koyacak bir güçleri yoktu, bunun için bir hile yoluna başvurdu. Ebû Tağlib ile mektuplaşip ve ondan emân dilemek bahanesiyle yanına varıp onu ortadan kaldırmak niyetini beslediler. Bu isteklerine cevap verince Ebû Tağlib'in yanına kaçtılar. Hamdân'ın da adamlarından bir hayli kimse onlara katıldı. Hamdân ise bu olay üzerine Sîncâr'dan Arabân'a döndü. Bu arada Hamdân'm yakın adamlarından birisi Ebû Tağlib'den emân dileyip ona sığındı ve kardeşleri İbrahim ile Hüseyin'in kendisine karşı planladıkları bir hileyi de ona haber verdi. Bunun üzerine Ebû Tağlib bu iki kardeşini yakalamak istediysede iki kardeş ondan kaçıp kurtuldu.

Bu arada Rahbe'da kölesi ve naibi olan biri Hamdân'a gammazlandı. Hamdân da onun bütün mallarına el koyunca bu adam Harran'da bulunan Ebû Tağlib'in adamlarının yanına kaçtı. Ebû Tağlib'in Harran'da bulunan adamlarının başında Selâme el-Berkaîdî geliyordu. Hamdân bu adamı Harran'a, Ebû Tağlib'in adamlarının yanına kaçınca Rahbe'ye dönmek zorunda kaldı. Onun dönüşü üzerine de Ebû Tağlib Karkîsiya'ya geldi ve Rahbe'ye bir ordu sevk etti. Fırat nehrini aşan Ebû Tağlib'in askerleri Rahbe'de oturan Hamdân'a saldırdı. Hamdân bu saldırıdan kaçıp kurtulmayı başardı. Adamlarının şehri ele geçirmeleri üzerine Ebû Tağlib gelip burayı istilâ etti. Ardından surlarını tamir edip 360 yılı Zilhicce (Eylül-Ekim 971) ayında Musul'a döndü. Aynı tarihlerde Hamdân kardeşi İbrahim'i yanına alıp Bağdâd'a gitti ve Bahtiyâr'a sığındı. Diğer kardeşi Hüseyin ise Ebû Tağlib'e gidip ondan emân diledi. Bahtiyâr, kardeşlerine hediyeler takdim edip izzet ve ikramda bulundu.¹⁵

¹⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 511; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 454-455; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VI, s. 295.

¹⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 512.

361 senesi şevval ayında (972 Temmuz-Ağustos) Ebû Tağlib b. Hamdân kardeşi Hamdân'dan Mardin Kalesi'ni teslim aldı. Kaleyi Hamdân'ın naibi olan kişi Ebû Tağlib'e teslim etmiş, kaleyi Ebû Tağlib b. Hamdân adına kuşatan kişi ise Ebu'l-Yakazan Ammar b. Ebû Sereyya Nasr b. Hamdân idi. Ebû Tağlib kaleyi eline aldıktan sonra kalede bulunan her türlü mal, silâh ve eşyanın yanı sıra kardeşi Hamdân'a ait olan her şeyi de alarak Musul'a götürmüştü. Bu mallar arasında iki yüz bin dirhem ve yetmiş deve yükünden fazla mefruşata, cevherlere ve elbiselere rastlanmıştı.¹⁶

Daha önce Nâsirüddeve'nin oğulları Hamdân ile İbrahim'in Bahtiyâr'a giderek ona sığındığı ve kardeşleri Ebû Tağlib'i ona şikâyet ettiği görülüyor. Bahtiyar Nâsirüddeve'nin bu iki oğlu Hamdân ve İbrahim'e yardım edeceğine, babalarından kendilerine miras kalan yerlerle mallarını kurtaracağına ve Ebû Tağlib'den intikamlarını alacağına dair söz vermişti. Bahtiyar Mardin ve çevresinin hâkimi Ebû Tağlib'in elinde bulunan yerleri ele geçirmek için 363 yılının rebiyülevvel (973 Kasım-Aralık) ayında harekete geçti.¹⁷ Yapılan yoğun mücadeleler sonrası barış yapılması uygun görüldü. Ebû Tağlib ile yapılan barış görüşmeleri neticesinde Ebû Tağlib'e daha evvel elinde bulunan Musul ve çevresi iltizam edilecek o da buna karşılık bu sefer sırasında Bahtiyâr'ın uğramış olduğu maddi hasarların tazmini için üç bin kerr yiyecek maddesi ödeyecekti. Ayrıca Mardin hariç, kardeşi Hamdân'a ait bulunan bütün yerleri teslim edecekti.¹⁸

Büveyhî hâkimi Adududdevle 367 (977-978) senesinde Musul'u ele geçirdikdikten sonra buraya gayet mutmain bir şekilde ikamet etti. Ebû Tağlib'i yakalatıp getirmek üzere de etrafa askerî birlikler sevketti. Ebû Tağlib Musul'un Adududdevle tarafından işgal edilmesi üzerine buraların kendisine iltizam edilmesini istemiş, ancak Adududdevle bu isteğe kesinlikle yanaşmayıp: "*Buralar bana Irak'tan daha güzel geliyor.*" şeklinde cevap verip böyle bir iltizama niyeti olmadığını ifade etmişti. Ebû Tağlib buradan ayrılıp giderken yanında Bahtiyâr'ın oğlu el-Merzubân ile Muizzüddeve'nin çocukları ve aynı zamanda Bahtiyâr'ın kardeşleri olan Ebû İshâk ve Ebû Tâhir anneleri ile birlikte bulunuyorlardı. Ebû Tağlib bunları çoluk

¹⁶İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 537; Ali b. Zafîr el- Ezdî, a.g.e., s. 87; İbn Kesîr, a.g.e., C. XI, s. 462; İbn Miskeveyh, a.g.e., C. VI, s. 265.

¹⁷İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 540.

¹⁸İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 542.

çocuklarıyla birlikte alıp Nusaybin taraflarına gitti. Adudüdevle, hâcibi Ebû Harb Doğan'ı Nusaybin ve Cezîre-i İbn-i Ömer üzerine sevketti. Ayrıca Ebû Tağlib'i yakalamak üzere de hazırladığı bir askerî birliğin komutasına Ebû'l-Vefâ Tâhir b. Muhammed'i tayin ederek Sincâr'a doğru yola çıkarttı. Bu durumu öğrenen Ebû Tağlib büyük bir gayret ve sür'atle yoluna devam edip Meyyâfârikîn'e gelerek burada çoluk çocuğu ve akrabalarıyla etti. Ebû'l-Vefâ Tâhir b. Muhammed'in üzerine geldiğini öğrenince yanında bulunan kadınlar ve diğer akrabalarıyla birlikte Bitlis'e doğru hareket ettti. Ebû'l-Vefâ, Meyyâfârikîn'e ulaşınca kapılar yüzüne kapatıldı. Ebû'l-Vefâ, Ebû Tağlib'i takip etmeye devam etmişti. Ebû Tağlib yoluna devam ederek Erzurum'dan ayrılıp el-Cezîre bölgesine bağlı Hasaniyye'ye gelerek Kevâşâ ve çevredeki diğer kalelere kapanıp kalmıştı. Buralardaki kalelerde bulunan bütün malları alan Ebû'l-Vefâ Meyyâfârikîn'e geri dönerek burayı muhasara etti.¹⁹ Adudüdevle ise 368 (978-979) yılında boşluktan istifade ederek Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Mudar ve el-Cezîre bölgesini ele geçirip buraları hâkimiyeti altına aldı.²⁰

4.1.3. Hamdâniler Devri Tur Abdîn –Büveyhî İlişkileri

4.1.3.1. Muizzüdevle'nin Musul ve Nusaybin Üzerine Yürümesi

Büveyhi Emiri Muizzüdevle'nin, Nâsirüdevle'ye Musul ve el-Cezîre'yi yıllık iki milyon dirhem karşılığında iltizama verdiği ve bu hususta aralarında barış akdedildiğini belirtmiştik. el-Cezîre hâkimi Nâsirüdevle 347 (958-959) senesinde iltizam bedelini ödemeyince Muizzüdevle 347 Cemaziyevvel ayı ortalarında (Ağustos başı 958) veziri Mühellebî ile birlikte Musul üzerine harekete geçti. Muizzüdevle'nin üzerine yürüdüğünü haber alan Nâsirüdevle Musul'dan ayrılıp Nusaybin'e gitince Muizzüdevle de Musul'u İstilâ etti. Burada Nâsirüdevle'nin bütün kâtipleri ve memurları ile sakladığı malların ve paralarının nerelerde olduğunu bilen herkesi, menfaat ve çıkarlarını bilen bütün adamlarını aldı. Bir kısmını da Kevâşî, Zaferân ve diğer kalelere hapsedtirdi. Kevâşî kalesi o sıralarda aynı zamanda “Erdümüşt Kalesi” diye bilinirdi.

¹⁹İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 596.

²⁰ Salim ibn Vâsıl, **a.g.e.**, C. II, s. 74: Abdülkerim Özeydin, “Adudüdevle”, **DİA.**, İstanbul, C. I, 1988, s. 392.

Nâsirüddeve Musul'dan ayrıldıktan sonra çevresindeki Arap kabilelerine her tarafa akın yapıp özellikle hayvan yemlerini ve her türlü buğday ve gıda maddelerini yağmalayarak almalarını da emretmişti. Bu yüzden Nâsirüddeve'nin ülkesine saldıran herkes gerek davarları için yem, gerekse askerleri için yiyecek açısından zorluklara duçar olurdu. Muizzüddeve Musul üzerine yürüdüğünde aynı şekilde askerleri bir hayli yiyecek sıkıntısı çekti. Muizzüddeve, Nusaybin taraflarında çok miktarda tahıl ve yiyecek olduğunu haber alınca Musul'dan ayrılarak Nusaybin üzerine yürüdü. Musul'da büyük hâcib Sebüktekin'i vekil bıraktı. Musul ile Nusaybin yarı yoluna varan Muizzüddeve'ye Nâsirüddeve'nin evlâtları Müreccî ve Hibetullah'ın Sincâr'da bir miktar asker ile beklediklerini haber aldı. Bunun üzerine Muizzüddeve Sincâr'a bir miktar asker sevketti. Nâsirüddeve'nin çocukları bu askerlerin geldiğini fark edemeyip birden karşılarında gördüler.²¹ Hemen ağırlıklarından alabildiklerini alıp oradan ayrıldılar. Muizzüddeve'nin askerleri de bunların bıraktığı bütün ağırlıkları ele geçirerek onların çadırlarında konakladılar. Nâsirüddeve'nin çocukları bir müddet sonra dönüp Muizzüddeve'nin askerleri yağmaya dağılmışken üzerlerine saldırdı. Onları kılıçtan geçirip birçoğunu öldürdüler. Bir hayli adam öldürüp bir kısmını esir aldıktan sonra Sincâr'a yerleştiler. Diğer taraftan Muizzüddeve, Nusaybin üzerine yürüyünce Nâsirüddeve buradan da ayrıлып Meyyâfârikîn'e gitti. Adamları ve yanındaki görevlileri ise ona katılmayıp Muizzüddeve'ye gelip ondan emân diledi. Adamlarının Muizzüddeve'ye iltica ettiğini gören Nâsirüddeve oradan da ayrılarak kardeşi Seyfüddeve'nin yanına Haleb'e gitti. Ağabeyinin geldiğini öğrenen Seyfüddeve onu şehrin dışında karşıladı. Bizzat kendisi hizmetinde bulunup, hattâ ayakkabısını kendi eliyle ayağından çıkardı. Nâsirüddeve'nin Musul taraflarındaki kalelerde bulunan adamları direnmeye devam ediyordu. Musul ve el-Cezîre'de Muizzüddeve'nin askerlerine saldırarak onlardan diledikleri şekilde adam öldürüyor, bir kısmını esir alıyor ve onlara yiyecek maddelerinin ulaşmasını engellemeye çalışıyorlardı. Bu gelişmeler üzerine Seyfüddeve, Muizzüddeve ile sulh hususunda mektuplaştı. Aralarında elçiler gidip geldi. Ancak Muizzüddeve bölgenin Nâsirüddeve'ye iltizam edilmesi hususuna pek yanaşdı. Onun defalarca verdiği söze muhalefet ettiğini belirtti. Bunun üzerine

²¹ Yahyâ Antakî, **a.g.e.**, s. 89-90; Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I, s. 260; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 451; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 399; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VI, s. 209-211.

Seyfüddevle Musul ve çevresini iki milyon dokuz yüz bin dirhem karşılığında iltizam olarak aldı. Muizzüddeve'nin Sincâr ve diğer yerlerde esir alınan adamları serbest bırakıldı. Seyfüddevle ile Muizzüddeve arasında yapılan bu barış akdi 348 (959-960) yılı muharrem ayında imzalanmıştır. Muizzüddeve yiyecek ve yem sıkıntısının askerlerini zor durumda bıraktığını anlamış, çevredeki yerleşik halkın da haraçları pek ödemediklerini gördükten sonra buradan ayrılmaya karar verdi. Kendilerinin mahsulleri ve harmanları yetiştirme dönemine ulaşamadıklarından üzerlerine düşen bu haraç vergisini ödeyemediklerini belirten halk Nâsirüddeve'nin adamları olan Arap kabilelerinden kendilerini korumalarını istedi. Bu gibi sebeplerle Muizzüddeve buradan ayrılıp Bağdâd'a gitmek zorunda kaldı. Bu sırada Seyfüddevle'nin barış talep eden mektubu gelince bir hayli rahatladı. Bu barış teklifini kabul ederek Bağdâd'a geri döndü.²²

Muizzüddeve 348 (959-960) yılında Haleb'i elde ettikten sonra Nusaybin'e gidip ordan da Haleb'e döndü. Diyar-ı Rebia'nın tümünü bu devirde ele geçirdi. Musul, Nusaybin, Sincar, Rahbe, Re'su'l-'Ayn ve Habur ele geçirilen şehirler arasındaydı.²³

Muizzüddeve 353 (964-965) senesinde Bağdâd'dan hareketle Musul, Cezîre-i İbn Ömer ve sonra da Nusaybin'e gelerek buraları ele geçirdi ve Nâsirüddeve b. Hamdân'ı buradan kovdu. Bu esnada Necâ adında biri, Ermeniye bölgesini kısmen ele geçirmiş ve Nusaybin'de bulunan Muizzüddeve ile mektuplaşarak efendileri ve velinimetleri Hamdânoğullarına karşı onunla anlaşip desteğini sağlamaya çalışmıştı. Ancak Muizzüddeve Bağdâd'a geri dönüp de Nâsirüddeve ile barış akdedince, Necâ üzerine yürüyerek isyanını bastırmak ve onunla çarpışmak üzere harekete geçmişti.²⁴ Nasirüddeve ve Muizzüddeve arasında ise bir milyon dirhem ödeme şartıyla anlaşma yapılmıştı. Fakat anlaşmanın bozulacağından şüphelenen Muizzüddeve bu yılın 353 senesi Receb ayında (964 Temmuz-Ağustos) Nasirüddeve üzerine yürüdü. Nasirüddeve vermesi gereken vergiyi vermiyor ve mallarını kaleye istif ediyordu. Kendisi çok iyi biliyordu ki verdiği vergiler kendisine karşı mücadelede kullanılıyordu. Bu durumdan hoşnut olmayan Muizzüddeve nihayetinde

²²İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 452.

²³Salim İbn Vâsıl, **a.g.e.**, C. II, s. 55.

²⁴İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 475; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 431; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VI, s. 244; Zehebî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 13.

Nasirüddeve üzerine yürümeye karar verdi. Kendisi Musul'a yaklaştığında Nasirüddeve Nusaybin tarafına kaçtı. Musul'da sarayına yerleşen Muizzüddeve'nin erzağı azalınca çevresindeki adamların köy ve kasabalara erzak toplamaya gönderdi. Nasirüddeve ise bu sırada boş durmadı. Adamlarını gruplara ayırarak Muizzüddeve'nin bu ayrık kuvvetlerine zayıf verdirip geri çekildi. Bu yağmalara çok sinirlenen Muizzüddeve Musul'u ele geçirdikten sonra Nusaybin'e yöneldi. Nusaybin'e varınca Nasirüddeve'nin burdan ayrıldığını gördü ve şehri ele geçirdi. Fakat Muizzüddeve Nâsirüddeve'nin nereye gittiğini öğrenemeyince kendisinden evvel başka bir yoldan tekrar Musul'a dönmesinden korkarak Nusaybin'i koruyup muhafaza edecek kimseleri vekil bıraktıktan sonra Musul taraflarına doğru geri dönmeye başladı. Bu sırada Nâsirüddeve'nin oğlu Ebû Tağlib Musul'a gitmişti. Muizzüddeve'nin buradaki vekil ve adamlarıyla savaşa girişmiş fakat mağlûp olmuştu. Ancak Muizzüddeve'nin nehirde bulunan gemilerini ateşe verip kaçmıştı. Muizzüddeve Musul'da adamlarını Nâsirüddeve'nin oğluna karşı zafer elde ettiklerini öğrenince bir hayli rahatladı ve Nâsirüddeve'nin nereye gittiğini araştırmak ve öğrenmek üzere Berkâid'de konakladı. Muzüddeve'nin Cezîre-i İbn Ömer'e gittiğini öğrenince hemen Berkâid'den Cezîre-i İbn Ömer'e doğru harekete geçerek 6 ramazan 353 (16 eylül 964) tarihinde oraya vardı. Fakat Nâsirüddeve'yi burada bulamadı.

Muizzüddeve, Cezîre-i İbn Ömer'i ele geçirdikten sonra Nâsirüddeve'nin nerede olduğunu sorunca Haseniyye'ye gittiği haber verildi. Halbuki Nâsirüddeve oraya gitmiş değildi. O sıralarda Nâsirüddeve oğulları ve adamlarıyla bir araya gelip Musul üzerine yürümüş ve orada bulunan Nasirüddeve'nin vekillerine karşı bir saldırıya geçmişti. Onlardan bir hayli adam öldüren Nâsirüddeve aralarında ileri gelenlerden Ebû'l-Alâ', Sebüktekin ve Bey Tüzün gibi şahsiyetleri de esir alıp Muizzüddeve'nin burada bıraktığı her türlü para, silâh ve diğer malları tamamen ele geçirdikten sonra Musul'dan ayrılıp Keşaâ Kalesi'ne gitmişti.²⁵ Muizzüddeve, Nâsirüddeve'nin bu yaptıklarını haber alınca üzerine yürüdü. Ancak Nâsirüddeve Musul'dan ayrılıp bu sefer de Sincâr'a gitti. Muizzüddeve Musul'a vardığında Nâsirüddeve'nin Sincâr'a hareket ettiğini öğrenince Nusaybin'e döndü. Bu arada

²⁵İbnü'l-Esir, a.g.e., C. VIII, s. 476-477; Ali b. Zafir el- Ezdi, a.g.e., s. 34-35; İbn Miskeveyh, a.g.e., C. VI, s. 245.

Nâsirüddeve'nin oğlu Ebû Tağlib tekrar Musul üzerine yürüyüp şehrin dışında ed-Deyru'l-Âlâ'da karargâh kurdu. Muizzüddeve Ebû Tağlib'in gelip Musul yakınlarında karargâh kurduğunu haber alınca tekrar Musul üzerine yürüdü. Bunun üzerine Ebû Tağlib Musul'dan ayrılarak Zap Suyu'na gidip orada ikamet etmeye başladı.

Ebû Tağlib Muizzüddeve'ye yazdığı mektuplarda ona barış teklif etti. Muizzüddeve de Musul'dan ayrıldığı takdirde burayı tekrar Hamdânoğullarının ele geçireceğini, burada ikamet ettiği takdirde de sürekli olarak şehre saldırıp duracaklarını ve etrafı yağmalayacaklarını anlattı. Bunun için Muizzüddeve Ebû Tağlib'in barış tekliflerini kabul etti. Daha evvel babasının elinde bulunan Musul, Diyâr-Rabîa, Rahbe ile diğer bölgeleri Ebû Tağlib'e iltizam etti. Her iki tarafın elindeki esirlerin de serbest bırakılacağı üzerine anlaşılabilir. Böylece bölge huzura kavuştu ve Muizzüddeve Bağdâd'a geri döndü.²⁶

4.1.2. Hamdâniler Devri Tur Abdîn – Bizans İlişkileri

331 senesi safer (Ekim/Kasım 942) ayında Bizanslılar Erzen, Meyyâfârikîn ve Nusaybin üzerine saldırıp birçok kişiyi esir aldılar. Daha sonra Bizans imparatoru Müslümanların elinde, Urfa kilisesinde bulunan “mendil”i Abbâsî halifesinden istedi. Bu mendili Mesih'in yüzüne sürdüğü ve üzerinde onun yüzünün çizgileri/sureti olduğunu beyan ederek bunu teslim etmeleri halinde Müslüman esirleri serbest bırakacaklarını söyledi. Bunun üzerine Abbâsî halifesi fakihleri toplayarak ne yapılması gerektiği konusunda bilgi aldıktan sonra “*Böyle bir mendil mübarek bir şey ise de esir Müslümanlar aç, çıplak ve muzdarip olduğu için bunu vermekte bir mahsur yoktur.*” deyip mendil geri verildi ve mendili teslim alanlar onu yüzlerine sürdüler. Bundan sonra Nusaybin ve civardan ele geçirdikleri Müslüman esirleri serbest bırakmışlardır.²⁷

²⁶İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 478; İbn Miskeveyh, a.g.e., C. VI, s. 246-247.

²⁷ Yahyâ Antakî, *Târîhu Yahya b. Saîd el-Antakî*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Trablus: Jarrous Press, 1990, s. 41-42; Gregory Abu'l Farac, a.g.e., C. I, s. 256; Zehebî, a.g.e., C. VII, s. 623; İbnü'l-Verdi, a.g.e., s. 54.

Bizans kuvvetleri 10 Ramazan 332 (6 Mayıs 944) günü Dârâ'yı ele geçirdiler. Burada iki gün kaldıktan sonra Re'sü'l-'Ayn taraflarına geri döndüler.²⁸ Yine bu sene Nasırüddeve ve kardeşi Seyfüddevle cemaatini de toplayarak Musul'dan Nusaybin üzerine doğru gittiler.²⁹ Seyfü'd-Devle Ali b. Ebü'l-Heyca Abdullah b. Hamdân 333 (944-945) senesinde Halep'e gitti ve orayı Yenes el-Munisî'den teslim aldı. Daha sonra, Humus'a gitti. Orasını da ele geçirmek istiyordu. Ama İhşid Muhammed b. Tuğç'un askerleri, İhşid'in kölesi Kâfur komutasında oraya geldiler ve Kinnesrin'de savaştılar. İki taraftan biri diğerini mağlub edemedi ve Seyfü'd-Devle el-Cezîre'ye çekildi. Sonra Halep'e gitti ve hâkimiyetini orada yerleştirdi. Rumlar, büyük bir orduyla üzerine geldiler. Yapılan savaşta Seyfü'd-Devle galip oldu ve Bizans askerlerinden çoğunu öldürdü.³⁰

Diğer taraftan Bizans'ın doğu orduları başkumandanı Nikephoros Phokas³¹ el-Cezîre'ye saldırı hazırlığındaydı. Domestikos yazdığı kasidede el-Cezîre'de neler yapacağını apaçık beyan ediyordu. İntikam naraları ile şunları söylüyordu:

Atlarımızı, gemlerini sakız gibi çiğner halde bıraktık.

Onlar Cezîre'deki bütün sınırlara ve Kinnesrin'deki ordulara, Avasım'a, Malatya'ya, Samsat'a, Gerger'e hücum etmeye alışkındırlar.

Ey Hamdân ailesi, paçalarınızı sıvayın!

Bulutları andıran Rum orduları üzerinize gelmektedir.

Kaçarsanız kana susayan hükümdardan onurluca kurtulursunuz.

Nusaybin'i, Musul'u, atalarımın vatanı Cezîre'yi de fethedeceğim,

Orası bizim cetlerimiz mülküdür

Samarra'yi, Kûsâ'yi, Akbara'yi, Tikrit'i, Mardin'i, Avasım'ı fethedeceğim.

Oradaki erkekleri tümüyle öldürecek,

Oradaki malları ve kadınları ganimet edineceğim.³²

²⁸Yahyâ Antakî, **a.g.e.**, s. 44; Muhammed Süheyl Takkuş, **a.g.e.**, s. 214.

²⁹Yahyâ Antakî, **a.g.e.**, s. 45; M.Canard, a.g.m., **EP**, s. 129.

³⁰İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 382; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 364.

³¹3 yıl sonra Bizans İmparatoru oluyor. Nikephoros II Phokas (963-969).

³²İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 419-420.

Bunları söyleyen Nikephoros çok geçmeden 349 (960-961) senesinde el-Cezîre bölgesine saldırdı. Muharrem ayının ortasında donanmasıyla başlattığı el-Cezîre kuşatmasını sekiz ay boyunca sürdürdü. Bölgeyi ele geçiren Nikephoros buradaki mescidleri yakıp yıktı ve birçok insanı esir aldı. Bu haber Mısır'a ulaşınca buradaki âvâmdan bir kesim buradaki kiliselere saldırdı.³³

Nikephoros'un saldırıları karşısında el-Cezîre ve Musul halkı pazarlara kapanıp, camilere sığındılar. Nasırüddeve'den yardım talep edilince Nasırüddeve onlara endişelenmemelerini, gereken müdahaleyi yapacağını söyledi.³⁴ Nikephoros'un ele geçirdiği ganimet miktarı ise haddinden fazla idi. Üç yüz büdre, yüz ayn (altın), üç yüz yük kıymetli ipek ve kumaş, çok sayıda altın ve gümüş kaplar, sekiz yüz at, beş yüz baş katır, silahla, kılıçlar ve zırhlarla birlikte yaklaşık yüz deve yükü tutuyordu. Ayrıca iki bin kadar deve, altınla süslenmiş ev direkleri gibi daha nice emvali zimmetlerine giçirdiler.³⁵ Bunlar ise yaklaşık olarak 400.000 dinar değerinde idi.³⁶ Fakat bu durum İslâm âlemi açısından içler acısıydı. Nikofor yaptıklarının cezasını ünlü Türk kumandanı Sultan Alparslan ve oğlu Sultan Melikşah'ın elinden gördü.³⁷

355 senesi Şevval ayında (966 Eylül-Ekim) Rumlar İslâm topraklarına saldırıya geçerek Âmid üzerine yürüdü ve şehri muhasara altına alarak halkıyla çarpışmalara girişti. Bu muhasara sırasında üç yüz kadar Müslüman şehit oldu ve dört yüz kişi de esir alındı. Ancak Bizanslılar Âmid'i zappedemeyince oradan ayrılp Dârâ'ya geçti ve Nusaybin'e iyice yaklaştılar. Meyyâfârikîn'den gelen bir kervan ile karşılaşan Bizanslılar kervanı olduğu gibi ele geçirdiler. Bu durumdan endişelenen Nusaybin halkı derhal yerlerini terk edip kaçmaya başladı. Bu durum toplumsal bir bunalım ve ticari bir çöküntüye sebebiyet verdi. Öyle ki bir bineğin ücreti yüz dirheme ulaşmıştı. Diğer ürünler de bu şekilde pahalandı.

Bu arada Nusaybin'de bulunan Seyfüddevle civardaki bedevi Araplara mektuplar yazıp onlarla birlikte kaçmayı düşünmüştü. Rumlar Seyfüddevle'nin kaçmasından evvel Nusaybin'e varmayıp geri dönmüş, Seyfüddevle de orada

³³ Yahyâ Antakî, **a.g.e.**, s. 95; Ali b. Zafir el- Ezdî, **a.g.e.**, s. 77.

³⁴ Zehebi, **a.g.e.**, C. VIII, s. 12.

³⁵ Ali b. Zafir el- Ezdî, **a.g.e.**, s. 78.

³⁶ Marius Canard, **a.g.e.**, C. I/II, s. 658.

³⁷ Ali b. Zafir el- Ezdî, **a.g.e.**, s. 79.

ikametine devam etmişti. Bizanslılar, el-Cezîre bölgesinden Şâm bölgesine geçerek Antakya'yı muhasara altına almış, uzun bir müddet şehir halkıyla çarpışmalara giriştikleri hâlde burayı da ele geçirememişlerdi.³⁸

Bizans kuvvetleri 358 (968-969) senesinde el-Cezîre üzerine kalabalık bir ordu gönderdi. Bu ordu da Kefertûsâ'ya kadar ulaşıp etrafı yağmalayıp, esirler aldı ve bölgeyi yakıp yıkarak geri döndü. Bizanslıların bu seferleri sırasında Hamdânoğlu Ebû Tağlib onlara karşı koyamadı ve karşı koyacak her hangi bir davranışta da bulunmadı.³⁹ 358 senesinin zilkade ayında (958 Eylül-Ekim) Ebû'l-Berekât b. Nâsirüdevle b. Hamdân askerleriyle birlikte Meyyâfârikîn üzerine yürüdü. Meyyâfârikîn'i elinde tutmakta olan Seyfûdevle'nin hanımı derhal kapıları kapattı ve onu şehre girmekten alıkoydu. Ebû'l-Berekât ona haber gönderip şehre girmeye kastetmediğini, sadece buradan hareketle gazaya çıkmak istediğini bildirmiş ve gaza için ihtiyaç duyduğu bazı yardımları yapmasını istemişti. Seyfûdevle'nin hanımı Ebû'l-Berekât'a iki yüz bin dirhem ile Nusaybin yakınlarında bulunup Seyfûdevle'ye ait olan bazı köyleri teslim ederek bu yardımı gerçekleştirdi.⁴⁰

Bizanslılar 361 senesinin Muharrem ayında (971 Ekim-Kasım) el-Cezîre ve Diyarbakır'a baskın düzenlediler. Ioannes Çimiskes Bulgarlara karşı yapılan savaştan sonra doğuya dönme imkânı bulmuştu. Doğuda dimestikosunu (Ermeni Mleh) Nusaybin üzerine gönderdi.⁴¹ Buradan Nusaybin'e kadar ilerleyip, birçok malları ganimet olarak ele geçirip, buradaki şehirleri yakıp yıktıktan sonra insanların birçoğunu esir aldılar. Buraların valisi Ebû Tağlib b. Hamdân, hiç karşı koymadı, memleketi savunamadı ve canını korumak için Bizanslılara bir miktar mal ve para gönderdi.

Bizans baskısından kaçan el-Cezîre halkından bir kısım insan Bağdat'a gitti. Halife Muti Lillah ile diğer devlet büyüklerinin yanına gitmek, yardımlarını istemek ve imdat dilemek istediler. Bağdatlılar onlar için ağıt yaktı. Onlarla birlikte halifenin yanına geldiler fakat görüşme imkânını bulamadılar. Bu el-Cezîre halkı temsilcileri Bizanslıların kendilerine karşı koyacak her hangi bir kimsenin olmamasından dolayı

³⁸ Yahyâ Antakî, **a.g.e.**, s. 115; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 493; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 455; Hasan Şimeysanî, **a.g.e.**, s. 112.

³⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 513.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 515.

⁴¹ Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 96.

tamaha düşüp Bağdâd üzerine yürümeleri için bir sebep olmadığını anlatıp Bağdâd'lıları korkutmuşlardı. Hep birlikte Halife et-Tâi'-Lillâh'ın sarayına yürüyerek ona saldırmak istediler. Bunun üzerine sarayın kapıları kapatıldı. İşitilmesi son derece çirkin birçok küfür savurup halifeye hakaret etmişlerdi. Diğer taraftan Bağdâd halkının ileri Bahtiyar'dan yardım istedi.

Sebüktekin Bahtiyâr'ın emrini yerine getirip büyük bir ordu oluşturdu. Ayrıca Bahtiyar Musul hâkimi Ebû Tağlib b. Hamdân'a bir mektup yazıp yiyecek maddeleri ile davarlara yem hazırlanmasını emretti ve Bizans üzerine gazaya çıkmakta olduğunu bildirdi. Ebû Tağlib derhal bu emirleri yerine getirip bu gaza işine sevindi ve kendisinden istenenleri derhal hazırlı.⁴² Bahtiyar, Halife el-Mutî' Lillâh'a haber gönderip gazaya çıkacak bu kitlelere dağıtılmak üzere para verilmesini istedi. el-Mutî' Lillâh gönderdiği cevabî mektupta şöyle demişti;

“Şayet devlet yönetimi ve bütün dünya işleri uhdemde olup da dışardan gelen bütün vergi ve mallar bana ulaşmış olsaydı o zaman gazilerin, Müslümanların bütün maslahatları, işleri ve nafakaları bana düşerdi. Fakat benim durumum işte şu andaki gibi olduğuna göre böyle bir ödemeyi yapmak asla benim görevim değildir. Ülke kimin elinde ise, yönetime kim bakıyorsa kendisinin bu nafakaları ve maaşları ödemesi lâzımdır. Benim, adıma hutbe okutulmaktan başka hiç bir şeyim yoktur. Şayet istiyorsanız beni azlediniz, hemen bu azli anında kabul edeyim.” Bahtiyar ile Halife el-Mutî' Lillâh arasında mektuplaşmalar sürüp gidince ve birbirlerini tehdit eder noktaya geldiler. Sonunda el-Mutî' Lillâh dört yüz bin dirhem ödedi. Miktarı ödeyebilmek için de kendi özel elbiselerine, evindeki eşyaya ve diğer mallarına varıncaya kadar herşeyini satışa çıkardı. Iraklıklar Horâsânlı hacılar ve diğer gruplar arasında halifenin mallarına el konup müsadere edildiği şayiaları yayıldı. Bahtiyar Halifenin verdiği bu paraları ele geçirip kendi özel işleri için harcayınca gazaya çıkma işi de suya düştü.⁴³

362 (972-973) senesinde Bizanslılar el- Cezîre'ye bir sefer hazırlığı içine girdi. Fırat nehrini aştıktan sonra Diyâr-ı Rebia'ya girdi.⁴⁴ Bu senenin Muharrem

⁴²İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 530-531; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 461; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VI, s. 346; Hasan Şimeysanî, **a.g.e.**, s. 112.

⁴³ Sealibi, **a.g.e.**, s. 165-166; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 531; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 462; M.Canard, **a.g.m.**, EI², s. 128.

⁴⁴ Yahyâ Antakî, **a.g.e.**, s. 148; Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I, s. 267.

başlangıcında cumartesi günü büyük bir kuvvetle Nusaybin'e saldırdılar ve burayı ele geçirdiler. Şehirde ne varsa herşeyi yağma edip, birçok kişiyi öldürdüler ve kadınları esir aldılar. Nusaybin şehrini yakıp yıktıktan sonra burada 20 veya 22 gün boyunca ikamet ettiler.⁴⁵ Nihayet Rumlar Nasirüddeve Hasan b. Abdullah b. Hamdân ile bir ateşkes anlaşması yaptılar. Yapılan anlaşmaya göre; her sene Hamdânoglu, Bizans'a vergi verecek ve ayrıca bir senelik vergiyi peşin alacaktı.⁴⁶ Bağdat halkı Nusaybin halkının uğradığı bu felakete karşı Halife Muti'ye tepki gösterdiler.⁴⁷ Bu durumdaki bölgeye Muizzuddeve 362 (972-973) senesinde bir saldırı gerçekleştirip Nusaybin ve Benî Rebia'yı istila etti ve burayı ele geçirdi.⁴⁸ Domestikos bu sene dâhilinde Diyâr-ı Rebia'ya saldırınca karşısında Hibetullah b. Nâsirüddeve b. Hamdân'ı gördü savaşta Domestikos ve taraftarları mağlup edilip kendisi de esir alındı ve 363 (973-974) senesine kadar hapiste kaldı. Çok geçmeden yakalandığı zehirli bir çıban tesiriyle öldü.⁴⁹

4.2. MERVANÎLER DÖNEMİ

4.2.1. Mervanîler Devrinde Tur Abdîn Bölgesi-Merkez ilişkisi

Ebû Şücâ lakaplı Kürd lider Bâd b. Düstek (Bâd b. Dostık) 980 (990-991) senesinde, Âmid'i ele geçirip Ermeniyye bölgesinde ve sınırlarında yer alan bazı kaleleri de ele geçirerek kendi emirliğini kurdu.⁵⁰ Bu süreç ise epeyce zorlu geçti. Nusaybin valisi Ebû Ali Hasan b. Bişr'i 372 (982-983) senesinde öldürüldü.⁵¹ Ardından 373 (983-984) senesinde Mervanoğullarının dayısı olan ve asıl adı Ebû Abdullah Hüseyin b. Düstek olan Hamîdiyye Kürtlerinden Bâd el-Kürdî, Adududdeve'nin Musul'u ele geçirmesinden sonra huzuruna gitti.⁵² Burada Adududdeve'nin kendisine merhamet etmeyeceğini anlayınca huzurundan çıkar çıkmaz kendisinden kaçtı ve Âmid sınırlarına, daha önceleri cihad yaptığı bölgeye,

⁴⁵ Yahyâ Antakî, **a.g.e.**, s. 148; Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I, s. 268; Ali b. Zafir el- Ezdî, **a.g.e.**, s. 88; Zehebî, **a.g.e.**, C. VIII, s. 179.

⁴⁶ Yahyâ Antakî, **a.g.e.**, s. 148.

⁴⁷ Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I, s. 268.

⁴⁸ Salim İbn Vâsıl, **a.g.e.**, C. II, s. 63.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. VIII, s. 538; Gregory Abu'l Farac, **a.g.e.**, C. I, s. 268.

⁵⁰ Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s. 25; Masudu'l Hasan, **a.g.e.**, s. 433.

⁵¹ İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VII, s. 104

⁵² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 36-37.

gitti. Burada güçlenince Diyarbekir'e ait pek çok yeri, Meyyâfârikîn'i ele geçirdi. Ardından Nusaybin'e kadar gelip şehri ele geçirdi. Bunun üzerine Samsâmüddeve, Ebû Sa'd Behrâm b. Erdeşir ile beraber bir ordu teşhiz edip Bâd'a karşı sevketti. Yapılan savaşta Behrâm yenildi ve adamlarından bir kısmı esir alındı. Ayrıca Bâd eline geçirdiği çok miktarda ganimet ve silahla ordusunu daha da güçlendirdi. Samsâmüddeve bu defa Hâcib Ebû'l-Kâsım Sa'd b. Muhammed'i büyük bir orduyla Bâd'ın üzerine gönderdi. Kevâşâ şehrine bağlı Hâbûr Hüseyniyye önlerinde "Bâcülâyâ" denilen yerde karşılaştılar. Çok çetin bir savaş oldu. Sa'd ve adamları sonunda mağlûp oldular. Bâd, Deylem'in pek çok yerini istilâ etti, bazı insanları öldürdü, bazılarını da esir aldı. Sa'd ondan erken davranıp Musul'a girdi. Bâd da onu takiben yola çıktı. Halk Deylem'in kendilerine fena muamele etmesinden dolayı Sad'a karşı ayaklandı, Sa'd kendini ellerinden zor kurtardı. Bâd Musul'a girip şehri istilâ etti. Gücü kuvveti arttı ve Bağdâd'ı işgal edip Deylemliler'i oradan uzaklaştırmayı düşündü.

Bâd'dan çekinen Samsâmüddeve bundan sonra onunla daha çok ilgilendi ve diğer işleri bıraktı. Ona karşı sevk etmek üzere asker topladı.⁵³

Bâd 374 (984-985) senesinde Musul'u istilâ edince Samsâmüddeve, önemli bir kumandan olan Ziyâr b. Şehrâkeveyh'i Bâd'ın üzerine gönderdi. 374 senesinin safer ayında (984 Temmuz-Ağustos) karşı karşıya geldiler. Savaş Bâd ve adamlarının mağlubiyetiyle sonuçlandı. Ziyâr daha sonra Hâcib Sa'd'ın kumandasındaki bir orduyu Bâd'ı yakalamak üzere gönderdi. Bu ordu Cezîre-i İbn Ömer'e girdi. Başka bir askerî birliği de Nusaybin'e gönderdi, fakat bunlar kumandanları aleyhinde ihtilâfa düştüler. Bunlar Bâd'ın üzerine yürüme konusunda kumandanlara karşı çıktılar. Bâd ise Diyarbekir'e büyük bir kalabalık toplamıştı. Bunun üzerine Samsâmüddeve'nin veziri, Sadüddeve b. Seyfüddeve b. Hamdân'a bir mektup yazıp Diyarbekir'i kendisine teslim etmek istediğini bildirdi, o da oraya bir ordu gönderdi. Fakat Bâd'ın adamlarıyla çarpışacak kadar kuvvetleri yoktu, bu yüzden Haleb'e

⁵³İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 37; İbnü'l-Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, trc. Mehmet Emin Bozarlan, İstanbul Koral Yayınları, 2.Bsm., 1990, s. 69-71; İbnü'l-Ezrak, **Tarihü'l-Fariki: ed-devletü'l-Mervaniyye**, thk. Bedevi Abdüllatif Avvad, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, 1974, s. 49-53; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, C. I/III, s. 129; John J. Donohue, **The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012 : Shaping Institutions for the Future**, ed. Wadad Kadi, Rotraud Wielandt, Leiden, E. J. Brill, 2003, XVIII, p. 89; Carole Hillenbrand, "Marwanids", **EP**, ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Leiden, E. J. Brill, C. VI 1991, s. 626; K.V. Zetterstéen, "Mervâniler", **İA.**, 1988, Ankara, C. VII, s. 781.

döndüler. Meyyâfârikîn kuşatması sırasında Bâd'ın askerlerinin gücünü bizzat müşahede eden Sa'd, onu öldürmek için hileye başvurdu ve bu iş için bir adam görevlendirdi. Adam geceleyin Bâd'ın çadırına girdi ve bir kılıç vurdu. Kılıcı Bâd'ın başına indirdiğini sanıyordu, hâlbuki darbe bacağına isabet etmişti. Bâd feryad edince adam korkup kaçtı. Bâd bu darbenin etkisiyle hastalandı ve neredeyse ölecekti. Yanında pek çok adam toplanmıştı. Ziyâr ve Sa'd'a elçi gönderip barış teklifinde bulundu. Sonunda bir anlaşmaya vardılar.

Yapılan anlaşmayagöre,⁵⁴ Diyârbekir Bâd'a verilecekti, aynı şekilde Tûr Abdîn'in yarısı da ona ait olacaktı.⁵⁵ Böylece Bâd, Tur Abdîn bölgesinde gücünü artırdı. Sa'd el-Hacib 376 (986-987) senesinde ölünce, Bahaüdevle Ebû Nasr Musul'a gelerek yönetimi ele aldı. Bâd ile daha önce yapılan barış antlaşmasına riayet ederek Tur Abdîn ve el-Cezîre'yi kendisine beylik olarak verdi. Bir süre sonra Ebû Nasr, Bâd'a mektup yazarak kendisi ile İbn Sa'd arasındaki şartlara dönülmesini teklif etti. Fakat Bâd bu teklifi kabul etmedi. Ebû Nasr da durumu Abbâsî Halifesi Tâi'ye bildirdi. Bunun üzerine Halife, Sarîr b. Nasr b. Tasî adlı kâtibinin komutası altında bir ordu hazırlayarak Bâd'ın üzerine gönderdi. İki ordu Tur Abdîn'de karşı karşıya geldi. Arkasından da, Nusaybin'e bakan tepe üzerinde savaş başladı. Bâd 377 (987-988) senesinde Tûr Abdîn üzerine olan kontrolü ele geçirdi. Bu savaşta Bâd'ın kardeşi Ebü'l-Fevans b. Dostık öldürüldü.⁵⁶

Ebû Nasr'a Tur bölgesinin Bâd tarafından ele geçirilme haberi gelince tek başına Bâd'ı buradan def edemeyeceğini düşünüp Hazret'ten yardım istedi. Sonunun Ebû Sa'd Behrâm ve Ebû'l-Kâsım Sa'd gibi olmasını istemiyordu. Fakat Hazret yeteri kadar yardım edemedi. Bunun üzerine Benî Akîl onları himaye etti. Bâd ile savaşta Akîl'in, Ebû Nasr ve taraftarların beklentisi vardı. Onların atlarının Ekrad'ın atlarına göre daha hızlı ve iyi olduğunu biliyordu. Fakat umduğu gibi değildi.⁵⁷

Büveyhi hükümdarı Samsamüdevle 380 (990-991) senesinde ölünce yerine geçen Bahaüdevle devrinde Hamdân'ın iki oğlu Ebû Tâhir ve Hüseyin Musul'a hâkim olunca Bâd buraya göz dikti. İbnü'l Ezrak ise Hamdânoğulları'nın bu

⁵⁴İbnü'l-Esîr'e göre anlaşma 374 h., İbnü'l Ezrak ise 377 H. Senesinin Ramazan ayı olarak zikrediyor. Bkz. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 39; İbnü'l Ezrak, **a.g.e.**, s. 72.

⁵⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 39; Abdürrahim Tufantoz, "Mervâniler", **DİA**, C.XXIX, Ankara, 2004, s.231.

⁵⁶ İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VII, s. 172-173; İbnü'l Ezrak, **a.g.e.**, s. 73.

⁵⁷ İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VII, s. 172.

topraklara göz diktiğini zikretmektedir.⁵⁸ Bu durum iki kuvvet arasında Tur Abdîn bölgesinde yeni bir savaşın başlamasına neden oldu. Bâd etrafına çok sayıda Kürt toplayıp ordusunu güçlendirmeye çalışıyordu. Bu sıralarda Fenek kalesinde kalabalık bir aşiret olan Beşheviyye Kürtleri de ona itaat arzemişti. Bâd Musul halkına da haber gönderip onları kendi tarafına çekmek istedi ve bunlardan 6.000 Kürt, Bâd'ın teklifini kabul edip doğu tarafına geçti. Bunun üzerine Bâd onların yanına gitmek için yola çıktı ve şark tarafında konakladı. Musul halkının bir kısmının kendisine yaklaşması Bâd'ın elini güçlendirirken, Ebû Tâhir ve Hüseyin onun karşısında zayıf duruma düşmüşlerdi. Bu yüzden Ukaylî emîri Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. Müseyyeb'e haber gönderip yardım istediler. Yardım karşılığında Müseyyeb bu iki kardeşten Cezîre-i İbn Ömer, Nusaybin, Beled ve diğer bazı şehirleri istedi. Onlar Ukayloğulları emirinin bu teklifini kabul ettiler ve onunla müttefik oldular. Ebû Abdullah b. Hamdân Ebû'z-Zevvâd'ın yanına gitti, Ebû Tâhir de Bâd ile savaşmak üzere Musul'da kaldı. Ebû Abdullah ve Ebû'z-Zevvâd bir araya geldikten sonra Beled üzerine yürüdüler. Dicle'yi geçtiler. Bâd ile aynı bölgede bulunuyorlardı, fakat Bâd bundan habersizdi. Onlar yaklaşınca durumu öğrendi. Bunlar arkasından, Ebû Tâhir de önünden kendisine yetişmesinler diye Tûr Abdîn'in dağlık bölgesine çekildi. Sonunda Hamdâniler ve müttefik kuvvetler Bâd ve ordusuna yetiştiler. Tur Abdîn'de başlayan savaşta Bâd'ın adamlarıyla birbirlerini karşılıklı ok yağmuruna tuttular. Savaş devam ederken Bâd bir attan diğerine geçmek isterken düştü ve köprücük kemiği kırıldı. Kız kardeşinin oğlu Ebû Ali b. Mervân yanına gelip onu ata bindirmek istedi, fakat gücü yetmedi. Bu yüzden onu olduğu yerde bıraktılar ve çekip gittiler, dağlara sığındılar. Ağır yaralı olarak yerde yattığı sırada Hasan b. Hamdân'ın oğullarından birisi gelerek Bâd'ı bir kılıç darbesiyle öldürdü 14 Muharrem 380 (13 Nisan 990 Pazar). Üzerindeki silah ve elbiseleri aldı, fakat adam öldürdüğü kişinin Bâd olduğunu bilmiyordu. Öldürülen kişinin Bâd olduğu anlaşıldıktan sonra elleri ve ayakları kesilip Musul'a, ordan da Bağdad'a götürülüp burada teşhir edildi.⁵⁹ Bâd'ın cesedi hükümet konağına asıldı. Bunun üzerine halk ayaklandı ve: *“O gazi bir adamdı. Ona böyle bir muamele de bulunmak doğru*

⁵⁸İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 64; k.g., İbnü'l Ezrak, **a.g.e.**, s. 74

⁵⁹ İbnü'l Ezrak, **a.g.e.**, s. 74; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VII, s. 211; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 64; Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s. 39

değildir.” Dediler. Asıldığı yerden indirip kefenlediler, cenaze namazını kılıp defnetteler. Böylece Nusaybin ve çevresi Bâd ailesinin elinden çıktı.⁶⁰

4.2.1.1. Mervânoğulları Devletinin Kuruluş Devri

Bâd öldürülünce kız kardeşinin oğlu Ebû Ali b. Mervân ordusundan bir grupla Dicle kenarında bulunan Hısn-Keyfâ'ya gitti. Hısn Keyfâ en müstahkem kalelerden biriydi. Bâd'ın Deylem'li karısı ve aile fertleri de burada bulunuyordu. Kaleye gelince: “*Dayım beni mühim bir görevle sana gönderdi.*” dedi, bu sözleri doğru zannetti. Ebû Ali kaleye çıkınca onun öldürüldüğünü söyledi ve orada onunla evlenmek istedi. Kadın Ebû Ali'nin Hısn-Keyfâ'ya ve diğer yerlere sahip olmasına yardım etti, o da teker teker bu kaleler üzerine yürüdü ve dayısına ait bütün kalelere sahip oldu, ardından Meyyâfârikîn'e gitti. Hamdân'ın iki oğlu Ebû Abdullah ve Ebû Tâhir de Bâd'ın kesik başıyla Ebû Ali'nin üzerine yürüdüler, fakat Ebû Ali'yi durumunu kuvvetlendirmiş vaziyette buldular. Askerlerini savaş nizamına sokup savaşa girdiler. Sonunda Ebû Ali zafer kazandı ve Ebû Abdullah b. Hamdân'ı esir aldı. Ona ikram ve ihsanda bulundu, sonra da serbest bıraktı. Ebû Abdullah buradan Âmid'i muhasara etmekte olan kardeşi Ebû Tâhir'in yanına gitti, ona İbn Mervân ile anlaşmasını tavsiye etti; fakat o buna yanaşmadı, Ebû Abdullah ona uymak zorunda kaldı. Birlikte İbn Mervân üzerine yürüdüler, fakat İbn Mervân ikisini de bozguna uğrattı, Ebû Abdullah'ı tekrar esir aldı. Bu defa O'na kötü davrandı ve sıkıştırdı, fakat Mısır Fatimî halifesi İbn Mervân'a mektup yazıp şefaatta bulununca Ebû Abdullah serbest bırakıldı. Ebû Abdullah buradan Mısır'a gitti, oradan Haleb valiliğine tayin edildi, ölünceye kadar da bu bölgede kaldı. Ebû Tâhir'e ise Nusaybin'e gidince Ebû'z-Zevvâd kendisine karşı harekete geçti. Ebû Tâhir'i oğlu Ali'yi ve Numeyroğulları emiri Muzaffer'i esir aldı, sonra da öldürdü. İbn Mervân Diyârbekîr'de kalıp orayı ele geçirdi. Halka iyi davrandı, onlara şefkatle muamele etti; ancak Meyyâfârikîn'liler onu çekemediler ve adamlarına saldırdılar. İbn Mervân onlara bayram gününe kadar ilişmedi. Halk bayram günü namazgâha çıktı; herkes şehir dışına çıkınca ansızın şehre girdi, şehrin reisi Ebû's-Sakr'ı yakalayıp surların en yüksek yerinden aşağı attı,

⁶⁰ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 75; İbn Miskeveyh, a.g.e., C. VII, s. 211-212; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 65;

Ebû's-Sakr'ın yanında bulunanları da yakaladı.⁶¹ Kürtler halkın elbiselerini şehrin dışına çıkardılar ve kapıları kapattılar, halka da diledikleri yere gitmek üzere oradan ayrılmalarını emrettiler. Böylece halk şehre giremedi ve her biri bir tarafa gitti. Fakat çok geçmeden Ali b. Mervân, İbnü'd-Dimne tarafından düzenlenen bir suikaste kurban gitti ve yerine Mümehhidüdevle Ebû Mansûr b. Mervân geçti ve Meyyâfârikîn'e geldi. Şehrin kapısı açıldı, Ebû Mansûr içeri girip şehre hâkim oldu.⁶² Daha önce Ebû Tâhir b. Hamdân, Ebû Ali b. Mervân karşısında mağlûp olunca adamlarından az sayıda bir grupla Nusaybin'e gitmişti ve adamları da etrafından dağılmıştı

Bu sırada Nusaybin'e hâkim olan Ukayloğulları emiri Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. Müseyyeb, Ebû Tâhir'in mülküne göz dikti ve 380 (990) senesinde ona karşı ayaklandı. Ebû Tâhir'in, oğlunu ve kumandanlarından bir kaçını esir alıp öldürdü ve Musul üzerine yürüdü. Musul'u ve ona bağlı yerleri ele geçirdi. Bahâüdevle'ye mektup yazıp yanında duracak ve işleri idare edecek bir adamını göndermesini istedi, o da kumandanlarından birini ona gönderdi.⁶³

el-Kâdir Billâh 391 rebiyülevvel ayında (1001 Şubat) oğlu Ebû'l-Fazl'a veliaht olarak bey'at edilmesini emretti. Horâsân hacılarını huzura getirip durumu onlara da bildirdi ve oğluna “*el-Gâlib Billâh*” lakabını verdi. Oğlu için bey'at almasının altında önemli sebepleri vardı. Emirü'l-Mü'minûn Vâsık Billâh'ın evlâdından olan Ebû Abdullah b. Osman Vâsıkî Nusaybin'de oturuyordu. Buradaki camilerde halka vaaz veriyor gerektiğinde mahkemede aracı olup şahitlik yapıyordu. Bu sene içinde Bağdât'a, oradan da Horâsân'a doğru yola çıktı ve burada Hârûn b. İlig Buğra Hakan'ın yanına gitti. Fakih Ebû'l-Fazl et-Temîmî de ona refakat etti ve kendisinin halifenin Harun'a gönderdiği elçi olduğunu, halifenin Vâsık evlâdından olan Ebû Abdullah b. Osman'a bey'at etmesini emrettiğini ve onun veliaht olduğunu söyledi. Hakan da emre uydu ve ona bey'at edip ülkesinde onun adına hutbe okuttu, ona maaş bağladı. Bu haber Halife el-Kâdir Billâh'a ulaşınca çok zoruna gitti ve Hakan'a elçi gönderip meseleyi anlattı, fakat Hakan onun mektubuna kulak asmadı. Hakan Hârûn ölünce yerine Ahmed Kara Hakan geçti. Halife aynı hususları ona da

⁶¹ İbnü'l Ezrak, **a.g.e.**, s. 77; İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VII, s. 213; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 65; Abdulgani Bulduk, **a.g.e.**, s. 39; Carole Hillenbrand, a.g.m., EI2, s. 626

⁶² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 66

⁶³ İbn Miskeveyh, **a.g.e.**, C. VII, s. 214; İbnü'l Ezrak, **a.g.e.**, s. 81; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 67-68

yazdı, Ahmed Kara Hakan da onun derhal uzaklaştırılmasını emretti. İşte tam bu sırada Halife oğluna veliaht tayin etti. Vâsikî ise;O, Ahmed Kara Hakan'ın yanından ayrılıp Bağdât'a gitti, fakat orada tanınarak aranmaya başladı. Bunun üzerine Bağdât'tan Basra'ya kaçtı, oradan sırasıyla Fars, Kirman ve Türk ülkelerine kaçtı, böylece istediğini elde edemedi. Halife hükümdarlara mektup yazarak onun yakalanmasını isteyince yeryüzü ona dar gelip kaçacak yer aradı. Hârezm'e gidip bir süre orada kaldı, sonra oradan da ayrıldı, Yemînüd-devle Mahmûd b. Sebüktekin onu yakalayıp bir kaleye hapsedti. Ölünceye kadar orada kaldı.⁶⁴

Ebû'l-Abbâs b. Vâsıl 394 yılının şâban ayında (1004 Mayıs-Haziran) Batîha'yi ele geçirdi ve Mühezzibüddeve'yi oradan uzaklaştırdı. Mühezzibüddeve'nin malını mülkünü ele geçirdi ki, bunlar çok muazzam bir yekûn tutuyordu. Bu arada Bahâüddeve'nin kızı olan Mühezzibüddeve'nin karısının evini korumak üzere birini görevlendirdi, daha sonra da evde ne varsa toplayıp babasına gönderdi. Bunun üzerine halk ona karşı çıktı ve anlaşmazlığa düştüler, o da olayları bastırmak ve vaziyeti düzeltmek gayesiyle el-Cezîre'ye yedi yüz süvari gönderdi. Batiha ahali bunlarla çarpışarak askerleri mağlûp ettiler, birçok kişiyi de öldürdüler.⁶⁵

401 (1010-1011) senesinde el-Cezîre'de şiddetli kıtlık meydana geldi. Kıtlığın beşinci senesinde çekirge sürüsü ekinleri tahrip edince kıtlığın şiddeti arttı. Bu kıtlık 7 yıl sürdü ve birçok insan bundan dolayı hayatını kaybetti.⁶⁶

Büveyhî Devletinde sözü geçen nüfuzlu birisi olan Esîr Anber ordudaki bazı kişilerin kendisine zarar vermesinden çekinerek Karvâş'ın yanına gitti. Bu defa askerler yaptıklarına pişman oldular ve onun geri dönmesini istediler, fakat o Karvâş ile birlikte Musul'a gitti. Bunun üzerine Irak'taki emlâk ve iktasına el konuldu. Daha sonra Necdetüddeve b. Karrâd ve Râfi' b. Hüseyin, Ukaylîler'den kalabalık bir cemaat topladılar. Karvâş'ın kardeşi Bedrân da onlara katıldı ve hep birlikte Karvâş'a karşı savaşmak üzere yürüdüler. Karvâş bunu haber alınca Garib b. Makn ve Esîr Anber ile bir araya geldiler. İbn Mervân da ona yardım gönderdi, böylece on üç bin

⁶⁴ İbn Miskeveyh, a.g.e., C. VII, s. 458-460; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 137-138

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 149

⁶⁶ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952 - 1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136 - 1162)**, Türkçe'ye çeviren Hrand D. Andreasyan; notlar Edouard Dulaurer, Mükrimin Halil Yinanç, Ankara, TTK, s. 1962, s. 3

savaşçı toplanmış oldu, Beled şehri yakınlarında 417 (1026-1027) senesinde karşı karşıya geldiler ve savaş boyunca çok sayıda kişi öldü. Bunun üzerine Mervân b. Karrâd güzel bir harekette bulundu ve safın ortasında bulunan Garib'in yanına giderek onunla kucaklaştı ve barıştı. Ebü'l-Fazl Bedrân b. Mukallid de aynı şekilde kardeşiyle kucaklaştı. Böylece herkes barıştı, Karvâş da Nusaybin'i kardeşi Bedran'a geri verdi.⁶⁷

4.2.1.2. Bedrân b. Mukallid el- Ukaylî ile Nasruddevle'nin Arasındaki Savaş

Bedrân b. Mukallid el-Ukaylî 419 yılının cemaziyülevvel ayında (Mayıs-Haziran 1028) Araplardan müteşekkil bir askerî birlikle Nusaybin üzerine yürüdü ve şehri muhasara etti. Nusaybin bu sırada Nasruddevle b. Mervân'ın hâkimiyetindeydi. Şehirde bulunan askerleri Bedrân'ın ordusuna saldırdı ve iki taraf arasında savaş başlamış oldu. Savaş sonunda Bedrân onları mağlûp etti ve Nusaybin halkından ve askerlerinden bir kısmını öldürdü. Bunun üzerine Nasruddevle Nusaybin'deki askerlerine yardımcı birlikler gönderdi. Yapılan savaşta yine Bedrân galip geldi ve çoğunu öldürdü. İbn Mervân buna çok üzüldü. Bedran'ın üzerine üç bin süvariden mürekkep bir askeri birlik sevk etti. Bu askeri birlik Nusaybin'e girdi ve buradaki kuvvetlerle birleşerek Bedrân üzerine yürüdüler. Yapılan şiddetli bir savaştan sonra öğle vaktinde Bedrân ve maiyyeti mağlûp oldu ve İbn Mervân'ın askerleri onları takibe koyuldu. Bilâhere Bedrân ve adamları tekrar Nasruddevle'nin askerlerine hücum ettiler, Nasruddevle'nin adamları bu saldırı karşısında tutunamadılar, pek çok kişi öldü, esir düştü ve malları yağmalandı. Sonuçta İbn Mervân'ın ordusu mağlûp oldu ve bozgun halinde Nusaybin'e döndü. Burada tekrar toparlanıp Bedrân ile bir kere daha savaşa girdiler, fakat yine de yenişemediler.⁶⁸

⁶⁷İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 274

⁶⁸İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 282

4.2.1.3. Bedrân b. Mukallid'in Nusaybin'i Ele Geçirmesi

Bedrân daha önce de Nusaybin'i kuşatmaya yeltenmiş fakat Karvâş'tan korktuğu için kuşatmaya son verip buradan ayrılmıştı. Bedrân şehirden ayrılır ayrılmaz Karvâş ile aralarını düzeltmek için teşebbüse geçti, fakat sonunda anlaştilar. Daha sonra Karvâş ile Nasruddevle arasında düşmanlık zuhur etti. Nasruddevle, Karvâş'ın kızıyla evli olduğu halde onun üstüne başka birini almıştı; bunun üzerine Karvâş'ın kızı babasına mektup yazıp şikâyet etti. Karvâş da Nasruddevle'ye haber gönderip kızını iade etmesini istedi ve o da gönderdi. Karvâş'ın kızı Musul'da ikamet ediyordu. Daha sonra İbn Mervân'a ait olan Cezîre-i İbn Ömer'in mustahfızının oğlu Karvâş'ın yanına kaçtı ve onu el-Cezîre üzerine yürümeğe teşvik etti. Karvâş Nasruddevle'ye haber gönderip kızının yirmi bin dinar tutarındaki mehirini istedi, ayrıca el-Cezîre'nin kızına nafaka olarak verilmesini ve geçen yıl Nusaybin yüzünden oradan çıkarıldığını ileri sürerek buranın kardeşi Bedrân'a bırakılmasını istedi. Bu meseleyi bir çözüme kavuşturmak için aralarında elçiler gidip geldi, fakat bir anlaşmaya varamadılar. Bunun üzerine Karvâş 421 (1030) senesinde Cezîre-i İbn Ömer'i muhasara etmek üzere bir ordu gönderdiği gibi kardeşi Bedrân ile beraber başka bir orduyu da Nusaybin'e gönderdi. Bedrân Nusaybin'i kuşatmaya başladı, Karvâş da yardıma gelip şehri birlikte muhasara ettiler; fakat ne Cezîre-i İbn Ömer'i ve ne de Nusaybin'i alabildiler. Yanlarındaki Kürt ve Arap askerler de dağıldı. Bedrân kardeşinin yanındaki askerlerin dağıldığını görünce Meyyâfârikîn'e Nasruddevle'nin yanına gitti ve Nusaybin'i kendisine vermesini istedi. Nasruddevle Nusaybin'i ona verdiği gibi Karvâş'ın kızına ait mehirin on beş bin dinarlık kısmını da gönderdi ve anlaştilar.⁶⁹

Bedrân b. Mukallid 425 (1033-1034) senesinde ölünce onun oğlu, amcası Karvâş'ın yanına gitti, amcası da onu babasından kalan mal mülk elinde kalmak üzere babasının yerine Nusaybin valiliğine tayin etti. İbn Bedrân vali olduktan sonra Benû Nümeyr, Nusaybin'i ele geçirmek için muhasaraya başladı, fakat İbn Bedrân derhal onların üzerine yürüyerek oradan uzaklaştırdı.⁷⁰ Muhasaradan hemen sonra Nusaybin'de ortalığı karartan bir fırtına esti. Dut, erik, zeytin, ceviz ve unnab gibi

⁶⁹İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 306.

⁷⁰İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 335.

binlerce ağacı yere devirdi. Taş, alçı ve kireçle yapılmış sağlam köşkleri bile yerinden söküp içindeki insanlarla birlikte tarumar etti. Daha sonra şiddetli bir yağmur ve yağdı. Bu doğal felaket birçok insanın ölümüne neden oldu.⁷¹

4.2.1.4. el-Cezîre Hâkimi Ebû Harb b. Mervân'ın Öldürülmesi

Mervan, el-Cezîre'yi ve o yöredeki şehir ve kasabaları oğlu Emir Ebû Harb Süleyman b. Nasırddevle b. Mervân'a teslim etmişti. İdareyi tek başına üstlenen Ebû Harb kısa sürede vaziyete hâkim oldu.⁷² Bu arada el-Cezîre'nin doğusunda müstahkem kaleleri olan Buhtiyeye Kürtlerinin reisinin torunu Emîr Mûsek b. Mücellâ ile aralarında anlaşmazlık çıktı. Daha sonra Ebû Harb haber gönderip onu kendi tarafına çekti. Fenek ve diğer bazı kalelerin hâkimi olan Emîr Ebû Tâhir el-Beşnevi'nin kızıyla da evlendirdi. Ebû Tâhir Nasruddevle b. Mervân'ın kız kardeşinin oğluydu. Fenek kalesi hâkimi olan Ebû Tâhir, Ebû Harb'in Emîr Mûsek'i kendi kızıyla evlendirme tavsiye ve teşebbüsüne karşı çıkmadı, kızını Emîr Mûsek ile evlendirdi ve kızını onun yanına gönderdi. Mûsek ancak o zaman mutmain olup Ebû Harb Süleyman'ın yanına gitti, fakat Ebû Harb onu haince tevkif ve hapsedti. Sultan Tuğrul Bey de, bu sıralarda Anadolu gazasına çıkmış olup el-Cezîre'ye de uğramıştı. Bu sırada Nasruddevle b. Mervân'a haber gönderip Mûsek'in bağışlanmasına tavassut etmesini istedi, bunun üzerine Nasruddevle onun öldüğünü bildirdi. Bu durum onun kayınpederi Ebû Tâhir el-Beşnevi'nin çok zoruna gitti, Nasruddevle ile oğlu Süleyman'a elçi gönderip: "Madem onu öldürmek istiyordunuz. Öyleyse niçin benim kızımı bu işe alet ettiniz ve benim şeref ve haysiyetimle oynadınız?" dedi ve onlara karşı tavrını değiştirdi. Ebû Harb ondan korktu, bu yüzden onu zehirlemek üzere adam görevlendirerek bu yolla 447 (1055-1056) senesinde onu öldürdü. Ebû Tâhir'in ölümü üzerine yerine oğlu Ubeydullah geçti. Ebû Harb aralarını düzeltmek ve söylenenlerle hiç bir ilgisi olmadığını göstermek maksadıyla ona dostluk ve sevgi gösterdi. Böylece birbirlerine karşı güvenlerini yenilemeye ve yeniden iş birliği yapmağa karar verdiler, bunun üzerine Ebû Tâhir'in oğlu adamlarıyla Fenek

⁷¹İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 335; Gregory Abu'l Farac, a.g.e., C. I, s. 291; İbn Kesîr, a.g.e., C. XII, s. 119; Zehebî, a.g.e., C. IX, s. 351.

⁷²İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 459-460.

kalesinden aşağı indi, Ebû Harb de az sayıdaki adamıyla onu karşılamak üzere el-Cezîre'den yola çıktı. Karşılaştıkları zaman onu derhal öldürdüler. Babası bu durumdan haberdar olunca çok üzüldü ve canı sıkıldı. Oğlu Nasr'ı el-Cezîre'ye göndererek o havaliyi muhafaza etmesini ve kardeşinin intikamını almasını istedi, emrine de bir ordu verdi. Musul hâkimi Kureyş Ebû Harb'in öldürüldüğünü duyunca fırsatı ganimet bilip el-Cezîre'yi zapt etmek üzere harekete geçti. Buhtiyye ve Beşneviyye kabilelerine haber gönderip onları da kendi tarafına çekmek istedi, onlar da kabul edip Nasr b. Mervân'a karşı yapacağı savaşta onu desteklemek ve onun saflarında yer almak üzere geldiler. İki taraf karşı karşıya geldi ve aralarında pek çok kişinin öldürüldüğü çok çetin bir savaş cereyan etti. İki ordu da sabırla savaşı sürdürdü, sonunda Nasr b. Mervân galip geldi.⁷³ Çarpışmalar sırasında Kureyş çok ağır bir şekilde yaralandı ve geri döndü, böylece İbn Mervân'ın el-Cezîre'deki hâkimiyeti güçlendi. Beşneviyye ve Buhtiyye kabilelerini kendi tarafına çekmek umuduyla onlarla tekrar haberleşti, fakat onlar İbn Mervân'a boyun eğmediler.⁷⁴

4.2.2. Oğuzlar'ın el-Tur Abdîn Akınları

Oğuzlar 420 (1029-1030) yılında Azerbaycan'dan el-Cezîre taraflarına indiler. Kendilerine kılavuzluk etmeleri için Kürtler'den adam tuttular. Kılavuz bunları ez-Zevezan⁷⁵ üzerindeki sarp dağlardan götürdü. Bunlar Cezîre-i İbn Ömer'e çıkınca Boğa Anasıoğlu ve diğer bazı Oğuz beyleri Diyarbekir'e gittiler ve Karda, Bazebda, Hasaniyye ve Habur'u yağma ettiler. Bu beylerden Mansur b. Kızıoğlu ise el-Cezîre'nin şark tarafında kaldı. Durumun ciddiyetinin farkında olan ve el-Cezîre'de ikamet eden Süleyman b. Nasruddevle b. Mervân, Mansur'a adam gönderip barış teklif etti ve kış geçip diğer Oğuzlarla beraber Suriye'ye gidinceye kadar el-Cezîre'ye bağlı kasabalarda oturabileceğini bildirdi. Mansûr bu teklifi kabul etti her ikisi

⁷³İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 460.

⁷⁴İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 461.

⁷⁵ Aslı Zozan (Zûzan) olup Kürtçe'de yayla manasında kullanıldığı gibi aynı zamanda bir dağın da adıdır. Bu yayla tarih boyunca Irak ve Suriye'nin kuzey bölgelerinden gelen Koçer'lerin (Göçer) uğrak yeridir. Bölgelerinde bulamadıkları yeşil meralar sebebiyle kendi bölgelerinden Nusaybin-Midyat-Gercüş-Mervaniye-Hasankeyf-Batman-Bitlis yolu vasıtasıyla Zozan yaylasına ulaşırlar. Beraberinde getirdikleri sayısız küçükbaş koyun sürüsüyle bir yandan bölge ekonomisine güç verirken, diğer taraftan kontrolsüz bir şekildeki geçişleri buğday, arpa, pirinç tarlalarına büyük zararlar vermektedir. Bu yüzden geçişler sırasında geçilen bölgede köylüler kendi tarlalarını koruyarak zararı en aza indirmeye çalışmaktadırlar.

barışıp anlaştilar, fakat Süleyman, Mansur'a karşı verdiği sözde durmadı ve ona karşı bir plan hazırladı. Bunun için büyük bir ziyafet tertip etti ve Mansûr'u bu ziyafete çağırdı. Mansûr el-Cezîre'ye girer girmez Süleyman onu yakaladı ve hapsedti. Bunun üzerine Mansûr'un adamları her tarafa dağıldılar. Karvâş bu durumdan haberdar olunca Oğuzların arkasından büyük bir ordu gönderdi. Fenek Kalesi'nin hâkimleri olan Beşneviyye Kürtleriyle, Nasruddevle'nin askerleri de Karvâş'ın ordusuna katıldılar. Oğuzları takip ederek arkalarından yetiştiler ve onlarla savaşa tutuştular. Oğuzlar ele geçirdikleri bütün ganimetleri vererek kendileri için eman diledilerse de onlar bunu kabul etmediler. Bunun üzerine Oğuzlar ölüme meydan okurcasına savaşmaya başladılar, çok sayıda Arab'ı yaraladıktan sonra çeşitli yönlere dağıldılar.⁷⁶ Oğuzların bir kısmı yağma için Nusaybin ve Sincâr'a gitmişlerdi. Bu hadise üzerine el-Cezîre'ye döndüler ve orayı muhasara ettiler. Araplar kışı geçirmek için Irak'a gidince Oğuzlar Diyarbekir'e gidip şehri yağmalayarak tahrip ettiler, birçok kişiyi öldürdüler. Bunun üzerine Nasruddevle Oğuz Beyi Mansûr'u oğlu Süleyman'dan teslim aldı ve Oğuzlara haber gönderip ülkesinden ayrıldıkları takdirde kendilerine çok miktarda mal vereceğini ve Mansûr'u da serbest bırakacağını bildirdi. Oğuzlar bu teklifi kabul edince Nasruddevle de Mansûr'u serbest bıraktı ve vaat ettiği malın bir kısmını gönderdi; fakat Oğuzlar sözlerinde durmadılar ve karışıklıkları daha da artırdılar. Bir kısmı Nusaybin, Sincâr ve Habur'a gidip oraları yağma ettiler, bir kısmı da Cüheyne'ye ve çeşitli kasabalara gidip yağmaladılar. Karvâş onlardan korktuğu için Musul'a girip kapandı.⁷⁷

Oğuzlar daha önce yaptıkları akınlarına devam edip 432 (1040-1041) senesinde Cezîre-i İbn Ömer şehri üzerine saldırdılar. Fakat Ebû Nasr'ın oğlu Süleyman Oğuzlar'ın liderini esir edince Oğuzlar durakladı. Ebû Nasr geri çekilmeyi kabul ettikleri takdirde onların reislerini serbest bırakacak ve onlara bir miktar para verecekti. Reisleri serbest kalmasına ve belirlenen miktar ödenmesine rağmen Oğuzlar saldırılarına devam ettiler.⁷⁸ Ebû Nasr b. Mervân bu tehlikeyi atlattıktan sonra 435 (1043-1044) senesinde Âmid ve Meyyafarikin'i ele geçirdi. Sonra Nusaybin üzerine kuvvet gönderdi. Ardından Musul hâkimine gözdağı vermek için yönünü

⁷⁶İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 298

⁷⁷İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 299

⁷⁸K.V. Zetterstéen, a.g.m., İA., s. 781.

buraya çevirdi.⁷⁹ Yine bu senede, Türkler Boğa, Anasioğlu, Bektaş ve Mansur komutasındaki kuvvetlerle Azerbaycan ve Ermeniyeye üzerine yürüdüler. Bunun üzerine Rumlar harekete geçti. Bu esnada Türkler Cezîre-i İbn Ömer ve Meyyâfârikîn'i kuşatıp Ahmed b. Mervan'ın askerlerini yağmaladılar ve onları Âmid kapısında da yenilgiye uğrattıp Âmid'i de kuşattılar. Bunun üzerine Mervanîler, Bizans İmparatoru IX. Konstantinos'tan yardım istediler. Konstantinos da bölge valisini yardımlarına gönderdi. Ahmed b. Mervan bir yolunu bulup Mansur'a hile yapıp onu esir aldı.⁸⁰

4.2.3.1. Sultan TuğrulBey'in Diyârbekir ve Sincâr'a Yürümesi

Tuğrul Bey Arap meselesini hallettikten sonra 448 (1056-1057) yılında İbn Mervân'ın hâkimiyetindeki Diyârbekir'e gitti. İbn Mervân ona her gün hediyeler ve eyerler gönderiyordu. Sultan, İbn Mervân'a ait olan Cezîre-i İbn Ömer'e giderek orayı muhasaraya aldı. Sultan el-Cezîre'yi muhasara ederken ordudan bir grup, içinde dört yüz rahibin bulunduğu Umr Ekmun'a gidip burada bulunan rahiplerden yüz yirmisini öldürdüler, geri kalanlar altı ölçek (mekkûk) altın ve gümüş vererek hayatlarını kurtardılar. Sultanın kardeşi İbrahim Yınal da onun yanına geldi. Emirler ve bütün halk onu karşıladı, ona birçok hediyeler verdiler. Yınal, Vezir Amidü'lmülk'e: "Bu Araplar kim oluyor ki, sen onları sultana rakip kabul edip de aralarını düzeltmeye çalışıyorsun?" deyince vezir de: "Sen Sultanın naibisin, nasıl istersen öyle yap" cevabını verdi.

İbrahim Yınal geldikten sonra Hezâresb'i Nûruddevle b. Mezyed ve Kureyş'in yanına gönderip kendisinin geldiğini bildirdi ve artık hareketlerinde dikkatli olmaları gerektiğini hatırlattı. Bunun üzerine ikisi de Cebel-i Sincâr'dan Rahbe'ye gittiler; ancak Besâsîrî onlara iltifat etmedi, bu yüzden de Nûruddevle Irak'taki şehrine giderken, Kureyş, Besâsîrî'nin yanında Rahbe'de kaldı. Oğlu Müslim b. Kureyş de yanındaydı. Sultanın amcazadesi Kutalmış, geçen yıl mağlûp olduğu zaman Sincâr halkının kendilerine yaptığı işkenceleri Sultan'a anlatıp onlardan şikâyetçi olmuştu.⁸¹ Onlar Kutalmış'ın bazı adamlarını da öldürmüşlerdi, bu sebeple Tuğrul Bey,

⁷⁹ Salim İbn Vâsıl, a.g.e., C. II, s. 112.

⁸⁰ Azîmî, **Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler: h.430-538**, Haz. Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 6.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 477; Metin Tuncel, Abdülkerim Özeydin, a.g.m., DİA, s. 38.

Kutalmış'ı Sincâr, Diyâr-ı Rebia ve Şam halkı üzerine sevk etti. Askerler onları kuşattılar, halk bu sırada surların üzerine çıkıp küfür ettiler, öldürdükleri adamların kafalarını ve külâhlarını çıkarıp gösterdiler ve onları sırıkların ucunda bıraktılar. Sultan bunun üzerine Sincâr'ı zorla aldı, hâkimi Mücellâ b. Müraccâ' ve halktan birçok kişiyi öldürdü, kadınlarını da esir aldı. Şehir tahrip edildi.⁸² Daha sonra Sultan Tuğrul Nusaybin'e hareket etti. Sultan'ın el-Cezîre bölgesindeki kumandanlarından Hezâresb ona: *“Aradan uzun zaman geçti. Askerler arasında bin süvari seçip onlarla çöle gitmek istiyorum, belki bu şekilde Araplar'dan intikam alabilirim.”* dedi. Sultan da ona izin verdi. Hezâresb Araplar'ın üzerine yürüdü, onlara yakın bir mevkiye gelince iki yerde pusu kurdu ve obaların bulunduğu yere doğru ilerledi. Araplar onu görünce savaşa girdiler. Hezâresb karşılarında bir saat dayanabildi, sonra da bozguna uğramışçasına önlerinden kaçtı. Araplar da onun peşine düştüler. Bu sırada pusuda bekleyen birlikler Arapların üzerine hücum edip onları perişan etti. Birçok kişi öldürüldü ve esir alındı. Harran, Rakka ve o yöredeki diğer kasabalara hâkim olan Benû Numeyr de onlara katılmıştı. Esirler Sultan'ın yanına gönderildi. Sultan huzuruna getirilen esirlere: *“Ben sizin toprağınıza ayakbastım mı, herhangi bir şehrinizi aldım mı?”* diye sorunca onlar: *“Hayır!”* dediler. Tuğrul Bey bu defa: *“Peki, öyleyse niçin benimle savaşmak üzere geldiniz?”* deyip üzerlerine fil sürüp esirleri öldürdü. Bu arada fil henüz yetişme çağındaki bir çocuğu öldürmek istemedi, bunun üzerine de Sultan Tuğrul Bey onu affetti.⁸³ Yine bu sene içinde Mısır'da da şiddetli bir veba salgını görüldü. Günde bin kişi ölüyordu. Veba daha sonra Suriye, el-Cezîre, Musul, Hicaz, Yemen ve diğer bölgelere de yayıldı⁸⁴ el-Cezîre valisi Mansur b. Hüseyin Eb'ül-Fevaris el-Esedî 450 (1058-1059) senesinde vefat edince yerine oğlu yerine geçirildi.⁸⁵

Besasirî ve Kureyş b. Bedran'ın Musul'u talan ettiği haberini alan Tuğrul Bey 450 senesinde Musul'a doğru hareket etti. Besasirî ve Kureyş b. Bedran o esnada Musul'dan ayrılıp Nusaybin yönüne doğru gitmişlerdi. Tuğrul Bey onların izini takip etmek ve onları bölgeden uzaklaştırmak için 25 Receb 450 (17 Eylül 1058

⁸²İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 478; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-tevârih-zikr Tarîh-i Âli Selçuk*, yay. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960, C. II, cüz. V, s. 26.

⁸³İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 476; Gregory Abu'l Farac, a.g.e., C. I, s. 300.

⁸⁴İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 478.

⁸⁵İbn Kesîr, a.g.e., C. XII, s. 188.

Perşembe)tarihinde Bağdat'tan çıkararak Nusaybin üzerine yürüdü. Fakat kardeşi İbrahim Yinal'ın Besasirî ile gizliden anlaşma ihtimali dolayısıyla Hemedân'a doğru giden kardeşini takip etti.⁸⁶

Nasrû'd-Devle'nin oğlu Ahmed b. Mervan el-Kürdî 453 (1061-1062) senesinde Diyarbakır'a hâkim oldu. Yine bu senede Musul ve Nusaybin hâkimi Kureyş b. Bedrân hazinelerini muhafaza etsin diye oğlu Şerefüd-devle tarafından Nusaybin'e getirilmişti. Çok geçmeden Kureyş b. Bedrân Nusaybin'de öldü. Bunu haber alan Fahruddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cüheyr, Dârâ'dan Nusaybin'e gitti.⁸⁷ Ukayloğlularını, oğlu Ebû'l-Mekârim Müslim b. Kureyş'i emîr seçmek üzere topladı. Kureyş'in oradaki işlerini Câbir b. Naşib yürütüyordu. Fahruddevle onu Müslim'in kız kardeşiyle, Müslim'i de Nasr b. Mansûr'un kızıyla evlendirdi.⁸⁸

Hacîb Gümüş Tekin 459 (1066-1067) senesinde Afşin ve Ahmed Şah'ı da yanına alarak Tulhum (T'lhum) bölgesine girdi. T'let'ut (T'let'uh)adında bir kaleyi ele geçirdikten sonra Nusaybin üzerine yürüdü fakat burayı ele geçiremedi. Bunun üzereine Hısn-Mansur tarafına geçti. Bunu fırsat bilen Nusaybin kumandanı Aruandanos 10.000 kişilik bir Bizans kuvveti ile ona baskın yapmak istedi ise de istediği neticeyi elde edemedi. Hoşin kalesi civarında ağır bir yenilgi aldı ve kendisi esir alındı. Daha sonra fidye ile serbest bırakıldı.⁸⁹

Öte yandan Sultan Tacüddevle Tutuş b. Alparslan da 473 (1080-1081) senesinde daha kardeşi Melikşah zamanında bütün Şam'ı ve sahil bölgesini ele geçirmişti. 473 yılında Şam'ı Aksiz'den almış, sonra da Haleb'i fethetmişti. Kardeşi, Melikşah'ın ölüm haberini alınca Şam'dan Rakka'ya gelerek orayı, Habur'u, Rahbe'yi tamamen ele geçirdi. Daha sonra Nusaybin'i kuşattı ve Araplarla savaşarak Diyâr-ı Rebia askerlerini yenilgiye uğrattı ve birkaç Arap komutanını öldürdü. Tutuş Nusaybin'i kuşatmaya devam etti, sonra burayı ele geçirdi. Şehri ve halkın mallarını

⁸⁶İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 484; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 182; İbnü'l-Kalanisi, **Târîhu Dimaşk : 360-555h.**, thk. Süheyl Zekkâr, Dimaşk, Dâru Hassan, 1983/1403, s. 145; Zehebî, **a.g.e.**, C. IX, s. 616; Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye.**, trc. Necati Lugal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1943. XIII, s. 13.

⁸⁷İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 33.

⁸⁸İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 34.

⁸⁹ Ernst Honigmann, **a.g.e.**, s. 139; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alparslan ve Zamanı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, C. III, 1992, s. 22.

yağma etti.⁹⁰ Bu sıralarda Musul'u elinde bulunduran İbrahim b. Kureyş'e haber göndererek şehirde kendi adına hutbe okutmasını bildirmişse de İbrahim bundan imtina etmiştir.⁹¹

4.2.3. İbn Cehîr'in Mervânî Hâkimiyetine Son Vermesi

472 (1080) senesinde Mervânî hükümdarı Nizâmeddin (453-472/1061-1080) ölünce yerine oğlu Nasîrüddevle Mansur (472-478/ 1080-1085) geçti. Nasîrüddevle Mansur halkın sevgisini kazanan vezir Enbarî'yi azl ederek yerine hıristiyan bir hekim olan Ebû Sâlim'i getirdi.⁹² Ebû Sâlim'in kısa zamanda Nasîrüddevle Mansur nezdindeki itibarı artınca Nasîrüddevle kendi veziri Ebû Tahir Enbârî'yi azl edip onun yetkilerini Ebû Sâlim'e verdi.⁹³

Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr, Mervânî devletinin bu çalkantılı durumunu Sultan Melikşah'a bildirdi. Biraz da mübalağa ile “*O memleketin düzeni bozulmuştur, orada haddi hesabı olmayan mal ve para vardır.*” demesi üzerine Sultan, ordunun başına Fahruddevle'yî getirerek Diyarbekir'e yolladı.⁹⁴ Bu ordu ülkeye yaklaşınca Nâsîruddevle durumu öğrendi ve memleketin yönetimini Hekim Ebû Sâlim'e ve karısına bırakarak askerlere ve halka onun emirlerine boyun eğmelerini, emrinden çıkmamalarını emretti. Kendisi de Cezîre-i İbn Ömer'e gidip orada oturdu. Ayrıca, Cezîre-i İbn Ömer'de bulunan amcası Hüseyin b. Nasruddevle'nin başkanlığında, Meyyafarikîn halkından Emîr Ebu'l-Heyca Er-Revadî, Emîr Dâvûd b. Eşkerî el-Kartîkî, Reis Ebû Abdullah b. Müsık, Galiboğulları, Isoğulları ve başka adamlardan bir heyet kurarak 477 (1084-1085) sonlarında İsfahan'a Sultanın eşliğine gönderdi.

Vezir Fahruddevle ise Diyarbekir topraklarına varınca askerlerini taksim ederek çeşitli birlikler halinde Diyarbekir, Meyyâfârikîn ve civar şehirleri kuşattı. Emîr Nasîruddevle'nin adamları ise Sultanın yanına gittiler ve ricada bulundular. Sultan Nâsîruddevle'ye şu haberi gönderdi: “*Memleketi paylaşalım. Meyyafarikîn'i*

⁹⁰ İbnü'l Ezrak, **a.g.e.**, s. 207.

⁹¹ Ali Sevim, **Suriye Selçukluları**, Ankara, 1965, s.106.

⁹² Abdürrahim Tufantoz, **a.g.m.**, s.231.

⁹³ İbnü'l Ezrak, **a.g.e.**, s. 189-190

⁹⁴ İbnü'l Ezrak, **a.g.e.**, s. 190; Abdürrahim Tufantoz, **a.g.m.**, s.231.

sana verelim, çünkü evin oradadır. Âmid de senin olsun.⁹⁵ Biz de Âmid'e karşılık el-Cezîre-i İbn Ömer'i alalım. Memleketin kalan kısmını da aramızda bölüşelim ve sen istediğin yeri al. Memleketin yarısı bizim, yarısı da senin olsun.” dedi. Bu haberi alan Emîr, “Düşünelim.” dedi. Ne var ki o gece Hekim Ebû Sâlim'den şu mektubu aldı: “Sen canını sıkma. Memleketin durumu iyidir. Biz de istediğin gibiyiz. 20 yıl kuşatılsak umurumuzda değildir. Sen hiç bir şeye önem verme. Çünkü memleket sağlam ve güçlüdür. Senden Barin'i istediklerini ve onu Diyâr-ı Rebia ile Diyarbekir'e ilhak edeceklerini duydum. Sakın bu isteği kabul etme. Şerefüddeve b. Karvaş da Nasruddevle'den Barin'i almak için çok gayret göstermişti. Fakat Nasruddevle vermemiş ve Diyarbekir'le Diyarı Rebia arasındaki sınır orası mıdır demişti. Aralarındaki çatışmanın ve soğukluğun nedeni de buydu. Eğer mutlaka bir yeri vermeye zorlanırsan, o zaman onlara, Diyarbekir'in son sınırı olan ve Nusaybin'e inen Hermes çayının başında bulunan son sınır kalemiz Balosa'yı ver.”

Nâsiruddevle bu mektubu alınca ertesi gün Sultana: “Evimi teslim etmem ve memleketimden çıkmam.” diye mektup yazdı. İbn Ezrak, yaşadığı o dönemi şöyle anlatır; “Hayatıma yemin ederim ki; müsteşarı, akıl hocası, devlet yöneticisi Ebû Sâlim olan bir hükümdarın devletinin yıkılacağına ve ailesinin dağılacağına hiç şüphe yoktur.”⁹⁶ Bu dağılma çok gecikmedi. Bölge kuşatmaya daha fazla dayanamayarak, önce Âmid, Meyyafarikîn ve daha sonra diğer şehirler teker teker kaybedildi.

Bu Mervanîler için çöküşün habercisiydi. Âmid'i ele geçiren vezir Fahrüddeve, Ebû Salîm'i de hapse attırdı. Ayrıca Fahrüddeve, daha önce Ebû Sâlim tarafından hapse atılmış olan Vezir İbn'ül-Enbârî'yi de serbest bırakarak Hasankeyf'te nâzır bulunan ve müellifin dedesi olan Ebü'l-Hasan b. Ezrak'a teslim etti ve Hasankeyf'teki Valisi Yakut'un yanına gönderdi. Birkaç gün sonra bazıları vezire şöyle dediler: “İbnü'l-Enbârî, Mervanoğullarının parasını ve servetini, bilir. Kendisini serbest bıraktığın takdirde Sultanın yanına gidebilir ve senin eline geçmiş bulunan serveti ona söyleyebilir. Bu nedenle, hayatta kalmasında yarar yoktur.”

Bunun üzerine Vezir, Yakut'a ve Ebü'l-Hasan b. Ezrak'a haber göndererek Vezir Ebû Tahir'i öldürmelerini emretti. Fakat Ebü'l-Hasan b. Ezrak

⁹⁵ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 191.

⁹⁶ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 192.

Meyyafarkîn'den gelip vali Yakut'la konuştu ve şöyle: “*Ben kendisini gizler ve öldüğünü açıklarım; hiç kimsenin de bu işten haberi olmaz.*” Yakut da bu teklifi kabul etti. Daha sonra dedem Hasankeyf'e döndü ve Ebû Tahir'in hasta olduğunu çevreye yaydı. Bu arada bazı kimseler ve tabipler de ziyaretine geliyorlardı. Sonra bir gün Ebü'l-Hasan b. Ezrak, Ebu Tahîr'in öldüğünü açıkladı ve cenazesini kaldırdı. Halk da cenaze namazını kıldı ve Ebü'l-Hasan b. Ezrak bunu bir zabıtla tesbit edip Vezir Ebû Tahir'in filân gün öldüğünü, cenaze namazının kılındığını ve gömüldüğünü yazdı. Zabıtı kadıya da imzalattıktan sonra bu konuda Meyyafarkîn'e güzel bir yazı yazdı. Ayrıca ölüm haberini bütün Diyarbekir, Diyâr-ı Rebia ve Bağdat'a yaydı.⁹⁷ Böylece Vezir İbnü'l-Enbârî'nin ölüm haberi her tarafta tesbît ve tescil edildi, bu haber İsfahan'a da ulaştı. Sonra Ebü'l-Hasan b. Ezrak ve Yakut, Ebû Tahir'i sakladılar ve Fahruddevle el-Cezîre'den çıkıncaya kadar onu saklı tuttular.⁹⁸

Vezir Fahruddevle burada kaldığı süre zarfında halka ve özellikle Meyyafarkîn halkına çok iyi davranıyordu. Ebü'l-Hasan b. Ezrak bir gün Hasankeyf'ten yanına gelerek, bazı değerli eşyayı alıp Hasankeyf'e götürür ve oradan güvendiği adamlarla kelekler vasıtasıyla Dicle nehri yoluyla Halife el-Muktedî'nin Veziri olan Amidüdevle'ye gönderirdi.

Fahruddevle bir gün Ebü'l-Hasan b. Ezrak'ı yanına çağırmış ve bunun üzerine Ebü'l-Hasan b. Ezrak Hasankeyf'ten kalkıp Meyyafarkîn'e gelmişti. Fahruddevle'nin huzuruna girerken kendisini selâmladıktan sonra aralarında şu konuşmalar geçmişti. “*Ah!, Bu sefer yükün hafiftir.*” dedi. Sonra bana; çevresi beş karış olan ayaklı bir billur sofrası, beş tane billur kadeh, ikitane billur tabak, üç tane süs eşyası, şarap renginde olan beş tane kadeh, şarap doldurulmasında kullanılan bir kâse ve çeşitli kadehler verdi. Hepsinin üzerinde de, benzeri olmayan bir sanatla güzel nakışlar işlenmiş ve kazılmıştı. Sonra bir altın kutu getirdi ve kapağını açtı. Kapağın altındaki pamuğu kaldırıncaya, güneş ışığı gibi çevreyi aydınlatan bir şey görüldü. Ardından Nasruddevle'nin 140 tane inciden yapılmış tesbihi ortaya çıktı. Bu tesbihin her bir tanesinin ağırlığı tam bir miskaldı, ne bir dirhem eksik, ne de fazlaydı. Bu tesbih tanelerinin takılmış olduğu ip ise, Melik Aziz b. Büveyhtarafından Nasruddevle'ye hediye edilmiş olan kırmızı yakuttan yapılmış bir

⁹⁷ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 195.

⁹⁸ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 195-196.

ipti.⁹⁹ Ayrıca altın kutunun içinde on parça renkli yakut, on parça Belahş¹⁰⁰ her biri parmak kadar olan on tane zümrüt çubuk da vardı. Vezir bunları çıkardıktan sonra şöyle dedi: “*Mervanî ailesinin yıkılmasına ve memleketin ellerinden çıkmasına yol açan işte bunlar oldu*”. Efendimiz!, bu nasıl oldu? Diye sorunca şu karşılığı verdi: Nasruddevle öldüğü zaman sultan onun haddi hesabı olmayan servetlerle böyle bir tesbih ve Mûsık'tan almış olduğu bir kılıç bıraktığını duydu. Sultan Alparslan, Nizameddin'e haber göndererek kılıcı ve tesbihi istedi. Nizameddin ise kendisine başka bir kılıçla tanelerden meydana gelmiş bir salkım ve başka değerli hediyeler gönderdi; asıl kılıcın çıkmadığına ve onu görmediğine de yemin etti.

Nizameddin öldükten sonra yerine Emîr Nâsıruddevle başa geçince Sultan Melikşah kendisine haber göndererek tesbihle kılıcı istedi. Fakat kendisi bunları görmediğine yemin etti ve Sultana bir altın değerinde olsun bir şey göndermeye gönlü razı olmadı. İşte elçinin buradan dönüşü sırasında rastlantı olarak ben de Hoca Nizamülmülk'ün yanında bulunuyordum. Fırsat bulup da elçinin sözlerini dinledikten sonra konuştum, biraz da abartılı sözler söyledim. Bunun üzerine bir ordu hazırlandı ve ben de bu memlekete geldim. Efendim!, bunların değeri ne kadardır? Diye sordum. O da şu karşılığı verdi: Bir kısmı eskiden vardı. Nasruddevle'ye vezirlik yaptığım sırada ben de 45 parça inci ve 65.000 altın değerinde bazı cevherler elde ettim; hepsinin değerini hesap ettim ve 215.000 altın tuttu. Sonra Melik Aziz tarafından 10.000 altın değerindeki yakut ipe Kur'an-ı Kerim de hediye edilerek bu miktara eklendi.¹⁰¹ Daha sonra ben bunların hepsini alıp Hasankeyf'e götürdüm ve Ebü'l-Ekarib ailesine mensup bir adama teslim ettim. O da Bağdad'a götürüp Amidüdevle'ye verdi. Böylece Mervanîler'in zengin hazineleri Halifenin sarayına vasıl oldu. Halife, Fahruddevle'yi iki yıl Meyyafarikîn'de kaldıktan ve memleketi yönettikten sonra geri çağırdı.¹⁰²

Fahruddevle 478 (1085-1086) yılında Mervânoğulları'na ait olan Cezîre-i İbn Ömer'e bir ordu sevk etti ve bu ordu şehri kuşattı. Şehir halkının ileri gelenlerinden "Benû Vehbân" denilen bir aile ayaklanıp şehrin Bâbu'l-Büveybe adlı küçük kapısına yürüdü. Buradan ancak yaya geçilebilirdi, zira şehrin dışından buraya bir merdivenle

⁹⁹ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 196.

¹⁰⁰ «Belahş» Belahşan'dan getirilen bir çeşit cevherdir. Bkz. İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 197: dipnot.305.

¹⁰¹ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 197.

¹⁰² İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 198.

çıkılıyordu. Benû Vehbân ailesi kapıyı kırıp askerleri içeri soktular, böylece İbn Cüheyr (Cehir) buraya da hâkim oldu ve Mervânoğulları devleti sona erdi. Böylece Mardin, Hasankeyf, Nusaybin, Cizre şehir ve kaleleri Selçuklu hâkimiyetine geçti. Son Mervani hükümdarı Mansur ise 489 (1086-1087) senesinde Cezîre-i İbn Ömer'de vefat etti. Böylece bölge tamamiyle Selçuklu hâkimiyetine girdi.¹⁰³

Mervanânîler'in günümüze ulaşan paralarının tamamı gümüşten darbedilmiştir. Bir kısmı yayımlanan bu sikkelerden emirliğin Meyyâfarikîn, Âmid, Cizre, Düneysir, Nusaybin, Ahlat ve Erzen şehirlerine hakim olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

4.2.4. Mervanîler Devri Tur Abdîn-Bizans İlişkileri

Nasruddevle b. Mervân'ın el-Cezîre'deki naibi 423 (1031-1032) senesinde on bin küsur asker toplayıp o civardaki Ermeni topraklarına gazaya çıktı ve onlara ağır bir darbe indirdi. Pek çok ganimet ve esir ele geçirdikten sonra muzaffer olarak el-Cezîre topraklarına geri döndü.¹⁰⁵

Öte yandan Bizans imparatoru441 (1049-1050) yılında Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak İbrahim İnal'ın esir aldığı Bizanslı komutan Liparites'i fidye karşılığında salıverilmesini istedi. O'na çok miktarda para gönderdi. Ama Tuğrul Bey, o esir komutanı hiçbir karşılık almaksızın bir jest yapıp salıverdi. Tuğrul Bey onunla birlikte Ebu'l- Fazl Nasr'ı mukabil elçi olarak Bizans'a gönderdi. Tuğrul Bey'in İstanbul'daki camide Halife ve kendi adına hutbe okunmasını teklif etti. Onun bu teklifi Bizans imparatoru tarafından kabul edildi. Bu durumdan diğer hükümdarlar haberdar olunca Tuğrul Bey'e fazlaca saygı göstermeye başladılar. Nasru'd-Devle de el-Cezîre'de Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Fakat Tuğrul'un Abbasi halifelerine ödenen yıllık verginin Selçuklu Devleti'ne de ödenmesi teklifi rededildi. Bu durum Türk akınlarmın hzılanacağını habercisiydi.¹⁰⁶

¹⁰³İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 133; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 259; Adülkerim Özeydın, "Melikşah", **DİA**, Ankara, XXIX, 2004, s. 55; Metin Tuncel, Adülkerim Özeydın, **a.g.m.**, **DİA**, s. 38; Carole Hillenbrand, **a.g.m.**, **EP**, s. 627; K.V. Zetterstéen, **a.g.m.**, **İA.**, s. 781.

¹⁰⁴ Abdürrahim Tufantoz, **a.g.m.**, s.231.

¹⁰⁵İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 326.

¹⁰⁶ İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 156; M.Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976, s.56.

4.2.5. Mervanîler Devrinde Tur Abdîn'de Yaşanan Diğer Olaylar

439 (1047-1048) senesinde Irak ve el-Cezîre'de büyük bir kıtlık yaşandı. Kıtlık ve veba yüzünden birçok insan öldü. Öyle ki çarşılar ve pazarlar boşaldı. Hastaları tedavi etmek için ihtiyaç duyulan şeyler çok azaldı. Fiyatlar da çok yükseldi. Özellikle de hastaların muhtaç olduğu gıdaların fiyatları arttı. Bir ölçek şurup yarım dinara, bir ölçek badem on beş kırata, bir ölçek nar iki kırata, bir ölçek salatalık da bir kırata satıldı. Musul'dan gelen bir mektupta anlatıldığına göre şehirde nüfus çok azalmış, halktan sadece 400 kişi cuma namazı kılıyordu. Zimmilerden de sadece 120 kişi kalmıştı.¹⁰⁷

Bu karışıklıkların yanı sıra 469 (1076-1077) senesinde el-Cezîre, Irak ve Suriye'de büyük bir veba salgını çıktı ve çok sayıda insan öldü, öyle ki, ölenlerin çokluğundan ve çalışacak kimse kalmadığından mahsûlün büyük bir kısmı toplanamadı.¹⁰⁸

¹⁰⁷İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 412; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 150.

¹⁰⁸İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 102.

SONUÇ

Tarihi süreç içinde farklı kültür ve medeniyetlerin etkisinde kalan Tur Abdîn Bölgesi geçmişten aldığı bu mozaîği günümüzde de devam ettiren önemli bir coğrafyadır. İnsanlığın ilk yerleşim alanlarından biri olan ve ortaçağda el-Cezîre olarak bilinen Mezopotamya tarih boyunca Hurri, Mitanni, Asur, Babil, Pers, Med, Roma, Sâsânî ve Bizans gibi güçlü devletlerin himayesinde kaldıktan sonra İslâm Devleti sınırlarına dâhil olmuştur.

İslâm fetihleri Tur Abdîn Bölgesi'ne vasıl olana dek bu bölge Bizans ve Sâsânî devletlerinin sınır çatışma bölgesi konumunda idi. Bölge iki devlet arasında sürekli el değiştirmekteydi. Bu durum halkın zirai faaliyetlerini gereği gibi yapamaması ve önemli bir gelir kaybına uğramasına neden oluyordu. Yaşanan bu savaşlar birçok şehrin harap hale gelmesine ve nüfusun azalmasına da sebebiyet vermektedir.

Tur Abdîn Bölgesi İslâm fetihlerinin kuzeye yönelmesi ile birlikte Hz. Ömer devrinde sulh yoluyla İslâm topraklarına dâhil olmuştur. Bu süreç zarfında halk herhangi bir dinsel dönüşüme zorlanmadı. Burada sakîn bir kısım topluluk (Kürtler ve Hıristiyan Arap Kabileleri) zaman içinde İslâmiyet'i benimseyerek İslâm devletinin kuzey bölgelere ulaşmasında etkin bir rol oynamıştır. Bölgeden toplanan askerlerin de yardımıyla Bizans üzerine yapılan çok sayıda sefer zaferle sonuçlanmıştır. Dört halife devrinin son yılları ve Emevî Hilafetinin başlangıcından itibaren el-Cezîre ve Tur Abdîn Bölgesi hükümete karşı hareketlerin ve muhalefetin merkezi konumuna gelmiştir. Bu durum bölgede zaman zaman sert tedbirler alınmasına neden olmuştur. İsyân hareketlerinin bastırılmasında yerel güçlerin yanı sıra gerektiğinde merkezden de destek alınırdı. Bu isyan hareketleri Mervanî Devleti hâkimiyetine kadar yoğun olarak yaşanmış ve bu durum karşısında hükümetler çoğu zaman zor durumda kalmıştır. Burada uzun bir süre hâkimiyet kuran Mervanî Devleti Selçukluların bölgeye girmesiyle gücünü kaybetmiş ve böylece bölge toprakları Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetine girmiştir.

İslâm dönemiyle birlikte bu bölgede önemli bir uygarlık tesis edilmiştir. Kendini her alanda hissettiren bu etki özellikle ticaret, sanat ve mimaride kendisini göstermiş ve günümüze çok sayıda eser aktarılmasında önemli rol oynamıştır.

Bu tezin üzerinde durduğu Tur Abdîn bölgesi hakkında yapılan çalışmalar daha çok yabancı müellifler tarafından yapılmıştır. Ülkemizde bu konu ile ilgili çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Tezimizde daha çok bölgenin tarihsel ve coğrafi yönleri üzerinde durulmuştur. Bu yönüyle bölgenin diğer yönlerinin de araştırılması konusunda bu çalışmanın ön ayakolabilmesi amaçlanmıştır. Bölgenin kültürel zenginliği bu araştırmalar için çok müsait olup değerli akademisyenlerin ilgisini çekeceği muhakkaktır. Bölge ve şehir tarihi çalışmalarının yoğunlaştığı günümüzde hem bölge hem şehir tarihi anlamında bu tezin bölge için bir boşluğu doldurması temenni edilmektedir.

Günümüzde Tur Abdîn Bölgesi'nde birçok etnik ve dinî unsurun bir arada huzur içinde yaşıyor olması içinde barındırdığı tarihsel dokunun bir mirasıdır. Bu mirasın farkında olunması ve ileriye taşınması ortak bir tarihsel şuura bağlıdır. Bu, medeniyetlerin çatışması değil barış içinde yaşatılması şuurudur. İnsanlık adına atılacak her bir adımın bu mirasın güçlendirilmesinde ve ileriye taşınmasında önemli bir rol oynayacağı muhakkaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdullah es-Suli: **Kısmun min Ahbâri'l-Muktedir Billah el-Abbâsî: târîhü'd-devleti'l-Abbâsiyye min sene 295 ila sene 315 hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk**, thk. Halef Reşid Numan, Bağdad, Dârü's-Şuuni's-Sekafiyyeti'l-Amme, 1999.
- Abdulgani Bulduk: **el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi**, Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.
- Abdülmün'im Macid: **et-Târîhü's-siyasî li'd-devleti'l-Arabiyye**, 7. Bsk., Kahire, Mektebetü'l-Enclo'l-Mısriyye, II., 1982.
- Abdüsselam Efendi: **Ümmü'l-İber: Mardin Tarihi**, Haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2007
- Abu'l Farac: **Abü'l-Ferec Tarihi**. Trc. Ernest A. Wallis Budge, Trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, TTK, 1945.
- Acar, Abdurrahman: “Arap Coğrafyacılara Göre Mardin Şehri (X-XIV. Yüzyıllar)”, I. **Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, ed. İbrahim Özcoşar-Hüseyin H.Güneş, İstanbul, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006.
- Adday Şer: Siirt Vakayinamesi, Çev. Celal Kabadayı, İstanbul, 2002.
- Adevi, İbrâhim Ahmed: **el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn**, 2. Bsk., Kahire, ed-Dârü'l-Kavmiyye, t.y.
- Ağırakça, Ahmed: **Emevîler Döneminde Kıyamlar**, İstanbul, 1992.

- Ağırakça, Ahmed: **Ömer ibn Abdülaziz**, İstanbul, 2006.
- Ahmed, Muhammed-
Hilmi Muhammed : **el-Hilâfe ve'd-devle fi'l-asri'l-Abbâsî**, Kahire,
Mektebetü'nNehdati'l-Mısriyye, 1959.
- Akil, Nebih: **Dirâsât fî târîhi'l-asri'l-Ümevî**, Arbin, Matbaatü'd-
Dâvûdi, 1981-1982/1401-1402.
- Akşit, Oktay: **Roma İmparatorluk Tarihi** (M.S.193-395), İstanbul
1970.
- Akşit, Oktay: **Roma İmparatorluk Tarihi** (M.Ö.27-M.S.192),
İstanbul, 1976.
- Ali Asgar Hîkmet: **Kenar-ı Dicle**, Tehran, 1331.
- Ali b. Zafîr el- Ezdî: **Ahbâru'l Devleti'l Hamdâniyye: Hamdânîler**, thk.
Temime Ravvaf- Çev. Mehmet Akbaş, İstanbul, 2011.
- Ali Saib: **Coğrafya-yı mufassal-ı memâlik-i Devlet-i
Osmaniye**, Kostantiniye, Matbaa-i Ebüzziya, 1304.
- Amr, Ali Abdurrahman: **Hişâm b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Ümeviyye**, 2.
bsk., y.y., 1992.
- Anschütz, Helga: **Die Syrischen Christen vom Tur 'Abdin**, Würzburg,
Augustinus-Verlag, 1985.
- Arrian: **İskender'in Seferleri**, Çev. Meriç Mete, İstanbul,
2005.
- Ashtor, Eliyahu: "Jazirat İbn 'Umar", **Encyclopaedia Judaica**, ed.
Cecil Ruth Jerusalem, Keter Publishing House, t.y., IX.
- Âşık Mehmed: **Menâzirü'l-avâlim**, Haz. Mahmut Ak, C. II, Ankara,
TTK, 2007. Tam cilt nosu ver.

- Avcı, Casim: **İslâm-Bizans İlişkileri**, İstanbul, Klasik Yayınevi, 2003.
- Avcı, Casim: “Abbâsî Halifesi Me'mûn Döneminde Bizans'la İlişkiler (813-833),” **Prof. Dr. Işın Demirkent anısına**, Yayın kurulu Abdülkerim Özaydın, v.d., C. XI, İstanbul, Dünya Yayıncılık, 2008, s.198-207.
- Avcı, Casim: “Kûfe”, **DİA**, C. XXVI, Ankara, 2002, s.339-342.
- Avcı, Casim: “Saîd b. Bitrîk”, **DİA**, C.XXXV, Ankara 2008, s. 551-552.
- Avcı, Casim: “Sugur”, **DİA**, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 473-474.
- Avcı, Casim: “Tağlib: Beni Tağlib”, **DİA**, C.XXXIX, İstanbul, 2010, s. 374-375.
- Aycan, İ.-İbrahim S.: **Emevîler**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Aydın, Hanna: **Das Mönchtum im Tur-Abdin: das Leben der Mönche im Tur-Abdin in der Gegenwart**, Eichstätt, Katholische Universitaet Eichstaett Katholisch-Theologische Fakultät, 1982.
- Aydın, Suavi, v.d.: **Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet**, 2. bsk., İstanbul, 2001.
- Aykaç, Mehmet: **Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar: 132-232/750-847**, C. XXVII, Ankara, TTK, 1997.
- Azîmî: **Azîmi Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler: H.430-538**, Haz. Ali Sevim, Ankara, TTK, 1988.
- Azimli, Mehmet: “Klasik İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihden Artuklulara Mardin”, **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, ed. İbrahim Özcoşar-

- Hüseyin H. Güneş, İstanbul Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006.
- Barbaro, Josaphat: **Anadolu'ya ve İran'a Yolculuk**, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005.
- Batlamyus: **el-Makâletü's-sâmine min Kitâbi'l Coğrafya**, Süleymaniye Yazması, Ayasofya Bölümü, vr: 63/a, no. 02617-004.
- Baytar, Emine: **Târîhufi'l-asri'l-Abbâsî**, 4. bsk., Dımaşk, Câmiatu Dımaşk, 1996/ 1997 -1416/1417.
- Belâzurî: **Ensâbü'l-eşrâf**, C.I, thk. Muhammed Hamîdullah, Kahire, Dârü'l-Ma'rife, 1959.
- Belâzurî: **Fütûhu'l-büldân**, Beyrut, Darü'l Mektebetü'l Hilal, 1988.
- Belâzurî: **Fütûhu'l-büldân**, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.
- Bell L., Gertrude: "The Churches and Monasteries of Tur Abdîn", **Amida**, s.224, Heidelberg, 1910, s.224.
- Ben-Yaacob, Abraham: "Mardin", **Encyclopaedia Judaica**, ed. Cecil Ruth Jerusalem, Keter Publishing House, t.y.
- Bernard Lewis: **Islam from the prophet Mohammad to the capture of Constantinople: politics and war**, edited and translated by Bernard Lewis, New York, Harper and Row Publishers, C. I, 1974.
- Bokförlag, Bethil: **Mezopotamya Uygarlığında Süryani Halkı**, İstanbul 2008.
- Bortaçına, Azer: **Kültürün Gerçek Tanığı Güneydoğu Anadolu**, İstanbul, 2003.

- Bünyamin et-Tûtilî : **er-Rihletü'r-Rabbi Bünyamin**, Çev. Azra Haddâd, Ebûzabî, el-Mecmaü's-Sekafi, 2002/1423.
- Buckingham, B.J: **Travels in Mesopotamia**, London, 1827.
- Burns, Ross: **Monuments of Syria**, London, 1995.
- Ca'fer Kudai: **Kitâbü'l-inbâ bi-enbai'l-enbiyâ ve tevârihi'l-hulefâ ve velâyâtî'l-ümerâ: târîhü'l-kudai min halki Âdem aleyhisselam hatta sene 427h. 454/1062**, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1998/1418.
- Ca'fer Kudai: **Târîhü'l-kudai: kitâbu uyûnü'l-maarif ve fûnüni ahbâri'l-hâlâif: kitâbü'l-inba' ani'l-enbiya ve tevârihi'l-hulefâ**, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Misri, Mekke, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1995/1415.
- el-Câhız: “Kitâbü'l-Evtân ve'l-Büldân: Yurtlar ve Ülkeler”, **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler**, Çev. Abdülhalik Bakır, C. II, Ankara, 2002
- Can, Birol, Işık Mehmet: “Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları”, **Erzurum Karaz Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler**, ed. A. Semih Güneri, y.y., 2007.
- Canard, Marius: **Histoire de la Dynastie des H'amdanides ole Jazira et de Syrie**, Imprimeries la Typo-Litho, Cezayir, 1951.
- Canard, Marius: “Al-Djazira”, **EI²**, C. II, Leiden E.J. Brill, London Luzac&Co., 1965.
- Canard, Marius: “Hamdânîds”, **EI²**, C. III, Leiden, E.J. Brill, 1971.
- Cehşiyari: **el-Vüzerâ ve'l-Küttâb**, thk. Mustafa Sakka, 2. bsk., Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebî, 1980.

- Chabot, B.M.J.: **L'école de Nisibe: Son Histoire, Ses Statuts**, Vol. VIII, Paris, Imprimerie Nationale, 1896.
- Chaput, E. : **Esquisse de l'évolution tectonique de la Turquie = Türkiye'nin tektonik tarihçesine umumi bir bakış**, Çev. Hamit Nafiz, İstanbul, Darülfünunu Geologie Enstitüsü Neşriyatı, 1931.
- Christophilopoulou, A.: **Byzantine history : 324-610**, Çev. W. W. Phelps, Amsterdam, Adolf M.Hakkert, 1986.
- Clot, Andre: **Haroun al-Rachid et le temps des mille et une nuits**, Paris, Librairie Artheme Fayard, 1986.
- Crawford, Harriet: **Sümer ve Sümerler**, çev: Nihal Uzan, Ankara, 2010.
- Cöhce, Sâlim: "Türk Hâkimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi", **I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, ed. İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006.
- Çevik, Adnan, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur-Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası", **Makalelerle Mardin Tarih-Coğrafya**, ed. İbrahim Özcoşar, İstanbul, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2007.
- Dalkılıç, Neslihan: "Midyat, Kızıltepe, Savur, Derik, Dargeçit", **Taşın Belleği Mardin**, ed. Filiz Özdem, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Deksan, Abdülemir A.H.: **el-Hilâfetü'l-Ümeviyye 65-86/684-705: dirase siyasiyye**, Beyrut, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1973.
- DelCogliano, Mark: "Syriac Monasticism in Tur Abdîn: A Present -Day Account", **Cistercian Studies Quarterly**, 41.3, 2006, s.311-349.

- Demirkent, Işın: “Ortaçağ’da Mardin”, **Taşın Belleği Mardin**, ed. Filiz Özdem, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Dineverî: **el-Ahbâru’t-tıval**, Çev. Nusrettin Boilelli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul, Hivda İletişim, 2007.
- Dillemann, Louis: **Haute Mésopotamie Orientale et Pays Adjacents**, Paris, P. Geuthner, 1962.
- Doğuştan Günümüze** ed. Kenan Seyithanoğlu, red. Hakkı Dursun Yıldız
Büyük İslâm Tarihi: İstanbul, Çağ Yayınları, 1992,
- Dolapönü, Hanna: **Itr el-Nardin fi tarih Merdin**, İstanbul 1992.
- Donohue, John J.: **The Buwayhid dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012 : shaping institutions for the future**, ed. Wadad Kadi, Rotraud Wielandt, Vol. XVIII, Leiden, E.J. Brill, 2003.
- Droysen, Johann Gustav, **Büyük İskender**, Çev. Bala Candemir, C. II, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 2000.
- Duri, Abdülazîz: **el-Asrû'l-Abbâsî el-evvel: dirâse fî tarihi's-siyasî ve'l-idarî ve'l-malî**, Beyrut, Dârü't-Talia, 1988.
- Ebû Firas el-Hamdâni: **Divânu Ebî Firas el-Hamdânî**, şrh. Halil Düveyhi, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991.
- Ebû Ubeyd el- Bekrî, **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik**, thk. A. P. van Leeuwen-A. Ferre, Kartaca, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, I cilt, 1992.
- Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, thk. Muhammed Amare, Kahire,
(Kâsım b. Sellam): Dârü's-Şuruk, 1989/1409.
- Ebû Ubeyd **Kitâbü'l-Emvâl**. Trc. Cemaleddin Saylık
(Kâsım b. Sellam): İstanbul Düşünce Yayınları, 1981.

- Ebû Yusuf: **Kitâbü'l-harac**, 6. bsk., y.y., y.y., Kahire, el-Matbaatü's-Selefiyye, 1977.
- Ebû Yusuf: **Kitâbü'l-harac**, çev. Ali Özek, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1970.
- Ebü'l-Fida: **Takvîmü'l-büldân** nşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane, Paris, A L'imprimerie Royale, 1860.
- Ebü'l-Fida: **Târîhu Ebi'l-Fidâ**, Kostantiniye, Dârü't-tibâati'l-âmire, 1286/1869-70.
- “Edessa Vakayinamesi”**: Süryani Vakanüvisler, Eprem-Isa Yousif, Fransızcadan Çev. Mustafa Aslan, İstanbul, Doz Yayıncılık, 2009.
- Edwards, E.S., v.d.: **History Of The Middle East And The Aegean Region 1380-1000 B.C.**, Cambridge, Cambridge University Press, 1975.
- Erkanal, Hayat: Gınavaz, **XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi Bildirileri**, Ankara, TTK, 1998.
- Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, sad. Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş, İstanbul, Üçdal Neşriyat, III-IV., 1986.
- Eyidilli, Sadi, **Midyat Tarihçesi**, İzmir 2008.
- Eyyub, İbrâhim: **et-Târîhü'l-Abbâsî: es-siyasi ve'l-hadari, şerîketü'l-alemiyye li'l-kitâb**, Beyrut, 1989.
- Ezdî, **Târîhü'l-Mevsıl**, thk. Ali Habibe, Kahire, Lecnetü'l-İhyai't-Türasi'l-İslâmi, 1967.
- (Ebû Zekeriyâ el-Ezdi): İhyai't-Türasi'l-İslâmi, 1967.
- Fayda, Mustafa: “İbn İshak”, **DİA**, C.XX, Ankara, 1999, s. 93-96
- Fayda, Mustafa: “Secâh”, **DİA**, C. XXXVI, Ankara, 2009, s. 226
- Fayda, Mustafa: “Vâkıdî”, **DİA**, C. XXXXII, İstanbul, 2012, s. 471-475.

- Fesevi, **Kitâbü'l-ma'rife ve't-târîh**, thk. Ekrem Ziya Ömerî, C. I., 3. bsk., Medine, Mektebetü'd-Dâr, 1410.
- (Yakub el-Fesevî)
- Fiey, J.M.: **Assyrie Chrétienne**, C. II, Beyrut, t.y.
- Frenkel, Yehoshua: "Hamdânîds", **Medieval Islamic Civilization: an Encyclopedia**, C. I., ed. Josef W. Meri,
- Gandur, Muhammed Yusuf: **Târîhu Cezîreti İbn Ömer**, Beyrut, Dârü'l-Fikri'l-Lübnanî, 1990.
- Gırnatî: **Rihletü'l-Gırnatî: Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb**, thk. Kâsım Vehb, Ebuzabi, Dârü's-Süveydî; Beyrut, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat, 2003
- Gırnatî: **Gırnati seyahatnamesi = Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'cab**, Trc. Fatih Sabuncu, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Gibbon, Edward: **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, Çev. Asım Baltacıgil, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, t.y.
- Gülen, Nurdoğan K.: **Şuppiluliuma**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2010.
- Günaltay, Şemsettin: **Yakın Şark: Perslerden Romalılara Kadar: Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya Ve Bergama Kırallıkları**, TTK, Ankara, 1951.
- Hafız-ı Ebru, **Cografya-yı Hafız-ı Ebru**, thk ve tsh. Sadık Seccadi, C. II, Tahran, Ayine-i Miras, 1999/1375.
- Hamdullah Müstevfi: **Nüzhëtü'l-kulûb: el-makâletü's-sâlise**, ed. Guy Le Strange, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993.
- Halife b. Hayyât: **Târîhu Halife b. Hayyât**, Trc. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001.

- Hallo, W.W, Simpson, W.K.: **The Ancient Near East : A History**, New York, 1971.
- Hamza el-İsfahanî: **Tarih-i peygamberân ve şahân-târîhu sini mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ**, thk. Cafer Şiar, 2. bsk., Tahran, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1367.
- Hartmann, M.: “Cezîre-i İbn Ömer”, **İA**, C.III, s. 152-154.
- Hasan, Masudul: **History of Islam-classical period 571-1258 C.E., Islamic Publications**, C. I, Lahore, 1987.
- Hayes, E.R.: **Urfa Akademisi: Madrasto d Urhoy**, Çev. Yaşar Gönenç, İstanbul, Yaba Yayınları, 2002.
- Heredot: **Heredot Tarihi**, Çev. Perihan Kuturman, İstanbul, 1973.
- Herevî: **Kitâbü'l-işârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât: Guide des lieux de pelerinage**, Damas, Institut Français de Damas, v. LXIV, 1957.
- Hijazi, Abu Tariq : **Islam: 01 Ah-250 Ah A Chronology Of Events**, New York, The Message Publications, 1994.
- Hillenbrand, Carole: “Marwanids”, **EP²**, ed. C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs, Leiden, E. J. Brill, Vol. VI., 1991.
- Hinz, Walther: **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, Çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990, s.53.
- Hollerweger, Hans: **Lebendiges Kulturerbe Turabdin: Living Cultural Heritage Turabdin: Canlı Kültür Mirası Turabdin**, Çev. Andrew Palmer, Sevil Gülçur, Linz, Freunde des Tur Abdîn, 2. Bsk., 1999.
- Honigmann, Ernest: **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Trc. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970.
- Hüseynî: **Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye**, Trc. Necati Lugal, C. XIII, Ankara, TTK, 1943.

- Hududü'l-âlem:** thk. Minûçeher Sîtûde, Tahran, Kitâbhâne-i Tahûrî 1983/1403.
- Hûdarî Beg, Muhammed: **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, Trc. Muhammed Osmanî, Beyrut, Dârü'l-Arkam, t.y.
- İbn A'sem el-Kufî: **el-Fütûh**, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, Dârü'l-Fikr, II., 1992.
- İbn Battûta: **İbn Battûta Seyahatnamesi**, Çev. A.Sait Aykut, C. I, İstanbul, 2004.
- İbn Cübeyr: **Rihletü İbn Cübeyr**, Beyrut, Dâru Sadır, 1964.
- İbn Ebü'd-Dem: **et-Târîhü'l-Muzafferî**, thk. Hamîd Zeyyan Ganim Zeyyan, Kahire, 1985.
- İbn Fazlullah el-Ömerî: **Mesâlikü'l-ebsâr fî memâlikü'l-emsâr: el-mesâlik ve'l-asar ve'l-ekâlim**, thk. Abdullah b. Yahyâ es-Süreyh, el-Mecmaü's-Sekafî, Ebûzabî, 2003/1424.
- İbn Haldun: **Mukaddime**, thk. Derviş Cüveydi, 2. Bsk., Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995/1415.
- İbn Hazm el-Endelüsî: **Halifeler ve Fetihler: Esmâu'l-hulefâ ve fütûhu'l-İslâm**, thk. Bediusseyid el-Lahham, Trc. Şaban Öz, Ankara, 2004.
- İbn Hişam: **Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi: İslâm Tarihi**, Trc. Hasan Ege, İstanbul, 1985.
- İbn Hurdazbih: **Kitabu'l-memâlik ve'l-mesâlik**, nşr. M. J. De Goeje, Brill 1889.
- İbn Havkal: **Kitâbu Sûreti-l Arz**, thk. J.H. Kramers, Leyden, Brill, 1939.
- İbn İshak: **Siretü İbn İshak: Siyer**, nşr. Muhammed Hamîdullah; Trc. Sezai Özel, 2. Bsk., İstanbul, 1991.

- İbn Kesir: **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Trc. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Kuteybe: **Uyûnü'l-ahbâr**, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, t.y.
- İbn Kuteybe: **el-Maârif**, thk. Servet Ukkâşe, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1981.
- İbn Rüsteh: **el-A'lakü'n-nefise**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, 1992.
- İbn Şeddâd: **el-A'lakü'l-hatire fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre**, thk. Yahyâ Zekerıyyâ Abbare, I/III, Dimaşk, Vizaretü's-Sekâfe, 1978,
- İbn Sa'd: **et-Tabakâtü'l-kübra**, Beyrut, Dâru Sadır, 1388/1968.
- İbnü'l-Verdi: **Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib**, tsh. Mahmûd Fahuri, Haleb, Dârü's-Şarki'l-Arabî, 1991/1411.
- İbrahim, İ., Mehmet.Ç.: **Diller ve Dinler Diyarı Midyat**, İzmir, t.y.
- İbnü'n-Nedim: **el-Fihrist**, thk. Rıza Teceddüd, 2. bsk., y.y., y.y., t.y.
- İbn Miskeveyh: **Tecâribü'l-Ümem**, thk. Ebü'l-Kâsım Emami, Tahran, Suruş-İntişarat-ı Seda ve Sima-yi Cumhuri-yi İslâmi-yi İran, 2001/1422.
- İbn Vâsıl: **Kitâbü't-târîhi's-Salihî**, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2010/1430.
- İbn Zûlak: **Fezâilu Mısır ve ahbarûha ve havassuhâ**, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 2000/1420.
- İbrahim, Aiman: **Der Herausbildungs prozess des Arabisch-Islamischen staates**, Haz. Gerd Winkelhane, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1994.
- İbnü'd-Devâdârî: **Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer: ed-dürri's-semîn fî ahbari seyyidi'l-mürselin ve'l-Hulefaü'r-Raşidîn**,

- thk. Muhammed es-Saîd Cemaleddin, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1981.
- İbnü'd-Devâdârî **Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer: ed-dürretü'l-ulya fî ahbari bed dünya**, C.I thk. Bernd Radtke, Wiesbaden, 1982/1402İbnü'l-Belhî: **Farsnâme**, ed. Guy Le Strange, R. A. Nicholson, Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993
- İbnü'l-Cevzi: **Sire ve Menâkıb Ömer b. Abdülazîz**, şrh. Naim Zerzur, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984..
- İbnü'l-Esîr: **el-Kamil fi't-tarih**, Beyrut, C. II, Dâru Sadır, 1979.
- İbnü'l-Esîr: **el-Kamil fi't-tarih**, Trc. Abdülkerim Özaydın vd., İstanbul, Bahar Yayınları, 1985.
- İbnü'l-Esîr: **el-Lübâb fî tehzibi'l-ensâb**, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.
- İbnü'l-Ezrak: **Târîhu'l-Fariki: ed-Devletü'l-Mervâniyye**, thk. Abdüllatif Avvad, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübni, 1974.
- İbnü'l-Ezrak: **Mervanî Kürtleri Tarihi**, Trc. Mehmet Emin Bozarlan, İstanbul, Koral Yayınları, 2.Bsk., 1990.
- İbnü'l-Fakih: **Kitâbü'l-Büldan**, thk. Yusuf Hadi, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1996/1416.
- İbnü'l-Fakih: **Kitâbü'l-büldân**, thk. Yusuf Hadi, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1996/1416.
- İbnü'l-Kalanisî: **Târîhu Dımaşk: 360-555h.**, thk. Süheyl Zekkâr, Dımaşk, Dâru Hassan, 1983/1403.
- İbnü'l-Lemiş: **Târîhu Düneysir**, Dımaşk, Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1986.

- İbnü's-Şihne: **ed-Dürrü'l-müntehab fî tarihi memleketi Haleb**, thk. Yusuf b. İlyan b. Mûsâ Dımaşki Serkis, el-Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut, 1909.
- İdrisî,
(Şerîf Ebü'l Hasan): **Nüzhëtü'l-müştâk fî ihtirâki'l-âfâk**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- İdrisî,
(Şerîf Ebü'l Hasan): **Ravz el-farac uns el-mühec**, thk. Vafi Nahi, Rabat, Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 2007/1428.
- İshak b. Hüseyin Müneccim: **Akamü'l-mercân fî zikri'l-medâini'l-meşhûra fî külli mekân**, thk. Fehmi Sa'd, Trc. Muhammed Asaf Fikret, Meşhed, Muavenet-i Ferhengi Astane-i Kuds-i Razavi, 2006/1370.
- İstahrî: **Kitabü'l-memâlik ve'l-mesâlik**, thk. M. J. De. Goeje, Leyden, Brill, 1967.
- İşıltan, Fikret: **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul, 1960.
- Köroğlu, Kemalettin: **Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Persler'e Kadar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- “Mardin” **Rehber Ans.**, İstanbul, t.y.
- Kaegi, Walter, E.: **Bizans ve İlk İslâm Fetihleri**, Trc. Mehmet Özay, İstanbul 2000.
- Kaegi, Walter, E.: **Herakleios: Emperor of Byzantium**, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal: “Hamdânîler”, **DİA**, C. XV.
- Keyyali, Sami: **Seyfuddevle ve asrü'l-Hamdâniyyin**, Haleb, el-Matbaatü'l-Hadise, 1939.
- Koyuncu, Mevlüt: **Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi: 705-715**, Sakarya, 2004.

- Koyuncu, Mevlüt: “İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezîre Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, Sakarya, 2008, s.y. 10, s.131-140.
- Köymen, Mehmet Altay: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alparslan ve zamanı**, TTK, Ankara, III., 1992.
- Köymen, Mehmet Altay: **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Kudame b. Cafer: **Kitâbü'l-harac ve smâatü'l-kitâbe**, thk. Muhammed Hüseyin Zebidi, Bağdad, Dârü'r-Reşid, 1981.
- Küçüksipahioğlu, Birsal: “Bizans’ın Karanlık Günleri: İmparator Phokas Devri(602-610)”, **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına** yayın Kurulu Abdülkerim Özaydın, v.d., İstanbul, Dünya Yayıncılık, 2008, XI, s.193
- Küçüksipahioğlu, Birsal: “Ninevâ”, **DİA**, C. XXXIII., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, s. 136-137.
- Kürtüllü, Mustafa: “Mardin İli’nde Akrep Türlerinin Ordo: (Scorpiões) Dağılımı ve Sistemik Yönden İncelenmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Niğde, 2006.
- Leer, Willem
Alexander Van: **Jaarbericht Van Het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap Ex Oriente Lux**, Leiden, 1943.
- Makdisî:
(Şemseddin Muhammed
b. Ahmed el-Beşşârî): **Ahsenü’t tekâsim fi ma’rifeti’l-ekâlim**, Leyden, Brill, 1967.
- Makdisî:
(Mutahhar b. Tahir) : **el-Bed' ve't-târîh**, nşr. Clement Imbault Huart, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad, t.y., c. III/I

- Mar-Yeşua: **Vakaayi'nâme**, Çev. Mualla Yılmaz, İstanbul 1958
- Marco Polo: **Le Devisement Du Monde Le Livre Des Merveilles**, Paris, 1982.
- Memiş, Ekrem: **Eski Çağ Tarihi**, 5. bsk., Konya, 2003.
- Memiş, Ekrem: **Eskiçağda Mezopotamya**, Bursa, 2007.
- Mes'udî: **et-Tenbîh ve'l-işraf**, nşr. M. J. DE. Goeje, Leyden, 1967, Brill.
- Mes'udî: **Murucu'z-zeheb**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul Selenge Yayınları, 2004.
- M. Sobernheim: "Hamdâniler", **İA**, C.I/V.
- Muhammed Sa'd eş-Şeybani: **Târîhü'l-İrâk**, Tunus, el-Atlasıyye li'n-Neşr, t.y.
- Muhammed Ramazani: **Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas**, Çaphane-i Haver, Tahran, 1939.
- Mu'cem el- Vasi:** Mektebetü'ş-Şurûku'd-Devliyye, Kahire, 4. bsk., 2004/1425.
- Mutçalı, Serdar: **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 2011
- Muhammed b. Hıdır Mella: **el-Kitâbü'l-câmi' li-sireti Ömer b. Abdülazîz: halifeti'l-hâifi'l-haşi'**, thk. Muhammed Sıdkı b. Ahmed el-Bornu, C. I., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1996/1416.
- Muir, S. William: **The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall**, Introduction by. Zeine N. Zeine, Beirut, Khayats Oriental Reprints, 1963.
- Mühellebi,
(Hasan b. Ahmed) : **el-Kitâbü'l-azizi: el-mesâlik ve'l-memâlik** thk. Teysir Halef, Dımaşk, 2006.

- Natur, Şehade: **Tecdidü'd-devleti'l-Ümeviyye fî ahdi'l-halife Abdülmelik b. Mervan**, İrbid, Dârü'l-Kindi, 1996/1416.
- Ostrogorsky, Georg: **Bizans Devleti Tarihi**, Trc. Fikret Işıltan, TTK Ankara, 1981.
- Özaydın, Abdülkerim: "Adudüdevle", **DİA.**, C. I., İstanbul, 1988, s. 392-393.
- Özaydın, Abdülkerim: "Aynülverde Savaşı", **DİA.**, C. IV., İstanbul, 1991, s. 283-283.
- Özaydın, Abdülkerim: "İbnü'l Kalânîsî", **DİA.**, C.XXI, İstanbul, 2000, s. 99-100.
- Özaydın, Abdülkerim: "Humejd b. Kahtabe", **DİA.**, C. XVIII., İstanbul, 1988, s. 355-356.
- Özaydın, Abdülkerim: "Melikşah", **DİA.**, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 54-57.
- Özaydın, Abdülkerim: "Seyfüddeve el-Hamdânî", **DİA.**, C. XXVII., s. 35-36.
- Öztürk, Levent: **İslâm Toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar**, İstanbul, 1998.
- Palmer, Andrew: **Monk and Mason on the Tigris frontier: The early History of Tur 'Abdin**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Pamukçu, Ekrem: **Bağdat'ta İlk Türkler**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1994.
- Reşidüddin Fazlullah: **Camiü't-tevârîh: zıkr tarih-i Âl-i Selçuk**, yay. Ahmed Ateş, Ankara, TTK, C. II., 1960.
- Robert G. Hoyland: **Seeing Islam As Others Saw It: A Survey And Evaluation Of Christian, Jewish And Rabi Zoroastrian Writings On Early Islam**, Princeton, The Darwin Press, 1997.

- Sachau, Eduard: **Reise in Syrien und Mesopotamien**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1995.
- Sa'di Ebû Ceyb: **Mervan b. Muhammed ve Esbâbu Sukûti'd-devleti'l-Ümeviyye**, Beyrut, Dâru Lisani'l-Arab, t.y.
- es-Sahhâr,
- Abdulhamid Cûde: **İkinci Ömer: Ömer b. Abdülaziz**, Çev. Numan Yazıcı, İstanbul, 2007.
- Saîd b. Bitrik el-İskenderi: **et-Târîhü'l-mecmu' ale't-tahkîk ve't-tasdîk**, Beyrut, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1909.
- Salman, Hüseyin., vd.: **Genel Tarih I-Eski Çağ I-II**, İstanbul, 1974.
- Sarı, Mevlüt: **Arapça-Türkçe Lügat**, İstanbul, y.y.
- Sallabi, Ali Muhammed: **Emevîler Dönemi**, C. II, İstanbul, Ravza Yayınları, 2009.
- Sealibi, İsmail: **Âdâbü'l-mülûk**, thk. Celil Atıyye, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Sebeos: **Histoire D'Héraclius**, ed. Frédéric Macler, Paris, Imprimerie Nationale, 1904.
- Sem'anî: **el-Ensâb**, thk. Abdullah Amr Barudi, C. V, Beyrut, Dâru'l-Cinan, 1988.
- Sevim, Ali: **Suriye Selçukluları**, Ankara, 1965, s.106.
- Sevim, Ali: "Azîmî", **DİA**, C. IV, İstanbul, 1991, s. 330-331.
- Seyf b. Ömer: **Kitabu'r-ridde ve'l-fütûh ve kitâbü'l-cemel ve masir ve'l-Aişe**, thk. Kasım es-Sammari, Leiden 1995.
- Sirafi: **Rihletü's-Sirafi**, thk. Abdullah Habeşi, el-Mecmaü's-Sekafî, Ebûzabî, 1999.

- Strange, Guy Le: **The Lands of the Eastern Caliphate**, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993.
- Streck, Maximilian: **Assurbanipal und Die Letzten Assyrische Könige bis Zum Untergange Niniveh's**, Leipzig, 1916.
- Streck, Maximilian: **Hıtatu Bağdad ve enhârü'l-Irak el-kadıme**, Trc. Hâlid İsmail Ali, Bağdad, Matbuatu Mecmai'l-İlmi'l-Irakî, 1986./1406.
- Streck, Maximilian: “Tur Abdîn”, **İA**, C.XII/II
- Sykes, Mark: **The Caliphs' Last Heritage**, New York, 1973.
- Şâbüştî: **ed-Diyârât**, thk. Korkîs Avvâd., y.y., y.y., 1951., Bağdad, Matbaatü'l-Maarif
- Şami, Ahmed: **ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsîyyi'l-evvel**, Demmâm, Dârü'l-Islah, 1983.
- Şemseddin Dımaşkî: **Kitâbu nuhbeti'd-dehr fi acâibi'l-berri ve'l-bahr**, yay. M. A. F. Mehren, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, XC, 1994
- Şeref Han: **Şerefnâme**, Çev. M. Emin Bozarslan, 3. bsk., İstanbul, 1990.
- Şeşen, Ramazan: **Müslümanlarda-Tarih Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul, 1998.
- Şeşen, Ramazan: “Cezîre”, **DİA**, C. VII, İstanbul, 1993.
- Şa'ban, Muhammed, A.M.: **Sadrü'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye 600-750 m.132 h.**, Beyrut, el-Ehliyye, 1983.
- Şemseddin Sami: “Cezîre”, **Kâmûsu'l-âlam**, C. III, İstanbul, 1308,
- Şimeysani, Hasan: **Medînetu Mardin mine'l-fethi'l-Arabî ila sene 921/1515**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1987.

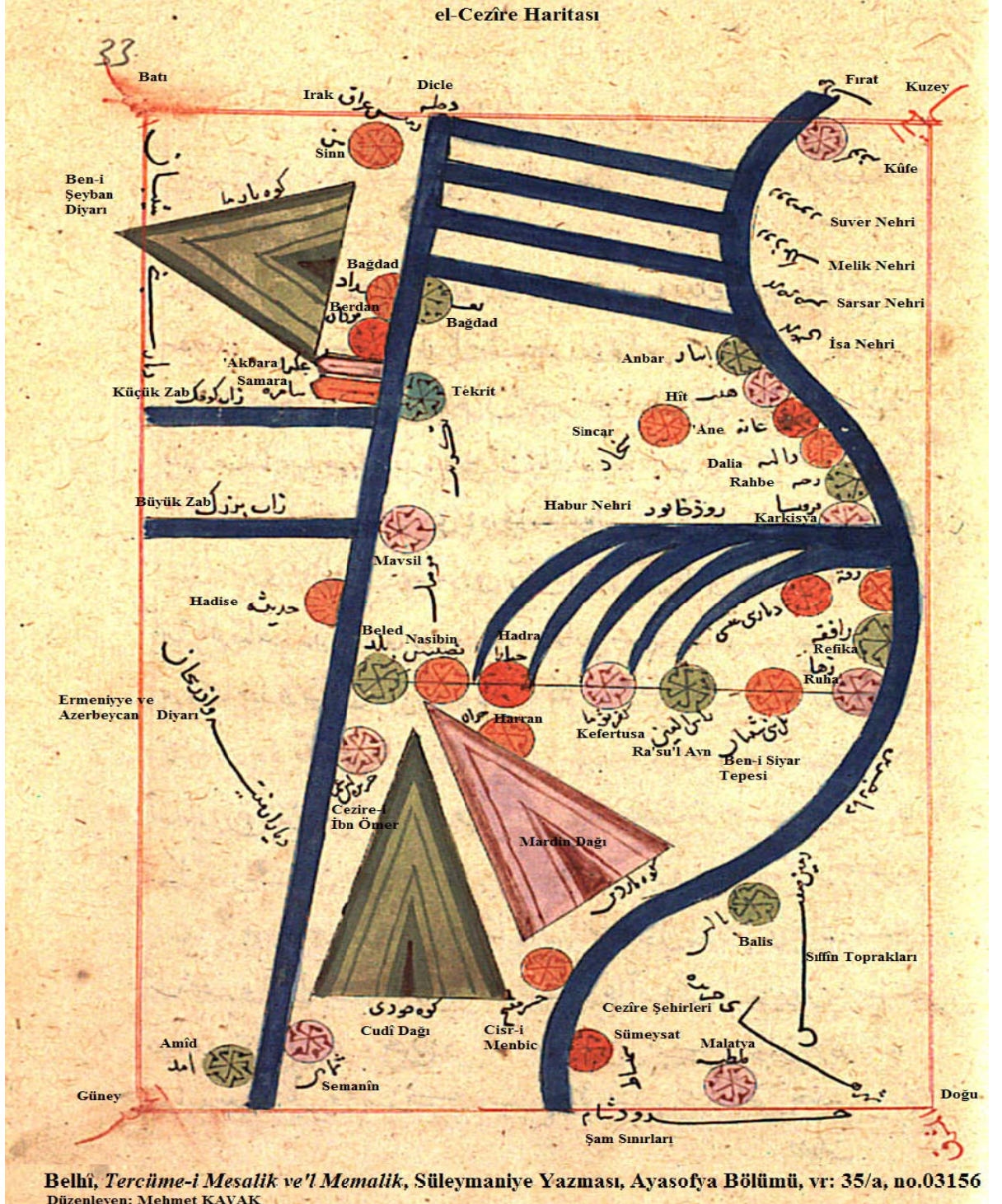
- Mardin İl Yıllığı**, 1967.
- Olmstead, A. T.: **History of Assyria**, Chicago The University of Chicago Press, 1951,
- Ory, S.: “Hısn Kayfa”, **EI²**, Vol. III, Leiden, 1986.
- Osman, Abdulkadir: **Arabu Tur Abdîn**, y.y., 2009.
- Umar, Bilge: **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1993.
- Umar, Bilge: **İlkçağda Türkiye Halkı**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1999.
- Urfalı Mateos: **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952 - 1136) Ve Papaz Grigor’un Zeyli 1136–1162**, Çev. Hrand D. Andreasyan, notlar. Edouard Dulaurer, Mükrimin Halil Yinanç, Ankara, TTK, 1962.
- Taberî: **Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk** thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut, Dâru Süveydan, 1967.
- Taştemir, Mehmet, “Mardin”, **DİA**, C. XXIX, Ankara, 2003, s.43-48.
- Tan, Altan: **Turabidin’den Berriyê’ye- Aşiretler, Dinler, Diller, Kültürler**, İstanbul, Nubihar Yayınları, 2011.
- Theophanes, **The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern history**, Çev. Cyril Mango-Roger Scott, Oxford, 1999.
- Takkuş,
Muhammed Süheyl: **Tarihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 1996/1417.
- Tantavi, Ali-Tantavi, Naci: **Ahbâru Ömer ve Ahbaru Abdullah b. Ömer**, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.

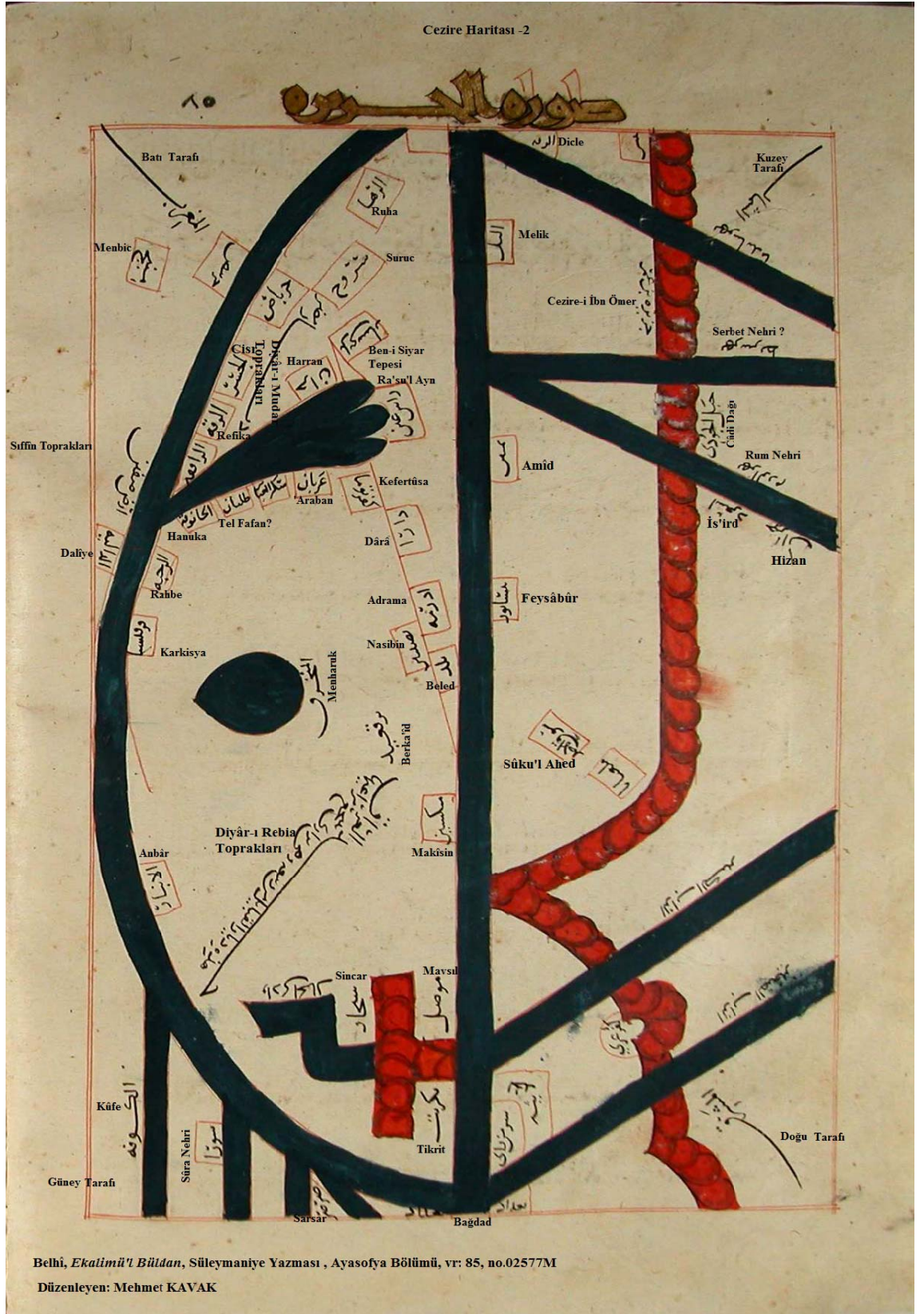
- Taşğın, Ahmet: “Yezidiler Becirmaniler, Karaçiler”, **Makalelerle Mardin Tarih – Coğrafya**, C. IV, ed. İbrahim Özcoşar, İstanbul, 2007, s.190-191.
- Tudela’lı Benjamin,
Ratisbon’lu Petachia : **Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri**, çev. Nuh Arslantaş, 2. bs., İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2009. Bkz. Bünyamin et-Tütülf.
- Tufantoz, Abdürrahim: “Mervânîler”, **DİA**, C.XXIX, Ankara, 2004, s.230-232.
- Tuncel, Metin: “Nusaybin”, **DİA**, C. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 269-270.
- Tuncel, M.-Abdülkerim, Ö.: “Cizre”, **DİA**, C. VIII., İstanbul, 1993, s. 37-39.
- Ülkü, Hayati: **Muhtasar İslâm Tarihi**, İstanbul, 1972.
- Üçok, Bahriye: **İslâm Tarihi: Emevîler-Abbâsîler**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, VII, 1968.
- el-Yakûbî: **Tarihu'l-Yakûbî**, C. II, Beyrut, t.y.
- el-Yakûbî: **el-Büldân**, Trc. M. E. Ayati, Tehran, 1964.
- Young, L.J, Serjeant
R.B., Latham, J. D. : **Religion: Learning And Science İn The Abbâsîd Period**, Cambridge, Cambridge University, 1990.
- Yaffi: **Mir'atü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zaman**, thk. Abdullah Muhammed Cuburi, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, I .(I-III) 1984/1405.
- Yahyâ el-Antâkî: **Târîhu Yahya b. Saîd el-Antakî**, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Trablus, Jarrous Press, 1990.
- Yâkût el Hamevî: **Mu‘cemü'l-Büldân**, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.
- Yavuz, Mehmet: “İbn Cinnî”, **DİA**, C. XIX, Ankara, 1999, s.397-400.
- Vâkîdî: **Kitâbü'r-Ridde**, thk. Mahmûd Abdullah Ebü'l-Hayr, Amman, Dârü'l-Furkan, t.y.

- Vâkîdî: **el-Meğâzi**, thk. Marsden Jones, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, II, 1966.
- Vâkîdî: **Fütûhü's-Şam**, y.y., t.y.
- Vâkîdî: **Fütûhü's-Şam**, Trc. Hasan Gülşen, İstanbul, NR Yayınları, 2007.
- Vefikü'd Dakdukî: **el-Cündiyye fî ahdi'd-Devleti'l-Ümeviyye**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.
- Weiskopf, Michael: “Dara”, **Encyclopaedia Iranica**, ed. Ehsan Yarshater, Costa Mesa, California, 1993.
- Zehebî: **Düvelü'l-İslâm**, thk. Hasan İsmail Merve, Mahmûd Arnaut, Beyrut, 1999.
- Zehebî: **Tarihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm: 11-100 h.**, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003/1424.
- Zekeriyya el-Kazvînî: **Âsarü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**, Beyrut, Dâru Sadır, t.y.
- Zengin, Burhan: **Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri**, Ankara, Kariyer Matbaacılık, 1994.
- Zetterstéen, K.V.: “Mervâniler”, **İA.**, C. VII, Ankara, 1988.
- Zorlu, Cem: **Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyânlar: Ebu Cafer el-Mansur Dönemi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001.

EKLER

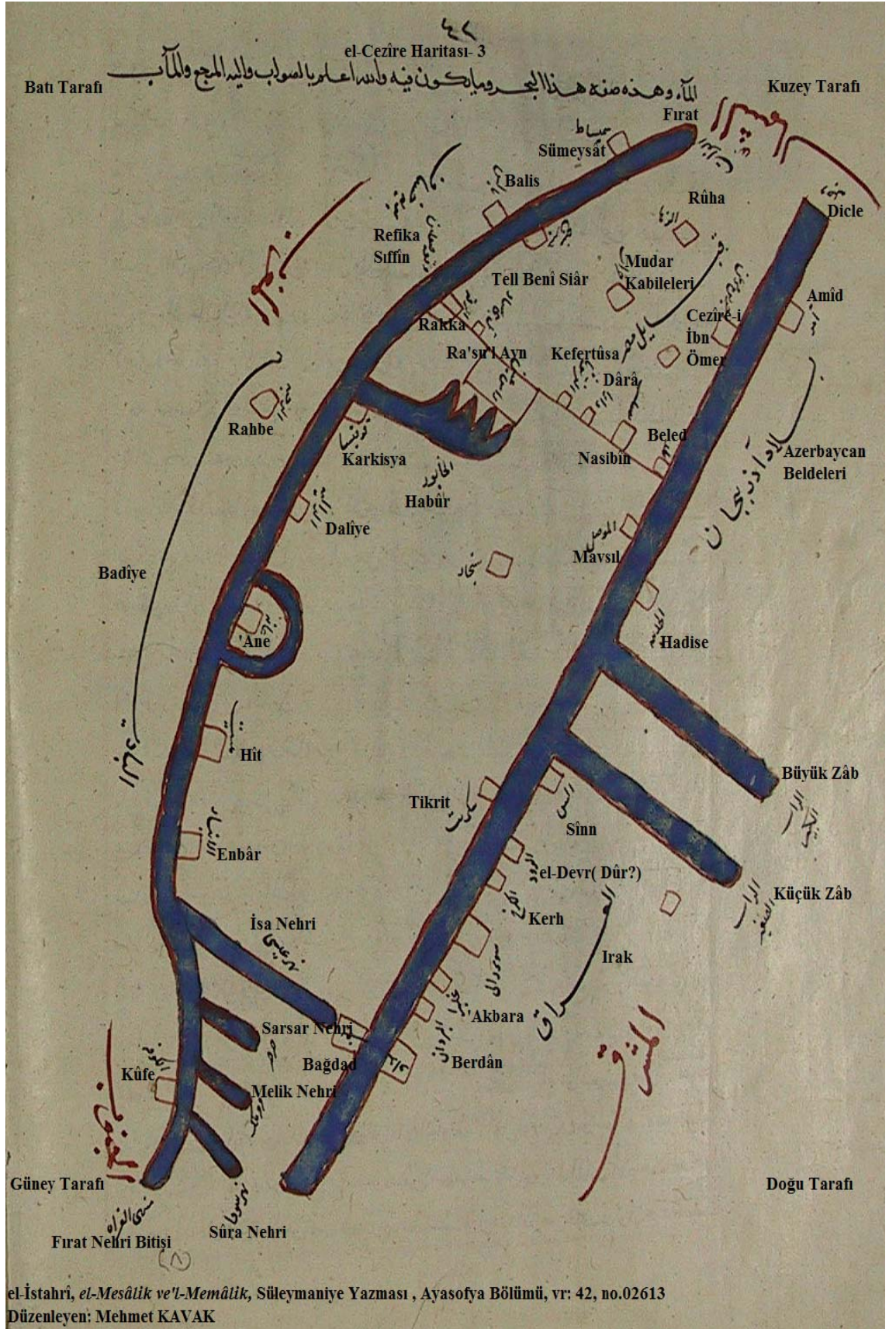
Ek.1. Haritalar

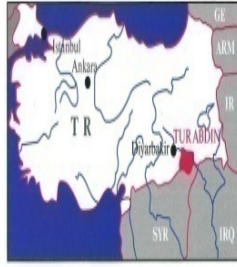

Belhî, *Ekatimü'l Bıldan*, Süleymaniye Yazması , Ayasofya Bölümü, vr: 85, no.02577M

Düzenleyen: Mehmet KAVAK

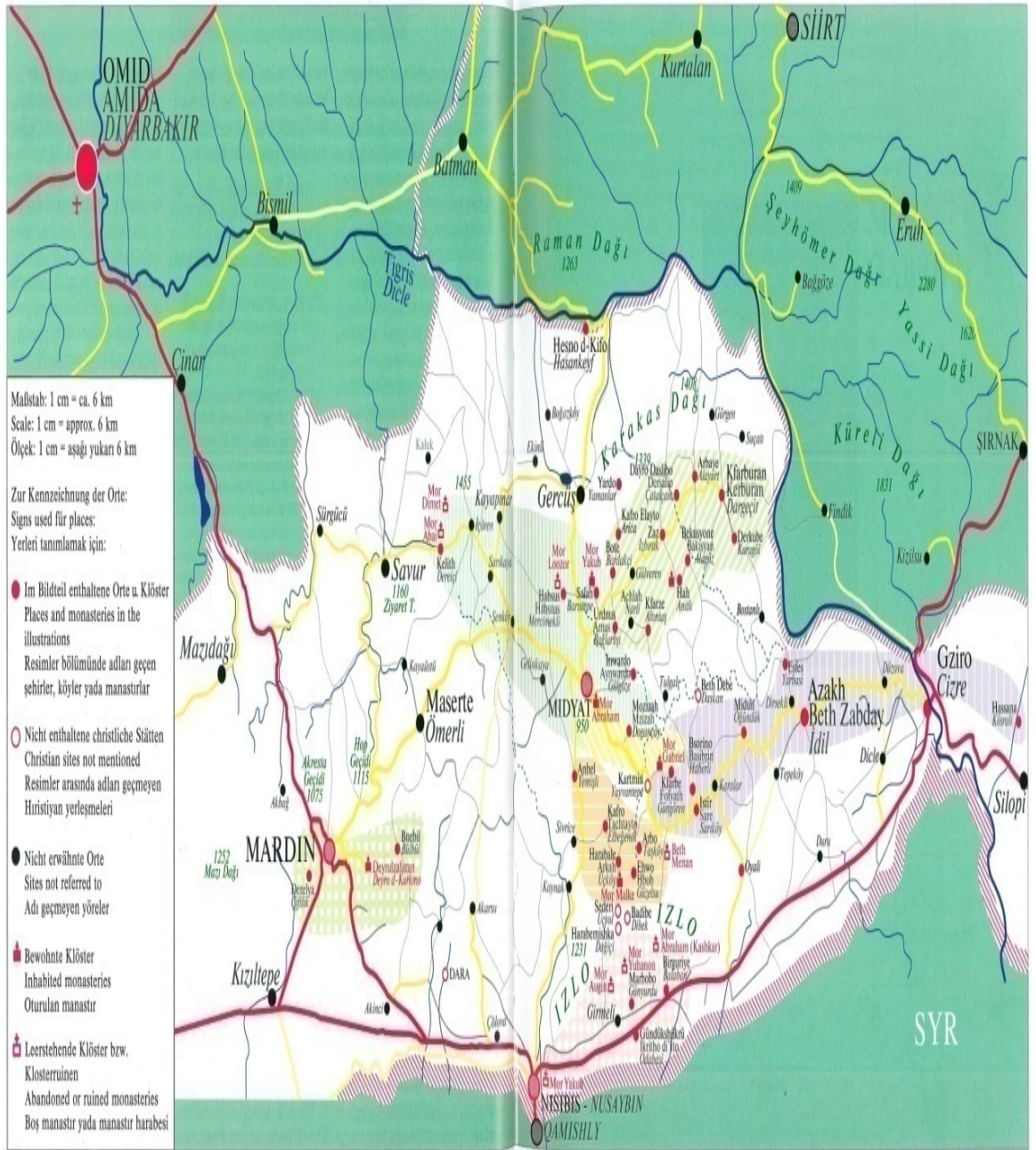

el-İstahri, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Süleymaniye Yazması, Ayasofya Bölümü, vr: 42, no.02613
Düzenleyen: Mehmet KAVAK

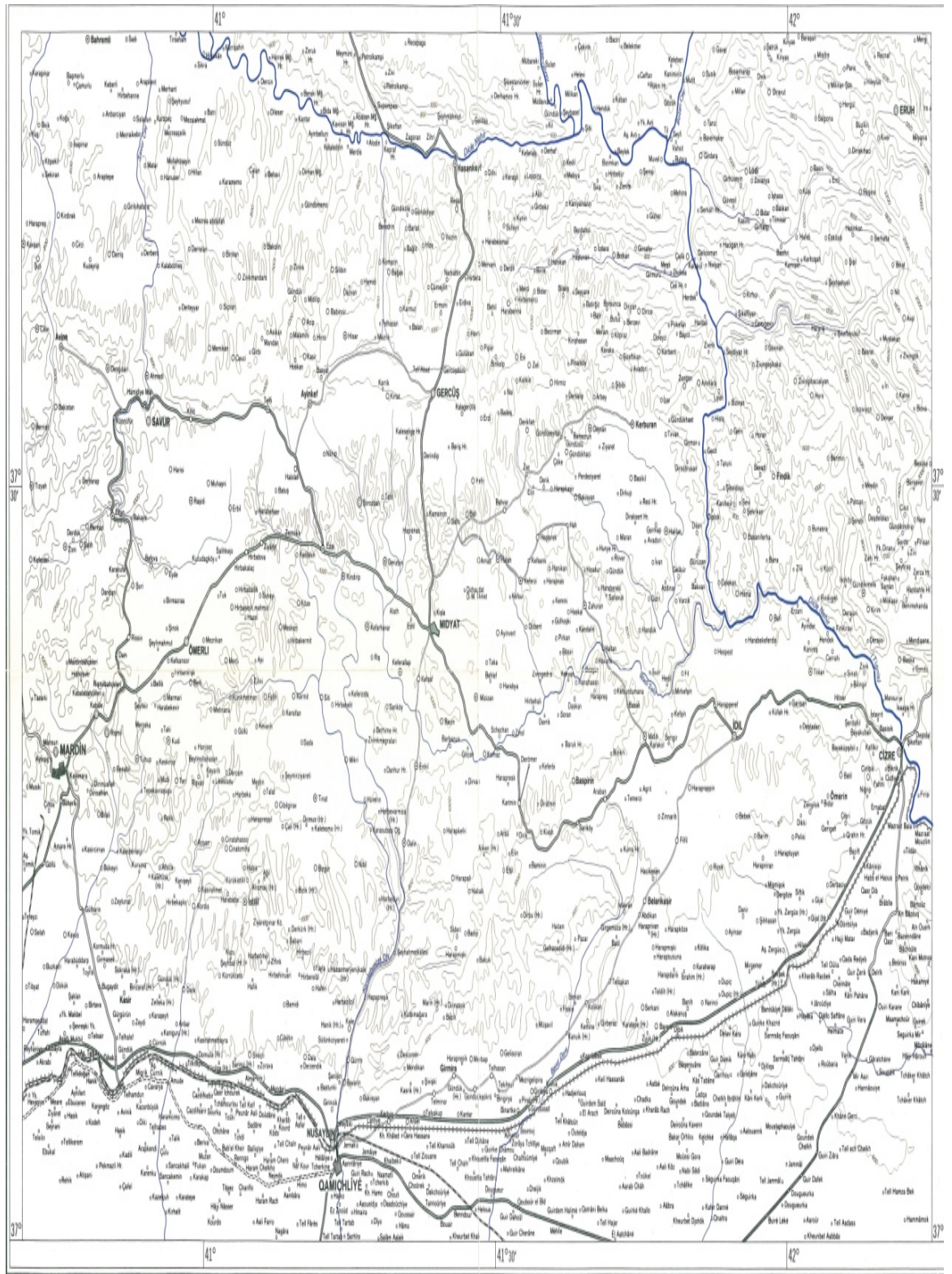

TUR ABDIN

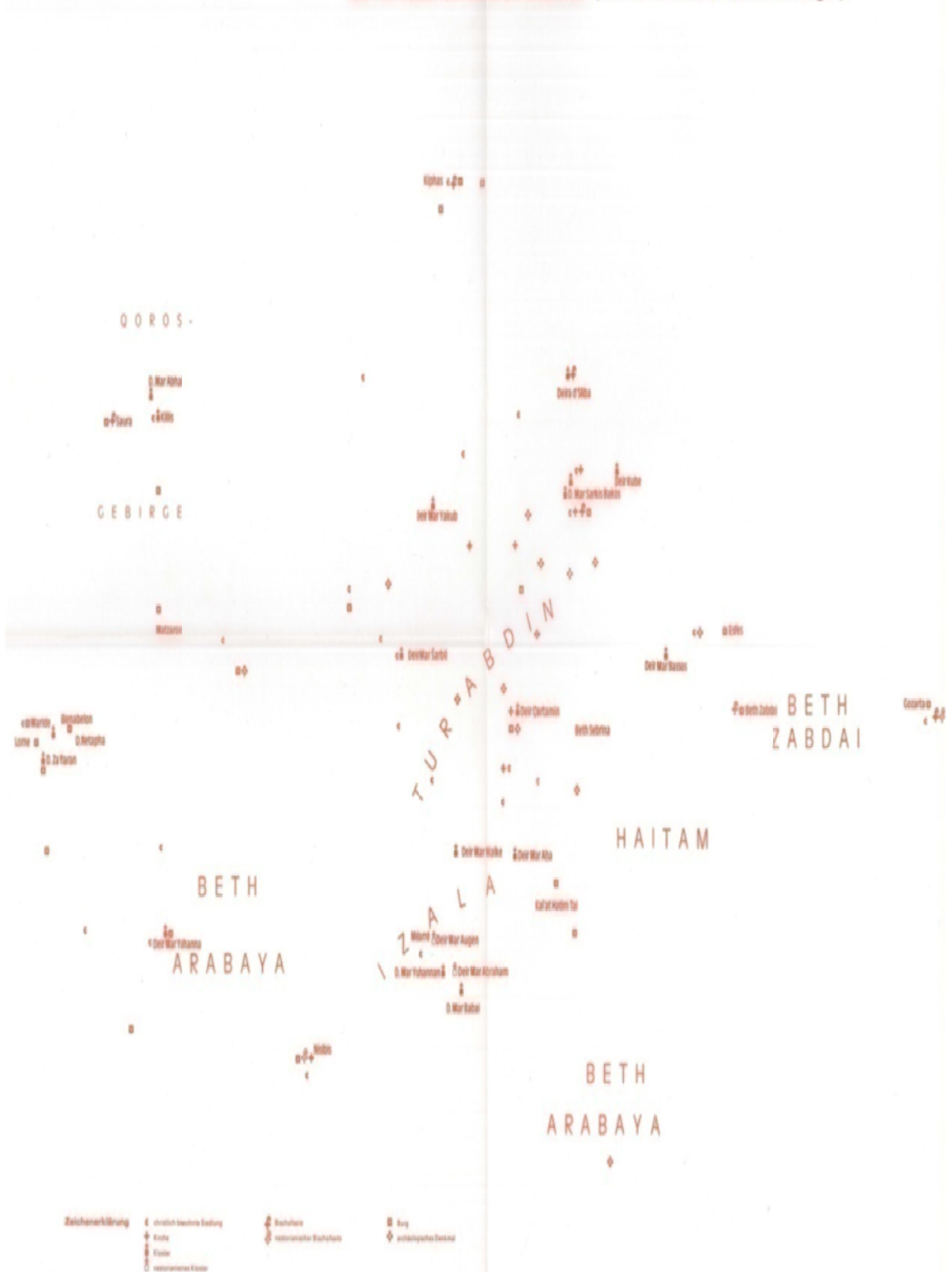
- MOR GABRIEL - MIDYAT
- RUND UM MIDYAT - Around Midyat - *Midyat Çevresi*
- AM WEG NACH KARBURAN - On the way to Kârburan - *Kârburan yolunda*
- AM WEG NACH MOR MALKE - On the way to Mor Malké - *Mor Malke yolunda*
- VON MOR GABRIEL NACH CIZRE - From Mor Gabriel to Cizre - *Mor Gabriel'den Cizre'ye*
- MOR AUGIN UND UMGEBUNG - Mor Awgin and environs - *Mor Awgin ve Çevresi*
- MARDIN UND UMGEBUNG - Mardin and environs - *Mardin ve Çevresi*
- DEYRULZAFARAN

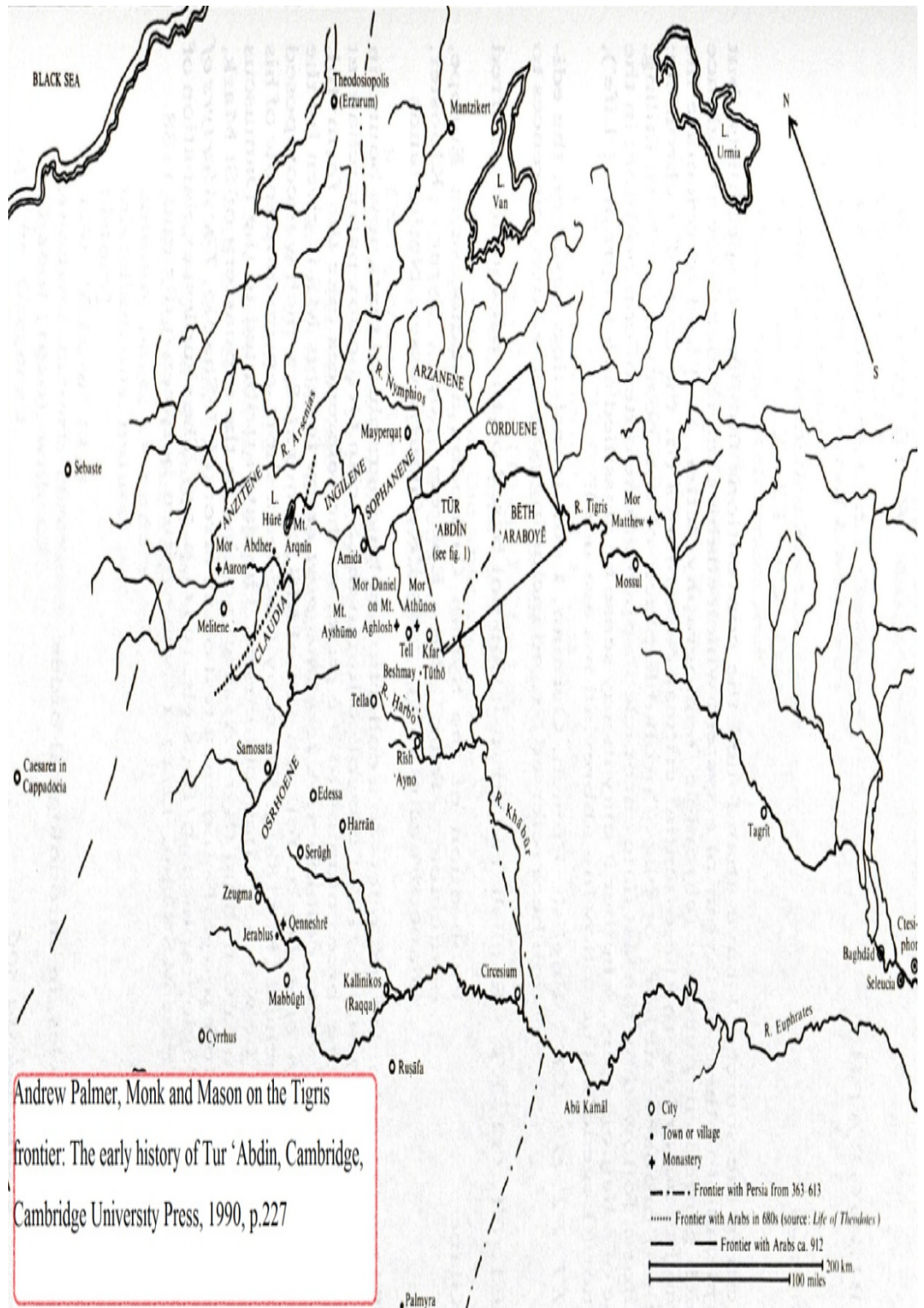
Hollerweger, Hans, Lebendiges Kulturerbe Turabdin: Living Cultural Heritage Turabdin: Canlı Kültür Mirası Turabdin, çev. Andrew Palmer, Sevil Gülçur, Linz, Freunde des Tur Abdin, 2.Bsm., 1999, s.56-57

Der Tur'Abdin bis zum Jahre 630AD (630 senesine kadar Tur Abdin Bölgesi)

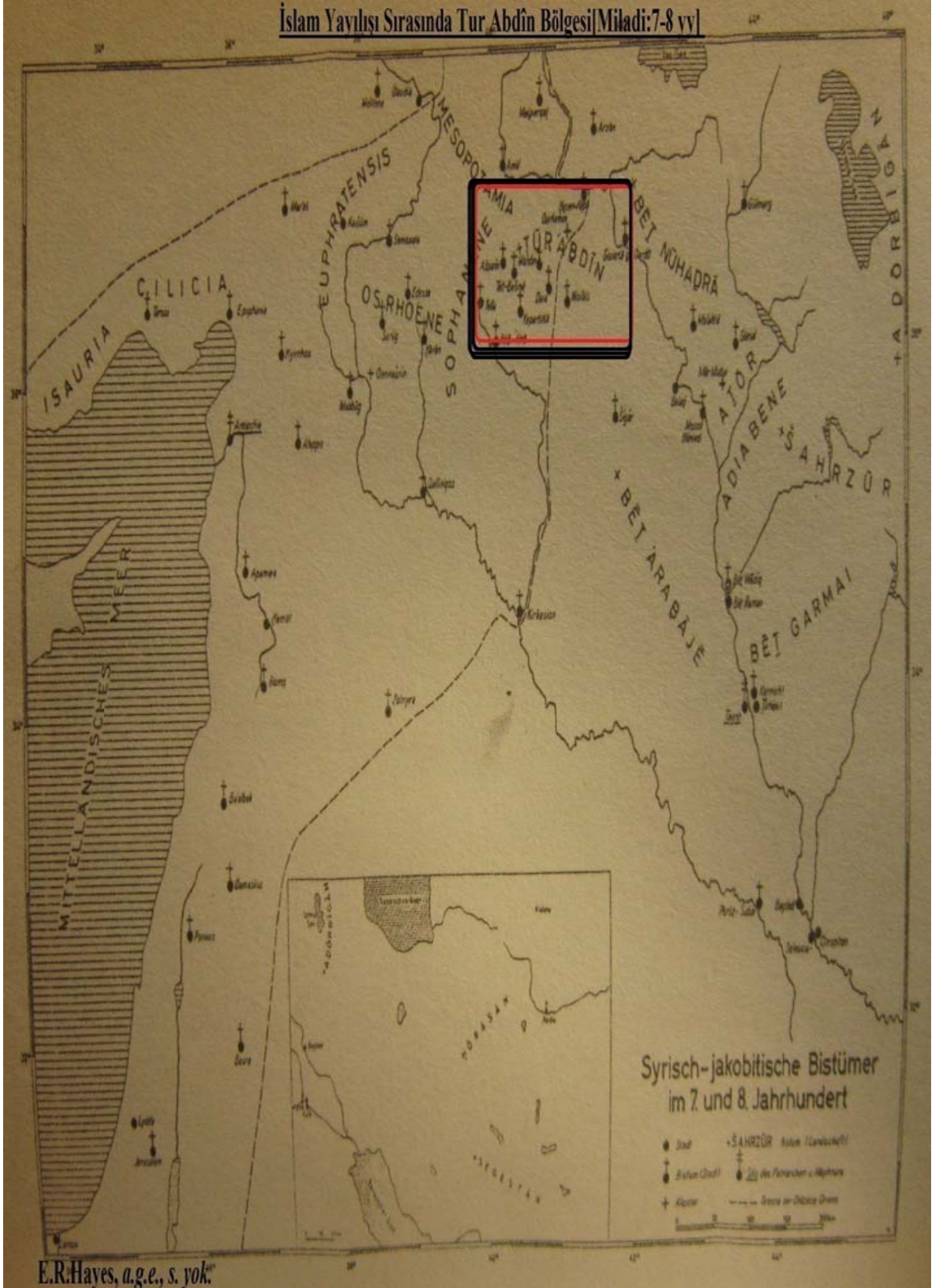

anschütz, Helga: Die Syrischen Christen vom Tur 'Abdin, Würzburg, 1985, Augustinus-Verlag. Düzenleyen: Mehmet KAVAK

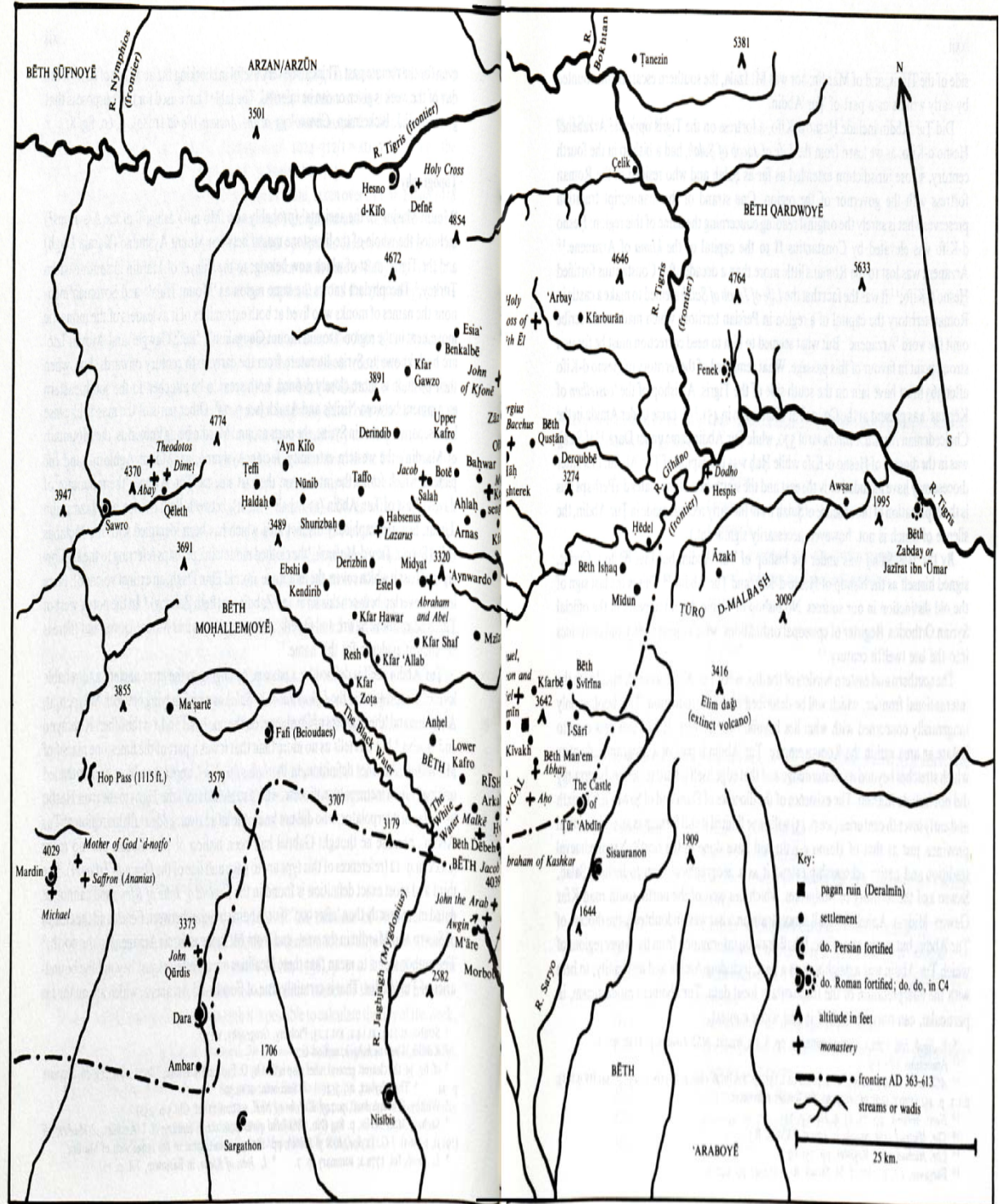
Andrew Palmer, *Monk and Mason on the Tigris frontier: The early history of Tur 'Abdin*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p.227

İslam Yavuluşu Sırasında Tur Abdin Bölgesi[Miladi:7-8 yy]

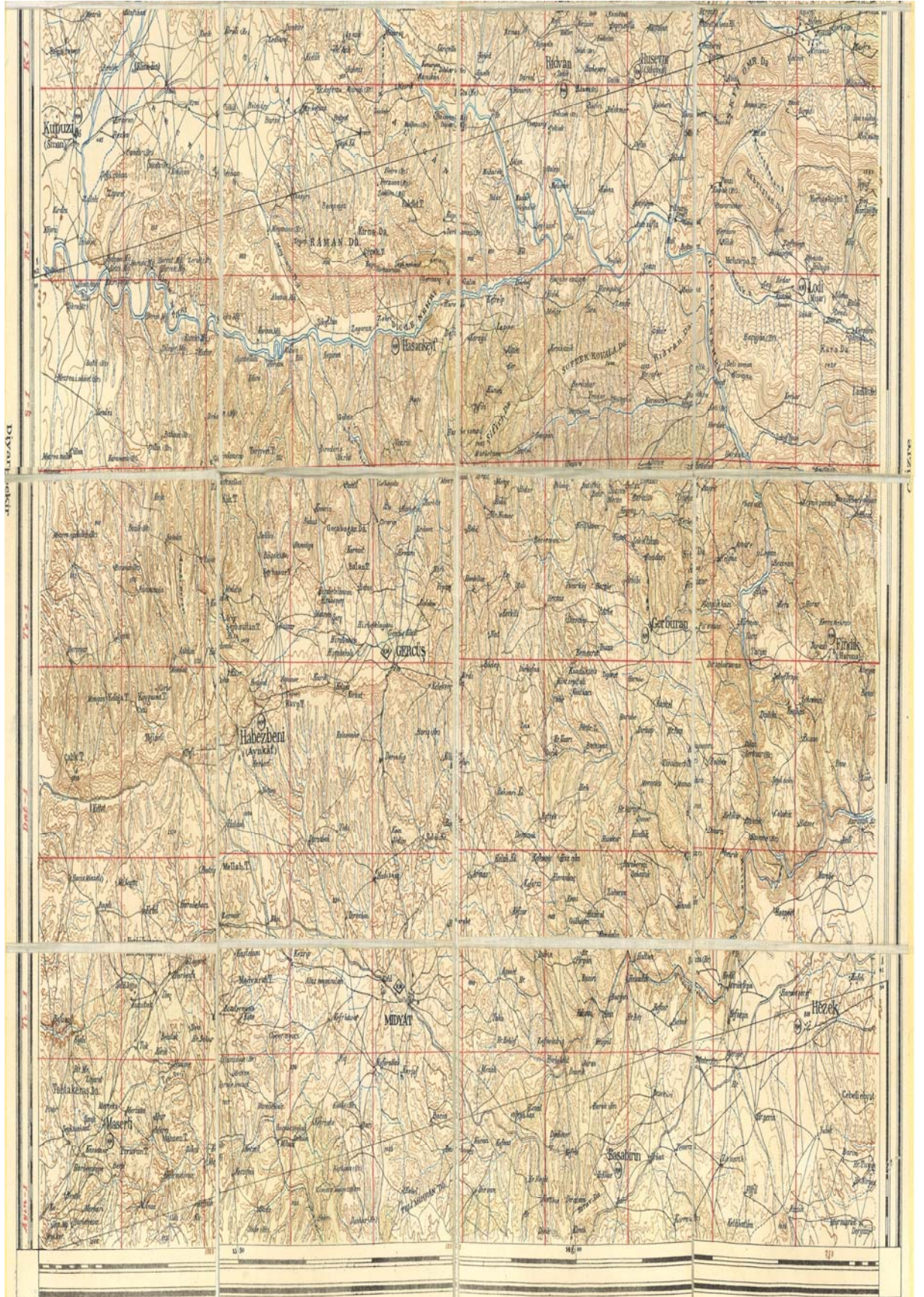

E.R.Hayes, a.g.e., s. yok.

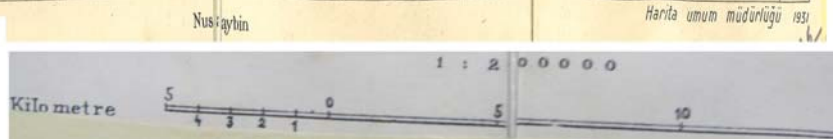
Tur Abdîn Haritası

Palmer, a.g.e. sayfa yok.

Midyat Haritası, Harita Umum Müdürlüğü,
TTK Kütüphanesi, No: H/97-109, 1931.

Ek.2. Tur Abdîn Şehirlerinin Zic Tablosu

MARDİN		
Boylam(خط العرض)	Enlem(طول)	
06400	37 55	Kitab el-Etval
075 00	37 15	El-Battani – El-Zic el-Sabi'(287/900)
075 00	37 15	Ma'rifet el-Kible
065 45	37 30	Kitabu Ahkâm- Hüseyin al-Zayyat-(450-1058)
074 00	37 15	Dustur el-Müneccim(494/1100)
066 20	37 50	Kitabü'l Best ve'l ard – Said el-Mağribi- (685-1286)
074 00	37 55	Risale fi'l 'amel bi'l –Asturlab- el –Tukani(t.y.)
073 30	37 15	Tac el-Ezyac-el-Şükr el-Mağribi(656-1258)
074 00	37 15	Zic-i İlhani- Tusi-(669-1270)
064 00	37 30	Leiden Tablosu
075 45	37 30	Cami fi-'İlm el-Mikat(648/1250)
074 00	37 15	El-Zic –Vabaknavvi(731/1330)
065 00	37 30	Mustafa Fazl(t.y.)
075 00	37 00	el-Zic- İbn Şatir(751-1350)

064 00	37 55	El-Mızzı(751-1350)
064 00	37 55	Halili(762/1330)
074 15	37 50	Zic-i Hakani(823/1410)
074 00	37 15	Zic-i Sultani- Uluğ Bey-(844-1444)
075 00	37 30	Zic- Kiryakus
074 00	37 50	A'ini Ahbari-'Allami
074 00	37 15	Anonim, Zahirıye(Şam) 5457/1,V.
040 43	37 19	Modern Kordinatlar- Time Atlas of The World-J.K(1923)

DÂRÂ

Boylam(طول)	Enlem(خط العرض)	Kaynak
065 00	37 10'	Kitab el-Etval
075 15	37 10	El-Battani – El-Zic ael-Sabi'(287/900)
075 15	37 10	Ma'rifet el-Kible
075 00	37 10	Dustur el-Müneccim(494/1100)
057 50	36 30	Mu'cem- Yakut
040 36	37 12	Modern Kordinatlar- Time Atlas of The World-J.K(1923)

HİSN-I KEYFA

Boylam(طول)	Enlem(خط العرض)	Kaynak
064 35	37 35	Kitab el-Etval
074 35	37 35	Dustur el-Müneccim(494/1100)
041 23	37 44	Modern Kordinatlar- Time Atlas of The World-J.K(1923)

NASİBİN

Boylam(طول)	Enlem(خط العرض)	Kaynak
075 40	36 45	Batlamyus'un El Kitabı
075 10	37 30	Coğrafya-Batlamyus
067 50	36 00	Harezmi
068 00	36 00	Aca'ibil Ekalimi'l Seb'a-Şuhrab
065 20	37 00	Kitab el-Etval
075 30	37 00	El-Zic –Battani(287/900)
077 50	36 00	El-Zic el- Cami-Kuşyar b. Labban(380/990)
057 50	36 40	Biruni
067 50	36 00	Kitabü'l Ekalim,Zeyyat(450/1058)
077 50	36 00	Zic-i Müfred-Taberi
075 20	37 00	Dustur el-Müneccim(494/1100)
057 50	36 40	el-Zic- Sancari-
075 20	36 12	Mu'cem-Yakut
067 50	-----	Kitabü'l Best ve'l ard – Said el- Mağribi- (685-1286)
077 50	36 40	Risale fi'l 'amel bi'l –Asturlab- el –Tukani(t.y.)
077 00	36 40	Tac el-Ezyac-el-Şükr el-Mağribi(656-1258)
067 18	36 41	El-Zic -Farisi,
067 18	36 41	El-Zic el Muzafferi-Farisi(659-1260)
075 20	37 00	Zic-i İlhani- Tusi-(669-1270)
067 18	36 41	El-Zic-Anonim-Paris/2523 f.97r
066 15	36 00	Anonim-Leiden cod.1001(15)
075 20	37 00	El-Zic- Muhyiddin el- Mağribi(675/1276)
067 00	37 00	El-Zic-Bağdadi(684-1285)
066 50	36 20	El-Zic el Muhtar,y.y., British M. 3625
057 05	36 40	Zic-i Eşrafi- Seyf-i Müneccim (710/1310)
075 20	37 00	El- Zic-
066 50	36 00	El-Zic –Vabaknavvi (731/1330)

057 50	36 40	el-Zic- İbn Şatir (751-1350)
077 30	36 00	Anonim-Forschungsbibliothek MS 1391,f. 28v.
075 20	36 40	El-Zic el-Kağani-Kaşi(823/1420)
075 20	34 00	Zic-i Sultani- Uluğ Bey- (844-1444)
066 50	36 20	Zad el- Mûsâfir,Deylemi(926-/1520)
075 20	37 40	A'ini Ahbari-'Allami
041 11	37 05	Modern Kordinatlar- Time Atlas of The World-

CEZİRE-İ İBN
ÖMER

065. 30	37.30	Kitab el-Etval
056. 00	36.00	El-Kanun-el Mes'udi- Biruni
066. 10	37.30	Kanun- Biruni
075. 30	37.30	Dustur el-Müneccim (494/1100)
056. 00	34.00	el-Zic- Sancari-
076. 00	34.00	Risale fi'l 'amel bi'l -Usturlab- el -Tukani (t.y.)
065. 00	37.00	El-Zic-Cemaleddin Bağdadi
056 .00	34.00	El-Zic- Seyf-i Müneccim
056. 00	34.00	el-Zic- İbn Şatir (751-1350)
075. 30	37.30	Zic-i Hakani(823/1410)
075. 30	37.30	A'ini Ahbari-'Allami
042. 11	37.21	Modern Kordinatlar- Time Atlas of The World-J.K (1923)

E. S. Kennedy, **Geographical Coordinates Of Localities Form Islamic Sources**, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1987, XLVII, 723, s.102, 141, 156-157, 159, 241,247.